

Державна установа
«Інститут економіки та прогнозування
НАН України»

ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Заснований у 1965 р.

Випуск
54

Київ – 2021

State Organization
«Institute for Economics and Forecasting
of the National Academy of Sciences of Ukraine»

HISTORY OF ECONOMICS AND ECONOMIC THOUGHT OF UKRAINE

Collection of scientific works

Founded in 1965

Volume
54

Kyiv – 2021

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54>
УДК (338.1:94)+330.8](477)(08)

Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць. Вип. 54 / гол. ред. д-р екон. наук, проф. О.Л. Попова; НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2021. 404 с.

54-й випуск збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» представляє результати актуальних наукових досліджень у галузі економічної історії та історії економічної думки.

Головний редактор – ПОПОВА О.Л. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Заступник головного редактора – НЕБРАТ В.В. (д-р екон. наук, Київ, Україна)
Відповідальний секретар – ГОРІН Н.О. (канд. екон. наук, Київ, Україна)

Редакційна колегія:

Вербова О.С. (д-р екон. наук, доц., Львів, Україна)
Гайдай Т.В. (д-р екон. наук, доц., Київ, Україна)
Герасименко А.Г. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Голубка С.М. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Єлісєєва Л.В. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Кічурчак М.В. (д-р екон. наук, проф., Львів, Україна)
Крупін В.Є. (канд. екон. наук, доц., Варшава, Польща)
Маслов А.О. (д-р екон. наук, доц., Київ, Україна)
Нєновскі Н. (д-р екон. наук, проф., Ам'єн, Франція)
Пантелеймоненко А.О. (д-р екон. наук, проф., Полтава, Україна)
Супрун Н.А. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Уманців Ю.М. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Фещенко В.М. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Філюк Г.М. (д-р екон. наук, проф., Київ, Україна)
Шевченко О.О. (д-р екон. наук, проф., Краматорськ, Україна)

Зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про держреєстрацію КВ № 13980 – 2953 Р від 27.03.2008 р.

Відповідно до наказу Міністерства освіти та науки України № 627 «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 14.05.2020 р. збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включений до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України.

До збірника приймаються матеріали за такими спеціальностями:

051 Економіка; 072 Фінанси, банківська справа та страхування; 073 Менеджмент;
281 Публічне управління та адміністрування; 292 Міжнародні економічні відносини.

Зареєстровано в міжнародних наукометричних базах: Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ERIH PLUS. Збірник включений до системи «Бібліометрика української науки». Матеріали збірника представлені в українській базі наукових цитувань **Open Ukrainian Citation Index (OUCI)**. Бібліометричний профіль у **Google Scholar**: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=XnzQeWsAAAAJ&hl=uk>

Видавець: Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ISSN 0320-4421 (Print) © ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2021
ISSN 2522-4271 (Online) <http://ingedu.org.ua>

istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomîčnoï dumki Ukraîni

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54>
UDC (338.1:94)+330.8](477)(08)

History of economics and economic thought of Ukraine: Coll. of scient. works. Vol. 54 / Ch. Ed. Dr. Sc. (Econ.) O. Popova; Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv, 2021. 404 p.

54rd (fifty-fourths) issue of collection of scientific works «History of economics and economic thought of Ukraine», represents the results of current researches in the field of economic history and the history of economic thought.

Chief Editor – Popova Olga (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Deputy Chief Editor – Nebrat Victoriia (Doctor of Sciences (Economics), Kyiv, Ukraine)
Responsible secretary – Gorin Nazar (PhD (Economics), Kyiv, Ukraine)

Editorial board:

Verbova Oksana (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor, Lviv, Ukraine)
Gaidai Tetyana (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor, Kyiv, Ukraine)
Gerasymenko Anzhelika (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Holubka Stepan (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Yelisieieva Liudmyla (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Kichurchak Marianna (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Lviv, Ukraine)
Krupin Vitaliy (Senior Researcher, PhD (Economics), Warsaw, Poland)
Maslov Anatoliy (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor, Kyiv, Ukraine)
Nenovsky Nikolay (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Amiens, France)
Panteleimonenko Andrii (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Poltava, Ukraine)
Suprun Natalia (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Umantsiv Iurii (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Feshchenko Valentyna (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Fyliuk Halyna (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kyiv, Ukraine)
Shevchenko Olena (Doctor of Sciences (Economics), Professor, Kramatorsk, Ukraine)

Registered by the Ministry of Justice of Ukraine
Certificate of state registration KB № 13980 – 2953 P of 27.03.2008

According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 627 «On approval of decisions of the attestation board of the Ministry» from May 14, 2020, the collection of scientific works «History of Economics and Economic Thought of Ukraine» is included to the category «B» of the List of scientific professional editions of Ukraine.

The journal accepts new materials in the following specialties:

051 Economics; 072 Finance, banking, and insurance; 073 Management;
281 Public administration; 292 International Economic Relations.

Registered in international scientometric bases: Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ERIH PLUS. The materials of the journal are presented in the Ukrainian database of scientific citations **Open Ukrainian Citation Index** and the system «**Bibliometrics of Ukrainian Science**». Bibliometric profile of the journal in **Google Scholar**: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=XnzQeWsAAAAJ&hl=uk>

Publisher: Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine

ISSN 0320-4421 (Print) © Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine, 2021
ISSN 2522-4271 (Online) <http://ingedu.org.ua>

istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomîčnoï dumki Ukraîni

Економічна історія

Молдаван Л.В. Кооперативний рух в аграрному секторі: ретроспектива, сучасність, майбутнє	9
Саліхова О.Б. Залежність Великої Британії від імпорту з Німеччини. Відповіді на виклики Першої світової війни.	37
Сливка Т.О. Генеза корпорацій у ліберальній моделі ринкової економіки	75

Новітня історія суспільних трансформацій

Небрат В.В. Інституційні моделі суспільного порядку як чинник економічного розвитку та національного добробуту	93
Рубан М.Ю. Історичний досвід та перспективи корпоратизації Дніпровського електровозобудівного заводу (1988–2021)	118
Жмай О.В., Філатова М.О. Визначення етичних аспектів застосування нейромаркетингу у сучасних ринкових умовах	136

До 200-річчя Івана Вернадського

Гордіца К.А. Інституційні аспекти економічного розвитку у працях І.В. Вернадського	154
Фещенко В.М. Науково-видавнича діяльність Івана Вернадського як реалізація громадянської позиції вченого	167
Боднарчук Т.Л. Погляди Івана Вернадського на роль зовнішньоторговельної політики в економічному розвитку	182
Лопух К.В. Марія Вернадська про роль та права жінок у суспільстві XIX століття	199
Ніколенко І.Ю. Розвиток соціально-економічних систем у контексті творчого доробку Івана Вернадського	214

Колядич О.І. Економічні та політичні аспекти зовнішньої торгівлі у науковому спадку Івана Вернадського	225
---	-----

Історія економічної думки

Кічурчак М.В. Чинники еволюції та коеволюції культурних і креативних індустрій в економічній теорії	242
Кушніренко О.М. Передумови виникнення промислових революцій	264
Гахович Н.Г. Екологізація економіки України в умовах глобальних кліматичних змін	291
Дідківська Л.В., Бєляєва В.М. Дослідження суспільних трансформацій на зламі епох (до 90-річчя від дня народження Тимофія Івановича Дерев'янкіна)	312

Наші публікації

Переднє слово від редакції	345
Вернадський Іван. Що потрібно для землеробства	348
Вернадський Іван. Про зовнішню торгівлю	355
Бібліографія праць Івана Васильовича Вернадського	377

Наукове життя

Результати плідної співпраці (Воробйова Л.В.)	387
--	-----

Додатки

Довідка про збірник	393
Редакційна колегія збірника	396
До відома авторів	398

Economic History

Moldavan L. Cooperative movement in the agricultural sector: retrospective, modernity, future	9
Salikhova O. British dependence on German imports. Responses to the challenges of the World War I	37
Slyvka T. Genesis of corporations in the liberal model of market economy	75

The latest history of social transformations

Nebrat V. Institutional models of public order as a factor of economic development and national welfare	93
Ruban M. Historical experience and prospects of corporatization of the Dnipropetrovsk electric locomotive plant (1988–2021)	118
Zhmai O., Filatova M. Determining the ethical aspects of using neuromarketing in modern market conditions	136

To the 200th anniversary of Ivan Vernadsky

Gorditsa K. Institutional aspects of economic development in the works of I.V. Vernadsky	154
Feshchenko V. Scientific and publishing activity of Ivan Vernadsky as a realization of his civil position.....	167
Bodnarchuk T. Views of Ivan Vernadsky on the role of foreign trade policy in economic development	182
Lopukh K. Mariia Vernadska on the role and rights of women in the society of the second half of the 19th century	199
Nikolenko I. Development of socio-economic systems in the context of Ivan Vernadsky's creative work	214
Koliadych O. Economic and political aspects of foreign trade in the scientific legacy of Ivan Vernadsky	225

History of Economic Thought

Kichurchak M. Factors of evolution and coevolution of cultural and creative industries in economics	242
Kushnirenko O. The prerequisites for the emergence of industrial revolutions	264
Hakhovych N. Ecologization of Ukraine's economy in the conditions of global climate change	291
Didkivska L., Bieliaieva V. Investigation of social transformations on the verge of eras (to the 90th anniversary of Tymofiy Ivanovych Dereviankin)	312

Our publications

Front word from the editor	345
Vernadsky Ivan. What is needed for farming	348
Vernadsky Ivan. About external trade	355
Bibliography of the Labor of Ivan Vasilyevich Vernadsky.	377

Scientific life

Results of fruitful cooperation (Vorobiova L.)	387
---	-----

Exhibits

The Reference about the collection	393
The Editorial board of the collection	396
To the attention of the authors	398

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.009>

УДК 334.73:338.432

JEL: Q130

Молдаван Л.В., доктор економічних наук, професор,
Заслужений економіст України,
головний науковий співробітник відділу форм та
методів господарювання в агропродовольчому комплексі
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5347-2699>
e-mail: lmoldavan@ukr.net

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ: РЕТРОСПЕКТИВА, СУЧАСНІСТЬ, МАЙБУТНЄ

Досліджено історичні аспекти розвитку кооперативів від первинних локальних форм до національних і наднаціональних кооперативних структур. Обґрунтовано відмінності між кооперативними і комерційними корпоративними вертикально інтегрованими організаційними формами у присвоєнні кінцевого економічного результату. Виокремлено і обґрунтовано основні чинники довголіття і живучості кооперативних форм організованої діяльності, до яких віднесено притаманні кооперативам принципи економічної демократії, транспарентності і солідарності; єдність інтересів членів кооперативу як його власників і користувачів кооперативних послуг; здатність кооперативів пристосовуватися до швидкозмінних зовнішніх умов; вплив кооперативів на стабілізацію цін і продовольчу доступність, що характеризує їх як економічну, так і соціально-гуманістичну сутність; нерозривний економічний і соціальний зв'язок з громадами. Доведена об'єктивна обумовленість державної підтримки розвитку кооперативного руху як чинника збереження фермерського типу господарювання, сприяння осіlosti сільського населення і облаштування сільських територій та зміцнення продовольчого суверенітету країни. Доведена відповідність кооперативних форм організації господарської діяльності принципам сталого розвитку, що забезпечує їм задоволеність у майбутньому аграрного сектора. Узагальнена

Молдаван Л.В.

зарубіжна практика формування сприятливого інституційно-правового середовища для розвитку кооперативів, їх фінансової підтримки на етапі становлення та кадрового й інформаційно-консультативного забезпечення. Обґрунтовано основні причини повільного відродження кооперативного руху у вітчизняному аграрному секторі, окреслено напрями і способи їх усунення, невідкладними серед яких визначено приведення вітчизняного кооперативного законодавства у відповідність із західноєвропейською правовою практикою та впровадження довгострокових програм державної підтримки розвитку кооперативного руху в аграрному секторі України.

Ключові слова: кооперативна ідея, первинний кооператив, форми кооперативних об'єднань, живучість кооперативів, соціально-гуманістична сутність, кооперативне законодавство, державна фінансова підтримка, кооперативи і сталий розвиток.

Moldavan L.

COOPERATIVE MOVEMENT IN THE AGRICULTURAL SECTOR: RETROSPECTIVE, MODERNITY, FUTURE

The article deals with historical aspects of the cooperative development from primary local forms to national and supranational cooperative structures. The author substantiates differences between cooperative and commercial corporate vertically integrated organizational forms in assigning the final economic result. The main factors of longevity and viability of cooperative forms are identified and substantiated, which include the principles of economic democracy, transparency, and solidarity in cooperatives; the unity of interests of cooperative members as its owners and cooperative services customers; the ability of cooperatives to adapt to rapidly changing external conditions; the impact of cooperatives on price stabilization and food affordability, which characterizes them as both economic and socio-humanistic essence; and solid economic and social connection with communities. The objective conditionality of the state support has been proved for the development of the cooperative movement as a factor in preserving the farming type of economy, promoting the rural population, the development of the rural areas, and strengthening the country's food sovereignty.

The author proves the conformity of cooperative forms of economic activity organization to the principles of sustainable development, which provides them with demand in the future of the agricultural sector. Generalized foreign practice of forming a favorable institutional and legal environment for the cooperative development, their financial support at the formation stage, staffing, and informational and advisory support. The main causes of the slow revival of the cooperative movement in the domestic agricultural sector are explained, and guidelines and ways of their elimination are outlined. Among them, the author identifies as urgent the aligning of domestic cooperative legislation with Western European legal practice and the introduction of long-term state support programs for the development of cooperative movement in Ukraine's agricultural sector.

Keywords: cooperative idea, primary cooperative, forms of cooperative associations, survivability of cooperatives, social-humanistic essence, cooperative legislation, state financial support, cooperatives and sustainable development.

Аналіз розвитку кооперації та її основної складової – сільськогосподарської кооперації засвідчує: кооперативні форми організації діяльності людей у більшості країн світу відіграють значну роль в соціально-економічному розвитку суспільств. На початок ХХІ ст. членством в кооперативах було охоплено більше 800 млн осіб. З кооперативами пов'язано 50% світового сільськогосподарського виробництва [1], мільйони робочих місць, підвищення доходності малих і середніх фермерських господарств – основних виробників сільськогосподарської продукції. Обороти 3000 фермерських кооперативів США у 2008 р. становив 191,1 млрд дол, а загальний обсяг їх активів – 57 млрд дол [2]. У Китаї, Японії, Індії, ряді інших азійських країн кредитною кооперацією охоплено 80% і більше селянства. Позначене не вичерпує географії поширення кооперації.

Водночас у наукових колах, середовищі управлінців та законодавців багатьох країн, в тому числі і України, ведуться дискусії щодо неактуальності розвитку кооперативних форм господарювання в умовах світових глобалізаційних процесів. Висуваються гіпотези про фінансову слабкість і нестабільність сучасних кооперативів та доводи, що в умовах ринкових відносин кооперативи є складовою частиною вільного ринкового підприємництва, а тому мають за мету, як і всі інші суб'єкти ринку, одержання як-

найбільше прибутку. Піддаються сумніву деякі кооперативні принципи, в тому числі основний – «один член – один голос». Взаємін пропонується кількість голосів встановити в залежності від розміру пайового внеску.

Монополістичний капітал спрямовує свої зусилля на підризу кооперації зсередини, лобіює прийняття законодавчих актів, зорієнтованих на розмивання сутності кооперативних форм господарювання, формування «нових видів кооперативів» (у дійсності – псевдокооперативів), що мають на меті одержання прибутків. Сьогодні ми спостерігаємо ці процеси і в Україні.

Мета статті – обґрунтувати на основі узагальнення праць зарубіжних і вітчизняних науковців та власних досліджень феномен живучості і довголіття кооперативів і їх місце у нинішній глобальній економіці та оцінити можливості їх функціонування в умовах сталого розвитку аграрного сектора.

Від ідеї до базової складової аграрної економіки

Від зародження кооперативної ідеї пройшло більше 300 років. Вперше ідея зафіксована у трактаті нідерландця Ван Покбоя під псевдонімом Пітера Корнеліуса, опублікованому у 1659 р. в Англії. У своїй роботі Корнеліус обґрунтував «спосіб... як зробити бідних ... щасливими шляхом об'єднання ...людей в ... саморегульовану общину», в якій не буде пригноблення, безробіття, експлуатації з боку тих, хто винайшов багато способів «жити працею інших» [3]. За оцінкою С.М. Булгакова, «цей проект є планом заснування кооперативного товариства» на основі особистої свободи і збереження особистої власності [4].

Ідеї «кооперативного соціалізму» розвинули Р. Оуен, А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Л. Блан, Ф. Бюше. У США ідеї соціального реформізму підтримував В. Кінг та його однодумці. Їхні наукові концепції зводились до того, що кооперативам як господарським структурам, які знаходяться у колективній власності пайовиків і розвиваються за принципами рівноправності, солідарності, взаємодопомоги і справедливості, належить майбутнє у справедливому суспільстві, яке має прийти на зміну капіталізму.

Представники «кооперативізму» – одного з теоретичних напрямів соціального реформізму – Ш. Жід, Е. де Буав, М.І. Туган-Барановський, В.Ф. Тотомианц передбачали створення такої соціально-економічної системи, в якій провідну роль відігравали б кооперативні організації при збереженні ринкового середовища. Представники «кооперативного капіталізму» (Дж. Уорбасс) у ко-

операції бачили шлях до забезпечення соціального миру в рамках капіталістичного суспільства при збереженні приватної власності і свободи підприємництва.

Одночасно з формуванням наукового осмислення сутності кооперації йшли спроби практичної реалізації теоретичних конструкцій, які привели до появи 1844 р. у м. Рочдейл (Велика Британія) споживчого кооперативу «Товариство справедливих піонерів» – прототипу сучасної кооперативної організації. Ідейний супровід створення рочдейлського кооперативу належить Дж. Холіоку. Кооперативні принципи товариства, зокрема такі як: формування капіталу за рахунок пайових внесків членів кооперативу, рівноправність членів-пайовиків при прийнятті рішень, розподіл доходів між членами пропорційно сумі послуг, придбаних в кооперативі, відрахування частки прибутку на підвищення культурного рівня своїх членів й інші закладені в основу нинішніх кооперативних принципів.

Успішне функціонування кооперативу значно вплинуло на поширення і розвиток споживчої кооперації як у Великій Британії, так і в інших країнах світу. Рочдейлське ж споживче товариство функціонує до сьогодні як одне з найбільших споживчих товариств в Англії [5, с. 48–50].

Поширення кооперативної ідеї на виробничу сферу зіткнулося з проблемою фінансового забезпечення кооперативної діяльності. В особливо складному становищі опинився малий як міський, так і сільський бізнес, якому кредити комерційних банків завжди були і є недоступні, з одного боку, через високі процентні ставки і жорсткі вимоги до позичальників, з другого – через незацікавленість банків у кредитуванні малих суб'єктів підприємницької діяльності з високим ризиком банкрутства та відсутністю високоліквідної застави.

Зазначене не могло не привести до зародження кредитної кооперації. У 1871 р. Герман Шульце-Деліч заснував кредитний кооператив, членами і користувачами послуг якого стали ремісники. Основні принципи кредитного кооперативу, які забезпечили йому живучість більше ніж на півтора сторіччя, такі: субсидіарна відповідальність пайовиків; зобов'язання сплати пайовиками щомісячних членських внесків для утримання персоналу і поповнення фондів; утворення резервного фонду для покриття збитків. У 1869 р. на базі сільської благодійної спілки Райффайзен утворений перший сільський кооперативний банк – Геддесдорф-

ська кредитна каса, у статуті якої були зафіксовані такі принципи її діяльності: відсутність пайових внесків; жорстка локалізація; надання позик тільки членам кооперативу і тільки на виробничі потреби; зокрема на участь в інших кредитних товариствах; об'єднання локальних товариств у спілки вищого рівня. Останнє давало можливість капіталам переміщуватися, закріплювало зв'язок місцевих організацій через об'єднання з усім фінансовим ринком країни, що створювало їм міцну економічну базу.

Обидві системи витримали випробування, які випали фінансовим ринкам упродовж ХХ ст., і в 1972 р. об'єднались в єдиний Федеральний союз німецьких кооперативних банків і Банків Райффайзена.

Сьогодні на місцевому рівні функціонують 1335 кредитних кооперативів (райффайзен і фольксбанків). Місцеві кооперативи мають 14,5 тис. банківських відділень, які забезпечують обслуговування своїх членів безпосередньо в сільських поселеннях.

Місцеві банки формують другий рівень – регіональні кооперативні банки (банки земель), які є основними пайовиками національного «Дойче Геносеншафтсбанка» (ДГ-банка). На сільські кредитні кооперативи Німеччини припадає 75% загальної фермерської заборгованості.

Кредитна кооперація досить швидко, порівняно з іншими видами кооперативів, завоювала домінуючі позиції у тогочасних сферах. Сьогодні за кількістю кредитні кооперативні установи мають найбільшу питому вагу серед усіх суб'єктів фінансового ринку. У США налічується понад 11 тис. кредитних кооперативних спілок, асоціацій та інших кооперативних фінансових установ, членами яких є близько 40% населення країни, у Канаді членами майже тисячі кредитних спілок є понад 10,6 млн осіб (33% канадців). У ЄС функціонує 2700 локально діючих кооперативних банків, які представлені у 43 тис. торгових точках, що забезпечують фінансові інтереси 80,5 млн членів, обслуговуючи 214 млн клієнтів і надаючи 750 тис робочих місць [6].

Кредитна кооперація стала необхідною у сферах, куди не йде великий фінансовий капітал, або де не вигідно користуватися його послугами. Такою сферою, насамперед, є сільське господарство. Тому у багатьох європейських і азіатських країнах у системі кредитного обслуговування аграрного сектора абсолютно домінують кредитні кооперативи. Так, у Нідерландах на сільські кредитні кооперативи припадає 90% загальної фермерської за-

боргованості, Японії, Китаї, Польщі – 80, Франції, Німеччині – 70–75, Португалії – понад 60, Бельгії – 50%. В Індії загальна кількість кредитних кооперативів – 141,2 тис., кількість членів – 121 млн осіб. Первинними кредитними кооперативами охоплено 629,8 тис. (це майже 100%) та 75% домогосподарств. Частка кредитної кооперації у сільськогосподарському кредиті складає майже 44%.

Кооперативні кредитні установи, на відміну від комерційних, забезпечують такі переваги: нижчі від усіх інших банківських структур процентні ставки, що обумовлюється неприбутковим їх статусом; можливість одержання як малих, так і великих сум кредитів під заставу, або на умовах гарантій членів кооперативу (позичкове коло); простішу процедуру оформлення кредиту і безпроблемне його одержання в будь-який час; меншу жорсткість у випадку невчасного повернення позичок й інші вигоди.

На 70-ті – 80-ті роки XIX ст. припадає зародження кооперативного руху у молокопереробній галузі. Перші молокопереробні кооперативи Данії, Швеції, Фінляндії стали взірцевими для поширення в країнах усіх континентів. Перший молочний кооператив у Фінляндії був створений у 1897 р. фермерами в межах одного поселення, а у XXI ст. країна ввійшла з 23 молочними кооперативами, членами яких є 8,5 тис. господарств. Кооперативна переробка охоплює практично все молоко. Обороти молочних кооперативів становить 3,3 млрд євро в рік, з яких 1,8 млрд євро – оборот найбільшого кооперативу Valio [7]. У США на кооперативних заводах переробляється 86% молока, в Новій Зеландії – біля 90%, Фінляндії і Швеції – 97–100% загального виробництва молока.

Монополізація каналів просування продукції від виробника до кінцевого споживача та каналів постачання фермерів засобами виробництва великими комерційними компаніями з багатьма посередниками спонукали виробників сільськогосподарської продукції до створення власних кооперативів з виконання зазначених функцій. Це дозволяло значно покращити ціни на власну продукцію і зекономити кошти при закупівлі необхідних для виробництва промислових товарів. На певному етапі розвитку постачальницько-збутові кооперативи почали виробляти для своїх членів окремі засоби виробництва.

Первинні кооперативи, об'єднуючись, створюють могутні кооперативні структури в даній сфері як в економічно розвинутих

країнах, так і в країнах, що розвиваються. Постачальницько-збутовий кооператив США Cenex Harvest States (CHS Inc.) створений 978 первинними кооперативами, членами яких є 75 тис. фермерів. CHS постачає їм паливно-мастильні матеріали, добрива, корми, надає маркетингові послуги. Кооператив щороку реалізує більше 2 млрд бушелів зернових і олійних культур, вирощених його членами, на внутрішньому і зовнішньому ринках [8].

В Індії постачальницькі кооперативи забезпечують 36% поставок добрив і 25% виробництва добрив. У секторі добрив функціонує національний кооператив «Індійський фермерський кооператив по виробництву і продажу добрив» (IFFCO), куди входять майже 40 тис. первинних кооперативів [9]. Національна федерація збутових кооперативів Індії National Agricultural Cooperative Marketing Federation of India Ltd. (NAFED) об'єднує 7 тис. первинних кооперативів, які охоплюють членством більше 6 млн фермерів [10].

З розвитком сільськогосподарського машинобудування, зростанням потужностей і, відповідно, цін на машини і обладнання використовувати їх кожному господарству окремо, особливо малим і середнім фермам, стало накладно, що дало поштовх для розвитку кооперативів по спільному використанню засобів виробництва. Зародження кооперативів по спільному використанню техніки у Франції Coopérative d'Utilisation de Matériel Agricole (CUMA) припадає на післякризові 1930-ті роки, однак найбільшого поширення вони набули у 1965–1980-х роках. Наразі в аграрному секторі функціонує 11,7 тис. CUMA, членами і клієнтами яких є 202 тис. фермерів [11]. Це – високотехнологічні структури, в яких зосереджена третина парку зерно- і кормозбиральних комбайнів, п'ята частина розкидачів добрив, трактори підвищеної потужності, обприскувачі, спеціалізоване обладнання для здійснення ремонтних робіт, меліоративна та інша спеціалізована техніка. CUMA, аналогічні французьким, поширені в Італії, Португалії, Бельгії і інших країнах. У Німеччині їх називають кооперативними машинними рингами, в Люксембурзі – асоціаціями АМА.

Адаптація кооперативів до глобалізаційних процесів

Глобалізація ринкової економіки, наступ трансконтинентальних агро-торгово-промислових компаній спонукали фермерів усіх країн до пошуку нових форм вертикальних і горизонтальних кооперативних структур, які б, зберігаючи фермерський тип госпо-

дарювання і кооперативні принципи об'єднання господарств, водночас могли протистояти експансії великого приватно-комерційного капіталу і створювати умови для впровадження будь-яких новацій. Потреби сільськогосподарських товаровиробників знайшли широку державну підтримку.

Законодавством Франції, наприклад, легалізовано *сільськогосподарські товариства колективного інтересу (SICA)* – некомерційні (неприбуткові) товариства загальної юрисдикції, які ідентифікуються як кооперативи після проходження процедури отримання згоди від властей [12]. SICA, маючи статус кооперативного товариства, є більш гнучкою структурою, оскільки дозволяє фермерам залучати до їх створення своїх партнерів по агропромислому комплексу. Законодавством визначається, що ця форма кооперативного товариства має за мету спільне створення спеціальних споруд (логістичних центрів, елеваторів, овочесховищ, припортових елеваторів, централізованих боєнь, магазинів з постачання своїм членам оптових партій засобів виробництва тощо), або управління спільно придбаним обладнанням, або забезпечення послуг для аграріїв певного сільського району чи інтересів більш широких груп населення району.

Кооперативний статус SICA означає, що партнери кооперативів по АПКкладають свою частину в організацію зазначених вище й інших об'єктів не з метою одержання дивідендів. Мета їхньої участі – зменшити свої витрати на закупівлю необхідної їм сільськогосподарської сировини чи зекономити кошти на логістику промислових засобів виробництва для сільського господарства.

Важлива роль у зміцненні кооперативної системи відведена законодавством Франції *кооперативним групам* – неінкорпорованим (неюридичним) формуванням, які функціонують на основі договору про спільну діяльність на кооперативних засадах. Створення кооперативних груп, що можуть об'єднати кооперативи, SICA і товариства загальної юрисдикції, є важливим фактом еволюції сільськогосподарської кооперації. Вони виявилися необхідними для виходу на великі ринки і протистояння конкуренції міжнаціональних агропродовольчих компаній.

Група Terrena – одна з трьох найбільших груп Франції, сформована у 2004 р. трьома великими кооперативами: CANA, CAVAL та GCA [13]. У результаті об'єднання членами Групи стали 21549 фермерських господарств. В кооперативах і їхніх філіях зайнято більше 12000 найманих працівників в еквіваленті повної

зайнятості. Кооперативні фонди оцінюються у більш ніж 400 млн євро. Terrena реалізує по дорученню своїх членів більше 1 млн т зернових, до 8000 т насіння кукурудзи, 49–50 тис. гектолітрів вина, до 300 млн л молока, 76 тис. голів ВРХ, біля 800 тис. т м'яса і м'ясних виробів та біля 50 тис. т птиці у живій вазі. Обороти групи становить майже 5 млрд є.

Група забезпечує також своїх членів засобами виробництва. У її розпорядженні – 350 сільськогосподарських постачальницьких складів-магазинів та досвідчені дистриб'ютори, які виконують заявки фермерів на добрива, насіння і обладнання. У Групі виробляється більше 600 тис. т комбікормів. Terrena має свою систему супермаркетів, де реалізується її продукція з власними брендами («La Nouvelle Agriculture®», «Val Nantais®», «Maison Ackerman®», «Fermiers d'Ancenis®», «Père Dodu®», «Sourires de campagne®», «Gastronome Professionnels®» тощо). Одна з найважливіших функцій Групи – надання своїм членам інноваційних послуг, здатних реагувати на виклики змін у світовому сільському господарстві. З цією метою в структурі Групи створене дочірнє підприємство Terrena innovation, в якому зайнято 100 наукових працівників. На інвестування НІОКР щорічно членами кооперативу виділяється 3,6 млн є.

Союзи сільськогосподарських кооперативів – юридичні особи, які створюються первинними кооперативами і функціонують як кооперативи, здійснюючи той же тип діяльності. Їхнє призначення полягає в можливості концентрувати більший обсяг виробленої продукції або працювати з великими інвестиціями, здійснювати постачання великих партій окремих засобів, забезпечувати спільну технологічну політику тощо. При цьому кожна базова структура союзу зберігає свою ідентичність. Найбільше союзів сільськогосподарських кооперативів – у секторі переробки молока. Первинні кооперативи по збору молока у подальшому поставляють його союзу для переробки і реалізації готових молочних продуктів. Такі союзи можуть формуватися в межах кількох департаментів.

Зростання конкуренції на світових ринках та їх глобалізація спонукає також американських фермерів до об'єднання первинних молочних кооперативів у складні структури з метою економії витрат і посилення своїх економічних позицій на внутрішньому і зовнішньому ринках. Об'єднання кооперативів відбувається як шляхом злиття малих кооперативних формувань, так і форму-

вання кооперативних союзів. У результаті створюються великомасштабні кооперативні структури, які мають десятки молочних заводів й інших структур і контролюють ринок молочної продукції на території кількох штатів.

Національний молочний кооператив Dairy Farmers of America (DFA) створений у 1998 р. шляхом злиття чотирьох молочних кооперативів. Членами DFA є 17 тис. фермерів, які спеціалізуються на виробництві молока. Кооператив переробляє 17 млн т молока в рік, випускає широкий асортимент молочних продуктів, в т. ч. сир, масло, йогурт, вершки, сухе і згущене молоко, морозиво, сирний порошок й інші продовольчі продукти, має більше 15 брендів [14]. Land O'Lakes – національний молочний кооператив штату Міннесота, об'єднує 751 первинний кооператив, налічує 4000 членів. Одна з найбільших кооперативних структур США по випуску вершкового масла й сирів. Дає роботу 10 тис. працівників [15]. Більше всього таким об'єднанням делегують функції централізованого збуту, реклами, забезпечення своїх членів ринковою інформацією, нерідко – постачання спеціалізованими видами матеріально-технічних ресурсів.

Новозеландський кооператив Fonterra створено 2001 р. у результаті об'єднання двох найбільших молочних кооперативів New Zealand Dairy Group і Kiwi Co-operative Dairies, а також New Zealand Dairy Board (Новозеландської молочної ради), яка надавала маркетингові послуги і була агентом з експорту для всіх кооперативів. Власниками і клієнтами кооперативу стало 10,5 тис. фермерських господарств. Основні бренди Fonterra – Anchor, Anmum, Anlene, NZMP, Mainland, Tip Top і Farm Source. Кооператив Fonterra, по-суті, є кооперативною ТНК, яка відрізняється від інших форм ТНК тим, що вигоди від її діяльності розподіляються між 10,5 тис. фермерів її членів у вигляді кооперативних виплат. У результаті фермери в 2020 р. за 1 кг молока, переробленого і проданого через кооператив, одержали 7,19 \$ (в межах 5 дол США) [16]. Функціонування таких кооперативних структур, як Fonterra, дозволяє не тільки задовольнити національні потреби в молочній продукції і вийти на світові ринки, а й прийняти активну участь у міжнародному інвестуванні молочного бізнесу в інших країнах.

Створення наднаціональних кооперативних ТНК підтримується урядами і професійними організаціями, які опікуються інтересами кооперативів. Так, у Регламенті Статуту Європейського

кооперативного товариства, прийнятого у 2003 р., обумовлюється можливість створення трансграничних кооперативів на території ЄС з урахуванням викликів сучасного ринкового середовища. Документ закріплює право європейських кооперативних організацій мати не тільки пайовий, а й акціонерний капітал, включати до свого складу певну частину членів-інвесторів, які не приймають безпосередню участь у діяльності кооперативів [17; 18].

Кооперативи довели свою здатність справлятися з економічними і фінансовими кризовими ситуаціями з меншими втратами, ніж інші форми організації економічної діяльності. Як зазначалося в Доповіді на конференції «Розвиток кооперативів для збереження благополуччя всього світу» (Венеція, 2012 р.), у більшості країн підприємства кооперативної форми власності менш болісно пережили кризу, ніж підприємства, що належали інвесторам. Така здібність кооперативів пристосовуватися до швидкозмінних умов вивела їх на новий рівень визнання – і політики, і громадські діячі тепер стараються зрозуміти, яку роль можуть зіграти кооперативні підприємства у врегулюванні негативних наслідків глобальної кризи і реформуванні системи, що створила таку ситуацію.

Незважаючи на економічні, фінансові, соціальні, політичні кризи, що мали упродовж останнього століття, жорсткий тиск з боку великого комерційного капіталу кооперативний рух продовжує розвиватися, пристосовуючись до викликів, завдяки *двом основним чинникам* – особливостям кооперативної моделі громадсько-економічної організації суб'єктів господарювання та активній державній підтримці розвитку кооперації.

Чинники довголіття і стабільності кооперативів

Об'єднання на кооперативних засадах виступають як господарська організація, яка інтегрує дві нарізно орієнтовані складові. Вони одночасно є і асоціацією громадян, і їх спільним підприємством. Існування кооперативів пов'язане з «необхідністю поєднання господарської і соціальної діяльності, економічної доцільності й ідеалів, менеджерів-прагматиків і виборних осіб» [19, с. 20].

Безпосередня (пряма) участь членів кооперативів в управлінні, вирішення соціальних проблем їх життєдіяльності, дотримання гуманістичних ідеалів і моральних норм та кооперативних цінностей обумовили їх затребуваність і забезпечили

життєздатність в умовах жорсткої конкуренції ринкового господарства. Кооперативи порівняно з акціонерними й іншими комерційними організаційно-правовими формами сприймаються як більш прогресивний тип організації соціуму, оскільки пропонують не примусову владу більшості над меншістю, а вільний господарський і громадський союз. Принципи економічної демократії, транспарентності і солідарності залишаються базовими для кооперативів, яких би інновацій вони не зазнавали.

Кооперативна модель, на відміну від комерційних приватних корпорацій, ставить в основу розвитку не капітал, а спільну діяльність у поєднанні із статусом співвласника. У кооперативній моделі капітал виступає засобом, тоді як у корпораціях, орієнтованих на інвестора, він є кінцевою метою. У цьому контексті кооперативи не є капіталістичними підприємствами, а скоріше всього виступають їх альтернативою.

Члени кооперативів виступаючи одночасно і власниками, і користувачами кооперативних послуг, приймають рішення, які задовольняють їх в одному й іншому статусі. Вироблення таких рішень на демократичній і колективній основі забезпечує поєднання інтересів, а значить, виключає їх конфліктність, що підтримує стабільну діяльність кооперативних структур. Збалансованість інтересів членів кооперативу як його власників і клієнтів слугує довголітньому членству. Вихід з кооперативу – досить рідкісне явище, а спадкоємці ферм продовжують членство в кооперативі замість їх колишніх власників. Стабільність кооперативів сприяє стабільній зайнятості людей, дозволяє зменшувати «маятникове» звільнення працюючих залежно від змінних умов зовнішнього середовища, що посилює соціальний аспект кооперативних формувань.

Стабільність кооперативам забезпечує і те, що, як зазначалося вище, завдяки своїм особливостям вони краще адаптуються до економічних, фінансових, соціальних кризових ситуацій. Ретроспективний аналіз показує, що в умовах зазначених викликів кооперативи продовжували функціонувати навіть несучи збитки, тоді як підприємства інших організаційно-правових форм припиняли свою діяльність. Завдяки кооперативним особливостям багатьом європейським, канадським й іншим кооперативам по 70–100 і більше років. Квебекські кооперативи Канади мають відсоток виживання в два рази вищий порівняно з підприємствами акціонерної форми функціонування [20].

Кооперативам притаманна підтримка *справедливого доступу своїх членів-клієнтів до товарів і послуг.* У сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі членами можуть бути фермери з різною площею сільськогосподарських угідь і різною прибутковістю, у споживчому – члени великих і малих сімей і т. д. Усіх їх поєднують однакові умови доступу до необхідних послуг на вигідних умовах. Постачальницькі кооперативи завдяки оптовим закупкам і некомерційній діяльності створюють для своїх членів однакові можливості для придбання необхідних їм засобів виробництва на вигідніших умовах, порівняно із закупівлею їх через комерційних посередників. Отже, всі члени кооперативу, незалежно від розмірів своїх господарств, мають однакові можливості зекономити кошти на придбанні техніки, насіння, інших засобів, необхідних для організації виробничої діяльності. Так само економлять члени споживчих товариств на придбанні через магазин свого кооперативу товарів широкого вжитку. Придбані в складчину ґрунтообробні комплекси, комбайни, машини для обробітки посівів проти шкідників і хвороб, інші засоби використовуються кожним членом кооперативу за встановленим графіком та за однаковими розцінками за послуги. На таких же принципах формуються послуги із складування та зберігання продукції.

Переробні кооперативи дозволяють своїм членам, незалежно від конкретного економічного стану кожного з них, об'єднаними зусиллями досягати спільної вигоди від участі в усіх сферах продуктових ланцюжків. Перемелюючи зерно у кооперативному млині, економічно сильні і не дуже прибуткові господарства-члени кооперативу одержать однакову надбавку до ціни вирощеного зерна, спільно переробленого і реалізованого у вигляді борошна.

Виробничі кооперативи допомагають індивідуальним мало-земельним господарствам за рахунок об'єднання ділянок для спільного обробітки і спільних вкладень капіталу і праці створити поля сівозмін оптимальних розмірів для сучасних технологій обробітки, вийти на товарний рівень великих підприємств і успішно функціонувати в ринковому конкурентному середовищі. Члени виробничого об'єднання зацікавлені в довготривалому розвитку свого кооперативу, оскільки це їм забезпечує постійне місце роботи (члени виробничого кооперативу зобов'язані в ньому працювати), постійний зарібок, соціальне страхування тощо.

У виробничому кооперативі кожен власник, здійснюючи господарську діяльність, управляє сам собою, своїми думками і вчинками. Кожен має рівні умови для реалізації своїх можливостей, свого потенціалу. Спільна праця і взаємна довіра, на основі чого об'єднуються члени кооперативу, підпорядковані кінцевому результату діяльності підприємства на відміну від найманих працівників комерційних приватних підприємств, інтереси яких пов'язані лише з виконанням окремих операцій технологічного ланцюжка. Отже, *кооперативи розширюють коло професійних знань своїх членів, що стимулює нарощування їх людського потенціалу*.

Присутність кооперативів на продовольчому ринку позитивно впливає на *стабілізацію цін і продовольчу доступність*. Завдяки своїй неприбутковій природі, кооперативи мають можливість стримувати комерційні торгові компанії в їхньому прагненні до максимізації цін. Кооперативні ринки дозволяють знизити вартість торгових місць, що також позитивно впливає на ціноутворення. Зазначене в комплексі заставляє конкурентів кооперативів коригувати свою маркетингову поведінку. Це йде на користь споживачам продовольства, особливо низькооплачуваним особам і пенсіонерам, що характеризує як економічну, так і соціально-гуманістичну регулятивну роль діяльності кооперативів.

Важливу роль відіграють кооперативи у *сільському розвитку*, розвитку громад, облаштуванню сільських територій, інформаційно-просвітницькому обслуговуванні сільського соціуму. Зв'язок із громадами є одним із кооперативних принципів. Члени кооперативу є частиною громади. По-суті, вони виступають її стабілізаційним чинником, оскільки найбільше прив'язані своєю діяльністю до місця поселення. Члени кооперативу невіддільні від проблем громади і беруть активну участь у їх вирішенні. Кооперативні виплати, які надходять членам кооперативу від реалізації за вигідними цінами кооперованої продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках, використовуються на місцях для розвитку господарств та для покращення сімейного добробуту.

Сільському розвитку сприяють кооперативи з виробництва та постачання електроенергії, водопостачання, газопостачання, медичного обслуговування та ін. Електроенергетичні кооперативи США забезпечують 42% розподілу електроенергії в країні [21]. У Фінляндії функціонує 1 тис. кооперативів з водопостачання та водовідведення. В Індії у сільській місцевості функціонують коо-

перативи у галузі місцевого туризму, транспорту, сільського будівництва, охорони здоров'я, освіти тощо [22]. Це стосується й споживчої кооперації, яка сприяє постачанню товарів, необхідних людям, у найвіддаленіших регіонах. Такі кооперативи створюються переважно мешканцями тих територій, де підприємницькому бізнесу працювати не вигідно, тобто там, де кооперативам альтернативи немає.

Об'єкти кооперативного бізнесу, офіси кооперативів розміщуються, як правило, в межах сільських територій, створюючи, таким чином, робочі місця для сільських жителів. Здійснюють свій внесок кооперативи і у розвиток культурної самобутності сільських територій. Це – агротуристичні, ткацькі та інші кооперативи сільських ремесл, кооперативи промислів корінних народів США і Канади та ін. Праця і життя членів кооперативів пов'язані з екологією природних ресурсів і навколишнього середовища в цілому. Тому в діяльності створених ними кооперативів екологічним проблемам приділяється належна увага. Приклад тому – кооператив Allons en vent – вітрова турбіна, побудована з метою просування відновлювальних джерел енергії і екологічних технологій. 40% членів кооперативу – діти менше 18 років, що є важливим виховним аспектом [23].

Кооперативи довели, що є альтернативна модель організації діяльності соціуму, яка успішно поєднує економічні, соціальні та екологічні аспекти, модель, яка вписується в концепцію сталого розвитку.

Державна підтримка розвитку кооперативного руху

Організація, стимулювання і підтримка розвитку сільської кооперації наразі є однією з базових складових аграрної політики європейських й інших країн, яка реалізується, як правило, у трьох напрямках:

перший – формування системи законодавчо-нормативних актів і державних органів із функціями координації та контролю процесу розвитку кооперативних товариств та їх союзів;

другий – розробка й запровадження системи фінансової підтримки кооперативних формувань;

третій – організаційна підтримка, а саме: масова роз'яснювально-інформативна робота безпосередньо серед сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення, підготовка кадрових працівників кооперативних організацій, безперервне навчання кооператорів.

Початок формування правової бази розвитку кооперативного руху поклали закони про кооперацію 1852 і 1862 рр. в Англії, 1867 р. – у Франції, 1873 р. – в Австрії і Бельгії, 1876 р. – в Нідерландах і Румунії, 1881 р. – в Швейцарії, в 1882 р. – в Італії, в 1889 р. – в Німеччині, в 1895 р. – Швеції, в 1901 р. – у Фінляндії, в 1922 р. – США. Упродовж XX ст. кооперативне законодавство удосконалювалось, закріплюючи особливості кооперативу як господарської організації, яка одночасно є і асоціацією громадян і їх спільним підприємством.

Сьогодні, за законодавством США, кооператив – це об'єднання людей, які спільно беруть участь у зв'язаних між собою процесах виробництва. Кооператив перебуває у добровільній власності його членів-клієнтів, здійснює свою діяльність в їхніх інтересах та їхніми зусиллями на неприбутковій основі. Його діяльність залежить від пайових надходжень, які одержує за свої послуги, а не від членських внесків, сторонньої підтримки тощо. Економічний результат кооперативу, який залишається після покриття витрат, належить членам-користувачам послуг кооперативу і повертається їм у залежності від обсягу ділових операцій, здійснених через кооператив [24; 25].

Урахування особливостей кооперативу як асоціації тягне за собою унормування його неприбуткового статусу та, відповідно, *відмінної від інших структур системи оподаткування сільськогосподарських кооперативів* та їх об'єднань – вони звільнені від податків з прибутку, їх платять члени кооперативу. Це пояснюється тим, що по-перше, фермери – члени кооперативу не повинні платити податок двічі: перший раз в рамках власного господарства і другий раз в рамках колективного об'єднання, оскільки результати кооперативу поновлюються в доходах його членів.

Важливу роль у підтримці розвитку кооперативного руху відіграло закріплення в міжнародному кооперативному законодавстві певного набору правових гарантій для ведення фермерами колективних переговорів, колективного перероблення і збуту своєї продукції та поширення на сільськогосподарські кооперативи захисту від антимонопольного законодавства.

Кооперативним законодавством унормовується *контрольна функція держави*, насамперед, організація контролю за дотриманням особливостей і обмежень, передбачених законом і статутом кооперативів. Він здійснюється одночасно податковими службами і відповідними службами міністерств сільського госпо-

дарства. Якщо в результаті контролю діяльність кооперативу буде розцінена як діяльність звичайної комерційної структури, то згода на діяльність кооперативу анулюється. Контрольна функція держави включає також інші норми, мета яких:

- зберегти умови лояльної конкуренції і рівноваги між кооперативним і приватним секторами;
- зберегти і посилити кооперативний рух з урахуванням інтересів як виробників, так і сільського господарства країни в цілому;
- забезпечити ефективне управління кооперативним сектором сільського господарства.

Регулятивно-нормативна роль держави *доповнюється фінансовою підтримкою* сільськогосподарських кооперативів. У країнах ЄС держава здійснює упродовж перших трьох-п'яти років функціонування сільськогосподарських кооперативів фінансування адміністративних витрат та утримання спеціалістів, що допомагають освоювати і застосовувати в межах кооперативного об'єднання нові технології з метою покращення якості товарної продукції. Кооперативам надаються позики за пільговою відсотковою ставкою. У разі перевиробництва кооперативи одержують фінансування для вилучення зайвої продукції з ринку, що сприяє збалансуванню попиту і пропозиції, а отже – стабілізації цін та доходів. За певних умов кооперативам безоплатно передається майно державної власності.

Спеціальними стимулами наділені кооперативи зі спільного використання техніки і виробничих об'єктів. Поширеною є практика часткової компенсації державою вартості спільно придбаної техніки та спільно збудованих елеваторів чи складських приміщень для плодоовочевої продукції (до 50%).

Держава завжди відігравала важливу роль у створенні системи сільськогосподарських кооперативних кредитних установ. У США, наприклад, Farm Credit System сформувалася за рішенням Конгресу США відповідно до Федерального акту про кредитування сільського господарства (1916 р.). Стартові урядові субсидії становили \$ 125 млн, що на тоді було значною підтримкою. Аналогічно формувалася кооперативна система в Японії. Центральна каса кооперативів Пруссії – попередника нинішнього кооперативного DG-Банка, була сформована за участю Міністерства фінансів Пруссії. У Франції Національна каса Credit Agricole створена на базі державної структури [26].

У Болгарії система кредитних кооперативів сформована майже на 80% за рахунок держави і пільгової позички ЄБРР. Активну державну підтримку одержала кредитна кооперація Польщі. Нині тут функціонує сільська кооперативна кредитна система, яка включає 596 кооперативних банків з 3,3 тис. місцевих осередків [27]. Те ж стосується румунської кооперативної кредитної системи «Кредиткоопбанк» [28].

Комплексний підхід до підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації демонструє державна аграрна політика Індії. Національна корпорація з розвитку кооперації (NCDC) забезпечує фінансування кооперативних переробних заводів, елеваторів і складських приміщень, інших об'єктів інфраструктурного забезпечення кооперативів. Частка держави у пайовому капіталі збутових кооперативів становить 45,6%, кооперативів з переробки цукрової тростини – 44,1%, фінансується, керується і контролюється державними органами робота молокопереробних кооперативів.

Завдяки активній державній підтримці в аграрному секторі Індії функціонує 692 тис. кооперативів із загальною кількістю членів 154 млн осіб. У кооперативах виробляється і продається 60% цукру, 49% рослинного масла, 45% морозива. Кооперативний сектор забезпечує роботою 13 млн осіб, або 38% від усього зайнятого дорослого населення [29].

Важливе значення у становленні кооперативного руху відіграє *організаційна робота державних органів*, залучення до інформаційно-роз'яснювальної діяльності навчальних, науково-дослідних установ і дорадчих служб, включення у навчальні програми сільськогосподарських освітянських закладів вивчення основ сільськогосподарської кооперації, організації науково-дослідних структур з проблем кооперації в аграрному секторі, підтримка проведення практичних семінарів з проблем дотримання законодавчих норм при створенні кооперативів тощо.

Цю роботу організовують і контролюють спеціальні підрозділи міністерств сільського господарства у співпраці з громадськими сільськогосподарськими організаціями. У складі Міністерства сільського господарства США, наприклад, функціонує Служба сільської кооперації, яка займається зазначеними проблемами.

Проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні та напрями і способи їх усунення

Відродження кооперації в Україні стримує, насамперед, відсутність сприятливого інституційно-правового середовища. Чин-

не кооперативне законодавство України не відповідає загальноприйнятим практикам унормування особливостей кооперативів. Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» № 819-IX від 21.07.2020 р. [30] не визнано загальноприйняте поняття кооперативу як асоціації. Натомість до нього застосовуються економічні категорії комерційних господарських товариств. Зокрема, у Закон уведено поняття «оборот члена сільськогосподарського кооперативу з сільськогосподарським кооперативом», яке відображає загальну грошову вартість, придбаних у сільськогосподарського кооперативу (проданих такому кооперативу) його членом товарів та отриманих від сільськогосподарського кооперативу (наданих такому кооперативу) його членом послуг протягом звітного періоду. Тобто, законодавство унормовує комерціалізацію відносин між кооперативом і його членами, що несумісно із соціально-економічною природою кооперативної форми об'єднань людей.

Поняття «пайовий внесок», «пайовий фонд», «пай» замінено на «вклад», «статутний капітал», «частка». Змістовне наповнення зазначених понять різне. Вклади у статутні капітали здійснюються для одержання прибутку, тоді як пай – для виконання кооперативом функцій, переданих йому його членами, які одноосібно виконувати не вигідно, або неможливо.

Не унормовані поняття «економічний результат», «кооперативні виплати», «виплати на паї», якими розкриваються фінансові відносини між кооперативом і його членами. Замість зазначених використані поняття «фінансовий результат (прибуток)», «патронажні дивіденди» та «дивіденди», що також розмиває сутність кооперативної форми господарювання.

Наведене вище не вичерпує суперечностей багатьох інших положень Закону, що потребує кардинальних змін на основі глибокого вивчення особливостей кооперативних асоціацій і практики їх закріплення в кооперативному законодавстві.

Не унормовує особливостей кооперативних кредитних структур і Закон України «Про банки та банківську діяльність» № 2121-III від 07.12.2000 р., що містить правову регламентацію створення і функціонування кооперативних банків в Україні [31]. Посилання у ст. 8 на чинне законодавство про кооперацію не знімає дану проблему, оскільки в Законі України «Про кооперацію» № 1087-IV від 10.07.2003 р. [32] про кооперативні кредитні формування не йдеться. Отже, сільськогосподарські кооперативні

банки не можуть бути зареєстровані як обслуговуючі кооперативи з неприбутковим статусом. Практично унеможливорює створення таких структур передбачений Законом розмір мінімального капіталу для кооперативного банку – якщо в Польщі він становить € 1 млн, то в Україні – 200 млн грн або в межах € 7 млн.

Українське кооперативне законодавство не унормовує у статусі неприбуткового обслуговуючого кооперативу і кредитні спілки. За Законом України «Про кредитні спілки» № 2908-III від 20.12.2001 р. [33] ці формування є просто неприбутковими організаціями. Однак Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» № 2664-III від 12.07.2001 р. [34] легалізує правовий статус кредитних спілок як фінансових установ, що нарівні з банками та іншими фінансово-кредитними організаціями надають послуги задля одержання прибутку. Також кредитні спілки не вписуються у статті Податкового Кодексу України, які стосуються вимог до неприбуткових організацій. У результаті кредитні спілки не підлягають включенню їх до Реєстру неприбуткових організацій.

Законодавство не надає право юридичним особам бути членами кредитної спілки і обслуговуватися нею, що відрізняє цю організаційно-правову форму кредитної кооперації від кредитних товариств європейських й інших країн. Усунення цієї обставини забезпечить участь у кредитній кооперації фермерських господарств та малих і середніх сільськогосподарських корпоративних юридичних осіб, а також обслуговуючих сільське господарство інкорпорованих структур.

Зазначені та інші прогалини в кооперативному законодавстві доводять необхідність прийняття окремого рамкового Закону України «Про сільськогосподарський кооперативний кредит» за аналогією, наприклад, Закону Франції «Credit Agricole» [35].

У вітчизняному кооперативному законодавстві чітко не визначено дозвольно-контрольні функції державних органів, що у сукупності з недосконалим законодавством, виступає однією з причин появи значної кількості псевдокооперативів, які дискредитують кооперативну модель господарювання серед селянства.

Створення сприятливого правового поля для розвитку кооперативного руху невіддільне від його державної фінансової підтримки. В Україні вона, по-перше, здійснюється періодично і спонтанно; по-друге, кошти виділяються незначні, по-третє, умови її одержання складні і недоступні, зокрема для кооперативів, ство-

рених особистими селянськими господарствами, по-четверте, принципи її розподілу розмиті.

Програми підтримки розвитку кооперативного руху мають бути довгостроковими, на 5–6 років, як це прийнято в країнах ЄС і США; включати, крім виділення коштів державного і регіональних бюджетів: передачу сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам на пільгових умовах чи безоплатно об'єктів державної і комунальної власності для створення та розвитку матеріально-технічної бази; надання сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам земельних ділянок із земель державної та/або комунальної власності для кооперативних пасовищ та створення локальних кооперативних ринків сільськогосподарської продукції; організацію системи наукового, кадрового та дорадчого забезпечення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

З огляду на зарубіжну практику важливим є створення державної невіддільної установи (агентства) з виконання функцій, пов'язаних з реалізацією державної політики підтримки становлення та розвитку сільськогосподарських кооперативів.

Державницька політика щодо створення сприятливих інституційних умов для розвитку кооперативів історично зіграла важливу роль в утвердженні фермерського типу господарювання як домінуючого у світовому аграрному секторі – малі і середні ферми виробляють 80% сільськогосподарської продукції. Визнаючи їх безальтернативну значущість у подоланні голоду в усіх його формах, цілями, сформульованими ООН у Порядку дня в сфері сталого розвитку на період до 2030 р., і завданнями щодо досягнення цих цілей передбачено:

- подвоїти доходи малих виробників продовольства, зокрема, сімейних ферм;
- сприяти розвитку малих і середніх господарств шляхом спрощення їх доступу до фінансових послуг, в т. ч. до недорогих кредитів;
- посилити інтеграцію малих ферм у виробничо-збутові ланцюжки;
- здійснити заходи по забезпеченню доступу малих ферм до ринків.

У виконанні зазначених й інших завдань Порядком дня визнається важлива роль кооперативів та політики національних парламентів і урядів країн [36].

Натомість, у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» про роль і підтримку сільськогосподарської кооперації не йдеться. І це при тому, що господарствами населення і малими фермерськими господарствами виробляється половина, а трудомісткої – 75–98% сільськогосподарської продукції. Малі господарства забезпечують дві третини номенклатури споживчого продовольчого кошика громадян країни. Необ'єднані у кооперативи, особисті селянські, сімейні фермерські господарства та малі підприємства не мають можливостей вигідного збуту продукції, розширення її асортименту, нарощування товарності, здешевлення придбання ресурсів та підвищення доходності виробництва. Це зобов'язує законодавців та органи державного управління імпантувати у національну стратегію цілі і завдання щодо підвищення доходності малих господарств і добробуту сільського населення взагалі шляхом кооперування у різних сферах діяльності як важливого чинника сталого розвитку.

Висновки. Ретроспективний аналіз розвитку сільськогосподарської кооперації показує, що вона була і залишається важливою складовою аграрної економіки переважної більшості країн світу. Сприяючи зміцненню економічних позицій виробників сільськогосподарської продукції на ринку, кооперація стала ефективним інструментом розвитку сільських регіонів, боротьби з бідністю, захисту соціальних інтересів своїх членів в умовах сучасного глобалізованого ринкового господарства.

Розвиток міжнародного законодавчого регулювання, спрямованого на трансграничне кооперативне співробітництво, свідчить про затребуваність розвитку кооперативів в умовах глобалізаційних процесів як організаційно-правової форми, яка найбільше відповідає принципам сталого розвитку в умовах ринкової економіки.

Соціально-гуманістична спрямованість діяльності кооперативів кореспондується з гуманістичною спрямованістю концепції сталого розвитку, що забезпечує їм затребуваність у новій парадигмі розвитку соціуму.

1. Zamagni, Vera. Interpreting the Roles and Economic Importance of Cooperative Enterprises in a Historical Perspective. (2012). doi: <https://doi.org/10.5947/jeod.2012.002>.
2. The United States Department of Justice. URL: <https://www.justice.gov/atr/national-council-farmer-cooperatives-general> [14.12.2018].

3. Черникова Е.И. Питер Корнелиус (Ван Плокбой) – забытый теоретик кооперации. *Наука, теория, практика*. 2009. № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/piter-kornelius-van-plokboy-zabytyy-teoretik-kooperatsii> [23.08.2021].
4. Булгаков С.Н. История экономических и социальных учений / вступ. статья, сост. и примеч. В.В. Сапова. Москва: Астрель, 2007. 988 с.
5. Теплова Л.Е., Уколова Л.В., Тихонович Н.В. Кооперативное движение. Москва: Изд. РДЛ, 2003. 303 с.
6. The European Association of Co-operative Banks (EACB) URL: <http://www.eacb.coop/en/home.html> [27.09.2021].
7. Valio Group, Reports and financial statements. URL: <https://www.valio.com/sustainability/reports-and-financial-statements> [23.09.2021].
8. Cenex Harvest States (CHS Inc.). URL: <https://www.chsinc.com> [27.09.2021].
9. Indian Farmers Fertiliser Cooperative Limited (IFFCO). URL: <https://www.iffco.in> [27.09.2021].
10. National Agricultural Cooperative Marketing Federation of India Ltd.(NAFED). URL: <http://www.nafed-india.com> [27.09.2021].
11. Coopérative d'utilisation de matériel agricole CUMA. URL: <http://www.cuma.fr> [22.04.2021].
12. SICA. Sociétés d'intérêt collectif agricole (Articles R531-2 à R535-1) / Code rural et de la pêche maritime. Titre III. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071367/LEGISCTA000006138428 [12.02.2021].
13. Terrena. URL: <http://www.terrena.fr> [05.05.2021].
14. Dairy Farmers of America Inc. URL: <https://www.dfamilk.com> [20.05.2021].
15. Land O'Lakes Inc. - Here's what Land O'Lakes does. URL: <https://www.landolakesinc.com/What-We-Do> [27.05.2021].
16. Fonterra. URL: <https://www.fonterra.com/nz/en.html> [21.05.2021].
17. Регламент Совета ЕС 1435/2003 от 22 июля 2003 г. об Уставе Европейского Кооперативного Общества (SCE) Система ГАРАНТ. URL: <http://base.garant.ru/2569183/1cafb24d049dcd1e7707a22d98e9858f/#ixzz5XxkwqcYv> [10.12.2018].
18. Publication Office of the European Union. URL: <https://publications.europa.eu/en/publication/detail/publication/f1ebc6b946ae4f57a4b54711d9add0cd> [10.12.2018].
19. Сахарова Д.Б., Котов И.С. История и теория кооперативного движения. Минск: Новое знание, 2009. 278 с.

20. Lafleur, M., & A.-M. Merrien. Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles, Sommet international des coopératives 2012, IRECUS, Université de Sherbrooke. P. 12. URL: https://45501fbb-cae2-419b-9bbd-f6aa6c182f49.filesusr.com/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf [21.04.2020].
21. Lafleur, M., & A.-M. Merrien. Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles, Sommet international des coopératives 2012, IRECUS, Université de Sherbrooke. P. 14. URL: https://45501fbb-cae2-419b-9bbd-f6aa6c182f49.filesusr.com/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf [21.04.2020].
22. Котомина М.А. Зарубежный опыт развития сельскохозяйственной кооперации на примере Финляндии и Индии. *Международный Сельскохозяйственный Журнал*. 2017. № 6. С. 75-78. URL: https://mshj.ru/wp-content/uploads/2017/10/MSHJ-6_text_1.pdf [22.04.2021].
23. Allons en Vent SCRL. URL: <https://allonsenvent.be> [01.03.2021].
24. Шаарс, Марвін А. Кооперативи: принципи і практика: навч. пос. / Ун-т штата Вісконсін США / пер. з англ. Київ: Київська книжкова друкарня наукової книги, 1994. 21 с.
25. Ингелсби Д., Гофф Д. Как создать кооператив. Департамент сельского хозяйства США. Москва: Типография РАСХН, 1994. 36 с.
26. Сельскохозяйственная кооперация: теория, мировой опыт, проблемы возрождения / отв. ред. И.Н. Буздалов. Минск-Москва: Армита – Маркетинг, Менеджмент, 1998. 256 с.
27. Польща – твій діловий партнер / Інститут кон'юктур і цін зовнішньої торгівлі. Варшава, 2005. 181 с.
28. Banca Centrală Cooperatistă CREDITCOOP. URL: <https://noul.creditcoop.ro/ro> [25.05.2021].
29. Котомина М.А. Сельскохозяйственная кооперация в Индии: роль государства и современные вызовы. *Агропродовольственная экономика*. 2018. № 11. С. 26-34. URL: <http://apej.ru/article/05-11-18> [11.04.2021].
30. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України № 819-IX від 21.07.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text> [04.02.2021].
31. Про банки та банківську діяльність: Закон України № 2121-III від 07.12.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text> [21.01.2021].
32. Про кооперацію: Закон України № 1087-IV від 10.07.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-15#Text> [21.01.2021].

33. Про кредитні спілки: Закон України № 2908-III від 20.12.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2908-14#Text> [23.03.2021].
34. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України № 2664-III від 12.07.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text> [02.02.2021].
35. Livre V. Crédit agricole. Code rural. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071366/LEGISCTA000006098252/#LEGISCTA000006098252 [27.09.2021].
36. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 25 сентября 2015 года. URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=R [09.10.2020].

References

1. Zamagni, Vera. (2012). Interpreting the Roles and Economic Importance of Cooperative Enterprises in a Historical Perspective. doi: <https://doi.org/10.5947/jeod.2012.002>.
2. The United States Department of Justice. Retrieved from <https://www.justice.gov/atr/national-council-farmer-cooperatives-general>.
3. Chernikova, Ye.I. (2009). Peter Cornelius (Van Plockboy) is a forgotten cooperation theorist. *Nauka, teoriya, praktika - Science, theory, practice*, 2. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/piter-kornelius-van-plockboy-zabytyy-teoretik-kooperatsii> [in Russian].
4. Bulgakov, S.N. (2007). History of economic and social doctrines / entry. article, comp. and note. V.V. Sapova. Moscow: Astrel [in Russian].
5. Teplova, L.E., Ukolova, L.V., Tikhonovich, N.V. (2003). Cooperative movement. Moscow: Publishing house RDL [in Russian].
6. The European Association of Co-operative Banks (EACB). Retrieved from <http://www.eacb.coop/en/home.html>.
7. Valio Group, Reports and financial statements. Retrieved from <https://www.valio.com/sustainability/reports-and-financial-statements>.
8. Cenex Harvest States (CHS Inc.). Retrieved from <https://www.chsinc.com>.
9. Indian Farmers Fertiliser Cooperative Limited (IFFCO). Retrieved from <https://www.iffco.in>.

10. National Agricultural Cooperative Marketing Federation of India Ltd. (NAFED). Retrieved from <http://www.nafed-india.com>.
11. Coopérative d'utilisation de matériel agricole CUMA. Retrieved from <http://www.cuma.fr> [in French].
12. SICA. Sociétés d'intérêt collectif agricole (Articles R531-2 à R535-1) / Code rural et de la pêche maritime. Titre III. Retrieved from https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071367/LEGISCTA000006138428 [in French].
13. Terrena. Retrieved from <http://www.terrena.fr> [in French].
14. Dairy Farmers of America Inc. Retrieved from <https://www.dfamilk.com>.
15. Land O'Lakes Inc. - Here's what Land O'Lakes does. Retrieved from <https://www.landolakesinc.com/What-We-Do>.
16. Fonterra. Retrieved from <https://www.fonterra.com/nz/en.html>.
17. Council Regulation EC 1435/2003 of 22 July 2003 on the Statute of the European Cooperative Society (SCE) GARANT system. Retrieved from <http://base.garant.ru/2569183/1cafb24d049dcd1e7707a22d98e9858f/#ixzz5XxkwqcYv> [in Russian].
18. Publication Office of the European Union. Retrieved from <https://publications.europa.eu/en/publication/detail/publication/f1ebc6b946ae4f57a4b54711d9add0cd>.
19. Sakharova, D.B., Kotov, I.S. (2009). History and theory of the cooperative movement. Minsk: New knowledge [in Russian].
20. Lafleur, M., & A.-M. Merrien. (2012). Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles, Sommet international des coopératives, IRECUS, Université de Sherbrooke, 12. Retrieved from https://45501fbb-cae2-419b-9bbd-f6aa6c182f49.filesusr.com/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf [in French].
21. Lafleur, M., & A.-M. Merrien. (2012). Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles, Sommet international des coopératives, IRECUS, Université de Sherbrooke, 14. Retrieved from https://45501fbb-cae2-419b-9bbd-f6aa6c182f49.filesusr.com/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf [in French].
22. Kotomina, M.A. (2017). Foreign experience in the development of agricultural cooperation on the example of Finland and India. *Mezhdunarodnyy Sel'skokhozyaystvennyy Zhurnal - International Agricultural Journal*, 6, 75-78. Retrieved from https://mshj.ru/wp-content/uploads/2017/10/MSHJ-6_text_1.pdf [in Russian].
23. Allons en Vent SCRL. Retrieved from <https://allonsenvent.be>.
24. Schaars, Marvin A. (1994). Cooperatives: principles and practice: textbook. pos. / University of Wisconsin USA / lane. from English Kyiv: Kyiv Book Printing House of Scientific Books [in Ukrainian].

25. Engelsby, D., Goff, D. (1994). How to create a cooperative. United States Department of Agriculture. Moscow: Printing house RAAS [in Russian].
26. Agricultural cooperation: theory, world experience, problems of revival. (1998) / otv. ed. I.N. Buzdalov. Minsk-Moscow: Armita - Marketing, Management [in Russian].
27. Poland is your business partner. (2005) / Institute of Foreign Trade Conditions and Prices. Warsaw [in Ukrainian].
28. Banca Centrală Cooperatistă CREDITCOOP. Retrieved from <https://noul.creditcoop.ro/ro>.
29. Kotomina, M.A. (2018). Agricultural cooperation in India: the role of the state and modern challenges. *Agroprodovol'stvennaya ekonomika - Agri-food economy*, 11, 26-34. Retrieved from <http://apej.ru/article/05-11-18> [in Russian].
30. On agricultural cooperation: Law of Ukraine № 819-IX of 21.07.2020. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text> [in Ukrainian].
31. On banks and banking activity: Law of Ukraine № 2121-III of December 7, 2000. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text> [in Ukrainian].
32. On cooperation: Law of Ukraine № 1087-IV of July 10, 2003. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-15#Text> [in Ukrainian].
33. On credit unions: Law of Ukraine № 2908-III of 20.12.2001. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2908-14#Text> [in Ukrainian].
34. On financial services and state regulation of financial services markets: Law of Ukraine № 2664-III of 12.07.2001. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text> [in Ukrainian].
35. Livre, V. Crédit agricole. Code rural. Retrieved from https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071366/LEGISCTA000006098252/#LEGISCTA000006098252.
36. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the UN General Assembly on September 25, 2015. Retrieved from https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=R [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 18 серпня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.037>
 УДК 339.562(410:430):94(100)«1914/1918»
 JEL: L52, N63, O14, O25, O38

Саліхова О.Б., доктор економічних наук,
 провідний науковий співробітник відділу моделювання
 та прогнозування економічного розвитку
 ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
 ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7669-6601>
 e-mail: salikhova_elena@ukr.net

ЗАЛЕЖНІСТЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ВІД ІМПОРТУ З НІМЕЧЧИНИ. ВІДПОВІДІ НА ВИКЛИКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ¹

Пандемія COVID-19 стала лакмусовим папірцем стійкості економічних систем та здатності урядів країн забезпечити ефективність і безпеку національних економік у надзвичайних ситуаціях. У 2020 р. політичні лідери ЄС визнали залежність системи охорони здоров'я та фармацевтичного виробництва від імпорту лікарських засобів, активних фармацевтичних інгредієнтів та інших вихідних товарів для галузі від поставок з Китаю. Однак, теперішня криза – не нове явище у світовій економіці. На думку авторки, – це повторення на черговому витку історії ситуації, яка мала місце сто років тому, і яку слід взяти до уваги при пошуку відповідей на сучасні виклики. Зокрема, у 1914 р. Велика Британія, а також інші промислово розвинені країни Європи та США були вражені, констатували залежність від імпорту з Німеччини лікарських засобів та проміжних товарів для їх виробництва. Держава, університети та промислові виробники об'єднали зусилля задля зменшення вразливості галузі та подолання зовнішніх загроз.

¹ Публікацію підготовлено за виконання цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Оцінка та прогнози ендегенного зростання економіки України», розділу «Розбудова високотехнологічних виробництв на засадах національних інноваційних надбань» (№ ДР 0120U105803).

Мета дослідження – спираючись на законодавство, історичні документи і публікації у спеціалізованих виданнях, охарактеризувати стан фармацевтичної індустрії Великої Британії на початку Першої світової війни; виявити причини виникнення її залежності від імпорту; узагальнити заходи політики, ухвалені у відповідь на нові виклики та оцінити їхні наслідки для промисловості та економіки країни в цілому. На основі аналізу британського досвіду зроблено історичне й економічне обґрунтування взаємозв'язку між механізмами державного сприяння (в частині створення людських ресурсів та активізації досліджень в інтересах промисловості, надання державної фінансової допомоги промисловим підприємствам та захисту ключових галузей від імпорту) та прискореною модернізацією і розвитком самодостатньої фармацевтичної промисловості. Авторка систематизувала заходи політики та обґрунтувала, що їх реалізація забезпечила зміцнення британських компаній, зниження залежності від імпорту, нарощування виробництва лікарських засобів та їх компонентів на базі національних інноваційних надбань.

Ключові слова: залежність від імпорту, фармацевтична промисловість, лікарські засоби, індустрія тонкої хімії, проміжні продукти фармацевтичного виробництва, державна політика, державна допомога, захист промислових виробництв.

Salikhova O.

BRITISH DEPENDENCE ON GERMAN IMPORTS. RESPONSES TO THE CHALLENGES OF THE WORLD WAR I

The COVID-19 pandemic has become a litmus test for both the resilience of economic systems and the ability of governments to ensure the national economies' efficiency and security in an emergency. In 2020, EU political leaders recognized the dependency of health care and pharmaceutical production on imports of medicines (drugs), active pharmaceutical ingredients and intermediate goods from China. This is rather a next historical cycle of the situation that occurred 100 years ago – something worthy of attention when looking for answers to modern challenges. In 1914, the UK, as well as some other industrialized countries of Europe and the United States, was shocked to learn about being dangerously dependent on German imports, including synthetic drugs and chemical intermediates. The State, universities and companies joined forces to reduce the vulnerability of the industry and to address external threats.

The purpose of the study is to draw on legislation, historical documents and publications in specialized publications to describe the state of the British pharmaceutical industry at the beginning of the World War I; to identify the causes of its dependence on imports; to summarize the policies adopted in response to the new challenges and assess their impact on industry and the economy as a whole. Based on the British experience, a historical and economic rationale was made for the relationship between public assistance mechanisms (in terms of building human resources and intensifying research for industry, providing public financial assistance to industrial enterprises and protecting key industries from imports) and accelerated modernization and development of a self-sustaining pharmaceutical industry. The author systematized policy measures and argued that their implementation had strengthened British companies, reduced dependence on imports, and increased the production of medicines and their components, based on national innovation.

Keywords: *dependence on imports, pharmaceutical industry, medicines, fine chemicals industry, pharmaceutical intermediates, government policy, state aid, protecting manufactures.*

Постановка проблеми та її актуальність. Пандемія COVID-19, яка забрала вже більше 4,5 млн людських життів по всьому світу, стала лакмусовим папірцем здатності урядів країн у надзвичайних обставинах забезпечувати стабільність національних систем охорони здоров'я. Ключову роль у цьому відіграє фармацевтична індустрія, науковий, технологічний, кадровий і виробничий базис якої здатний оперативно відповісти на нові виклики. Але пандемія COVID-19 продемонструвала загрози саме у цій галузі промисловості, зокрема високу залежність виробництва від імпортних інгредієнтів, причому не лише в країнах, що розвиваються, але й у розвинутих країнах².

² Масштаби залежності фармацевтичного виробництва країн ЄС озвучила Європейська група з тонких хімічних речовин: «Європа поступово втрачає здатність виробляти критично важливі молекули (не лише активні фармацевтичні інгредієнти – АФІ, але й їх прекурсори), які формують склад основних лікарських засобів. В результаті європейський ланцюг постачання ліків на 74% залежить від Азії [1]. Єврокомісія підтвердила існування зовнішньої торговельної залежності ЄС від поставок низки лікарських засобів, а також компонентів для їх виробництва від третіх країн [2]. Українські фармацевтичні компанії та система охорони здоров'я опинилися у складнішій ситуації через відсутність вітчизняного виробництва більшості важливих субстанцій [3].

Поширення у 2020 р. епідемії та її економічні наслідки викрили факт: через високу концентрацію у Китаї³ виробництва АФІ та інших проміжних товарів заручниками Піднебесної виявилися системи охорони здоров'я та фармацевтичні галузі країн, що послабило їхній державний суверенітет [5]. З огляду на таку загрозливу тенденцію, уряди країн посилюють вплив на національну економіку, а також шукають нові ефективні механізми регулювання та стимулювання фармацевтичної діяльності задля зменшення вразливості галузі, підвищення стабільності та стратегічної автономії від імпортних поставок критично важливих продуктів. Але проблема залежності, з якою у 2020 р. зіштовхнулися країни через дефіцит лікарських засобів та відсутність необхідних інгредієнтів для промисловості, – не нове явище у світовій економіці. На думку авторки, це не що інше, як повторення на черговому витку історії ситуації, яка мала місце сто років тому, і яку слід взяти до уваги при формуванні заходів державної політики у відповідь на сучасні виклики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у ретроспективні дослідження кризових явищ зовнішньої залежності фармацевтичного виробництва та шляхів їх подолання зробили вчені, які аналізували проблеми промисловості, що виникли з початком Першої світової війни [6–8]. Серед досліджень, результати яких поглиблюють розуміння причин та наслідків зовнішньої залежності, є роботи, присвячені фармацевтичній індустрії Великої Британії у період між Першою та Другою світовими війнами, зокрема, виявленню причин, через які галузь опинилася у небезпечній залежності (*dangerously dependent*) від ворожих індустрій (*enemy industries*), що ускладнило (а в деяких випадках унеможливило) виробництво багатьох продуктів, необхідних для захисту та безпеки нації [9–10]. Водночас, роль держави та заходи, запроваджені у кризових умовах для стабілізації та розвитку британської індустрії, дотепер недостатньо вивчені та систематизовані, а тому є дискусійними. В українському академічному просторі питання історико-економічних аспектів розв'язання проблем залежності промисловості і, зокрема такого стратегічного сектору як фармацевтика, залишаються поза увагою вчених, що обумовило тематичну спрямованість авторського дослідження.

³ Заходи уряду Китаю з розбудови потужної національної фармацевтики та перетворення галузі на глобального лідера досліджено у роботі [4].

Мета і завдання статті. Актуальність цієї проблематики, з огляду на перешкоди розвитку української фармацевтики [3], та недостатня увага науковців до історичного досвіду запровадження у критичних умовах «непопулярних» механізмів державної політики задля забезпечення стабільності системи охорони здоров'я, розширення асортименту лікарських засобів місцевого виробництва та зниження загроз національній безпеці, обумовили постановку мети дослідження – на основі нормативно-правових актів, історичних документів та публікацій у профільних виданнях охарактеризувати ситуацію, в якій опинилася фармацевтична індустрія Великої Британії з початком Першої світової війни; виявити причини її уразливості та залежності від імпорту; узагальнити заходи, запровадженні у відповідь на нові виклики, та оцінити їхні наслідки.

Залежність від імпорту: нові виклики

Обґрунтування причин появи залежності фармацевтики Великої Британії від імпорту з Німеччини вимагає короткого історичного екскурсу щодо особливостей виникнення та розвитку цієї галузі промисловості.

Отримання у 1870-х роках англійцем У. Перкіном мовеїну (фр. mauveïne – «аніліновий пурпур») створило підґрунтя для появи індустрії синтетичних барвників на основі кам'яновугільної смоли (*industry of the coal-tar dyes*), яка швидко розвивалася на Туманному Альбіоні. Але після повернення наставника У. Перкіна – професора хімії Августа В. Хофманна до Німеччини ситуація докорінно змінилася – британські компанії стали втрачати позиції, поступаючись технологічно прогресуючій німецькій хімічній індустрії⁴. Фракційна перегонка кам'яновугільної смоли дала багато органічних хімікатів (ароматичні вуглеводні, феноли, крезולי, анілін, піридин, хіноліни), які німці почали використовувати при синтезі нових лікарських засобів. Кам'яновугільна смола⁵

⁴ Як зазначено у роботі [11] (із посиланням не першоджерело), Т. Веблен указував на причини такого успіху: «Сучасні технології прийшли до німців готовими (readymade)». Водночас «німецький підхід у сфері науки і техніки, зокрема «ретельність» (thoroughness) у сенсі більш прикладного цілепокладання і старання рутинна робота, привів до високих результатів». Ці передумови заклали підґрунтя для переходу Німеччини від наздоганяння Великобританії в хімічній промисловості до першості у фармацевтичній індустрії на початку XX ст.

⁵ З початку XIX ст. кам'яновугільну смолу стали замінювати нафтою.

виявила протигрибкові, протизапальні, протипаразитарні та інші властивості. З аніліну отримали сульфанілову кислоту, на базі якої почалося виробництво бактерицидних (сульфаніламідних) препаратів; різні похідні фенольної кам'яновугільної смоли, зокрема ацетанлід, фенацетин, антипирин і парацетамол, виявили знеболювальні властивості. Найбільше поширення дістала ацетилова кислота, якій дали назву «аспірин». Ці відкриття зробили німецьку індустрію синтетичних барвників базовою для великомасштабного виготовлення компонентів медичних препаратів, заклавши передумови появи першого у світі виробництва ліків на основі кам'яновугільної смоли (coal-tar medicinal) як попередника сучасної фармацевтичної промисловості Німеччини⁶ [11].

Таблиця 1

Світове виробництво синтетичних барвників на основі кам'яновугільної смоли, 1914 р.

Країна	Обсяг, млн дол. США
Німеччина	68,3
Швейцарія	6,5
Великобританія	6,0
Франція	5,0
США	3,0
Австрія	1,5
Росія	1,0
Бельгія	0,5
Нідерланди	0,2
Інші країни	0,2
Разом	92,15

Джерело: складено за [13, с. 59].

У 1914 р. Німеччина забезпечувала 3/4 світового виробництва синтетичних барвників (табл. 1) [13, с. 59]. Член Британського Парламенту А. Пейдж (Paget) вказав на масштаби залежності від імпорту у 1915 р.: «Фактична кількість барвників, що споживаються в країні, становить, на мою думку, близько 2 250 000 фунтів стерлінгів, з яких на 1 750 000 фунтів стерлінгів ми веземо з Німеччини» [12]. Більше половини продукції галузі, виготовленої за

⁶ Дотепер в офіційні статистиці Німеччини фармацевтичні продукти відносять до хімічної індустрії, а галузь їх виробництва називають «хіміко-фармацевтична індустрія» (chemisch-pharmazeutische industrie).

межами Німеччини, містили сировинні та оброблені проміжні продукти німецького походження. У Великобританії фабрики з виробництва барвників здебільшого належали та управлялися німцями. Перед Першою світовою війною хімічна промисловість для цілей перепису була визначена, як «виробництво хімічних речовин, продуктів з кам'яновугільної смоли, ліків і парфумерії». Згідно із переписом, у 1914 р. у цій індустрії працювало 14 фірм, сумарна вартість їх будівель і обладнання становила 1 млн ф.с., зайнятість – близько 1400 співробітників [7, с. 79]. Але ці фірми не виготовляли у достатній кількості проміжні товари для фармацевтичного виробництва, тому з початком війни стрімко зріс масовий попит та ціни на хімічні субстанції для виготовлення ліків, особливо антисептиків, анестетиків, знеболюючих та антитоксинів.

Відомий британський хімік сер У. Тілден у 1915 р. зазначив: «Якщо ми коли-небудь будемо в змозі забезпечити себе барвниками, ліками та іншими хімічними речовинами тонкого очищення⁷, необхідними для нашої роботи, це буде досягнуто лише після ретельного аналізу обставин, які привели до ліквідації (removal) індустрій в країні, де багато з них отримали початок, разом з рішучістю врахувати уроки минулого» [6, с. 320]. Аналізуючи ці обставини, інший видатний британський хімік сер У. Рамзі (Ramsay), вказав на причини лідерства Німеччини у виробництві хімікатів та ліків. Він, передусім виділив комерційні аспекти, зазначивши, що торгівля розглядалася у Німеччині як війна, і всі засоби завоювання ринків були прийнятні [6]. «Саме Пруссаци (Prussians) першими показали, як має бути організована сучасна армія ... у них у Берліні є Рада, яка організовує кожну деталь кожної можливої кампанії; певні люди беруть на себе командування, від чину до чину поширюються відомості про те, яку конкретну роль кожний офіцер і кожна людина має відігравати у цій кампанії. ... Точно таку ж політику реалізує Німеччина щодо промисловості. ... Існує рада, яка бере до уваги наявну статистику і, наскільки це можливо, ухвалює відповідні закони на її основі. Коли з'ясовується, що потрібні фіс-

⁷ До хімічних речовин тонкого очищення (продуктів індустрії тонкої хімії) зараховують такі категорії товарів: фармацевтичні хімікати, включаючи субстанції для антисептиків, алкалоїди та синтетичні лікарські засоби; аналітичні реактиви та дослідні хімікати, включаючи барвники або барвники, необхідні для медичних досліджень; ароматичні синтетичні речовини та ізоляти, які включають парфумерні хімічні речовини, ефірні масла і синтетичні есенції; фотографічна хімія тощо.

кальні мита, рада встановлює їх; там, де є перевага в їх знятті, вони знімаються. Там, де можливий дешевий транзит, вони надають його, адже залізниця є власністю держави. Чи слід очікувати, що будь-яка країна зможе боротися з такою комбінацією, не застосовуючи якісь з її методів або не вивчаючи ці методи і не комбінуючи їх разом, якщо не для наслідування, то для перешкоджання їм?» [6, с. 329].

Також У. Рамзі виклав шість переваг німецького хімічного бізнесу, через які Великобританія втратила свої позиції у галузі. По-перше, керівництво заводів – це не рада літніх джентльменів із добрими намірами та менеджера, якого вони найняли; а рада фахівців, справа життя яких полягає в тому, щоб управляти заводом у частині фінансів, хімічних процесів, інженерії, і які отримують високу платню за свої послуги. По-друге, ці керівники німецьких компаній і спеціальний персонал мають на меті отримання наукових відкриттів та винаходів, які можуть стати корисними для їхнього бізнесу. По-третє, дуже великий штат навчених в університетах та технічних школах людей займається проблемою комерціалізації таких відкриттів, будь то забезпечення дешевою сировиною, здешевлення процесу виробництва або створення попиту на виготовлений продукт⁸. По-четверте, існує штат юристів, чиє завдання – захищати патентами всі поліпшення, якими б тривіальними вони не здавалися, і описувати їх так розпливчато, щоб приховати їх від конкурентів; юристи також мають визначити, чи можливе успішне піратство чи воно є неможливим, а також обтяжувати опонентів судовими процедурами, аби послабити їх конкуренцію. По-п'яте, німецькі компанії настільки потужні, що можуть впливати на центральний уряд з метою захисту продуктів на базі нових розробок шляхом введення мит на товари, які можуть бути конкуренто-

⁸ Як зазначено у роботі [11] до 1914 р. навчальні програми з хімії у Німеччині значно розширилися порівняно з Великою Британією завдяки тому, що німецькі компанії-виробники, котрі на той час уже мали великі науково-дослідні лабораторії, наймали багато хіміків та інженерів для створення ефективних технологій і нових продуктів. У 1900 р. з бюджету Німецької імперії було асигновано 12,3 млн марок на фінансування технічних факультетів в університетах порівняно з 2 млн марок у Великій Британії. Навчання для студентів у Німеччині коштувало дешевше, причому студенти могли вільно переміщатися з одного навчального закладу до іншого, готуватися в будь-якому навчальному закладі. Як наслідок, у хімічній промисловості Німеччини у 1910 р. працювали 5500 професійних хіміків, тоді як у Великій Британії – 1500.

спроможними; чи наданням винагород на експортовані товари; чи забезпеченням переваг у вантажних перевезеннях всередині країни та за її межами. По-шосте, по всьому світу створено агентства, завдяки яким номенклатурні позиції хімічних продуктів доводяться до відома іноземних покупців; і, нарешті, заохочується розгалужена кредитна система.

Разом з тим, доктор Ф. Перкін (син У. Перкіна), вказав на такі фактори, що спричинили відставання Великобританії та залежність від Німеччини в частині хімічних продуктів:

1) характер британських патентних законів і відсутність патентних законів у Німеччині через що німці змогли скористатися науковими здобутками англійців⁹;

2) млявість із боку британських виробників, що стояли біля джерел створення галузі (після певного періоду її процвітання);

3) широкомасштабні промислові хімічні дослідження, що мали місце у Німеччині, але нехтувалися британськими виробниками;

4) якісна організація німецького бізнесу;

5) високі ціни на спирт і пов'язані з цим обмеження щодо його використання британськими виробниками, тоді як німецька промисловість отримувала цей продукт за спеціальними цінами. Встановлений у Великій Британії акцизний збір, а також витрати на очистку спирту були високими для промислового виробництва, в результаті чого деякі барвники та хімічні речовини не вигідно було випускати в країні. Наявність дешевого джерела виробленого спирту в якості вихідного інгредієнта для виробництва ліків було одним з основних перешкод на шляху розвитку фармацевтичної індустрії Великобританії [6, с. 310].

Зазначені вище причини призвели до того, що Велика Британія як «головна промислово розвинена нація із найпрактичнішими

⁹ Хоча англійські компанії першими здійснили технологічні інновації у виробництві синтетичних барвників і вийшли на ринок з новим продуктом, слабкі бар'єри для «реверс-інжинірингу» (reverse engineering) анілінових барвників стали першопричиною того, що багато німецьких хімічних компаній вдавалися до запозичень. Відсутність патентного захисту в Німеччині дозволила німецьким компаніям імітувати інновації, зроблені іншими фірмами. За таких обставин у короткі терміни в Німеччині з'явилося більше заводів з виробництва цих продуктів, ніж у Великій Британії (11 проти 5). Поряд з цією практикою панувало промислове шпигунство [11].

людьми у світі зазнала поразки через намагання отримати вигоди з кам'яновугільної смоли, якою володіла»¹⁰ [14, с. 8].

Усвідомлення критичності ситуації настало у 1914 р. із початком Першої світової війни, коли У. Тілден у виданні «The Times» звернув увагу: «Ймовірно, британська громадськість не знає, але майже всі так звані синтетичні лікарські засоби, такі як антипірин, фенацетин, аспірин, хлорал і сульфонал, виробляються у Німеччині. Так само, як і штучний підсолоджувач сахарин, а також важливі антисептики, такі як саліцилова кислота, і в значній мірі алкалоїди: хінін, морфін, кокаїн тощо» [15, с. 34]. В огляді «Війна і дефіцит деяких ліків» [16] було представлено довгий перелік товарів, в яких з'явилася гостра потреба як у системі охорони громадського здоров'я, так і у промисловості. Виявилося, що Велика Британія залежить від імпорту технологічно нескладних виробів, як-от фенол, котрий, з одного боку, використовувався як антисептик, з іншого – був необхідним інгредієнтом для виготовлення аспірину і фенацетину. Через те, що собівартість фенолу була нижча у Німеччині, британці його не виробляли, а імпортували у значних обсягах.

Професор хімії Дж. Хендерсон (Henderson) зауважив, що з початку війни та збільшення дефіциту нація почала усвідомлювати, що нерозумно покладатися винятково на іноземних і, можливо, ворожих виробників (hostile manufacturers) готових та проміжних товарів, навіть якщо фінансові та інші переваги дозволяють іноземцям продавати дешевше, ніж місцевим виробникам. На його думку, майбутнє процвітання Британської імперії багато в чому залежало від благополуччя її хімічної промисловості, а тому було б самогубством споглядати як погіршується стан галузі або дозволити знищити виробництво конкуренцією у нерівних умовах із німецькими компаніями, які мали технологічні та цінові переваги¹¹. «Марно нарікати на втрачені можливості або відда-

¹⁰ Примітно, що основною сировиною для німецьких синтетичних барвників та ліків була кам'яновугільна смола, імпортована з Великобританії (у 1860 р. Німеччина видобувала 16 371 тис. т вугілля, тоді як Великобританія – 81 327 тис. т). Оскільки британські міста на той час продукували кам'яновугільну смолу у величезних кількостях – вона була небажаним побічний продуктом горіння вугільного газу для освітлення вулиць до електрифікації – її експортували у великій кількості.

¹¹ Як зазначено у роботі [11], у Німеччині такі великі компанії, як Bayer, BASF і Hoechst, знижували ціни на фармацевтичні препарати, викорис-

ватися непродуктивним взаємним звинуваченням; навпаки, наше завдання – знайти ліки від «затриманого розвитку» (arrested development) нашої хімічної промисловості та визначити заходи із виправлення ситуації, їх вирішення повинні взяти на себе держава, університети і виробники хімічних продуктів», – вказував Дж. Хендерсон [17, с. 440].

Промисловці в цілому погоджувалися із такою позицією, при цьому визнавали складність швидкого усунення залежності: «Проблема, з якою ми, фармацевти, зараз стикаємося, полягає в тому, що ми не можемо відновити те, чого у нас ніколи не було, і факт полягає в тому, що виробництво «тонких хімікатів» (fine chemicals) із самого початку було перевагою німецької промисловості. ... Наше завдання зараз – швидше захопити, ніж повернути, те, що ми мали завоювати давним-давно. Це правда, що ми повинні подолати безліч труднощів, одні з них природні, інші створені для нас через недолугі закони (stupid laws)» [18, с. 51].

Пошук відповідей на нові виклики

З перших днів війни британському уряду довелося приймати швидкі рішення, щоб впоратися із критичною ситуацією. З одного боку, необхідно було забезпечити, щоб стратегічні сировинні та проміжні товари для хіміко-фармацевтичної індустрії не вивозились з країни, з іншого – знайти альтернативні німецьким фармацевтичним препаратам та хімічним проміжним продуктам джерела поставок. 5 серпня 1914 р. Великобританія видала Прокламацію про торгівлю з ворогом (Trading with the Enemy Proclamation), де визначалося, що угоди з «підданими держави, котра знаходиться в стані війни з Його Величністю, або проживають, або ведуть бізнес в ній», є незаконними [19]. Після цього 18 вересня 1914 р. було прийнято Закон про торгівлю з ворогом (Trading with the Enemy Act – TEA)¹², що став основою для подальших змін британського законодавства проти ворожої власності. Він привів у дію складний механізм регулювання економіки: ворожі іноземці (enemy aliens) мали зареєструвати свою власність у Великій Британії, їм було заборонено продавати або купувати акти-

товуючи економію масштабу для скорочення витрат на виробництво. До кінця 1880-х років великі німецькі заводи виробляли понад 500 найменувань хіміко-фармацевтичних продуктів за собівартістю, значно нижчою, ніж у дрібніших конкурентів.

¹² 27 листопада 1914 р. ухвалили Закон про поправки до Закону про торгівлю з ворогом (Trading with the Enemy Amendment Act).

ви, переводити гроші за кордон тощо. Також із ухвалення TEA [8], британський уряд оперативно визначив перелік основних хімічних речовин та ліків, які заборонялося експортувати на європейський континент без спеціального дозволу. Німці, в свою чергу, заборонили експорт до Великої Британії хімікатів, необхідних для виробництва ліків, барвників та боєприпасів.

Окрім TEA, було внесено поправку до Закону про патенти, промислові зразки і товарні знаки (Patents, Designs and Trade Marks (Temporary Rules)) Act 1914, якою було анульовано патенти на німецькі ліки, а права на їх виробництво запропоновано британським фірмам [20, с. 213–303]. Ліцензії видавалися британському заявнику у випадку необхідності продовження виробництва та запуску нових товарів в інтересах Великої Британії¹³. Серед лікарських засобів, на які анулювали патенти, були: Aspirin, Heroin (Bayer), Formamint (Luthi & Buhtz), Lysol (SCHÜLKE & MAYR), Pebecol (P. Beiersdorf), Salvarsan (Meister Lucius and Bruning), Stypticin (E. Merck. Ap.), Urotropine (E. Schering) тощо [21, с. 52].

У лютому 1915 р. на дебатах у Парламенті британські політики зазначили, що для зменшення залежності та нарощування потенціалу хімічної галузі необхідно виконати певні умови [12]:

По-перше, підготувати достатню кількість хіміків та кваліфікованих робітників¹⁴.

По-друге, асигнувати адекватну суму грошей на дослідницьку діяльність, зокрема ту, що здійснюється на заводах, а також у коледжах та університетах. Хімічні виробники мають бути в змозі впроваджувати результати досліджень, а коледжі та університети орієнтуватися на проблеми галузі.

По-третє, створити керівний орган, до складу якого увійдуть не лише політики та бізнесмени, але й науковці-хіміки, які змо-

¹³ Вираз «ворожа країна» (enemy country) в цьому проголошенні означає території Німецької імперії і Австро-Угорщини разом з усіма їх колоніями. Вираз «ворог» (enemy) у цій заяві означає будь-яку особу або групу осіб будь-якої національності, які проживають або займаються підприємницькою діяльністю у ворожій країні.

¹⁴ Британці усвідомлювали, що, оскільки таке навчання не могло бути завершено ані за шість місяців, ані за рік чи два, необхідно щонайменше чотири-п'ять років, перш ніж країна зможе успішно конкурувати з Німеччиною в цій важливій галузі.

жуть оцінити відкриття, перспективи його комерціалізації та вихід на серййне виробництво.

Коли, обговорюючи причини нехтування до війни освоєння випуску в країні тонких хімічних речовин, британські виробники заявили: «Яке це має значення, якщо ми заробляємо гроші?», загальна позиція громадськості і політиків була одностайна – «така думка не виказує а ні патріотизму, а ні здорового глузду» [15, с. 34]. Професор М. Гарднер (Gardner) зауважив: «У знак визнання надзвичайної ситуації в країні очевидним боргом усіх, хто комерційно зацікавлений, є розгляд питань із національної, а не з приватної точки зору, оскільки окрім комерційного аспекту, є ще патріотичні обов'язки» [6, с. 375].

Наукові експерти обґрунтовували, що технологічно Велика Британія здатна освоїти виробництво деяких алкалоїдів та синтетичних лікарських засобів, які до того часу винятково імпортувалися з Німеччини. Водночас фармацевтична спільнота опонувала: «За кілька місяців ми не зможемо створити самодостатню хімічну промисловість, яку Німеччина розбудовувала два покоління, але якщо терміново потрібна будь-яка конкретна хімічна речовина, вона може бути вироблена» [22, с. 54]. Величезна складність полягає в тому, що виробництво кожного хімічного продукту залежить від інших продуктів, а сировина для однієї синтетичної речовини є побічним продуктом при виробництві іншої. Причому це стосується не лише фармацевтичних товарів, а й пристроїв та устаткування, яке є спільним для виготовлення багатьох продуктів.

Узагальнюючи перспективи розвитку британської індустрії у кризових умовах війни, У. Рансімен (Runciman) – президент Ради з торгівлі, заявив: «Запити уряду дозволили дійти висновку, що *надмірна залежність країни від іншої держави щодо матеріалів, що мають життєво важливе значення для промисловості, де зайнято мільйони наших працівників, становить постійну небезпеку, яка може бути усунута лише спільними національними зусиллями у масштабі, який вимагає і виправдовує виняткові заходи державного заохочення*»¹⁵ [23, с. 190].

¹⁵ Завдання полягало в тому, щоб вирішити, які ліки і хімічні напівпродукти найбільш потрібні для економіки та суспільства. У. Рансімен ініціював створення Комітету з постачання ліків протягом трьох тижнів після початку війни для кількісної оцінки потреб в різних хімікатах; визначення фірм, що їх виробляють; з'ясування пріоритетів у розподілі

Заохочення досліджень в інтересах розвитку галузі

Серед осіб, зайнятих як у науці, так і в промисловості, з початком війни було досягнуто консенсус щодо гострої потреби у новому обладнанні, модернізації хімічного виробництва, а також державної допомоги в організації наукових досліджень та прискоренні застосуванні результатів у низці стратегічних галузей, серед яких – фармацевтика. Британці були переконані: для збереження та розвитку цих галузей необхідно розвивати наукові та промислові дослідження. Але, як зазначено у [24], до 1914 р. у Великобританії було лише кілька невеликих урядових органів зі спеціалізованими науковими інтересами і мало організованих зусиль щодо прикладного застосування відкриттів фундаментальних досліджень. При цьому не було жодної організації, що опікувалася впровадженням отриманих результатів у промисловість. Війна дала поштовх до створення постійної організації зі сприяння науковим і промисловим дослідженням. Розпорядженням Ради з освіти від 28 липня 1915 р. повноваження такої організації було покладено на створений при Таємній раді *Комітет з наукових і промислових досліджень* (Committee for Scientific and Industrial Research¹⁶) як дорадчо-консультаційний орган уряду, до складу якого увійшли видатні вчені та особи, пов'язані із промисловістю. Його роботі сприяла створена Консультаційна рада, яка, у свою чергу, спиралася на тематичні консультаційні підкомітети. Завдання нового Комітету полягало у розробці заходів із заохочення компаній до створення кооперативних промислових дослідницьких асоціацій (co-operative industrial research associations)¹⁷, визначенні напрямів досліджень, наданні рекомендацій

обмежених хімічних проміжних продуктів, необхідних для виробництва ліків; координації поставок ліків. Наступним кроком стала перевірка, які ліки можна виробляти в Великобританії, які хімічні проміжні продукти будуть потрібні і де їх не вистачає, які для цього потрібні дослідження і розробки.

¹⁶ Існував до 1965 р.

¹⁷ Комітет мав розробити рекомендації щодо збільшення кола компетентних дослідників, а також налагодженню співпраці між усіма зацікавленими зі сфери, освіти, науки, промисловості, місцевих органів влади та урядових відомств. Діяльність Комітету мала забезпечити зближення галузей промисловості, які на той час були непов'язані одна з одною, спонукаючи до кооперації не лише між різними фірмами в одній галузі, а й між групами галузей, сприяючи їх розвитку через працівників взає-

щодо започаткування нових та розвитку діючих спеціальних інститутів (або відділів діючих інститутів) для наукового вивчення проблем певних галузей та професій; присудження дослідницьких студентських стипендій та грантів на реалізацію проектів в інтересах промисловості [25]. Для надання державної фінансової допомоги на реалізацію дослідницьких проектів було створено так званий «Мільйонний фонд» (Million Fund) із бюджетом 1 млн ф.с., а для управління ним – Імператорський траст [22].

У 1916 р. Комітет надав уряду рекомендації щодо розвитку та захисту індустрії [17, с. 441].

1. *Наукові промислові дослідження і навчання* (Scientific Industrial Research and Training). У цій частині було обґрунтовано необхідність заохочувати університети до продовження і розширення дослідницької роботи для потреб індустрії, а виробників в цих галузях – до співпраці з університетами в такій роботі, або безпосередньо, або через галузеві асоціації. Останні мають доводити до відома університетів технологічні проблеми та потреби промисловості, а також надавати фінансову та іншу допомогу на додаток до тієї, яка надається державою. У разі виробництв, які не локалізовані у Великобританії, асоціації рекомендували звертатися за допомогою до держави для створення відповідних дослідних центрів, що сприяли б становленню цих виробництв. Рекомендовано було створити офіційний реєстр вчених-консультантів, хіміків і інженерів, а також осіб, що займаються промисловими дослідженнями, діяльність яких має підтримувати держава для використання їхнього доробку тільки виробниками (for the use of manufacturers only).

2. *Тарифний захист* (Tariff Protection). У разі імпорту деяких промислових товарів, які мають життєво важливе значення для національної безпеки або мають важливе значення для інших виробників або торговців всередині країни, компаніям, готовим взяти на себе освоєння виробництва цих товарів у Великобританії слід надати достатній тарифний захист задля підтримки їхнього виробництва після війни. (Підкомітет також рекомендував, щоб через загрозу майбутнього скидання запасів, що можуть накопичуватися у недружньої країни (enemy countries), уряд повинен зробити кроки, котрі допоможуть запобігти ситуації через яку

мопов'язаних професій. Така організація мала позитивно вплинути не тільки на промисловість, але і національну економіку [25].

погіршиться стан галузей та зростуть загрози їхньої діяльності після війни).

У грудні 1916 р. було створено державний орган – *Департамент наукових і промислових досліджень* (Department of Scientific and Industrial Research) [26]¹⁸ із власним голосом у парламенті. До його функцій належали: організація та заохочення через надання грантів наукових і промислових досліджень, а також поширення отриманих результатів. Він був уповноважений створювати й розвивати підвідомчі наукові організації для досліджень, пов'язаних з розвитком промисловості (серед перших була створена Лабораторія хімічних досліджень), та сприяти подальшому практичному застосуванню результатів цих досліджень.

Нарощування кадрового ресурсу в інтересах розвитку галузі

У 1914 р. британці усвідомили: «Ми маємо відразу визнати реальний, хоча і неприємний факт, що ми не заохочували технічну сторону хімічної освіти, а це вкрай необхідно для успішного виробництва тонких хімікатів, і тепер, як наслідок цього, нам не вистачає людей із необхідними практичними знаннями. Професія інженера-хіміка майже невідома в нашій країні, і хоча є люди, які розбираються у процесах виробництва хімікатів, їх кількість дуже мала» [27, с. 34]. У пошуку заходів з вирішення критичної ситуації із кадрами було проведено широкі дискусії щодо необхідності державного втручання у промисловість (public intervention in industry) у частині підготовки науковців та працівників [28, с. 1] та ухвалено рішення щодо збільшення фінансування на підготовку фахівців-хіміків. Також на зборах Товариства хімічної промисловості в 1916 р. запропонували створити технологічні коледжі із виробничими потужностями, щоб хіміки могли практикуватися у виробництво синтетичних ліків під керівництвом експертів, фокусуючись на напрямках, які важливі для галузі.

Рекомендувалося, щоб у таких коледжах був великий постійний штат працівників за бізнес-напрямами; мали бути створені реалістичні виробничі умови, в яких студенти могли б працювати в хімічних, фізичних та інженерних лабораторіях, разом із столярними і слюсарними цехами, виробництвом пари, газу і електрики, споживання яких можна було б кількісно виміряти, щоб студенти знали про вартість сировини, споживання ресурсів,

¹⁸ Діяв до 1965 р.

витрачений час, робочу силу, продуктивність праці. Студенти також мали отримати комерційні навички, пройти навчання з бухгалтерського обліку та калькуляції; працювати в аналітичній лабораторії, де досліджуються проміжні продукти і кінцевий продукт; навчатися фізичної хімії та електрохімії, прикладної математики, конструювання, проектування, хімічного машинобудування, машинного креслення, ремонту, використання спеціального обладнання і установок, роботи двигунів, токарної обробки деревини тощо. Всі ці навички були необхідними для ведення передового фармацевтичного бізнесу [28].

Для оцінки ситуації із викладання природничих наук у системі освіти Великої Британії прем'єр-міністром було створено Комітет, якій у 1918 р. представив звіт, що серед іншого торкався питання підготовки і фармацевтів, і фахівців для хімічного виробництва [29]. Було обґрунтовано, що технологічно прогресуюча хімічна індустрія «зменшує цінність звичайного придбання знань, підвищуючи цінність творчих здібностей, точності, розуміння процесів і проникливості», тоді, як «базова хімічна підготовка, хоча і необхідна, але носить занадто загальний характер, щоб мати значну комерційну цінність». Комітет зазначив, що серед роботодавців переважає думка, що спеціальне навчання найкраще проводити на виробництві, тоді час, необхідний для підготовки фахівця, потрібного роботодавцю, буде скорочено. Окремо увага приділялася підвищенню кваліфікації працівників. Звіт вказував, що майже на всіх підприємствах створено можливості для відвідування вечірніх занять, а іноді таке відвідування є умовою прийому на роботу. Значною проблемою залишався дефіцит компетентних керівників підприємств із достатніми науковими знаннями, розумінням інженерії та енергетики; а також гостра потреба в інженерах-хіміках, які могли б не лише здійснювати хімічний синтез, але і володіли інженерними навичками, необхідними для створення нового обладнання та масштабування виробничих потужностей¹⁹. Для підготовки кваліфікованих кадрів для потреб галузі у 1923 р. було відкрито першу кафедру хімічного машинобудування в Університетському коледжі Лондона. Також було започатковано Інститут інженерів-хіміків (Institution of

¹⁹ Найбільшою лабораторією Великої Британії була лабораторія British Dyestuffs Corporation (BDC), в якій у січні 1923 р. працювало близько 150 наукових співробітників, тоді як у німецьких великих компаніях-конкурентах було понад 1000.

Chemical Engineers - IChemE), який зіграв ключову роль у розвитку цієї професії.

Державна допомога галузі у нарощуванні потенціалу

У матеріалі «Поставка хімічних речовин до Великобританії та її залежності» (1914 р.) У. Тілден вказував на необхідність державної підтримки нових виробництв: «Започаткування того, що стане практично новою галуззю в країні, потребує уваги і допомоги з боку держави, аби галузь вижила із настанням жорсткої конкуренції по закінченню війни» [29, с. 32]. Незважаючи на майбутні ризики, британські компанії вже у 1914 р. почали розширювати власні потужності. WJ Bush & Co Ltd стала першою, хто запустив виробництво синтетичних хімікатів для фармацевтики: саліцилову кислоту, ацетил саліцилову кислоту, саліцилати натрію тощо. Це дало «початок нової епохи у виробництві тонких хімікатів в країні» [30, с. 43].

Вагомим внеском у розбудову галузі та зменшення залежності від німецького імпорту стало рішення керівництва Великої Британії про надання державної допомоги на створення у 1915 р. нової компанії – British Dyes, Ltd [12]. На цей проект було асигновано 1,7 млн ф.с., які нова компанія за борговими зобов'язаннями мала виплачувати протягом 25 років під 4% річних. Уряд також надав компанії допомогу в розмірі 100 тис. ф.с. для дослідницьких цілей. До ради директорів увійшли два державних представники. У статуті було передбачено положення, яке забезпечувало постійну британську приналежність компанії і давало уряду право втручання у господарську діяльність, якщо ціни, встановлені компанією, були необґрунтованими, або якщо з'являлася будь-яка необґрунтована диференціація при розподілі продукції [31, с. 153]. На думку керівництва країни, забезпечення поставок необхідних ліків і хімікатів було надто життєво важливим, щоб можна було дозволити неузгоджені дії окремих фармацевтичних фірм, тому контроль над поставками здійснювався під керівництвом відповідного органу державної влади. Британський уряд став найбільшим акціонером нової компанії. Хоча така державна допомога, а також формування потенційної монополії було піддано критиці, нічого не завадило керівництву країни в інтересах національної безпеки запустити цей проект.

У червні 1919 р. до British Dyes, Ltd приєдналася Levinstein, Ltd. Новоутворена компанія отримала назву British Dyestuffs Corporation. Її капіталізація сягала 10 млн ф.с. Компанія контролю-

вала 75% загального британського виробництва барвників. Ця угода також піддавалась критиці через посилення монополії [31, с. 154]. Переваги злиття, серед яких – економія на масштабі, були успішно реалізовані на користь британської промисловості та економіки в цілому. Якщо довоєнне споживання барвників в країні становило 20 тис. т, з яких 18 тис. т імпортувалися з Німеччини; у 1920 р. загальний обсяг виробництва British Dyes Corporation сягав 16 тис. т. «Загальний обсяг випуску концерну протягом 1920 р. орієнтовно сягав близько 45 млн ф.с», – зазначено у матеріалах Тарифної комісії США [32, с. 134]. Як вказувала реклама компанії (рис. 1), вона освоїла виробництва широкої номенклатури товарів, у т. ч. продукти тонкої хімії та лікарські засоби.

Рис. 1. Реклама компанії British Dyes Ltd, 1922 р.
Джерело: [33].

У 1926 р. було ухвалено рішення про об'єднання British Dyestuffs Corpo із трьома провідними компаніями галузі: Brunner Mond, Nobel Explosives і United Alkali Company, в результаті чого утворилася Imperial Chemical Industries (ICI) [33]. Злиття надало новій компанії такого масштабу (загальний штат працівників сягав 33 тис осіб), який дозволив їй зайняти міцні позиції на світовому ринку. Широкий асортимент товарів та нові джерела вихідних продуктів для виробництва наростили переваги ICI і привели до посилення конкуренції із німецькою IG Farben і такими американськими конгломератами, як Du Pont і Allied Chemical [34].

Посилення потенціалу хіміко-фармацевтичного виробництва Великобританії мало стратегічний характер. Адже британські політики усвідомлювали, що основні конкуренти – німецькі виробники – докладали значних зусиль як до, так і під час, і після війни, щоб зберегти свою монополію. Мотиви, що лежали в основі цих зусиль з отримання домінування на ринку лікарських засобів були не лише економічними, а й політичними [35]²⁰.

Згодом компанія ICI, біля джерел створення якої стояла держава, перетворилася з провідної хімічної компанії Великої Британії в одну з найінноваційніших у світі. За 70 років діяльності ICI одержала патенти на більш ніж 33 000 винаходів, у результаті чого було отримано більше 150 000 патентів по всьому світу на продукти, починаючи від хіміотерапевтичних препаратів для онкологічних хворих і закінчуючи ізоляційними матеріалами та полімерами. Вважається, що половина найзначніших винаходів з часів Другої світової війни, здійснених у Великій Британії, належить компанії ICI, що стала домінантою галузі з моменту її створення в 1926 р. У 1993 р. компанія ICI виокремила підрозділ, що спеціалізувався на фармацевтиці та біотехнологічних продуктах, створивши нову корпорацію під назвою Zeneca Group PLC. У 1999 р. вона об'єдналася зі шведською компанією Astra AB і стала AstraZeneca, яка сьогодні є одним із світових лідерів фармацевтики, котра відзначилася розробкою разом із Оксфордським університетом вакцини від Covid-19 – AstraZeneca.

Надання захисту національним виробникам

Британське Товариство хімічної промисловості (Society of Chemical Industry) у 1916 р. виступило із заявою: «Певна форма захисту життєво необхідна для нашої хімічної промисловості,

²⁰ Яскравим прикладом намірів представників німецької хіміко-фармацевтичної промисловості є історія з «Bayer 205». Термін «Bayer 205» – це символ, який представляє складний синтетичний лікарський засіб, розроблений німецькими хімічними лабораторіями від сонної хвороби. У 1922 р. картель IG Farben зробив таємну пропозицію (discreet offer) британському уряду надати секрет формули «Bayer 205», або як його ще називали «Germanin», в обмін на викуп колоній, які Німеччина віддала відповідно до Версальського договору. Хоча ця спроба укласти угоду між політичною владою і медичним відкриттям, безсумнівно, була крайнім випадком, проте вона є демонстрацією кульмінації влади німецького картелю над здоров'ям і добробутом людства [35, с. 67].

оскільки без неї все буде швидко і повністю знищено конкуренцією з-за кордону Не можна втрачати жодної можливості для того, щоб переконати націю та її правителів в тому, що володіння потужною і самодостатньою (self-contained) хімічною промисловістю має таке ж важливе значення, як і машинобудівна промисловість. Британці, як нація, мають захищати нові індустрії, а держава – заохочувати (encouraging) виробників певним чином... Вимоги до освіти і надання грантів – це тільки початок роботи ... Необхідно зробити більше для захисту нових індустрій» [36, с. 778]. Члени товариства обґрунтували, що впродовж щонайменше десяти років необхідно забезпечити певну форму захисту (як тимчасовий захід), поки в країні не буде організоване повноциклове виробництво (налагоджено випуск хімічних проміжних продуктів), виправлено недоліки у сфері кадрового забезпечення (створено умови для підготовки кадрів для промисловості), розроблено і запущено у серійне виробництво нові хімікати та лікарські засоби, налагоджено більш тісну співпрацю постачальників із медичними працівниками. Британські виробники застерігали політиків, що конкуренти будуть застосовувати різні маневри для боротьби з новими розробками у Великій Британії, зокрема, встановлювати високі ціни на проміжні продукти, пропонувати низькі ціни на готову продукцію за довгостроковими контрактами, здійснювати систематичний демпінг тощо. Тому необхідно на певний період (після оголошення миру) заборонити імпорт німецьких хімічних продуктів. Це, на їхню думку, матиме далекосяжні наслідки, передусім, дасть впевненість приватним компаніям щодо ринку.

У травні 1918 р. президент Ради з торгівлі Великої Британії заявив у Палаті громад, що для захисту індустрії імпорту всіх іноземних барвників необхідно контролювати через запровадження системи ліцензування на період не менше 10 років після війни [37, с. 142–143]. Запропонований механізм було введено в дію у лютому 1919 р. королівською прокламацією, але її дія закінчилася у грудні 1919 р., коли суддя Санки (Sankey) виніс рішення у цій справі, обґрунтовуючи, що не було адекватної правової основи для такого кроку. Протягом наступного, 1920 р. відбулося експоненціальне зростання імпорту Великої Британії барвників німецького виробництва та інших країн. Через величезні обсяги цих поставок, існування британської промисловості з виробництва синтетичних барвників було поставлено під загрозу.

У матеріалі «Захист хімічної промисловості», опублікованому 26 лютого 1921 р. у виданні «The Chemist and Druggist», було подано позицію членів Асоціації британських виробників хімікатів щодо невідкладного запровадження захисту індустрії [38]. «Починаючи із 1914 р., протягом кількох років ми розширили наші науково-дослідні та виробничі потужності за настійливими закликами держави, аби вирішити ті найважливіші проблеми, без яких перемога у війні не могла бути досягнута²¹... Ця ключова галузь в даний час знаходиться під загрозою» [38, с. 77].

Британські виробники наводили вагомі причини, через які галузь тонкої хімії, як бази для фармацевтики та інших стратегічних індустрій, потребує тимчасового «захисту» (temporary measure of «protection»): «Сила нашого захисту в будь-який майбутній війні буде багато в чому залежати від того, наскільки ми розбудували і організували наші хімічні заводи. Хімічний завод як потенційний «арсенал» є великим надбанням нації, оскільки він продуктивний (в кращому сенсі цього слова) в мирний час і може бути легко використаний для цілей руйнування тільки тоді, коли виникне необхідність. Хімічні речовини тонкого очищення можна охарактеризувати як промислові вітаміни. Подібно до того, як їжа без вітамінів може підтримувати, але не жити людський організм, промисловість може існувати, але не може процвітати без

²¹ Щодо внеску галузі у перемогу, виробники представили громадськості такі факти:

«1. Застосування хімічної науки в промисловості – важливий фактор збереження нашого положення у світовій торгівлі. Також вірно не лише те, що хімік і лабораторія знаходяться на передовій національної оборони, а й відіграють вирішальну роль у розвитку наших промислових і комерційних ресурсів, а відтак національного багатства.

2. При дуже високих витратах у роки війни було побудовано необхідні підприємства, і тепер їх можна використовувати для корисних цілей, зокрема для продовження розбудови хімічної промисловості, яка не поступається німецькій, але через теперішні несправедливі економічні обставини ці потужності не завантажені та стануть марними, якщо держава не сприятиме їх збереженню.

3. Промисловість тонкої хімії мобілізувалася і розширила для задоволення потреб нації виробництво основних лікарських препаратів для військово-морських, військових і цивільних госпіталів; компонентів для вибухових речовин і газів; фотографічних речовин для використання фотозйомок у повітрі; дослідницьких хімікатів, без яких впровадження багатьох нових промислових процесів було б неможливим» [38, с. 77].

достатньої кількості необхідних тонких хімікатів. Із цієї причини виробництво тонких хімікатів є «ключовою» галуззю» [38, с. 77]. Виробники обґрунтовували: «Вкладено капітал, запущено нові заводи, хіміки підготовлені. Всі хімічні речовини, необхідні під час війни, були зроблені. Від сальварсану до сахарину – все, про що просили, було надано. Але справа в тому, що робота здійснювалася в умовах війни, і головною метою була швидкість, а не економія. Коли настало перемир'я, виробники тонкої хімії не були готові конкурувати із континентальними компаніями, які роками розвивали свою промисловість. Після перемир'я все було дуже важко; розвиток так чи інакше гальмувався на кожному кроці; невпевненість в намірах уряду викликає недовіру; Е.Р.Д.²² став перешкодою для молодшої індустрії; а «рішення Санки» призвело до «затоплення» ринку німецькими хімікатами за цінами нижче собівартості виробництва у Великій Британії. З самого початку було обіцяно, що виробники хімікатів тонкого очищення отримуватимуть сприяння протягом кількох років після закінчення війни задля того, аби дати галузі можливість стабілізуватися в умовах мирного часу» [38, с. 78]. Виробники тонкої органічної хімії і, зокрема, фармацевтичних продуктів, закликали захистити галузь на підставі того, що вона є ключовою для економіки та безпеки [39, с. 133].

З огляду на зазначені вище аргументи, у грудні 1920 р. у Великій Британії було ухвалено Закон про регулювання імпорту барвників (Dyestuffs Import Regulations Act), відповідно до якого імпорт цієї групи товарів, а також проміжних продуктів для їхнього виробництва заборонявся, крім як за ліцензією²³. Закон набув чинності 15 січня 1921 р. й заборонив весь імпорт (окрім випадків, якщо не було налагоджено місцеве виробництво аналогів) на десять років²⁴ [40].

²² Excess Profits Duty (EPD) мито на надприбуток зросло з 29% у 1913 р. до 36% у 1919 р., на 1920 р. EPD був збільшений до 60%. Це розглядалося як короткострокові заходи з подолання повоєнної економічної кризи.

²³ Було створено ліцензійний комітет, який складався з п'яти представників споживачів фарб, трьох представників виробників фарб і трьох нейтральних членів, один з яких був головою. Закон також передбачав, що комітет мав консультувати Раду з торгівлі з питань ефективного та економічного розвитку виробництва барвників у Великобританії.

²⁴ З деякими змінами дія закону тривала ще у 1950-х роках.

Але захисту у вигляді ліцензій було недостатньо для зменшення вразливості та забезпечення стабільності британської фармацевтичної промисловості, оскільки вона переживала економічний спад у 1920-х роках і мала труднощі із нарощування виробництва та експорту. Після обговорення цього питання британськими політиками і промисловцями було розроблено проект «Закону про ключові індустрії» (Key Industries Bill) [41]. Після дебатів проект отримав назву «Закону про охорону промисловості» (Safeguarding of Industries Act), який було ухвалено у серпні 1921 р. Закон запровадив мито на низку товарів з метою захисту ключових галузей промисловості Великої Британії і зайнятості у цих галузях від наслідків знецінення іноземних валют, а також імпорту товарів за цінами нижче собівартості виробництва. Зокрема, Частина I регламентувала імпорт «ключових» продуктів (їх перелік сформований, виходячи з їхнього стратегічного значення), з поміж них – продукти тонкої хімії, зокрема лікарські засоби²⁵. Щоб захистити та стимулювати нарощування локалізацію виробництва на території Великобританії було встановлено імпортне мито у розмірі 33 1/3 Ad valorem на 10 років²⁶. У коментарях, поданих раніше до проекту Закону, обґрунтовувалося, що «провідні виробники тонкої хімії в Німеччині свідомо і систематично ставлять перед собою завдання знищити британську промисловість. Більш того, Німеччина прагне заволодіти світовою експортною торгівлею, знижуючи обмінний курс щоразу, коли він поліпшується, шляхом випуску більшої кількості паперових грошей» [42, с. 56]. З огляду на це, Частина II стосується запобігання демпінгу або продажу в Англії іноземних промислових товарів за ціною, нижче оптової ціни в країні походження.

Популяризація британських хіміко-фармацевтичних товарів

Із запуском у виробництво широкого спектру нових алкалоїдів, хімікатів та лікарських засобів компанії зробили все можливе, аби підкреслити британське походження своїх товарів для

²⁵ До «ключових» було також включено: виробництво всіх синтетичних органічних хімічних речовин (крім синтетичних органічних барвників, барвників і барвників, що імпортуються для використання як таких, і органічних проміжних продуктів, що імпортуються для їх виробництва), аналітичні реагенти, всі інші речовини тонкі хімічні і хімічні речовини, що виробляються в процесі ферментації.

²⁶ По закінченню терміну дії, цей механізм було пролонговано ухваленням Закону про мита на імпорт (Import Duties Act 1932) [43].

споживачів. Британські лікарні, лікарські будинки першими запропонували гарантії відповідності визначеним вимогам до їх якості, більш строгим, ніж було визначено у Законі про харчові продукти та ліки у Британській фармакопеї 1898 р. Компанії співпрацювали із лікарями, щоб ті виписували рецепти на їхні продукти, підготувавши керівництво за Британською фармакопеєю 1914 р. Також виробники популяризували свою продукцію через патріотичні плакати (рис. 2) [44].

Рис. 2. Патріотичний плакат британських фармацевтичних виробників²⁷

Джерело: [44, с. 58].

Експерти застерігали [29] щодо можливої ситуації, коли у бізнесменів, які ухвалюють рішення винятково з комерційних міркувань, по закінченню війни з'явиться велика спокуса відновити колишні ділові відносини, та рекомендували керівництву держави обов'язково вимагати, щоб бізнес на батьківщині обмежувався

²⁷ Патріотичний плакат наголошував:

«Ми не можемо взятись за зброю проти ворогів нашої країни; кожен з нас може вчинити грандіозну боротьбу за нашу країну, відмовившись купувати німецькі товари.

Всі ліки з цим знаком Рамзеса, вироблені в Англії британськими робочими з британських матеріалів.

Ви будете діяти у своїх власних інтересах та інтересах своєї країни, придбавши ліки з цим знаком».

використанням британських товарів. Виробники, у свою чергу, висловили таку позицію: «Ми створимо нову індустрію в період сильного стресу ... чи дадуть малюку шанс стати здоровою дитиною» [29, с. 32]. Урядові відомства і громадські установи споживають велику кількість хімікатів, котрі виготовляються лише за кордоном. *Якби уряд виступив із програмою щодо максимально можливого використання державними службами товарів британського виробництва, це у значній мірі сприяло б стимулюванню промисловців до розбудови цих індустрій* [45, с. 38].

На додаток до фінансових та фіскальних заходів, уряд країни надав хімічним та фармацевтичним компаніям значні стимули для інвестиційних проектів, серед яких, – виготовлення найважливіших ліків, як-от фенацетин. При цьому уряд отримав гарантії від виробників, що ціни на цей продукт будуть стабільними у визначений період. З метою розширення виробництва компаніям було надано доступ до обмежених в умовах війни будівельних матеріалів. Також керівництво держави пообіцяло компенсувати частину витрат і забезпечити гарантований ринок для фармацевтичних товарів під час війни з істотним збільшенням продажів збройним силам [21].

Результати запроваджених заходів

Перша світова війна стала переломним моментом у відродженні британської хімічної та становленні фармацевтичної промисловості. «У Великобританії виробництво хімічних речовин під час війни відбувалося у найнесприятливіших умовах, зокрема це стосується будівництва заводів, трудових ресурсів та інших факторів. Таким чином, той факт, що було досягнуто багато позитивних результатів, заслуговує на високу оцінку», – зазначала редакційна стаття профільного видання з фармацевтики у 1920 р. [46, с. 168].

Через десять років від запровадження захисних бар'єрів від імпорту, зокрема, мита на продукти галузі тонкої хімії Законом про охорону промисловості 1921 р., Асоціація британських хімічних виробників зазначала, що цей механізм продемонстрував величезні переваги, які країна отримала через ретельно продумані зміни законодавства, що дало промисловості впевненість і безпеку, необхідні для запуску нових підприємств. «Галузь тонкої хімії продовжує впевнено прогресувати, і ми можемо надати неспростовні дані (irrefutable data), які підтверджують, що мита на продукти ключової галузі тонкої хімії сприяли її розвитку на благо

країни в цілому» [49, с. 78]. Галузеві експерти щодо результатів запроваджених тарифних обмежень зауважили, що деякі спочатку сумнівалися в їх успіху [48]. Перші кілька років не принесли особливих відчутних результатів, але поступово вітчизняна промисловість почала розвиватися, а асортимент і якість продукції постійно покращувалась. Багато хімічних продуктів, які раніше повністю або у значній мірі імпортувалися, тепер вироблялися у Великій Британії. Вітчизняні компанії стали сильнішими, розширили присутність на внутрішньому та вийшли на зовнішні ринки й успішно конкурують як за якістю, так і за ціною з німецькими виробниками. Через десять років від запуску механізму Парламент був повністю задоволений отриманими ефектами.

У Щорічному спеціальному випуску від 30 червня 1934 р. [47, с. 775–776] було розглянуто результати запроваджених урядом заходів і поточний стан галузі тонкої хімії, які свідчили про таке: «Абсолютно очевидно, що за близько п'ятнадцять років хімічна промисловість і виробництво супутніх товарів набули першорядного значення в країні», що вирішило проблему дефіциту фармацевтичних хімікатів (pharmaceutical chemicals) для місцевого використання та експорту, включаючи анестетики, антисептики, алкалоїди та інші синтетичні лікарські засоби. У виданні зазначалося, що індустрія фармацевтичних хімікатів – «основна галузь тонкої хімічної промисловості, яка ніколи не була такою сильною, як сьогодні, <...> всеосяжною, ефективною, сучасною, здатною розширюватися для задоволення майбутніх потреб... Прогрес останніх років вражаючий і є гідною нагородою за рішучість виробників у повній мірі та належним чином скористатися наданою їм допомогою. Практично кожен виробник розробив власну програму розвитку, яка передбачала створення та використання дослідницької лабораторії як першочергової передумови прогресу із поступовим нарощуванням досвідчених і висококваліфікованих наукових співробітників. Асортимент продуктів, доступних в даний час для лікувальних цілей, є для нації безсумнівною гарантією того, що в цьому відношенні ми тепер практично повністю впевнені у своїх силах» [47, с. 775].

За найскромнішими підрахунками, капіталовкладення індустрії тонкої хімії за тринадцять років від ухвалення Закону про охорону промисловості 1921 р. збільшилися як мінімум на 60% [47, р. 774]. Якщо брати до уваги кількісні обсяги, виробництво зросло більш ніж на 130%. Відбулося суттєве зниження цін (част-

ково через скорочення собівартості), але також в значній мірі завдяки зменшенню виробничих витрат завдяки підвищенню ефективності та нарощуванню масштабів виробництва. Якість британських дослідних та аналітичних хімічних речовин була визнана в усьому світі, досягнувши рівня (а в деяких випадках і перевершуючи) кращі продукти континентальних європейських виробників. Ці досягнення стали можливі тільки завдяки систематичним дослідженням. З 1921 р. штат наукових співробітників зріс більш ніж на 100%, а витрати на дослідження – на 70%. Представники індустрії проявили чудові підприємницькі здібності в частині комерціалізації результатів розробок та виведення на ринок нових продуктів, що знайшли застосування у промисловості та медицині. Вагомим здобутком стала поява великої кількості терапевтичних продуктів, які довели свою якість та ефективність у масштабних клінічних випробуваннях. Саме у галузі хімічних медичних продуктів була найвища активність у частині досліджень, що сприяло запуску у виробництво нових лікарських засобів та розвитку галузі²⁸.

У 1939 р. зазначалося, що створення індустрії тонкої хімії та її консолідація є джерелом величезної національної сили [48]. Високі досягнення не зводилися лише до питань про запуск додаткових заводів задля збільшення випуску низки товарів повсякденного попиту; це вимагало ретельного планування, нескінченних експериментів, терплячих досліджень і витрат значного капіталу. Упродовж порівняно короткого періоду відбулися структурні

²⁸ Щодо загальних тонких хімікатів зазначалося, що внутрішній ринок тепер у достатній мірі забезпечений поставками всіх солей вісмуту, ртуті, йоду і хініну по економічним цінам; перше серійне виробництво фенацетину і фенолфталеїну зареєстровано на початку 1930-х років. Було запущено у масове виробництво лимонну, винну та інші кислоти. Зокрема, комерціалізація лимонної кислоти, отриманої шляхом ферментації цукру, стала результатом довгих наполегливих досліджень. Це сприяло зниженню цін приблизно з двох шилінгів за фунт до восьми або дев'яти пенсів. За цими низькими цінами і при регулярній поставці цю кислоту почали використовувати місцеві виробники для самих різних цілей. Розширився випуск гексаміну, який до того виготовлявся у невеликих кількостях, а також виробництво карбонату і гідроксиду літію, які відповідають дуже високим стандартам чистоти; ці продукти швидко завоювали схвалення споживачів. Хлоралгідрат, кофеїн, теобромін, сахарин і молочний цукор – це ще кілька продуктів, які виробляються тут регулярно і в хороших комерційних кількостях.

зміни у галузі через розбудову багатьох нових заводів і заміни старих на сучасніші. *«Результатом цих зусиль є те, що сьогодні галузь виробляє широкий спектр продуктів тонкої хімії неперевершеної якості; що робить країну як в національному, так і в промисловому плані самодостатньою (self-reliant). Політика захисту «ключових» виробництв повністю виправдана»*²⁹ [48, с. 286].

Запроваджені митні тарифи стимулювали заміщення імпорту на внутрішньому ринку³⁰, збільшуючи загальний рівень промислового виробництва Великої Британії в 1932–1937 рр. на 48% (або 8,1% на рік) [43].

Ще за двадцять років до початку Другої світової війни на щорічній вечері «Клубу хімічної промисловості» у Лондоні лорд Моултон (Moulton) висловив далекоглядну позицію: «На даний момент ми переживаємо кризу нашої історії. Якщо Англія не усвідомлює, що це повинна бути велика хімічна нація, її майбутнє зникне. Їй потрібно виробляти речовини у великих кількостях, ... усвідомити, що можуть настати моменти, коли доведеться самотужки задовольняти всі свої потреби під час нових безмежних випробувань. ... Нам потрібні не просто знання». *«Ми хочемо, щоб існуючі виробництва були здатні, завдяки своїм масштабам і майстерності, спираючись на досягнення хімії, швидко відповісти на навантаження, яке впаде на їхні плечі, якщо війна знову спіткає нас»*³¹ [50, с. 92]. Підсумки 1939 р. показали, що завдяки заходам керівництва країни, що реалізовувалися разом із бізнесом, наукою та освітою, Велика Британія напередодні Другої світової війни вже розбудувала потужну хіміко-фармацевтичну індустрію, здатну відповісти на нові виклики.

Висновки. Ситуація, в якій опинилися фармацевтична індустрія Великої Британії з початком Першої світової війни, коли виробництво вихідних продуктів галузі – хімічних речовини тон-

²⁹ Мовою оригіналу «The policy of safeguarding «key» industries has been wholly justified».

³⁰ У значній мірі завдяки тарифним обмеженням імпорту, частка британської промисловості синтетичних барвників у внутрішньому споживанні зросла з 10% у 1914 р. до понад 90% у 1939 р. [51, с. 92].

³¹ Мовою оригіналу «We want existing manufactures able, by reason of their size, and the mastery which those who work them have attained from chemistry, to bear at once the overload that would be thrown on their shoulders should war again befall us».

кого очищення – було сконцентровано у Німеччині і не можна було ані придбати їх у колишніх зарубіжних партнерів, ані змінити джерела постачання з-за кордону, схожа до тієї, що виникла по всьому світу з початком пандемії COVID-19 у 2020 р., через зосередження випуску компонентів фармацевтичних товарів у Китаї.

У Великій Британії у відповідь на нові виклики та загрози 1914 р. було посилено роль держави і запроваджено екстрені заходи, що дозволило у короткі терміни зменшити залежність від імпорту ліків та проміжних товарів, а також забезпечити швидкий розвиток хіміко-фармацевтичної індустрії.

Організаційно-інституційні зміни, зокрема, створення Комітету з наукових і промислових досліджень сприяло формуванню пропозицій керівництву країни щодо механізмів нарощування прикладних досліджень задля розвитку індустрії та узгодженим діям держави та приватного сектору; Департаменту наукових і промислових досліджень (органу із міністерськими повноваженнями) – організації та заохоченню досліджень в інтересах промисловості та швидкому впровадженню їх результатів; «Мільйонного фонду» – реалізації науково-технічних та інноваційно-інвестиційних проектів.

Нарощування кадрового потенціалу промисловості, зокрема, створення коледжів та нових факультетів із підготовки галузевих фахівців, а також спеціалізованого Інституту інженерів-хіміків дозволило вирішити ключові проблеми хіміко-фармацевтичних заводів – забезпечення безперебійної роботи, збільшення їх ефективності, проектування та будівництва нових потужностей.

Запровадження керівництвом Великої Британії державної допомоги місцевим компаніям, координація поставок важливіших хімічних проміжних продуктів, надання доступу до обмежених ресурсів при реалізації проектів бізнесу сприяло стабілізації роботи компаній, збільшенню рівня локалізації виробництва найважливіших товарів на території Великої Британії, асортименту хімічних продуктів та лікарських засобів, зменшенню залежностей від імпорту.

Запровадження у відповідь на посилення конкуренції по закінченню війни захисних бар'єрів від імпорту, зокрема ввізного мита у розмірі третини вартості на всі продукти тонкої хімії, дозволило британським компаніям, з одного боку, запобігти витіс-

ненню з ринку, звільненню працівників та погіршенню фінансово-економічних результатів; з іншого – стимулювало приток інвестицій у хімічну промисловість, сприяло значному прогресу у створенні міцної і стабільної компонентної бази для фармацевтики та започаткуванню нових компаній. Галузь та економіка Британії в цілому відчула ефективність цього механізму вже у середньостроковому періоді.

Як показав досвід Великої Британії, безпека, здоров'я і благополуччя країни в значній мірі залежить від продуктів тонкої хімії, які є базовими не лише для фармацевтики, але й для широкого кола інших галузей. У часи випробувань (війни, епідемії, природні катаклізми тощо) ці продукти стають критично важливим фактором виживання нації. З огляду на це, заходи державної політики України щодо зменшення вразливості та залежності фармацевтики в інтересах здоров'я та безпеки нації – як в частині кадрового та наукового забезпечення, надання допомоги на реалізацію проектів, так і захисту нових індустрій (без чого, як показали уроки історії, всі зусилля можуть виявитися марними в умовах жорсткої конкуренції та демпінгу) – мають спрямовуватися не лише на виробників лікарських засобів, а на екосистему індустрій, що забезпечують весь технологічний цикл їх виробництва. Відтак, перспективи подальших досліджень полягають у розробці таких заходів із урахуванням як історичного та сучасного зарубіжного досвіду, так і національних інтересів України.

1. Building a resilient and sustainable EU Health Industry. 08 December 2020. URL: <https://efcg.cefic.org/mediaroom/building-a-resilient-and-sustainable-eu-health-industry>.
2. Arnum P. The EU's API Supply Chain Under Focus. 19 May, 2021. URL: <https://www.dcatvci.org/7143-the-eu-s-api-supply-chain-under-focus>.
3. Саліхова О.Б., Гончаренко Д.О. Фармацевтика України: від залежності до ендogenous розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2020. № 4. С. 7-35. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2020.04.007>.
4. Саліхова О.Б., Гончаренко Д.О. Політика ендogenous розвитку фармацевтики в Китаї: уроки для України. *Економіка і прогнозування*. 2020. № 2. С. 139-157. doi: <https://doi.org/10.15407/econforecast2020.02.105>.
5. European Parliament resolution of 17 September 2020 on the shortage of medicines – how to address an emerging problem.

- URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0228_EN.html.
6. The British Coal-Tar Colour Industry; its Origin, Development and Decline. Edited by Walter M. Gardner. London: Williams and Norgate. 1915. 437 p.
 7. Haber L.F. Government Intervention at the Frontiers of Science: British Dyestuffs and Synthetic Organic Chemicals 1914-39. *Minerva*. 1973. Vol. 11. No. 1 (January). P. 79-94. doi: <https://doi.org/doi.org/10.1007/BF01544978>.
 8. Armstrong J., Scobell J. War and Treaty Legislation, 1914-1922: Affecting British Property in Germany and Austria, and Enemy Property in the United Kingdom. London: Hutchinson and Company, 1922. 594 p.
 9. Williams K.J. British Pharmaceutical Industry, Synthetic Drug Manufacture and the Clinical Testing of Novel Drugs, 1895-1939. Philosophy Thesis, University of Manchester. 2005. 484 p.
 10. Richmond L., Stevenson J. The Pharmaceutical Industry: A Guide to Historical Records. London: Routledge. 2017. 570 p. doi: <https://doi.org/doi.org/10.4324/9781315237855>.
 11. Саліхова О.Б., Гончаренко Д.О. Політика розбудови фармацевтичної індустрії в Німеччині: Уроки для України. *Економіка України*. 2020. № 10. С. 63-86. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.10.063>.
 12. Aniline Dye Industry (State Aid) Volume 70: debated on Monday 22 February 1915. URL: [https://hansard.parliament.uk/commons/1915-02-22/debates/42879829-890c-4517-9d41-1bd0a7b6c961/AnilineDyeIndustry\(StateAid\)](https://hansard.parliament.uk/commons/1915-02-22/debates/42879829-890c-4517-9d41-1bd0a7b6c961/AnilineDyeIndustry(StateAid)).
 13. Report on Dyes and Related Coal-tar Chemicals, 1918. United States Tariff Commission U.S. Government Printing Office, 1919. 103 p.
 14. Jenkins E.W. From Armstrong to Nuffield: Studies in Twentieth-century Science Education in England and Wales. London: J. Murray, 1979. 318 p.
 15. European War. *Chemist and Druggist*. 1914. Vol. LXXXV. No. 1, 804 (August 22). P. 33-37. doi: <https://doi.org/10.1177/001258061403300109>.
 16. The War and the scarcity of some drugs. *The British Medical Journal*. 1915. Vol. 1. No. 2830 (Mars 27). P. 559-561. doi: <https://doi.org/10.1136/bmj.1.2830.559>.
 17. Henderson G.G. The Present Position and Future Prospects of the Chemical Industry in Great Britain. *Science New Series*. 1916.

- Vol. 44. No. 1135 (Sep. 29). P. 435-448. doi: <https://doi.org/10.1126/science.44.1135.435>.
18. Observations and reflections by Xrayser II. *The Chemist and Druggist*. 1914. Vol. LXXXV. No. 1,805. (August 29). P. 51.
19. Hand C.H. Trading with the enemy. *Columbia Law Review*. 1919. Vol. 19. No. 2 (Apr.). P. 112-139. doi: <https://doi.org/10.2307/1111955>.
20. Langner L. Basic Patent and Trade-mark Laws of the Principal Belligerent Powers: Together with War Legislation, Ordinances, and Edicts Since August 1, 1914, to January 1, 1919, Affecting Patents, Trade-marks, Designs U.S. Government Printing Office, 1919. 473 p.
21. Trade-marks of Alien Enemies. *Chemist and Druggist*. 1914. Vol. LXXXV. No. 1,808 (September 19). P. 52.
22. Pharmaceutical Society of Great Britain. Chemicals. *Chemist and Druggist*. 1914. Vol. LXXXV. No. 1,820 (December 12). P. 52-55.
23. Haber L.F. The chemical industry, 1900-1930: international growth and technological change. Oxford: Clarendon Press, 1971. 452 p.
24. Records created or inherited by the Department of Scientific and Industrial Research, and related bodies. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C89>.
25. The British Committee for Scientific and Industrial Research. *Science. New Series*. 1916. Vol. 44. No. 1138 (Oct. 20). P. 570-571. doi: <https://doi.org/10.1126/science.44.1138.570-a>.
26. Department of Scientific and Industrial Research (United Kingdom). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Department_of_Scientific_and_Industrial_Research_\(United_Kingdom\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Department_of_Scientific_and_Industrial_Research_(United_Kingdom)).
27. Donnelly James F. Chemical education and the chemical industry in England from the mid-nineteenth to the early twentieth century. PhD thesis, University of Leeds. 1987. 446 p.
28. Report of the Committee appointed by the Prime Minister to enquire into the Position of Natural Science in the Educational System of Great Britain. URL: <http://www.educationengland.org.uk/documents/thomson1918/thomson1918.html>.
29. Tilden W.A. The supply of chemicals to Britain and her dependencies. *Journal of the Royal Society of Arts*. 1914. Vol. 63. No. 3236 (November 27). P. 25-37.
30. British Fine Chemicals. *The Chemist and Druggist*. 1914. Vol. LXXXV. No. 1,808 (September 19). P. 43.
31. Rees J. Morgan. Trusts in British Industry, 1914-1921: A Study of Recent Developments in Business Organisation. URL: <https://socialsciences.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/rees/Trusts.pdf>.

32. Census of Dyes and Other Synthetic Organic Chemicals, 1923. United States Tariff Commission U.S. Government Printing Office, 1924. 198 p.
33. British Dyestuffs Corporation. URL: https://www.gracesguide.co.uk/British_Dyestuffs_Corporation.
34. Imperial Chemical Industries PLC. URL: <https://www.company-histories.com/Imperial-Chemical-Industries-PLC-Company-History.html>.
35. Foreign Contracts Act: Joint Hearings Before a Subcommittee of the Committee on the Judiciary, United States Senate and the Special Committee Investigating Petroleum Resources (S. Res. 36) Seventy-ninth Congress, First Session, on S. 11, a Bill to Protect the Foreign Relations and to Promote the Trade and Commerce of the United States, to Require the Disclosure to the United States of Information Affecting Such Trade and Commerce, and to Safeguard the Security of the United States. May 17, 18, 21, and 22, 1945. United States. Congress. Senate. Committee on the Judiciary, United States. Congress. Senate. Special Committee Investigating Petroleum Resources U.S. Government Printing Office, 1945. 267 p.
36. Synthetic Organic Drugs. Their Manufacture as Affected by the War. By Francis H. Carr, F.I.C. Abstract of a Paper read before a Congress of the Society of Chemical Industry on July 20, 1916. *The Chemist and Druggist*, 1916. Vol. IXXXVIII. No. 1905 (July 29). P. 778-779.
37. Census of Dyes and Other Synthetic Organic Chemicals, 1922 United States Tariff Commission U.S. Government Printing Office, 1923. 185 p.
38. Protecting Chemical Manufactures. *The Chemist and Druggist*. 1921. Vol. XCIV. No. 2144 (February 26). P. 77-78.
39. The Fine Chemical Industry. *British Medical Journal* (22 January 1921). P. 133.
40. Dyestuffs (Import Regulation) Act 1920. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/acts/dyestuffs-import-regulation-act-1920>.
41. Safeguarding of Industries Act. *The Chemist and Druggist*, 1921. Vol. XCV. No. 2172 (September 10). P.38-40.
42. Safeguarding of Industries Act. URL: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/small/cab-24-120-cp-21-2640.pdf>.
43. Import Duties Act 1932. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Import_Duties_Act_1932.

44. Trade Notes. *The Chemist and Druggist*. 1914. Vol. LXXXV. No. 1, 805. (August 29). P. 56-58.
45. British Chemicals. *The Chemist and Druggist*. 1914. Vol. LXXXV. No. 1, 805. (August 29). P. 38.
46. Churchill J. Editorial article. *The Pharmaceutical Journal and Pharmacist*. 1920. Vol. 104 (February 21). P. 168.
47. British fine chemicals. Progress of the Industry 1921-1934. *The Chemist And Druggist. Special Issue*. 1934. Vol. CXX. No. 2838 (June 30). P. 774-780.
48. Key Industries Policy Vindicated. *The Chemist and Druggist*. 1939. Vol. CXXXI. No. 3109 (September 9). P. 285-286.
49. The Association of British Chemical Manufacturers. *The Chemist and Druggist*. 1931. Vol. CXV. No. 2684 (July 18). P. 78.
50. Warfare and the Dye Industry. *Chemist and Druggist*. 1920. Vol. XCIII. No. 2131. (November 27). P. 92.

References

1. Building a resilient and sustainable EU Health Industry. (08 December 2020). URL: <https://efcg.cefic.org/mediaroom/building-a-resilient-and-sustainable-eu-health-industry>.
2. Arnum, P. (19 May 2021). The EU's API Supply Chain Under Focus. Retrieved from <https://www.dcatvci.org/7143-the-eu-s-api-supply-chain-under-focus>.
3. Salikhova, O., Honcharenko, D. (2020). Ukraine's pharmaceuticals: from dependence to endogenous development. *Ekonomika i prohnouzuvannya - Economy and forecasting*, 4, 7-35. doi: <https://doi.org/10.15407/econforecast2020.04.005> [in Ukrainian].
4. Salikhova, O., Honcharenko, D. (2020). Policy of endogenous development of pharmaceuticals in China: lessons for Ukraine. *Ekonomika i prohnouzuvannya - Economy and forecasting*, 2, 139-157. doi: <https://doi.org/10.15407/econforecast2020.02.105> [in Ukrainian].
5. European Parliament resolution of 17 September 2020 on the shortage of medicines – how to address an emerging problem. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0228_EN.html.
6. The British Coal-Tar Colour Industry; its Origin, Development and Decline. (1915). Edited by Walter M. Gardner. London: Williams and Norgate.
7. Haber, L.F. (1973). Government Intervention at the Frontiers of Science: British Dyestuffs and Synthetic Organic Chemicals 1914-39.

- Minerva*, 1(1), 79-94. doi: <https://doi.org/doi.org/10.1007/BF01544978>.
8. Armstrong, J., Scobell, J. (1922). War and Treaty Legislation, 1914-1922: Affecting British Property in Germany and Austria, and Enemy Property in the United Kingdom. London: Hutchinson and Company.
9. Williams, K.J. (2005). British Pharmaceutical Industry, Synthetic Drug Manufacture and the Clinical Testing of Novel Drugs, 1895-1939. Philosophy Thesis, University of Manchester.
10. Richmond, L., Stevenson, J. (2017). The Pharmaceutical Industry: A Guide to Historical Records. London: Routledge. doi: <https://doi.org/doi.org/10.4324/9781315237855>.
11. Salikhova, O., Honcharenko, D. (2020). Development policy of the pharmaceutical industry in Germany: Lessons for Ukraine. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 10, 63-86. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.10.063> [in Ukrainian].
12. Aniline Dye Industry (State Aid) Volume 70: debated on Monday 22 February 1915. Retrieved from [https://hansard.parliament.uk/commons/1915-02-22/debates/42879829-890c-4517-9d41-1bd0a7b6c961/AnilineDyeIndustry\(StateAid\)](https://hansard.parliament.uk/commons/1915-02-22/debates/42879829-890c-4517-9d41-1bd0a7b6c961/AnilineDyeIndustry(StateAid)).
13. Report on Dyes and Related Coal-tar Chemicals, 1918. (1919). United States Tariff Commission U.S. Government Printing Office.
14. Jenkins, E.W. (1979). From Armstrong to Nuffield: Studies in Twentieth-century Science Education in England and Wales. London: J. Murray.
15. European War. (1914). *Chemist and Druggist*, 85 (1804), 33-37. doi: <https://doi.org/10.1177/001258061403300109>.
16. The War and the scarcity of some drugs. (1915). *The British Medical Journal*, 1 (2830), 559-561. doi: <https://doi.org/10.1136/bmj.1.2830.559>.
17. Henderson, G.G. (1916). The Present Position and Future Prospects of the Chemical Industry in Great Britain. *Science New Series*, 44 (1135), 435-448. doi: <https://doi.org/10.1126/science.44.1135.435>.
18. Observations and reflections by Xrayser II. (1914). *The Chemist and Druggist*, 85 (1805), 51.
19. Hand, C.H. (1919). Trading with the enemy. *Columbia Law Review*, 19 (2), 112-139. doi: <https://doi.org/10.2307/1111955>.
20. Langner, L. (1919). Basic Patent and Trade-mark Laws of the Principal Belligerent Powers: Together with War Legislation, Ordinances, and Edicts Since August 1, 1914, to January 1, 1919, Affecting Patents, Trade-marks, Designs U.S. Government Printing Office.
21. Trade-marks of Alien Enemies. (1914). *Chemist and Druggist*. Vol. LXXXV, 1,808 (September 19), 52.

22. Pharmaceutical Society of Great Britain. (1914). Chemicals. *Chemist and Druggist*. Vol. LXXXV, 1,820 (December 12), 52-55.
23. Haber, L.F. (1971). The chemical industry, 1900-1930: international growth and technological change. Oxford: Clarendon Press.
24. Records created or inherited by the Department of Scientific and Industrial Research, and related bodies. Retrieved from <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C89>.
25. The British Committee for Scientific and Industrial Research. (1916). *Science. New Series*, 44 (1138), 570-571. doi: <https://doi.org/10.1126/science.44.1138.570-a>.
26. Department of Scientific and Industrial Research (United Kingdom). Retrieved from [https://en.wikipedia.org/wiki/Department_of_Scientific_and_Industrial_Research_\(United_Kingdom\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Department_of_Scientific_and_Industrial_Research_(United_Kingdom)).
27. Donnelly, James F. (1987). Chemical education and the chemical industry in England from the mid-nineteenth to the early twentieth century. PhD thesis, University of Leeds.
28. Report of the Committee appointed by the Prime Minister to enquire into the Position of Natural Science in the Educational System of Great Britain. Retrieved from <http://www.educationengland.org.uk/documents/thomson1918/thomson1918.html>.
29. Tilden, W.A. (1914). The supply of chemicals to Britain and her dependencies. *Journal of the Royal Society of Arts*, 63 (3236), 25-37.
30. British Fine Chemicals. (1914). *The Chemist And Druggist*, 85 (1808), 43.
31. Rees, J. Morgan. Trusts in British Industry, 1914-1921: A Study of Recent Developments in Business Organisation. Retrieved from <https://socialsciences.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/rees/Trusts.pdf>
32. Census of Dyes and Other Synthetic Organic Chemicals, 1923. (1924). United States Tariff Commission U.S. Government Printing Office.
33. British Dyestuffs Corporation. Retrieved from https://www.gracesguide.co.uk/British_Dyestuffs_Corporation.
34. Imperial Chemical Industries PLC. Retrieved from <https://www.company-histories.com/Imperial-Chemical-Industries-PLC-Company-History.html>.
35. Foreign Contracts Act: Joint Hearings Before a Subcommittee of the Committee on the Judiciary, United States Senate and the Special Committee Investigating Petroleum Resources (S. Res. 36) Seventy-ninth Congress, First Session, on S. 11, a Bill to Protect the Foreign Relations and to Promote the Trade and Commerce of the United States, to Require the Disclosure to the United States of Information Affecting Such Trade and Commerce, and to Safeguard the Security of the United States. May 17, 18, 21, and 22, 1945. United States. Congress. Senate. Committee on the Judiciary, United States. Congress. Senate. Special Committee Investigating Petroleum Resources U.S. Government Printing Office. (1945).
36. Synthetic Organic Drugs. (1916). Their Manufacture as Affected by the War. By Francis H. Carr, F.I.C. Abstract of a Paper read before a Congress of the Society of Chemical Industry on July 20, 1916. *The Chemist and Druggist*, 88 (1905), 778-779.
37. Census of Dyes and Other Synthetic Organic Chemicals, 1922. (1923). United States Tariff Commission U.S. Government Printing Office.
38. Protecting Chemical Manufactures. (1921). *The Chemist and Druggist*, 94 (2144), 77-78.
39. The Fine Chemical Industry. (1921). *British Medical Journal*, 1, 133.
40. Dyestuffs (Import Regulation) Act 1920. Retrieved from <https://api.parliament.uk/historic-hansard/acts/dyestuffs-import-regulation-act-1920>.
41. Safeguarding of Industries Act. (1921). *The Chemist and Druggist*, 65 (2172), 38-40.
42. Safeguarding of Industries Act. Retrieved from <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/small/cab-24-120-cp-21-2640.pdf>.
43. Import Duties Act 1932. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Import_Duties_Act_1932.
44. Trade Notes. (1914). *The Chemist and Druggist*, 85 (1805), 56-58.
45. British Chemicals. (1914). *The Chemist and Druggist*, 85 (1805), 38.
46. Churchill, J. (1920). Editorial article. *The Pharmaceutical Journal and Pharmacist*, 104 (2), 168.
47. British fine chemicals. Progress of the Industry 1921-1934. (1934). *The Chemist and Druggist. Special Issue*, 120, (2838), 774-780.
48. Key Industries Policy Vindicated. (1939). *The Chemist and Druggist*, 131 (3109), 285-286.
49. The Association of British Chemical Manufacturers. (1931). *The Chemist and Druggist*, 115 (2684), 78.
50. Warfare and the Dye Industry. (1920). *Chemist and Druggist*, 93 (2131), 92.

Стаття надійшла до редакції 30 серпня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.075>

УДК 330.83:334.722.8

JEL: B30

Сливка Т.О., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6955-5539>
e-mail: tanya_slivka@ukr.net

ГЕНЕЗА КОРПОРАЦІЙ У ЛІБЕРАЛЬНІЙ МОДЕЛІ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ¹

Стаття присвячена дослідженню історії становлення корпорацій та еволюції науково-теоретичного обґрунтування діяльності корпоративного сектору, ефективної структури самих корпорацій та їх значення для суспільства та економіки. Підкреслено значення корпорацій в економіці в контексті взаємодії держави і ринку. Метою статті є дослідження еволюції теоретичних підходів до визначення місця корпоративного сектору в ліберальній моделі ринкового господарства. Використані методи компаративістики та проблемно-персоніфікований підхід до дослідження історії економічних ідей. На основі історико-економічного узагальнення діяльності корпоративного сектору у XX ст. визначені основні етапи еволюції значення корпорацій в економіці. У результатах дослідження охарактеризовані основні етапи становлення корпорацій під час яких останні та їх роль в економіці еволюціонували у відповідь на зміни економічного середовища. Визначено двоякий характер впливу діяльності корпорацій на економіку та суспільство в умовах вільного ринку – забезпечення економічного зростання та прискорення технологічного прогресу на противагу негативним наслідкам монополізму. Встановлено, що необхідність мінімізації впливу деструктивних чинників і підсилення дії

¹ Публікація здійснюється за матеріалами виконання НДР «Еволюція парадигми та доктрин економічної взаємодії держави та ринку» № ДР 0119U103623 у ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

рушійних факторів розвитку корпоративного сектору сприяли зміні співвідношення держави і ринку з посиленням державного регулювання економіки. Отримані результати дослідження мають важливе значення для розуміння необхідності створення таких умов функціонування корпоративного сектору економіки, які б забезпечували максимально ефективне для суспільства використання можливостей корпорацій.

Ключові слова: корпорація, корпоративна теорія, ліберальна модель ринкової економіки, акціонерна власність, конкуренція, монополія, державне регулювання економіки.

Slyvka T.

GENESIS OF CORPORATIONS IN THE LIBERAL MODEL OF MARKET ECONOMY

The article is concerned with studying of the history of corporations and the evolution of scientific and theoretical justification of the activities in corporate sector, the effective corporations' structure and their importance for society and economy. The author emphasizes the importance of corporations in the economy in the context of interaction between state and market. The purpose of the article is to study the evolution of theoretical approaches to determining the place of the corporate sector in the liberal model of market economy. The methods of comparative studies and the problem-personified approach to the study of the history of economic ideas are used. Based on the historical and economic generalization of corporate sector's activities in the twentieth century, the main stages of evolution of the importance of corporations in the economy are determined. The results of the study give a description of the main stages of formation of corporations during which their role in the economy evolved in response to changes in the economic environment. The dual nature of the influence of corporations on economy and society in a free market is determined, which consists in ensuring economic growth and accelerating technological progress as opposed to the negative effects of monopoly. It is established that the need to minimize the impact of destructive factors and strengthen the driving factors of the corporate sector contributed to changes in the relationship between state and market with the strengthening of state regulation of the economy. The results of research are important for under-

standing the need to create such conditions for the functioning of the corporate sector, which would ensure the most efficient use of corporate opportunities for society.

Keywords: *corporation, corporate theory, liberal model of market economy, stock ownership, competition, monopoly, state regulation of economy.*

Постановка проблеми. Сучасні міжнародні економічні відносини характеризуються посиленням інтеграції та все більшим поширенням діяльності транснаціональних корпорацій, що впливають на рівень цін та якість продукції, визначають напрями міжнародного руху капіталу, здійснюють найбільші інвестиції у НДДКР, формують структуру та рівень конкурентоспроможності національних економік і, таким чином, обумовлюють динаміку економічного розвитку країн. Фактично, корпорації в сучасних умовах є основною рушійною силою розвитку світової економіки. Вони трансформують глобальний економічний простір – світовий ринок, та визначають статус і перспективи національних держав. Водночас, забезпечення ефективного зростання економіки на основі діяльності корпорацій потребує створення відповідних умов функціонування корпоративного сектору, які б запобігали негативним наслідкам монополізму та забезпечували максимально ефективно для суспільства використання можливостей корпорацій. Саме цим й обумовлена необхідність вивчення теоретичних підходів до визначення місця і ролі корпорацій в економіці в контексті взаємодії держави і ринку.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню історії становлення теорії корпорації та сучасного функціонування корпоративного сектору присвячений ряд вітчизняних та зарубіжних наукових праць. Зокрема такі автори як Т. Грінка [4], Є. Редзюк [13], Л. Руденко-Сударєва [15], Н. Супрун [14], Ю. Уманців [16], Т. Яркова [17] та ін. досліджують діяльність корпорацій у контексті сучасного розвитку економіки України, соціальної відповідальності, ролі корпоративного сектору в світовій економіці та його взаємодії з державою. Історико-економічний аналіз становлення і розвитку корпоративного сектору та корпоративної соціальної відповідальності здійснено у працях зарубіжних авторів – А. Грінспена [3], Л. Давоуді [23], Дж. Дарі-Маттіаччі [22], А. Керролла [20] та інших.

Мета статті – дослідити еволюцію місця і ролі корпорацій в ліберальній моделі ринкової економіки, прослідкувати відображення трансформації корпоративних організацій та їхньої суспільної ролі в розвитку корпоративної теорії.

Основні результати дослідження. Сучасні ТНК фактично виступають на світовому ринку незалежним суб'єктом, що конкурує з національними державами при цьому все ще зберігаючи ознаки національної приналежності, що обумовлені особливостями країн їх походження і специфічними рисами корпоративного управління [15, с. 19]. Водночас, акціонерна власність дозволяє здійснювати експансію корпорацій поза межами країн їхнього первинного базування шляхом торгівлі акціями на світових фондових біржах, здійснення транскордонних злиттів і поглинань компаній, використання розгалуженої мережі постачань в різних країнах тощо. Таким чином, сучасні корпорації долають кордони країн і поступово все більше втрачають ознаки національної приналежності, а країни первинного базування ТНК розглядаються лише в контексті переваг розміщення. Утім серед найбільших корпорацій світу переважна більшість походить з країн з англосаксонською моделлю ринкової економіки.

Однак корпоратизація не є новітнім феноменом сучасного глобалізованого світу. Появі корпорацій передували історичні умови, що пов'язані зі швидким зростанням торгівлі, що особливо пожвавилася після відкриття нових морських шляхів та територій, а також у результаті розвитку промисловості. Загальноприйнятою є думка, що першими акціонерними товариствами були колоніальні компанії з освоєння нових територій, засновані ще у XVI–XVII ст. в Англії, Голландії, Франції задля акумуляції фінансових ресурсів, яких не мали уряди цих країн. Слід зазначити, що на думку сучасних дослідників, створення корпоративних організацій відбувалося лише за умов відсутності ризику експропріації капіталу і доходів державою. Швидшого розвитку та більшого успіху досягли корпорації, що діяли за більш ліберальних умов на відміну від організації колоніальної торгівлі у вигляді королівської монополії у таких країнах як, наприклад, Іспанія чи Португалія [22, с. 195].

Таким чином, об'єднання приватних капіталів одночасно з державною підтримкою дозволило створити ефективний економічний інструмент задля освоєння нових ринків. Дивіденди на вкладений капітал у перших акціонерних компаніях сягали 300%

[7, с. 3]. Нова форма організації бізнесу виявилася надзвичайно прибутковою, що спричинило швидке зростання кількості акціонерних компаній, ажіотаж та згодом шахрайство. Бурхливий розвиток акціонерної форми підприємництва аж до кінця XVIII ст. за умов відсутності державного регулювання та ефективного корпоративного управління призвів до хвилі банкрутств у ряді європейських країн.

Прогресивними для того часу були ідеї представника пізнього меркантилізму Джона Ло, який на основі централізації, асоціації капіталів заснував у 1717 р. Міссісіпську компанію, що повинна була займатися освоєнням французьких колоній у Північній Америці. На відміну від англійської та голландської Ост-Індських компаній, які були закритими акціонерними товариствами, акції компанії Дж. Ло призначалися для продажу відносно широкому колу осіб та для активного обігу на біржі [2, с. 100]. Міссісіпська компанія стала першою в історії відкритою акціонерною компанією. Шляхом фінансових спекуляцій за участі державного банку Дж. Ло отримав величезні прибутки, його компанія стала могутньою монополією. Проте, більша частина грошей, отриманих від випуску акцій Міссісіпської компанії, вкладалася в облігації державного боргу шляхом викупу їх у власників. Для підтримки курсу акцій підпорядкований Дж. Ло банк випускав все більше й більше банкнот, що в подальшому призвело до їхнього знецінення та краху всієї системи. Таким чином, втілення на практиці ідей Дж. Ло призвело до створення першої в історії фінансової піраміди. Утім, хвиля банкрутств та зневіра інвесторів не знищили саму ідею корпорації. Акціонерна форма власності залишалась широко розповсюдженою у банківській сфері та будівництві.

У XVIII ст. одночасно з розвитком корпоративного підприємництва було закладене підґрунтя соціальної відповідальності бізнесу. Підприємці-власники опікувалися своїми найманими працівниками, керуючись релігійними чи етичними переконаннями.

Важливо відмітити, що безпосереднє законодавче регулювання корпоративної діяльності було впроваджене у XIX ст. Вперше акціонерне товариство як організаційно-правова форма підприємницької діяльності зафіксоване у французькому Торговому кодексі 1808 року, тому ця дата зазвичай вважається моментом виникнення правового інституту «акціонерне товариство» [1, с. 53–56].

На початку XIX ст., керуючись європейським досвідом, корпорації починають активно створюватись у Північній Америці. У США за умов відсутності правових традицій, притаманних країнам Європи (римське право, кодекс Наполеона), що справили значний вплив на розвиток континентального акціонерного законодавства, були сприятливі умови для швидкого впровадження нових форм господарювання [9, с. 24]. Вільний підприємницький дух Нового світу після звільнення від колоніальної залежності у поєднанні з розвитком мануфактурного виробництва та побудовою широкої мережі залізниць сприяли швидкому становленню акціонерного капіталу. У 1811 р. у штаті Нью-Йорк було прийнято перший у США закон про підприємницькі корпорації, а вже у 1837 р. штат Коннектикут узаконив створення корпорацій без спеціального дозволу [10], що було історичним рішенням і мало вплив на подальший розвиток інституційного середовища бізнесу. Згодом аналогічні закони були прийняті й в інших штатах. Слід зазначити, що у колоніальний період право створення корпорацій у Північній Америці належало суверену – королю Англії, який видавав дозволи на ведення такої діяльності.

На початкових етапах становлення корпоративного сектору в США корпорації створювались у банківській сфері та транспорті. Сучасні дослідники А. Грінспен та А. Вулдрідж зазначають, що «масштаби залізничної революції не були б досяжні без такої форми корпоративної організації, яка гарантувала довге існування компанії і обмеження відповідальності, що захищало інвесторів» [3, с. 235]. Проте вже в середині XIX ст. кількість корпорацій, створених для виробничої і торговельної діяльності, щорічно зростала і корпоративна форма організації бізнесу швидко стала основною.

Слід зазначити, що одним із чинників швидкого поширення корпоративної форми організації бізнесу стало прийняття у XIX ст. низки законодавчих актів у Великій Британії та США, що значно лібералізували діяльність корпорацій та звільняли їх від обов'язків досягнення соціальних цілей і суспільних благ на користь задоволення інтересів акціонерів [23, с. 34]. Максимізація прибутку та збільшення дивідендів було єдиною метою діяльності корпорацій того часу. Серед основних переваг, що зумовили популярність корпоративної форми ведення бізнесу в XIX ст., відокремленість корпорації від засновників, тобто її існування незалежно від тривалості життя власників, відповідальність акціо-

нерів за зобов'язаннями корпорації лише в межах своїх внесків, можливість додаткового залучення капіталу шляхом випуску акцій, що згодом можуть бути перепродані.

На початку ХХ ст. відбулось подальше пом'якшення корпоративного законодавства у США – були скасовані обмеження на розмір статутного капіталу, знижено рівень відповідальності топ-менеджерів перед акціонерами, запроваджувалось обмеження прав інвесторів у частині доступу до інформації про діяльність компанії, звуження функцій нагляду і контролю з боку державних органів. Така лібералізація діяльності корпоративного сектору економіки дала свої результати. На початку ХХ ст. корпорації набули швидкого розвитку та стали основою економіки США, а торгівля акціями на біржі перетворилась на невід'ємну складову американської культури. Загальна кількість акціонерів зросла з приблизно 1 млн на межі століть до 7 млн у 1928 р. [3, с. 350]. Акціонування власності та корпоратизація підприємництва динамізували економіку.

Дослідження діяльності корпоративного сектору в ліберальній моделі ринкового господарства у ХХ ст. дозволило визначити три основні етапи становлення корпорацій, під час яких вони еволюціонували, а їхня роль в економіці трансформувалась у відповідь на зміни економічного середовища. Державне регулювання корпоративного сектору поступово ставало необхідністю і невід'ємною складовою його функціонування.

Перший етап припав на початок ХХ ст. і був пов'язаний з переходом від мануфактури до промислового виробництва. У цей період корпорації, що виникли під час промислової революції, розглядалися як майно їхніх власників. Цьому періоду притаманне панування механістичної концепції корпорації з повним ігноруванням інтересів робітників та орієнтацією на прибуток, що знайшло відображення в неокласичній теорії фірми, де корпорація розглядається як замкнута організація без зовнішнього впливу та правового регламенту.

У цей же час, на межі століть, виникла перша, класична, школа менеджерської думки. Індустріалізація обумовила необхідність планування, організації і контролю складних виробничих процесів та їх результатів. В основу управління корпораціями в цей період були покладені концепція наукового менеджменту Ф. Тейлора з обґрунтуванням виняткового і абсолютного значення матеріальної винагороди для працівника, а також концепція

ідеальної бюрократії М. Вебера, що розглядала ефективну корпорацію як ієрархічну систему.

Відповідно до неокласичної теорії фірми, характер внутрішньої організації корпорації, такі завдання менеджменту, як пошук ринків, продуктів, технологій не були у центрі наукових досліджень. Метою діяльності корпорації та, відповідно, менеджменту в цій моделі було визначення такого обсягу випуску продукції, що відповідає максимізації прибутку. Однак, діяльність корпорацій у неокласичній теорії фірми розглядалася в умовах досконалої конкуренції, що не відповідало дійсності та знайшло відображення в нових теоретичних обґрунтуваннях. Дж. Гелбрейт вказував на невідповідність економічної науки і реального світу: «Світ Маршалла² з його конкуруючими підприємцями, споживачами, які прагнуть до максимізації задоволень, і сьогодні продовжує служити цілям ортодоксії. Він не дає уявлення про світ, яким він є. Великі сучасні корпорації ... ось що є реальністю, і ось на що повинен бути звернений погляд економістів. Але вивчити Маршалла було варто. Для того щоб знати, що правильно, що потрібно твердо знати, що невірно» [5].

Дійсно, на початку ХХ ст. економічні умови принципово змінились та спричинили зміни у структурі ринку. Дві хвилі корпоративних злиттів (1887–1904 рр. та 1916–1929 рр.) і створення вертикально інтегрованих корпоративних структур обумовили монополізацію ринків, що потребувало нового наукового осмислення та призвело до впровадження жорсткого антитрестівського законодавства і державного регулювання діяльності корпоративного сектору. Водночас на початку ХХ ст. у США зародилася доктрина капіталістичної благодійності. Посилився тиск суспільства на корпорації з метою вирішення суспільних проблем. Відносини між державою, суспільством і корпораціями зазнавали змін, що відображали зростаючу роль великого бізнесу. Набула поширення практика створення та фінансування корпораціями програм підтримки в різних сферах. Тобто, задоволення суспільних інтересів відбувалось, зокрема, і завдяки діяльності корпорацій.

Слід підкреслити особливу роль розвитку фондового ринку у збільшенні чисельності акціонерів. А. Грінспен та А. Вулдрідж так описують соціально-економічні трансформації того періоду:

² Альфред Маршалл (англ. Alfred Marshall, 26 липня 1842, Лондон – 13 липня 1924, Кембридж) – англійський економіст, лідер неокласичного напрямку в економічній науці.

««Демократизація» може здатися очевидним перебільшенням у контексті того, що більшість населення все ж не володіли акціями, проте це визначення досить чітко відображає характер змін, що відбувалися. Тепер акціями могли володіти не тільки заправили бізнесу і банкіри з Уолл-Стріт: будь-який бажаючий міг у такий спосіб накопичити собі на старість» [3, с. 351]. У результаті в основі капіталістичної системи утвердились компанії з широким колом акціонерів, які, як правило, відділяли володіння від управління. Засновники компаній все частіше перекладали функції управління корпорацією на професійних менеджерів, зберігаючи при цьому у власності лише невеликий пакет акцій.

Відповіддю на нові економічні реалії стала теорія відділення власності від управління, що виникла в 30-ті роки ХХ ст. і завоювала широку популярність як концепція, що обґрунтовувала сутність сучасного акціонерного товариства. Її автори – А. Берлі та Г. Мінз – у книзі «Сучасна корпорація і приватна власність» [18] вказують, що значення корпорації в ХХ ст. значно змінилось у порівнянні з ХІХ ст., корпорації фактично стали координувати розподіл економічних ресурсів і управляти власністю. Таким чином, зі зміною функцій корпорації змінилася і сама корпорація. А. Берлі та Г. Мінз відзначають, що перетворення зазнала не тільки зовнішня природа корпорацій, але і їхня внутрішня сутність. Значення акціонера в ХІХ ст. і акціонера великої корпорації ХХ ст. зовсім різне. Якщо перший контролював і керував акціонерним товариством, то в ХХ ст., у зв'язку з подальшим розширенням і виникненням величезного числа учасників, акціонери перестали впливати на управління, фактично перетворившись на звичайних вкладників, а всі управлінські функції перейшли до найманих виконавчих органів корпорації. Внаслідок цього, на думку А. Берлі та Г. Мінза, сталося відокремлення власності від управління.

Дифузія (або розпорошення) власності розглядалась прихильниками теорій народного капіталізму (теорії дифузії власності, управлінської революції, революції в доходах) як наслідок збільшення кількості підприємств акціонерної форми та розповсюдження акцій серед населення. Акціонери, на думку дослідників, перетворювались на рівноправних співвласників корпорації, тобто ставали власниками народного капіталу. Слушною є думка сучасної дослідниці корпоративних відносин Н. Супрун, яка зазначає, що основною методологічною помилкою зазначе-

ного підходу стало ототожнення поняття «дифузія акцій» (яке насправді стало характерною тенденцією розвитку корпоративного капіталізму в цей період) і поняття «дифузія власності», що на тлі динамічного зростання концентрації акціонерного капіталу в руках незначної кількості акціонерів виглядало не зовсім переконливо [14].

Другий етап еволюції корпорації припав на середину ХХ ст. На зміну механістичній концепції прийшло розуміння корпорації як організму зі складною внутрішньою структурою. Набули активного розвитку професійний та галузевий менеджмент. Такі дослідники як Дж. Бернхейм [19], П. Дракер [24], Дж. Гелбрейт [6] у своїх працях обґрунтовували ідеї про «менеджерську революцію», реальну владу менеджерів у корпораціях та витіснення ними капіталістів-власників. Слід зазначити, що саме досконалість організаційних інструментів в управлінні великими американськими корпораціями у цей період створювала конкурентні переваги на міжнародному ринку і таким чином, успішні стратегії менеджерів забезпечували експансію американських компаній на ринки Європи.

Слід зазначити, що у 1950-х роках активізувались наукові дискусії про взаємовідносини корпорацій і суспільства та отримала розвиток концепція корпоративної соціальної відповідальності. Якщо до 1950-х років відповідальність корпорацій перед суспільством переважно обмежувалась жертвами благодійним організаціям, то тепер настала епоха «усвідомлення» з визнанням загальної відповідальності бізнесу та його залучення до громадських справ [20, с. 4]. Все більшої актуальності набували питання вибору таких рішень компаній та стратегій їхньої діяльності, що були б бажаними для цілей і цінностей суспільства. Корпорації певної мірою стали виконувати роль держави у підвищенні суспільного добробуту. У подальшому забруднення навколишнього середовища та боротьба за громадянські права призвели до поширення ідей корпоративної соціальної відповідальності та посилення вимог до корпоративного сектору з боку держави, профспілок і споживачів.

Водночас зростання кількості акціонерних товариств та загострення конкуренції спричинили процеси концентрації. Нова хвиля злиттів і поглинень компаній, що розпочалась у 1960-х роках, характеризувалась диверсифікацією діяльності корпорацій та переважно когломеративними злиттями. Сучасні дослідники за-

значають, що основною метою менеджменту під час створення конгломератів було зростання розміру компанії та отримання вищих виплат. Натомість, диверсифікація фактично здійснювалася на шкоду підвищенню якості продукції та створенню винаходів [3, с. 528–533]. Це особливо контрастувало з роками післявоєнного десятиріччя, коли державне фінансування науки та інноваційної діяльності в США, як в межах корпоративних наукових підрозділів так і поза ними, було на високому рівні та забезпечувало створення принципово нових товарів та якісне удосконалення існуючих.

У нових економічних умовах головною метою корпорації стало виживання і зростання, зокрема шляхом оптимізації управління, покращення якісних характеристик виробництва, а також інтеграції підприємств, що знайшло відображення в теорії трансакційних витрат і теорії контрактів.

Представниками інституціональної економічної теорії були порушені питання створення надійних механізмів між- і внутрішньо фірмових контрактних відносин, оптимізації розмірів вертикально інтегрованих виробничих комплексів, організаційної структури компаній, системи корпоративного управління тощо. Центральне місце в інституціональному напрямі посіла теорія трансакційних витрат Р. Коуза, згідно з якою інституційні утворення, альтернативні ринкам, виникають там, де з'являється можливість мінімізувати трансакційні витрати [21]. Фактично Р. Коуз запропонував розглядати ринок і фірму як альтернативні способи економічної організації. Саме можливість зниження трансакційних витрат робить ефективною заміну ринкового обміну внутрішньою організацією, чим і пояснюється існування фірм.

Наукові праці Р. Коуза стали джерелом парадигмальних зрушень у сучасному економічному аналізі та спричинили появу цілої низки наукових концепцій. Вчений запропонував принципово новий підхід до аналізу ринку, фірми та держави, відмінний від пануючої у середині ХХ ст. кейнсіанської теорії з аргументацією неможливості уникнення державного регулювання ринкової системи.

Сучасний дослідник нової інституціональної економіки Р. Капелюшников зазначає: «З точки зору Коуза, механічне протиставлення конкуренції і плану, ринку і ієрархії за принципом «або-або» не має сенсу. Не в тому, звичайно, сенсі, що добре б до ринку додати трохи державного планування. Йдеться про оп-

тимальні розміри фірми. А вони, як встановив Коуз, визначаються межею, де витрати ринкової координації порівнюються з витратами адміністративного контролю. До цієї межі вигідна ієрархія, після – ринок» [8, с. 206]. До того ж, оптимальний розмір фірми варіюється для кожної галузі чи технології. На думку Р. Коуза, ринкова конкуренція сама встановлює оптимальну для економіки межу планування.

Теорія трансакційних витрат дає теоретичне підґрунтя і науковий інструментарій для аналізу діяльності сучасних корпорацій [17]. Значні трансакційні витрати часто виникають у великих корпоративних структурах. В сучасних економічних умовах трансакційні витрати корпорацій є насамперед зовнішніми. Наприклад, витрати на лобювання корпоративних інтересів, що в результаті створюють значні вигоди для корпорації. Водночас внутрішні трансакційні витрати пов'язані з необхідністю ефективного функціонування внутрішньої структури корпорації і зазвичай є значно меншими. Сучасні великі корпоративні структури є високо інтегрованими компаніями, що формують інтеграційні об'єднання на основі передачі прав власності та договірних зобов'язань. Залучення активів або специфічних інвестицій різних форм власності надає можливість власнику фірми забезпечити виробництво продукції в межах всього науково-виробничо-збутового циклу з мінімальними витратами і, насамперед, скороченням трансакційних витрат.

Водночас, у сучасних мовах корпорації стають більш гнучкими, здатними адаптуватися до встановлюваних державою структур та інститутів, зокрема за рахунок розширення своїх зв'язків та залучення малого і середнього бізнесу до своїх мереж. Використання аутсорсингу корпораціями дозволяє їм отримати ефект від зниження трансакційних витрат. Проте зі збільшенням інтеграційного об'єднання та розширенням мережі зв'язків корпорації ускладнюється внутрішня корпоративна структура та зростають внутрішні трансакційні витрати.

Таким чином, ускладнення внутрішньої корпоративної структури призводить до заміни ринкової моделі взаємодії адміністративною, що передбачає чітку ієрархію в структурі корпорації. Однак, значне ускладнення внутрішніх управлінських витрат корпорації неминуче призводить до втрати гнучкості і зниження ефективності діяльності великих корпорацій у зовнішньому середовищі. Отже, головним завданням сучасних корпорацій стало зна-

ходження оптимального співвідношення між їхньою внутрішньою структурою та розміром корпорації задля виживання в умовах посилення конкуренції.

Третій етап трансформації корпорацій та зміни їхнього значення в економіці припадає на 80–90-ті роки ХХ ст. Попереднє посилення державного регулювання господарської діяльності та розширення кола акціонерів призвело до становлення концепції корпорації як організації у взаємодії з іншими ринковими інститутами, що відображено зокрема у теорії прав власності.

Крім того, в цей період акцентування уваги на захисті прав акціонерів, формуванні корпоративної культури і принципів корпоративного управління спричинили ускладнення управлінських механізмів всередині компанії. Натомість зовнішнє середовище корпорацій, а саме визначені державою норми і правила, зазнали лібералізації керуючись теоріями неолібералізму і неоконсерватизму, що зокрема проявилось в економічній політиці «тетчеризму» та «рейганоміції». Так, наприклад, у США з метою стимулювання інвестиційної та інноваційної діяльності корпоративного сектору були знижені податки на корпорації (ставка податку на приріст капіталу знижена з 28% до 20%, податок на прибуток підприємств з 46% до 34%) [3, с. 548]. В цілому цей період характеризувався скороченням державних соціальних програм та дерегуляцією підприємницької діяльності.

Результатом дерегуляції економіки у цей період в США став розвиток інновацій у виробництві та управлінні корпораціями, створення нових компаній у високотехнологічних галузях, зміна організаційної моделі бюрократизованих великих американських корпорацій та перехід до більш гнучкої моделі виробництва і управління наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Завдяки лібералізації корпоративного сектору у 1980-х роках було засновано або вперше здійснене публічне розміщення акцій більше 3000 компаній, що динамічно розвивалися [11]. Багато з цих компаній малого і середнього розміру згодом стали лідерами ринку (Cisco Systems, Dell, Microsoft, Novell, Oracle, Sun Microsystems та ін.).

Висновки. Отже, історико-економічний аналіз становлення корпорацій дозволяє визначити основні періоди корпоративної історії та еволюції теоретичних концепцій, що обґрунтовували значення корпорацій в країнах з англосаксонською моделлю ринкової економіки, створюючи наукове підґрунтя для визначення правил діяльності корпоративного сектору.

Еволюційний процес ґене́зи корпорації відображено у змінах концепцій корпоративної теорії від констатації домінування інтересів власників капіталу без правової регламентації діяльності акціонерного товариства до аргументації зосередження на внутрішній структурі корпорації з метою виживання і розвитку в умовах зростання конкуренції, а також до теорій, що обґрунтовують доцільність та механізми врахування інтересів широкого кола акціонерів за умов розпорошеної власності та державного регулювання.

Застосування ідей вільного ринку на практиці створило сприятливі умови для заснування та розвитку великих корпоративних структур, що стали основою економічного зростання і технологічного прогресу. Водночас централізація і концентрація капіталу породжує негативні наслідки монополізму, що спонукає до пошуку балансу між неконтрольованою діяльністю корпорацій за умов вільного ринку та її регулюванням. Суперечливість позицій корпоративного сектору в інституційній взаємодії держави і ринку полягає у його двоякому значенні для економіки та суспільства – як рушія економічного зростання завдяки наявним ресурсам капіталомістких підприємницьких об'єднань та як суб'єкта ринкової влади, що породжує деструктивні чинники для розвитку економіки і потребує державного регулювання.

У сучасних мовах корпоративні структури стають більш гнучкими, здатними адаптуватися до встановлюваних державою структур та інститутів, зокрема за рахунок розширення своїх вертикальних і горизонтальних зв'язків та залучення малого і середнього бізнесу до своїх мереж. Питання державного регулювання корпоративного сектору в США та Великій Британії у контексті інституційних трансформацій ринкової економіки становлять перспективний напрям подальших досліджень.

1. Акчуріна О. Тенденції розвитку сутності поняття «корпоративне управління». *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2013. Вип. 1(2). С. 53–56.
2. Аникин А.В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. Москва: Директмедиа Паблишинг, 2008. 413 с.
3. Гринспен А., Вулдридж А. Капитализм в Америке. История. Москва: Альпина Паблишер, 2020. 560 с.
4. Грінка Т.І. Вплив держави на формування конкурентного корпоративного сектору в Україні. *Східна Європа: економіка, бізнес*

- та управління. Вип. 2(25). 2020. С. 119-125. doi: <http://doi.org/10.32782/easterneurope.25-17>.
5. Гэлбрейт Дж. Жизнь в наше время. Москва, 1986. 406 с.
6. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. Пер. с англ. Москва: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига»; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2004. 602 с.
7. Дементьева А.Г. Эволюция корпоративных структур и система корпоративного управления. *Менеджмент сегодня*. 2008. № 1. С. 2-14.
8. Капелюшников Р. Рональд Коуз, или Сотворение рынков. URL: <http://pravroz.ru/files/coasefirme.pdf> (дата звернення: 05.04.2021).
9. Магданов П.В. История возникновения корпораций до начала XX века. *Ars Administrandi*. 2012. № 4. С. 24-30.
10. Мозолин В.П. Корпорации, монополии и право в США. Москва: Изд-во МГУ, 1966. 394 с.
11. О'Нил У. Как делать деньги на фондовом рынке. Стратегия торговли на росте и падении. Москва: Альпина Пабlishер, 2011. 329 с.
12. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2019. 532 с.
13. Редзюк Є. Держава і корпоративне управління – шлях до європейських цінностей чи в нікуди? *Дзеркало тижня*. 2019: URL: <https://dt.ua/macrolevel/derzhava-i-korporativne-upravlinnya-shlyah-do-yevropeyskih-cinnostey-chiv-nikudi-303670.html> (дата звернення: 25.03.2021).
14. Супрун Н.А. Еволюція наукових концепцій корпоративізму як чинник становлення теорії корпоративного управління. *Економічна теорія*. 2009. № 4. С. 75-89.
15. Транснаціоналізація і конкурентний розвиток національних економік: теорія і практика країн, що розвиваються. Вид. 2-ге. [Електронний ресурс]: монографія / Л.В. Руденко-Сударєва, О.М. Мозговий, В.В. Токар та ін.; за наук. ред. д.е.н., проф. Л.В. Руденко-Сударєвої. Київ: КНЕУ, 2015. 270 с.
16. Уманців Ю.М. Взаємодія корпорацій та урядів за умов глобалізації. ДВНЗ «Київський національний університет імені Вадима Гетьмана». 2015. С. 167-168. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/14810/167-168.pdf?sequence=1> (дата звернення: 15.07.2021).
17. Яркова Т.А., Михайлова Н.К. Концептуальные подходы теории трансакционных издержек к исследованию корпоративного сек-

тора в современной экономике. *Фундаментальные исследования*. 2016. № 12-5. С. 1179-1183.

18. Berle, A.A., Means, G.C. The Modern Corporation and Private Property. New York: MacMillan & Co, 1932. P. 256.
19. Burnham, J. The Managerial Revolution. What is Happening in the World. New York, John Day Co., 1941.
20. Carroll, A.B. (2008). A History of Corporate Social Responsibility: Concepts and Practices, in E. Crane, D. Matten, A. McWilliams, J. Moon & D. S. Siegel (eds). The Oxford Handbook of Corporate Social Responsibility (Oxford, Oxford University Press), 19-46. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199211593.003.0002>.
21. Coase, Ronald H. The Nature of the Firm. *Economica*. 4 (November). P. 386-405: [рус. пер.: Природа фирмы под ред. О.И. Уильямсона и С.Дж. Уинтера]. Москва: Дело, 2001. С. 33-52. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.1937.tb00002.x>.
22. Dari-Mattiacci, G., Gelderblom, O., Jonker, J. & Perotti, E. (2017). The Emergence of the Corporate Form. *Journal of Law, Economics and Organization*, 33, 193-236. doi: <https://doi.org/10.1093/jleo/ewx002>.
23. Davoudi, Leonardo & McKenna, Christopher & Olegario, Rowena. (2018). The historical role of the corporation in society. *Journal of the British Academy*, 6, 17-47. doi: <https://doi.org/10.5871/jba/006s1.017>.
24. Drucker Peter F. Concept of the Corporation. New York, John Day Co., 1946. P. 329.

References

1. Akchurina, O. (2013). Trends in the essence of the concept of corporate governance. *Teoretychni i praktychni aspekty ekonomiky ta intelektualnoi vlasnosti - Theoretical and practical aspects of economics and intellectual property*, 1(2), 53-56 [in Ukrainian].
2. Anikin, A.V. (2008). Youth of Science: Life and Ideas of Economic Thinkers before Marx. Moscow: Directmedia Publishing [in Russian].
3. Greenspan, A., Wooldridge, A. (2020). Capitalism in America: a History. Moscow: Alpina Publisher [in Russian].
4. Grinka, T.I. (2020). The influence of the state on the formation of a competitive corporate sector in Ukraine. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia - Eastern Europe: Economy, Business and Management*, 2(25), 119-125. doi: <http://doi.org/10.32782/easterneurope.25-17> [in Ukrainian].

5. Galbraith, J.K. (1986). A Life in Our Times. Moscow: Progress [in Russian].
6. Galbraith, J.K. (2004). The New Industrial State. Moscow: AST [in Russian].
7. Dementeva, A.G. (2008). Evolution of corporate structures and corporate governance system. *Menedzhment sehodnia - Management today*, 1, 2-14 [in Russian].
8. Kapeliushnikov, R. (2007). Ronald Coase, or The Creation of Markets. Retrieved from <http://pavroz.ru/files/coasefirme.pdf> [in Russian].
9. Magdanov, P.V. (2012). The history of the emergence of corporations before the beginning of the twentieth century. *Ars Administrandi - Ars Administrandi*, 4, 24-30 [in Russian].
10. Mozolin, V.P. (1996). Corporations, Monopolies, and Law in the United States. Moscow: MGU [in Russian].
11. O'Neil, W.J. (2011). How to Make Money in Stocks. A Winning System in Good Times or Bad. Moscow: Alpina Publisher [in Russian].
12. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. (2019). Entrepreneurship in Ukraine: historical and institutional analysis: monograph. NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting [in Ukrainian].
13. Redzuk, Y. (2019, February 22). State and corporate governance - the path to European values or nowhere? *Dzérkalo týzhnia. Ukraína - Mirror of the week*, 7. Retrieved from <https://dt.ua/macrolevel/derzhava-i-korporativne-upravlinnya-shlyah-do-yevropeyskih-cinnostey-chiv-nikudi-303670.html> [in Ukrainian].
14. Suprun, N.A. (2009). Evolution of scientific concepts of corporatism as a factor in the formation of the theory of corporate governance. *Ekonomichna teoriia - Economic theory*, 4, 75-89 [in Ukrainian].
15. Rudenko-Sudarieva, L.V. (2015). Transnationalization and competitive development of national economies: theory and practice of developing countries: monograph. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
16. Umanciv, U.M. (2015). Interaction of corporations and governments under globalization. DVNZ Vadym Hetman Kyiv National University, 167-168. Retrieved from <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/14810/167-168.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
17. Yarkova, T.A., Mykhailova, N.K. (2016). Conceptual approaches to the theory of transaction costs to the study of the corporate sector in the modern economy. *Fundamental'nye yssledovanyja - Fundamental research*, 12-5, 1179-1183 [in Russian].
18. Berle, A.A., Means G.C. (1932). The Modern Corporation and Private Property. New York: MacMillan & Co.

19. Burnham, J. (1941). The Managerial Revolution. What is Happening in the World. New York, John Day Co.
20. Carroll, A.B. (2008). A History of Corporate Social Responsibility: Concepts and Practices', in E. Crane, D. Matten, A. McWilliams, J. Moon & D. S. Siegel (eds). The Oxford Handbook of Corporate Social Responsibility (Oxford, Oxford University Press), 19-46. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199211593.003.0002>.
21. Coase, Ronald H. (2001). The Nature of the Firm. *Economica*. 4 (November), 386-405. Moscow: Delo, 33-52. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.1937.tb00002.x> [in Russian].
22. Dari-Mattiacci, G., Gelderblom, O., Jonker, J. & Perotti, E. (2017). The Emergence of the Corporate Form. *Journal of Law, Economics and Organization*, 33, 193-236. doi: <https://doi.org/10.1093/jleo/ewx002>.
23. Davoudi, Leonardo & McKenna, Christopher & Olegario, Rowena. (2018). The historical role of the corporation in society. *Journal of the British Academy*, 6, 17-47. doi: <https://doi.org/10.5871/jba/006s1.017>.
24. Drucker, Peter F. Concept of the Corporation. New York, John Day Co., 1946. P. 329.

Стаття надійшла до редакції 21 липня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.093>

УДК [330.837:316.077.3]:[330.34+3.075.5]

JEL: D60, I31, N10, P50

Небрат В.В., доктор економічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5419-3181>
e-mail: Nebrat@nas.gov.ua

ІНСТИТУЦІЙНІ МОДЕЛІ СУСПІЛЬНОГО ПОРЯДКУ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ДОБРОБУТ¹

Актуальними науковими проблемами є характеристика різних моделей суспільного порядку в контексті дивергенції економічного розвитку; поглиблення розуміння суспільного добробуту як міри задоволення потреб і результату державної політики; оцінка пізнавального та практичного потенціалу сучасних концепцій історико-інституційного пояснення диференціації світового господарства для оптимізації регуляторних заходів економічної політики в Україні.

Метою цієї статті є визначення особливостей взаємозв'язку характеру інститутів, зокрема інституційних моделей суспільного порядку, з економічним розвитком та суспільним добробутом. Методологія дослідження об'єднує інструментарій еволюційної економічної теорії, компаративного аналізу та інституційної історії. Теоретичною основою слугує ідея Д. Норта про типи інституційних моделей суспільного порядку.

Попри історико-національні особливості формування та функціонування різних економічних систем, їхня успішність та неуспішність може бути пояснена на основі типологізації мо-

¹ Публікація здійснюється за матеріалами виконання НДР «Еволюція парадигми та доктрин економічної взаємодії держави та ринку» № ДР 0119U103623 у ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

делей Норта. Модель відкритого доступу є більш сприятливою для економічного зростання та суспільного добробуту. Забезпечення інституційних умов реалізації прав людини, економічної свободи та правового захисту сприяє вищим результатам. Натомість модель обмеженого доступу характеризується повільним зростанням економіки та вразливістю до викликів; низьким рівнем соціальної консолідації та економічного солідаризму; домінуванням ієрархічних зв'язків і незахищеністю прав власності.

Встановлено, що інституційні зміни, спрямовані на зростання суспільного добробуту, мають забезпечувати трансформацію економічної моделі у напрямі збільшення доступності ресурсів і можливостей, заміщення екстрактивних відносин і вертикальних зв'язків партнерськими відносинами і горизонтальними зв'язками. Аналіз та оцінка економічної політики є важливою складовою успішних інституційних перетворень.

Ключові слова: інституційна модель суспільного порядку, економічний розвиток, суспільний добробут, аналіз політики.

Nebrat V.

INSTITUTIONAL MODELS OF PUBLIC ORDER AS A FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND NATIONAL WELFARE

The relevant scientific problems include characterizing different models of public order in the context of divergence of economic development; deepening the understanding of public welfare as a measure to meet the needs and results of public policy; assessment of the cognitive and practical potential of modern concepts of historical and institutional explanation of the differentiation of the world economy for the optimization of regulatory measures of economic policy in Ukraine.

The purpose of this article is to determine the features of the relationship between the nature of institutions, in particular institutional models of public order, on the one hand, and economic development and social welfare on the other. The research methodology combines the tools of evolutionary economic theory, comparative analysis and institutional history. The theoretical basis is the idea of D. North on the types of institutional models of public order.

Despite the historical and national features of the formation and functioning of different economic systems, their success and failure can be explained on the basis of typology of North's models. The open access model is more conducive to economic growth and social welfare. Ensuring the institutional conditions for the realization of human rights, economic freedom and legal protection contributes to higher results. Instead, the restricted access model is characterized by slow economic growth and vulnerability to challenges, low level of social consolidation and economic solidarity, dominance of hierarchical ties and insecurity of property rights.

It has been proven that institutional changes aimed at increasing public welfare should ensure the transformation of the economic model towards greater availability of resources and opportunities, replacing extractive relations and vertical relations with partnerships and horizontal relations. Economic policy analysis and evaluation is an important component of successful institutional transformations.

Keywords: institutional model of public order, economic development, national welfare, policy analysis.

Упродовж тридцяти років державної Незалежності Україна перебуває в стані трансформації суспільних інститутів та пошуку власної моделі економічного розвитку, яка поєднала б можливе з бажаним. При цьому визначені пріоритети перетворень, як-от: створення конкурентно-ринкового середовища, відродження приватного підприємництва, зміцнення конкурентоспроможності економіки, її соціалізація, інноваційність та екологізація виробництва є різнопорядковими і різноспрямованими. Спроби застосування певних сценаріїв і рецептів трансформації, запозичення зарубіжних практик і досвіду також виявилися доволі суперечливими і фрагментарними. Пройдений українським суспільством за пострадянський період шлях засвідчує, що найважливішими з усіх є перетворення в системі регуляторів соціальних відносин – сукупності формальних і неформальних інститутів. Саме вони визначають спрямованість і траєкторію змін, а також швидкість руху за цією траєкторією.

Питання впливу якості інститутів на економічне зростання та суспільний добробут, урізноманітнення механізмів координації та мотивації економічної діяльності та форм забезпечення прийнятних для даного суспільства життєвих стандартів за сучасних умов актуалізується для всіх країн. Теоретичне пояснен-

ня історичного досвіду міжкраїнної диференціації соціально-економічного розвитку є ключем для розроблення ефективної державної політики. Тож концептуальне переосмислення взаємозалежності економічних і соціальних чинників суспільного добробуту з позицій інституційної динаміки та характеру інституційного середовища становить важливе й актуальне наукове завдання.

Аналіз літератури. Проблематика співвідношення державних і ринкових регуляторів господарської взаємодії [1], соціальних та економічних пріоритетів у політиці держави [2; 3], соціалізації економіки як руху в напрямі забезпечення загального добробуту [4], зміцнення та розвитку національних моделей соціальної держави [5] і загалом трансформації регуляторних механізмів економіки в умовах глобалізації [6] привертає увагу дослідників та активно розробляється. Зростає усвідомлення ролі певних моделей інституційного порядку у забезпеченні економічного розвитку та вирішенні соціальних питань. У сучасній фаховій літературі представлені різні підходи щодо типологізації економічних моделей та їх характеристики [7] з позицій суспільних пріоритетів і економічних механізмів їх реалізації. Низка статей присвячена розкриттю ролі економічних та політичних інститутів, які безпосередньо впливають на динаміку суспільного добробуту та економічне зростання [8; 9]. На піку популярності перебувають історико-економічні праці західних вчених, спрямовані на виявлення інституційних детермінант процвітання та занепаду окремих держав і націй [10; 11]. Окремі публікації присвячені інституційним перетворенням у постсоціалістичних країнах та їхнім результатам [12; 13]. Разом з тим, проблематика взаємозв'язку економічного зростання та соціального добробуту в контексті відмінних інституційних моделей суспільного порядку залишається важливим напрямом подальших розвідок, особливо актуальним для трансформаційних суспільств.

Метою дослідження є визначення особливостей взаємозв'язку характеру інститутів, зокрема інституційних моделей суспільного порядку, з економічним розвитком та суспільним добробутом. Характеристика різних моделей суспільного порядку в контексті дивергенції економічного розвитку; поглиблення розуміння суспільного добробуту як міри задоволення потреб і результату державної політики; оцінка пізнавального та практичного потенціалу сучасних концепцій історико-інституційного пояснення диференціації світового господарства для оптимізації

регуляторних заходів економічної політики в Україні є взаємопов'язаними завданнями дослідження. Застосована методологія об'єднує інструментарій еволюційної економічної теорії, компаративного аналізу та інституційної історії. Теоретичною основою дослідження слугує ідея Д. Норта про типи інституційних моделей суспільного порядку.

Основні результати. Виявлення інституційних чинників добробуту націй – традиційна тема соціально-філософських та економічних досліджень. Вже у філософських працях XVII–XVIII ст. прогресивні мислителі наголошували на тому, що набір дієвих інститутів – це теж багатство (І. Посошков); дотримання етичних засад і правил розумного ведення господарства – запорука достатку (Ф. Прокопович); забезпечення суспільного блага, добробуту і щастя – це завдання державного управління (І. Гізель). А. Сміт у своєму знаменитому «Дослідженні про природу та причини багатства народів» (1776) також вказував на важливість упорядкування господарського життя та його регулювання визначеними правилами та нормами для досягнення суспільного добробуту.

У результаті розвитку економічної теорії в науковому співтоваристві досягнуто консенсусу щодо цілісного трактування умов досягнення добробуту і його сутності. Вважаємо прийнятним таке визначення: «Суспільний добробут – це соціально-економічна категорія, яка поєднує економічну, соціальну, екологічну, культурну та інституційну складові умов життєдіяльності суспільства і дає змогу з'ясувати бажану траєкторію суспільного розвитку» [8, с. 4]. Разом з тим, оптимістично-ідеалістичне уявлення про те, що досягнення максимального добробуту для найбільшої кількості людей є природною метою функціонування економічної системи, розходиться з суворою реальністю. Сповільнення, диференціація, нерівність і нерівномірність сьогодні є головними характеристиками економічного розвитку [14]. Поряд з тим все частіше звучать і більш радикальні оцінки, як-от: «глобальний занепад» (Н. Фергюсон) [15], «занепад держав», «соціальний застій» (М. Олсон) [16], «політичний занепад» (Ф. Фукуяма) [17] тощо.

У сучасному науковому дискурсі наголос дедалі більше робиться не стільки на макроекономічних, як на інституційних вимірах суспільного добробуту (*welfare*), а також на досягненні загального благополуччя (*well-being*). Детермінантами такої постановки питання є новітні тенденції та загрози, зокрема: криза тра-

диційних інститутів; зростання глобальної невизначеності та нерівномірності розвитку економік; посилення соціальної нерівності та релігійно-етнічної конфронтації, загострення екологічних проблем, які формують нові ризики для життя в достатку, безпеці й спокої. Потребують концептуального переосмислення та компаративного аналізу детермінанти добробуту, які формують умови його досягнення в різних моделях економіки.

Інституційний розвиток національних господарських систем, детермінований комплексом історико-культурних, соціально-політичних, релігійних та інших чинників, обумовив формування різної конфігурації поєднання ринку і держави в сукупності регуляторів економічних відносин, а також відмінні концептуальні підходи щодо їх обґрунтування. Відображенням в економічній теорії процесів суперечливої взаємодії ринку і держави як основи досягнення соціоекономічних цілей стало становлення та утвердження неоліберальної та неоконсервативної економічних доктрин, що втілювалися у формуванні впродовж XX ст. різних національних моделей економічного розвитку – 1) ліберальної або англосаксонської (США, Великобританія, Австралія, Нова Зеландія), в якій перевага надається ринку, а держава гарантує мінімальний соціальний захист; 2) консервативної, корпоративної або континентальної (Німеччина, Австрія, Нідерланди), що заснована на принципах субсидіарності та солідаризму; 3) соціал-демократичної або скандинавської (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія), в основі якої – універсальна система соціального захисту та забезпечення загального добробуту. Критеріями розмежування відмінних моделей організації та функціонування економіки слугують співвідношення держави і ринку в забезпеченні свободи економічної діяльності, перерозподілі доходів та соціальному захисті, пріоритет економічних чи соціальних цілей. Ключовою відмінністю є розподіл ролей між ринковою конкуренцією, державними інститутами, корпораціями та організаціями громадянського суспільства щодо сприяння економічному зростанню та національному добробуту.

Разом з тим, еволюційний характер інституційного порядку визначає його мінливість, а відтак умовність розмежування моделей, про які йшлося вище. Позиції країн у сучасному світі визначаються не ортодоксальністю в дотриманні визначених принципів і пріоритетів, а спроможністю до адаптації та саморозвитку відповідно до зміни зовнішніх та внутрішніх умов. «Корисні мута-

ції» (за висловом Ніла Фергюсона) інститутів відкривають нові можливості економічного розвитку та соціального прогресу для відсталих економік, так само як деградація та переродження традиційних ринкових інститутів призводять до занепаду визаних лідерів західної фінансової цивілізації. У праці «Глобальний занепад. Як помирають інститути та економіки» Н. Фергюсон зазначає, що існує подібність фінансового світу до еволюційної системи в природі: «Певні риси корпоративної культури відіграють ту ж саму роль, що й гени в біології, дозволяючи інформації зберігатися в пам'яті «організації» й передаватися від особи до особи або від компанії до компанії, коли створюється нова фірма; потенційна можливість спонтанно «мутувати», яку в економічному світі зазвичай пов'язують з інновацією – передусім, але не завжди, технологічною; конкуренція між особинами одного виду за ресурси, наслідки якої вимірюються тривалістю життя й поширеністю виду, що визначатиме, які саме бізнес-практики виживуть; механізм природного добору, який відбувається через ринковий розподіл капіталу та людських ресурсів, а також можливість смерті у разі неуспішності, себто «диференційне виживання»; утворення великої кількості нових видів, підтримка біорізноманітності завдяки створенню абсолютно нових «видів» фінансових інститутів; масове вимирання, коли певні види зникають остаточно» [15, с. 61].

З позицій еволюціонізму є очевидним, що більш успішними і в соціальному, й у суто економічному вимірі є суспільства з високою адаптивною спроможністю, коли інституційні перетворення та загалом трансформація економічної моделі сприяють зростанню добробуту. Тобто зміна норм і механізмів соціальної координації мають забезпечувати підвищення безпеки та якості життя – краща екологія, чиста вода, доступність охорони здоров'я, більш вільний доступ до ресурсів і економічних можливостей, вищий ступінь свободи саморозвитку й самореалізації і т. д. Окрім того, інституційний розвиток супроводжується зменшенням трансакційних витрат, оскільки більш якісні інститути оптимізують взаємодію учасників економічних відносин.

Структура економічних систем як складних динамічних соціальних комплексів визначається співвідношенням та роллю держави і ринку в забезпеченні стійкості, самовідтворення, суспільної ефективності та міжнародної конкурентоспроможності. При цьому економічний порядок та координація господарської взає-

модії забезпечуються державою як мета інститутом ієрархічної природи, що відповідає за цілісність, стійкість і впорядкованість, та ринком як мета інститутом, що має мережеву природу і забезпечує свободу діяльності, поліморфність та динамізм. Суспільні трансформації зазвичай означають зміну ролей основних метарегуляторів (держави і ринку), перерозподіл їхніх функцій та зон відповідальності, перебудову зв'язків між елементами інституційної структури та механізмами мотивації та координації діяльності економічних суб'єктів. Зростання невпорядкованості структури, руйнування зв'язків між її елементами та згасання економічної динаміки свідчать про деградацію системи. У цьому й полягає відмінність між інституційною трансформацією та розпадом.

У консолідованих суспільствах зі зрілими демократичними інститутами їхня адаптивність зазвичай виявляється в циклічності ефектів позитивного зворотного зв'язку. Зміни формальних норм не лише закріплюють вже встановлені неформальні моделі поведінки, а й закладають траєкторію подальших змін у цьому напрямку та посиленої відповіді соціуму. Тобто встановлений законодавством і регуляторними нормами порядок доповнюється «зустрічними зобов'язаннями» та додатковою соціальною відповідальністю, які добровільно беруть на себе громади та окремі індивіди. Наступний виток інституціоналізації усталених неформальних норм піднімає рівень соціалізації ще вище. Така модель інституційної взаємодії держави і соціуму дає синергетичний ефект щодо зростання якості життя і суспільного благополуччя.

Натомість у посттоталітарних суспільствах, з укоріненими практиками правового нігілізму та пасивної опозиції до держави спостерігається низхідний зворотний зв'язок (18, с. 79). Формальні норми ігноруються, натомість діють неформальні. При цьому відтворюються антисоціальні моделі поведінки (корупція, злочинність, ухилення від сплати податків, т. зв. «схеми», спрямовані на привласнення та перерозподіл національного багатства). Вибірковість правозастосування, незахищеність прав власності, рейдерство та інші загрози посилюють інституційні ризики ведення бізнесу. Ризики передбачають їхнє страхування і трансформуються в превентивну компенсацію втрат через тінізацію економіки. Раціональні очікування, пов'язані з інфляцією, електоральною циклічністю економічної політики та ін., формують мотивацію до побудови бізнесу, орієнтованого на рентоотримання (використання інституційних ресурсів держави), або тінізацію

(уникнення інституційних, насамперед фіскальних механізмів держави), або поєднання обох. Тобто економічна раціональність суперечить законслухняності та соціальній відповідальності. В Україні ліберальні перетворення в умовах інституційної слабкості держави і патерналістсько-утриманської моделі поведінки громадян (внаслідок збереження цінностей комунітаризму) призвели до формування державно-корпоративної моделі економічної влади.

У цьому контексті варто згадати відоме положення інституційної теорії про те, що неформальні норми більш інертні і не завжди орієнтовані на максимізацію добробуту. Відтак, спроможність створення ефективної системи правозастосування, виконання конвенцій і норм узгодження суперечливих інтересів визначає можливості економіки щодо забезпечення суспільного добробуту. Беручи до уваги роль механізмів відтворення суспільного порядку, погоджуємося з думкою В. Гейця, що для успішної посттоталітарної трансформації економіки «космополітичний універсалізм має бути змінений на поступове еволюційного характеру забезпечення господарського розвитку на основі інституційних реформ» [14, с. 391]. Адже створення інституційної впорядкованості становить одну з найважливіших функцій держави і, разом з тим, зміст реформ, спрямованих на максимізацію суспільного добробуту через подолання опортунізму груп інтересів та девіантних дій індивідів, навіть і особливо, якщо вони закріплені неформальними інститутами.

Як писав Д. Норт, «нездатність суспільств розвинути ефективний, дешевий спосіб змусити виконувати умови контрактів – найважливіша причина як історичного застою, так і сучасної недорозвинутості...» [19, р. 54]. Примус до виконання норм, ефективні механізми правозастосування поряд із базовими інститутами ринкової економіки (приватна власність, свобода підприємництва, конкуренція) є необхідними умовами господарського розвитку та національного добробуту. Роль державної влади, як і роль ринку в забезпеченні економічного розвитку не може бути всеохопною та універсальною. Вибір між рівністю і свободою як базовими цінностями виявляється у відмінностях ліберальної або англосаксонської; консервативної або континентальної та соціал-демократичної або скандинавської моделей економіки. Надання переваги рівності збільшує роль держави, натомість пріоритет свободи як вищої цінності – веде до формування гори-

зонтальних зв'язків (ринковий обмін, конкуренція, громадянське суспільство). Попри суттєві відмінності, розвинені країни з тривалими традиціями ринкової економіки, правової держави та демократії, мають низку спільних рис, що характеризують суспільний порядок:

- заможне і активне громадянське суспільство з великою кількістю організацій;
- великий і децентралізований державний апарат;
- поширеність безособових соціальних зв'язків, базованих на верховенстві закону, захищеності права власності, справедливості та рівності;
- контроль над урядовими функціями досягається внаслідок постійної конкуренції та підлягає чітким і зрозумілим правилам;
- рівність, розподіл вигід та всезагальне залучення становлять спільну систему уявлень громадян;
- як наслідок – політичний та економічний розвиток.

Ці характеристики, визначають модель відкритого доступу [20, с. 137–149].

Поряд з тим, у світі багато країн, де інституційний порядок зовсім інший, а його основа – нерівність економічних суб'єктів у доступі до ресурсів і можливостей. Риси цієї моделі такі [20, с. 51–71]:

- панівна коаліція маніпулює економікою;
- у політичній системі бракує загальної згоди між керованими;
- кількість самоврядних організацій громадянського суспільства відносно невелика;
- вищий рівень централізації державного управління;
- домінування соціальних зв'язків, побудованих на персональній основі, зокрема привілеях та соціальних ієрархіях;
- непослідовне й вибіркоче застосування законів, незахищеність права власності, поширеність думки про те, що не всі індивіди народжені рівними;
- як наслідок – повільне зростання економіки, або затяжна стагнація, а також вразливість до викликів.

Таким чином, у сучасному світі можна виокремити дві основні моделі суспільного порядку – «відкритого» та «обмеженого доступу». Основними поняттями цієї концептуальної схеми є насьильство, організації, інститути та уявлення [20, с. 21]. Поділ за моделями інституційного порядку оприявнює кардинальну від-

мінність успішних країн від тих, хто залишається аутсайдерами соціоекономічного розвитку.

У низці сучасних досліджень наведено вагомі аргументи на користь пояснення розриву в розвитку країн якістю інститутів та відмінностями інституційного порядку, зокрема, характером включення суб'єктів у господарську взаємодію та їхніми можливостями щодо залучення й використання факторів виробництва. Так, Ернандо де Сото в книзі «Загадка капіталу: чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше» (2000) стверджує, що інституційні бар'єри можуть зашкодити перетворенню ресурсів на активи, продукуванню капіталу як основи економічного розвитку країни та добробуту її мешканців. Його узагальнення зроблені на матеріалах історико-економічних та соціально-правових досліджень, що проводилися в країнах Латинської Америки, Південно-Східної Азії, Близького Сходу. Історико-економічне пояснення причин бідності цілих народів на основі дослідження ефективності та деформації економічних інститутів запропонували у своїй книзі «Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності» (2012) Дарон Аджемоґлу та Джеймс Робінсон. Автори на широкому історичному матеріалі довели, що умовою досягнення добробуту й процвітання націй є не природно-географічні чинники, культурні традиції чи обізнаність політичних лідерів з сучасними успішними стратегіями, а економічні інститути – правила, що визначають суспільну ефективність економіки, стимули та мотивації людей. Томаш Седлачек у своєму бестселері «Економіка добра і зла» (2009) здійснив «реконструкцію історії економіки» від Гільгамеша до фінансової кризи 2008 р. і прослідкував залежність між діяльністю уряду та соціальними та економічними результатами у контексті рівня створених можливостей для реалізації свободи та ініціативи. До проблеми співвідношення державного регулювання та вільного підприємництва для успішності економічних перетворень звернувся Джо Стадвел у дослідженні «Чому Азії вдалося. Успіхи і невдачі найдинамічнішого регіону світу» (2017) [21, с. 10–11].

Ці дослідження засвідчують, що в економіці обмеженого доступу відсутні можливості для тривалого й стійкого зростання на основі економічної ініціативи, самостійності та відповідальності, а екстрактивні інститути гальмують інновації, а також блокують зв'язок між економічним розвитком і соціальним добробутом. Перехід від моделі обмеженого доступу до відкритого доступу пе-

редбачає цілу низку змін, у результаті яких політична система розширює участь громадян у політичному житті і гарантує їм безособові політичні права, створює прозоріші інститути, відповідальні за ухвалення рішень, і забезпечує законодавчу базу для широкого спектра організаційних форм від політичних партій до економічних організацій. В економічній сфері цей перехід полягає, у гарантуванні вільного входу та конкуренції на багатьох ринках, вільному переміщенні товарів та індивідів у часі та просторі, свободі створювати організації для здобуття економічної вигоди, захисті права власності та забороні застосовувати насильство для придбання ресурсів або товарів чи для примусу інших [20, с. 22].

На думку Т. Гайдай, саме «інституційна дефектність існуючого в Україні квазіринкового економічного середовища є основним бар'єром для реалізації та розвитку інноваційного характеру підприємницької діяльності» [22, с. 37]. Серед ознак цієї «інституційної дефектності квазі-ринку» – неконкурентний характер, слабкість рушіїв та стимулів для інновацій, правова асиметрія та економічне домінування правлячої коаліції. Інституційний порядок, що встановився в результаті роздержавлення економіки та посткомуністичної трансформації суспільства, може бути ідентифікований як різновид моделі «економіки обмеженого доступу». У такій економіці неформальні регулятори спрямовують економічну активність у русло тіньової економіки та діяльність, орієнтовану на отримання ренти. Найпривабливішими сферами стає державне управління як бізнес – тобто діяльність, що відкриває доступ до ресурсів та фінансових потоків, дає можливості їх перерозподілу та привласнення. Цей феномен, відомий як інститут влади-власності, має глибоке коріння в історії вітчизняного господарства, культивувався впродовж століть і слугує блоком підприємницької ініціативи та ринкової конкуренції. Проте, без ініціативи і конкуренції розвиток виробництва, технічний прогрес і зростання добробуту в ринковій економіці неможливі.

Труднощі, з якими зіштовхнулися транзитивні суспільства у процесі посткомуністичних перетворень, пов'язані з тим, що відкритий доступ до ресурсів, як і інші переваги ефективних економік, не з'являються автоматично і не є обов'язковим наслідком ринкових реформ. Розпад державно-монопольної економічної системи і крах політичного тоталітаризму не призводять до неминучого встановлення політичної та економічної демократії.

Навіть навпаки, як свідчить досвід посткомуністичних країн, загроза встановлення економічної моделі обмеженого доступу в суспільствах із короткою ринковою історією значно більша, ніж можливість переродження ринкових інститутів внаслідок трансформації моделі вільного доступу під дією глобальної корпоратизації.

У країнах з економікою обмеженого доступу, до яких належить Україна, запозичення новітніх технологій та організаційно-управлінські інновації можуть працювати на підтримання та відтворення системи з обмеженим доступом [24]. Панівні еліти не зацікавлені у трансформації моделі інституційного порядку, натомість її збереження гарантує від перерозподілу економічної і політичної влади. Тому без інституційних змін, спрямованих на руйнування бар'єрів доступу, формування конкурентного середовища, забезпечення верховенства права і правової рівності економічних суб'єктів справжня трансформація економічної системи неможлива.

Після глобального краху соціалістичної командної економіки спостерігається значна диференціація соціального та економічного розвитку країн, які до неї належали. Як зауважив С. Слухай, «ринкові реформи звільняють «невидиму руку» Сміта, яка за підтримки всеохоплюючих політичних та економічних інститутів дає можливість національній економіці процвітати і таким чином досягати більшого добробуту нації» [13, с. 168]. Формування ефектної економіки та забезпечення соціального благополуччя в постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи визначається комплексом різних факторів, серед яких ступінь економічної свободи, інтенсивність економічних реформ, стимулювання людського капіталу та рівень національного виробництва відіграють значну роль. Але важливість і комбінація цих факторів у створенні позитивної динаміки соціального добробуту в країнах з перехідною економікою може змінюватись і бути різною для деяких конкретних країн.

Останнім часом слабкі місця виявилися й у системі відкритого доступу, зокрема, набирають сили негативні тенденції, обумовлені новими явищами в світовій економіці. Унаслідок глобальних структурних змін, що відбулися впродовж останнього тридцятиліття, зазнали трансформації усталені моделі економічного порядку. Зокрема, поширення мережевих зв'язків та формування «нової економіки», що складається із фірм і галузей, найбільш

тісно пов'язаних з революцією в цифрових технологіях та розвитком Інтернету (1990–2000 рр.), обумовили зміни як у методах ведення бізнесу, так і в економічній політиці держави. Зростання маси фіктивного капіталу та фінансова глобалізація, як характерні риси наступного етапу структурних змін світового господарства (2001–2008 рр.), призвели до формування нової нормальності, в якій традиційні фінансові інститути набувають перетворених форм, а нестабільність і нерівномірність стають не лише супутниками економічного розвитку, а й чинниками інституційної дивергенції та, навіть, деградації. Зокрема, як зазначає Н. Фергюсон, величезні міжпоколінні переведення боргів, які передбачені нинішньою фіскальною політикою, руйнують суспільний добробут і партнерство поколінь [15, с. 44–45].

На теперішньому етапі глобальних структурних змін, що охоплює останнє десятиліття, «відбулось поглиблення взаємодії економічних суб'єктів у вигляді «економіки спільної участі» (sharing economy) та віртуальної корпорації; особливого значення набула здатність до творчого новаторства та винахідництва; поглибилося усвідомлення необхідності ощадливого ставлення до природних ресурсів» [23, с. 45]. За таких умов економічна динаміка та критерії суспільного добробуту дедалі більше оцінюються з парадигмальних позицій сталого розвитку. Для досягнення суспільно прийнятого рівня екологічної безпеки, соціальної захищеності, матеріального добробуту ключового значення набувають такі складові суспільної організації як верховенство права, економічна демократія, громадянське суспільство.

Екстрактивна система може забезпечити економічне зростання, але не суспільний добробут і особисте благополуччя. Тому стратегічним пріоритетом державної політики має стати забезпечення соціоекономічної інклюзивності як основи сталого ендogenous розвитку. Парадигма сталого розвитку як теоретична конструкція та модель господарювання передбачає єдність соціальних, економічних та екологічних цілей та результатів діяльності. Сучасне, поглиблене розуміння сталого розвитку пов'язане з усвідомленням ролі інклюзії як універсальної форми включення індивіда, громади, регіону, господарської одиниці, країни в загальну систему соціально-економічної взаємодії, діяльності та відповідальності за її результати, доступу до ресурсів і благ. Як зазначає О. Попова, «акцент економічної інклюзії – на продуктивній зайнятості для всіх груп населення, їхньому задіян-

ні в економічній діяльності та створенні доданої вартості. А вже таким чином забезпечується участь у розподілі доходів» [25, с. 129]. Егалітарні засади моделі вільного доступу до ресурсів і можливостей знаходять свій прояв у розвитку економічної інклюзії. Багатовимірність цього феномену дедалі більше привертає увагу як теоретиків, так і практиків. Зокрема, актуальними напрямками оптимізації інституційної структури економіки є розвиток фінансової, територіально-просторової, соціально-трудової та міжпоколіннєвої інклюзії тощо.

Інклюзивний економічний розвиток формує середовище солідарності, рівності можливостей та відповідальності перед теперішніми та майбутніми поколіннями за наслідки власної діяльності чи бездіяльності. Разом з тим, така модель соціальних відносин і економічного розвитку передбачає наявність і дієвість інститутів, які не входять у «базову комплектацію» ринкової системи. Зокрема, йдеться про кооперацію, соціальне підприємництво, громадські організації, що не орієнтовані на комерційний успіх [26, с. 7–12] тощо. Для країн, які перебувають у стані суспільно-економічної та політико-правової трансформації, з'являється можливість ревіталізації традицій неприбуткової діяльності. Натомість у країнах з тривалою ринковою історією, де, як зазначив Дж. Сорос, «ринкові цінності проникли у сферу, до якої не належали, і найперше знівельовали фахові цінності; вільні професії, як-от медицина, право та журналістика, перетворилися на бізнес» [27, с. 85], проблема економічної інклюзивності безпосередньо пов'язана з соціалізацією економіки та забезпеченням, поряд із ринковою ефективністю, соціальної справедливості. Тож такі складові добробуту як правова захищеність, доступність правдивої інформації чи охорона здоров'я також опинилися під загрозою ринкових сил конкуренції, ціноутворення та прибутку.

Негативний вплив інститутів, які покликані гарантувати безпеку і зростання, на економічний розвиток і добробут наочно проявився в умовах глобальної фінансової кризи 2008–2009 рр. Доктрина монетарної політики та надскладне регулювання фінансового ринку, спрямовані на убезпечення інститутів «завеликих, щоб дозволити їм упасти», призвели до катастрофічних наслідків. Н. Фергюсон, песимістично оцінюючи перспективи взаємодії уряду, ринку і закону в сучасних розвинених економіках Заходу, зауважив, що «надміру складні регулювання – це саме та хвороба, яка вдає із себе лікування» [15, с. 57]. Фактично йдеть-

ся про загрози, обумовлені системою державного регулювання ринкових процесів. Адже будь-яке втручання не може виключати дії т. зв. універсального закону непередбачуваних наслідків.

Окрім того, як стверджує Н. Фергюсон, найстрашнішим ворогом верховенства права є погані закони. Західний світ, на думку титулованого британського історика, зазнав виродження внаслідок верховенства юристів [15, с. 73]. Надскладні системи завжди виявляються крихкими і вразливими. Екстраполюючи цей засновок, варто зауважити, що саме тому ієрархізована, жорстко субординована система, неспроможна до еволюції та саморегулювання (як-от радянська економіка), взагалі виявляється приреченою. З іншого боку, найефективніша система державного управління та найкращі механізми забезпечення економічного зростання не є гарантією загального благоденства. Подвійність трактування суспільного добробуту – як міри задоволення потреб і як результату державної політики – актуалізує питання про спроможність держави до забезпечення добробуту в сучасному розумінні. Адже стає дедалі очевиднішим, що успіхи щодо подолання бідності й хвороб залежать не лише від економічного зростання, а й від того, наскільки саме бідні люди зможуть отримувати вигоди від цього зростання.

Попри невичерпність дискусії про місце і роль держави в економічному житті, на сьогодні її позиції як суб'єкта економічного розвитку і соціального захисту залишаються міцними. Це однаковою мірою стосується і країн зі зрілими ринково-демократичними інститутами, і посткомуністичних трансформаційних суспільств. Якщо абстрагуватися від економічних аргументів та аксіологічних установок різних наукових шкіл та напрямів економічної теорії щодо співвідношення держави і ринку як метайнститутів, то спільним знаменником буде визнання актуальної потреби в новій якості державної активності. Мережевізація соціальних зв'язків, цифровізація та віртуалізація економіки, загострення екологічних загроз теперішньому та майбутньому людства, посилення нерівномірності та взаємообумовленості в розвитку окремих країн і регіонів обумовлюють виклики, які потребують від держави нового змісту, цілей, інструментів, та механізмів координації та регулювання соціально-економічної взаємодії.

У сучасних умовах державна політика як діяльність, спрямована на максимізацію суспільного добробуту шляхом оптимізації економічної діяльності, опиняється під загрозою. На перший

план виходить орієнтація на завоювання симпатій виборчого електорату, популістська риторика та відповідна діяльність, що практично не має нічого спільного з макроекономічним регулюванням та стратегічним прогнозуванням. Як зауважила І. Радіонова, «формування публічної політики на основі аналізу мереж є підходом, особливість якого виявляється при порівнянні з так званим традиційним підходом. Популістична опозиція і втрата змістів під час формування економічної політики перетворились на одну з найбільших загроз для державності в сучасній Україні» [28, с. 108]. За такої інституційної моделі, коли для більшості громадян блокований доступ до ресурсів, правова система працює в режимі вибіркового правозастосування, а інформаційна асиметрія сягає крайніх значень, держава втрачає свої функції як суб'єкт, що забезпечує макроекономічне зростання і суспільний добробут.

Традиційний макроекономічний підхід орієнтований на досягнення визначених економічних результатів шляхом цілеспрямованої взаємодії суб'єктів. Натомість аналіз політики на основі мереж акцентує увагу на організації зв'язків, урегулюванні суперечностей та поєднанні інтересів стейкхолдерів. При цьому економічні результати є побічними, похідними від організаційних структур та характеру взаємодії між ними. У працях сучасних дослідників державного управління мережевими структурами наголошується на політичних аспектах прийняття рішень та переході на межі ХХ–ХХІ ст. від концепції урядування (Government) до концепції управління (Governance). Критерії економічного розвитку та суспільного добробуту у вимірі обсягу виробництва, зайнятості, рівня інфляції, що характеризують макроекономічну стійкість і динаміку, заміщуються якістю співпраці (колаборації) агентів політики та ефективної організації зв'язків; ідеями вищої цінності несуперечливої взаємодії між агентами політики та сформованими спільнотами. Окремим аспектом цієї проблеми є розроблення прикладного інструментарію оцінювання результатів політики. Макроекономічний підхід передбачає аналіз динаміки показників продуктивності та загального добробуту громадян, оцінювання за темпами зростання та внеском окремих факторів у кінцеві показники зростання, за індикаторами макрофінансової стабільності тощо. Натомість, мережевий підхід – це, насамперед, моніторинг дотримання процедур, визначених алгоритмів і правил. Тут ідеться не про економічні чи соціальні результати як

такі, а про норми співпраці, поєднання інтересів агентів під час реалізації цілей політики, підтвердження внеску у вирішення глобальних проблем людства: енергетичної, збереження довкілля, інклюзії, подолання бідності.

В Україні процес інституціоналізації аналізу державної політики, оцінки ефективності регуляторних дій уряду, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між застосованими інструментами впливу, прийнятими нормативними актами та змінами економічної поведінки, перебуває на початковій стадії. Досягнутий рівень, як слушно зауважив О. Кілієвич, «відбиває ступінь зрілості системи належного врядування й інститутів громадянського суспільства і визначається розумінням потреб у серйозному аналізі процесів вироблення державної політики, в кінцевому підсумку, для цілей підвищення суспільного добробуту» [29, с. 10]. Якщо аналіз політики – це комплекс аналітичних процедур із вироблення рекомендацій (порад) про найкращий із-поміж можливих курсів дії / бездіяльності влади, що орієнтований на клієнта і базується на суспільних цінностях, то макроекономічний підхід ставить на перше місце цінності економічної стабільності та зростання, а мережевий – цінності відкритого суспільства, політичної та економічної інклюзивності. Разом з тим, абсолютизація будь-якого з цих підходів відкриває простір для насадження екстрактивної моделі під виглядом державного патерналізму, – у першому випадку, – чи розвитку економічної демократії – у другому. Йдеться насамперед про те, що обмеження свободи як спосіб упорядкування економічної взаємодії, вступає в суперечність із цілями соціального розвитку. Вирішення цієї дилеми, на нашу думку, полягає в інституційному будівництві, спрямованому на заміщення ієрархічно-екстрактивних механізмів мережево-інклюзивними. Для України це означає необхідність:

- зміцнення соціального капіталу та інститутів громадянського суспільства, формування інститутів контролю над державою та її апаратом;
- розвитку місцевого самоврядування та всіх форм економічної самоорганізації на засадах солідаризму;
- реалізації можливостей, що відкриваються завдяки цифровізації держави, економіки, соціальних зв'язків та збільшенню мобільності ресурсів та активів;
- впровадження соціальних інновацій та розвитку шерінгової економіки.

Висновки. Таким чином, попри багатоманітність конкретно-історичних та національних моделей взаємодії політико-правових та соціально-економічних засобів досягнення суспільного добробуту, існує взаємозв'язок та певна залежність між характером інститутів, економічною динамікою та рівнем і якістю життя людей. Успішність та неуспішність економічних систем у вимірі досягнення суспільного добробуту, якості й безпеки життя може бути пояснена на основі типологізації моделей Норта.

Економіка обмеженого доступу як система залежності, підпорядкування, централізму та вибірковості, що орієнтована на збереження та відтворення привілеїв, авторитарності, визиску та перерозподіл є дієвою та ефективною в частині мобілізаційних механізмів форсованого зростання. Разом з тим, у довгостроковому періоді така модель інституційного порядку не сприяє досягненню конкурентоспроможності виробництва, сталого розвитку та суспільного добробуту, а також унеможливорює реалізацію людського потенціалу економіки та досягнення національного благополуччя. Економічна модель відкритого доступу, що орієнтована на забезпечення інституційних умов реалізації прав людини, зокрема, економічної свободи, правового захисту, демократії, сприяє вищим економічним результатам та позитивним соціальним ефектам.

Інституційні перетворення, тобто зміни норм і механізмів соціальної координації, спрямовані на зростання суспільного добробуту, мають забезпечувати трансформацію економічної моделі у напрямі збільшення доступності ресурсів і можливостей, заміщення екстрактивних відносин і вертикальних зв'язків партнерськими відносинами і горизонтальними зв'язками. Разом з тим, регуляторні заходи державної політики, спрямовані на максимізацію суспільного добробуту, не завжди ведуть до адекватних результатів. Тому аналіз та оцінка економічної політики є важливим завданням для забезпечення успішних інституційних перетворень. Свобода і законність, стійкість і адаптивність, синергія громадянської активності, підприємницьких ресурсів та державного регулювання формують діалектичну єдність, в якій співвідношення та компліментарність складових визначають суспільну ефективність моделі соціально-економічного порядку.

1. Пилипенко Г.М. Інституціональні чинники співвідношення державної і ринкової координації економічної діяльності: монографія. Дніпро: Національний гірничий університет, 2012. 293 с.
2. Зайцев Ю.К., Москаленко О.М. Сучасна політична економія як теоретична основа економічного розвитку суспільства: монографія: у 2 кн. Кн. 2: Сучасна політична економія як методологічна парадигма економічної політики розвитку в глобалізованому суспільстві / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». 2020. 251, [5] с.
3. Шевченко О.О. Еволюція господарської системи: методологія аналізу у світовій економічній думці (кінець XIX – початок XXI ст.): монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 304 с.
4. Економічний та управлінський потенціал соціалізації економіки: монографія / за заг. ред. З.І. Галушки. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 408 с.
5. Мостепанюк А.В. Трансформація європейської соціальної політики в умовах глобалізації. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2020. № 1 (67). С. 7-10. doi: <https://doi.org/10.32836/2521-666X/2020-67-1>.
6. Борзенко О.О. Механізми управління і регулювання національної економіки в сучасних реаліях. *Економіка України*. 2021. № 7. С. 75-83. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.07.075>.
7. Галушка З.І. Соціалізація трансформаційної економіки: особливості, проблеми, пріоритети: монографія. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2009. 408 с.
8. Слухай С.В., Борщенко Т.І. Чинники суспільного добробуту: інституційний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Економіка і менеджмент. 2017. Вип. 25(1). С. 4-8. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2017_25\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2017_25(1)_3).
9. Пустовойт О.В. Джерела економічного зростання України. The 5-th International scientific and practical conference «World science: problems, prospects and innovations» (January 27-29, 2021). Perfect Publishing, Toronto, Canada. 2021. P. 971-981.
10. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають: походження влади, багатства та бідності / пер. з англ. О. Дем'янчука. 2-ге вид., випр. Київ: Наш формат, 2017. 440 с.
11. Райнерт Е. Як багаті країни збагатили... і чому бідні країни лишаються бідними. Київ: Темпора, 2015. 587 с.
12. Pochenchuk G. Institutional transformation in countries of CEE: Experience For Ukraine. *The USV Annals of Economics and Public*

- Administration*, 2015. Vol. 15, № 2(22). URL: <http://www.annals.seap.usv.ro/index.php/annals/article/viewArticle/837>.
13. Slukhai S., Borshchenko T. Social welfare dynamics in post-socialist countries: unveiling the secrets of success. *Institute of public finance*. 2019. № 2. P. 167-194. doi: <https://doi.org/10.3326/pse.43.2.3>.
14. Геєць В.М. Феномен нестабільності – виклик економічному розвитку / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ: Академперіодика, 2020. 456 с. doi: <https://doi.org/10.15407/akadempriodyka.403.456>.
15. Фергюсон Н. Глобальний занепад. Як помирають інститути та економіки / пер. з англ. Катерина Діса. Київ: Наш формат, 2020. 144 с.
16. Олсон М. Піднесення та занепад держав: економічне зростання, стагфляція та соціальний застій / пер. з англ. В. Нетецької. Київ: Каравела, 2002. 304 с.
17. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Сахно. Київ: Наш формат. 2019. 608 с.
18. Небрат В.В. Інституційний вимір соціально-економічного добробуту. Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління: Матеріали II Міжнародного форуму / за заг. ред. проф. А.І. Ігнатюк. Київ, 2021. Дослідницька секція «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.». Електронне видання. URL: https://www.efbm.org/wp-content/uploads/2021/09/Матеріали_ET.pdf.
19. North Douglass C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 152 p. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>.
20. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. Т. Цимбал. Київ: Наш Формат, 2017. 352 с. URL: <https://theukrainians.org/chytanka/nasylstvo-ta-suspilni-poriadky-osnovni-chynnyky-iaki-vplynuly-na-khid-istorii>.
21. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2019. 532 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>.
22. Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу: матеріали круглого столу (Київ, 1 грудня 2016 р.) / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. Київ, 2016. 84 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf>. ISBN 978-966-02-8095-3.

23. Сливка Т. Вплив глобальних структурних змін на конкурентоспроможність економіки України. *Збірник наукових праць ЛОГОС*. 2020. С. 44-46. doi: <https://doi.org/10.36074/05.06.2020.v1.17>.
24. Норт Д., Уоліс Д., Верб С., Вейнгаст Б. Система обмеженого доступу в країнах, що розвиваються: новий підхід до проблем розвитку. Електронний ресурс / пер. Д. Боярчук. Київ: CASE Україна, 2015. URL: <http://www.case-ukraine.com.ua>.
25. Попова О.Л. Інклюзивний розвиток: нова концепція чи оновлення концепції сталого розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2020. № 1. С. 128-141. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2020.01.128>.
26. Проблеми розвитку третього сектора та соціально-орієнтованої економіки в Україні і світі: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції (30 березня 2021 р.). Полтава, ПДАА, 2021. 143 с.
27. Сорос Дж. На захист відкритого суспільства / пер. з англ. І. Возняка. Харків: Віват, 2021. 224 с.
28. Радіонова І. Аналіз мереж публічної політики vs традиційний макроекономічний аналіз політики. Електронний ресурс / Управління публічною економікою: нові виклики та стратегія: зб. тез доп. учасників V Міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 груд. 2019 р. М-во освіти і науки України, ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана» та ін.; редкол.: О.В. Востряков (голова) та ін. Київ: КНЕУ, 2019. С. 102-107. URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/32501/ure_19_21.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
29. Кілієвич О.І. Інституціоналізація аналізу політики в Україні. *Суспільна політика та стратегічний менеджмент*. 2008. № 1. С. 4-15. URL: http://ipas.org.ua/old/doc/journal/2008/01/jpspm_2008_01_p004.pdf.

References

1. Pylypenko, H.M. (2012). Institutional factors of the ratio of state and market coordination of economic activity. Dnipro: National Mining University [in Ukrainian].
2. Zaitsev, Y.K., Moskalenko, O.M. (2020). Contemporary political economy as a theoretical basis of economic development of the society: monograph: in 2 books. Book 2: Contemporary political economy as a methodological paradigm of the economic policy of development in the globalised society / Ministry of Education and Science of Ukraine, SHEI Kyiv. nat. econ. Univ. Vadim Hetman [in Ukrainian].

3. Shevchenko, O.O. (2017). Evolution of the economic system: methodology of analysis in world economic thought (late XIX - early XXI century). Kyiv: Center for Educational Literature [in Ukrainian].
4. Economic and managerial potential of socialization of economy. (2020) / Z.I. Halushky (ed.). Chernivtsi: Chernivtsi. nat. un-t. them. Yu. Fedkovich [in Ukrainian].
5. Mostepanyuk, A.V. (2020). Transformation of European social policy in the context of globalization. *Naukovyy pohlyad: ekonomika ta upravlinnya - Scientific view: economics and management*, 1(67), 7-10. doi: <https://doi.org/10.32836/2521-666X/2020-67-1> [in Ukrainian].
6. Borzenko, O.O. (2021). Mechanisms of management and regulation of the national economy in modern realities. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 7, 75-83. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.07.075> [in Ukrainian].
7. Halushka, Z.I. (2009). Socialization of transformational economy: features, problems, priorities: monograph. Chernivtsi: Chernivtsi. nat. un-t. them. Yu. Fedkovich [in Ukrainian].
8. Slukhay, S.V., Borshchenko, T.I. (2017). Social welfare factors: institutional aspect. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Ekonomika i menedzhment - Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series: Economics and Management*, 25(1), 4-8. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2017_25\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2017_25(1)_3) [in Ukrainian].
9. Pustovoi, O.V. (2021). Sources of economic growth in Ukraine. The 5th International scientific and practical conference World science: problems, prospects and innovations (January 27-29, 2021). Perfect Publishing, Toronto, Canada, 971-981 [in Ukrainian].
10. Ajemoglu, D., Robinson, J. (2017). Why nations are declining: the origin of power, wealth and poverty / transl. from Eng. O. Demyanchuk. 2nd ed., corr. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
11. Reinert, E. (2015). How rich countries got rich ... and why poor countries stay poor. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
12. Pochenchuk, G. (2015). Institutional transformation in countries of CEE: Experience For Ukraine. *The USV Annals of Economics and Public Administration*, Vol. 15, 2(22). Retrieved from <http://www.annals.seap.usv.ro/index.php/annals/article/viewArticle/837>.
13. Slukhai, S., Borshchenko, T. (2019). Social welfare dynamics in post-socialist countries: unveiling the secrets of success. *Institute of public finance*. 2, 167-194. doi: <https://doi.org/10.3326/pse.43.2.3>.
14. Heyets, V.M. (2020). The phenomenon of instability - a challenge to economic development / Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv: Akademperiodika. doi: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.403.456> [in Ukrainian].
15. Ferguson, N. (2020). Global decline. How do institutions and economies die / transl. from Eng. Catherine Disa. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
16. Olson, M. (2002). The rise and fall of states: economic growth, stagnation and social stagnation / transl. from Eng. V. Netetskaya. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].
17. Fukuyama, F. (2019). Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy / transl. from Eng. T. Sakhno. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
18. Nebrat, V.V. (2021). Institutional dimension of socio-economic well-being. Economy. Finances. Business. Management: Proceedings of the II International Forum / for general. ed. prof. A.I. Ignatiuk. Kyiv. Research section Paradigmatic shifts in the economic theory of the XXI century. Retrieved from https://www.efbm.org/wp-content/uploads/2021/09/Матеріали_ET.pdf [in Ukrainian].
19. North, Douglass C. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>.
20. Douglass C. North, John Joseph Wallis, Barry R. Weingast. (2017). Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History / transl. T. Cymbal. Kyiv: Nash Format. Retrieved from <https://theukrainians.org/chytanka/nasylstvo-ta-suspilni-poriadky-osnovni-chynnyky-iaki-vplynuly-na-khid-istorii> [in Ukrainian].
21. Entrepreneurship in Ukraine: historical and institutional analysis. (2019) / V.V. Nebrat, N.A. Suprun and others; for order. d.e.n. V.V. Nebrat; Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv. Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf> [in Ukrainian].
22. Entrepreneurship as a driving force of social progress. (2016). Materials of the round table (Kyiv, December 1, 2016) / Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv. Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf>. ISBN 978-966-02-8095-3 [in Ukrainian].
23. Slyvka, T. (2020). The impact of global structural changes on the competitiveness of Ukraine's economy. *Zbirnyk naukovykh prats LÓHOS - Collection of Scientific Papers ΛΟΓΟΣ*, 44-46. doi: <https://doi.org/10.36074/05.06.2020.v1.17> [in Ukrainian].

24. North, D., Wallis, D., Verb, S., Weingast, B. (2015). Restricted access system in developing countries: a new approach to development problems / transl. Boyarchuk D. Kyiv: CASE Ukraine. Retrieved from <http://www.case-ukraine.com.ua> [in Ukrainian].
25. Popova, O.L. (2020). Inclusive development: a new concept or an update of the sustainable development concept? *Ekonomika i prohnouzuvannya - Economy and forecasting*, 1, 128-141. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2020.01.128> [in Ukrainian].
26. Problems of development of the third sector and socially-oriented economy in Ukraine and the world. (2021). Collection of materials of the International scientific and practical online conference on March 30, 2021. Poltava, PDAA [in Ukrainian].
27. Soros, G. (2021). In Defence of Open Society / transl. from Eng. I. Wozniak. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
28. Radionova, I. (2019). Analysis of public policy networks vs traditional macroeconomic policy analysis / Management of public economy: new challenges and strategy: coll. thesis add. participants V International. scientific-practical conf., 5-6 dec. 2019. Ministry of Education and Science of Ukraine, SHEI KNEU V. Hetman and others; editor: O.V. Vostryakov (chairman) and others. Kyiv: KNEU, 102-107. Retrieved from https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/32501/upe_19_21.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].
29. Kiliievych, O.I. (2008). Policy analysis institutionalization in Ukraine. *Suspilna polityka ta stratehichnyy menedzhment - Journal of Policy and Strategic Public Management*, 1, 4-15. Retrieved from http://ipas.org.ua/old/doc/journal/2008/01/jpspm_2008_01_p004.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30 вересня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.118>

УДК 629.3.081.1:[330.87+94«1988-2021»]

JEL: N64, N84, G34

Рубан М.Ю., менеджер Департаменту сталого розвитку та внутрішніх комунікацій АТ «Укрзалізниця», голова правління ГО «Фонд відновлення залізничної спадщини України»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6396-4531>

e-mail: nikolas.kindle@gmail.com

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОРПОРАТИЗАЦІЇ ДНІПРОВСЬКОГО ЕЛЕКТРОВОЗБУДІВНОГО ЗАВОДУ (1988–2021)

У статті здійснено ретроспективний аналіз історичного досвіду та проблем корпоратизації Дніпровського електровозобудівного заводу – провідного вітчизняного виробника промислового електротранспорту та залізничного рухомого складу. Простежено історичні обставини розвитку та передумови диверсифікації виробничої діяльності підприємства на тлі становлення ринкової економіки в Україні та зниження попиту на продукцію вузькоспеціалізованого призначення. З'ясовано, що впродовж 1990–2000 рр. колектив НВО «ДЕВЗ», маючи перспективний науково-виробничий потенціал, освоїв широку номенклатуру виробництва магістральної техніки для забезпечення потреб залізниць інноваційним електротранспортом. Утім, внаслідок низької якості продукції та неефективної системи управління, на сьогодні підприємство перебуває на грані банкрутства, а його застарілі конструкторсько-технологічні доробки не здатні забезпечити конкурентоспроможність на світовому ринку залізничної техніки.

Доведено, що з огляду на стратегічне значення ДП «ДЕВЗ» для національної економіки як останнього профільного локомотивобудівного підприємства, його корпоратизація може стати реальною альтернативою приватизації, забезпечуючи ефективну капіталізацію, здійснення фінансово-технологічного

© Рубан М.Ю., 2021

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2021. Вип. 54

оздоровлення та підвищення культури виробництва при державній гарантії збереження підприємства, а також отримання додаткових коштів за рахунок розміщення цінних паперів на фондових біржах, залучення приватних інвестицій та інновацій від міжнародних виробників. Подальші дослідження історичних аспектів розвитку підприємств вітчизняного машинобудування та їх вплив на забезпеченість парку рухомого складу АТ «Укрзалізниця» необхідно здійснювати з урахуванням надбань вітчизняної науки з проблем структурної перебудови економіки та використання сучасного інструментарію стратегічного менеджменту.

Ключові слова: машинобудування, Дніпровський електровозобудівний завод, корпоратизація, приватизація, конструкторсько-технологічний потенціал.

Ruban M.

HISTORICAL EXPERIENCE AND PROSPECTS OF CORPORATIZATION OF THE DNIPROPETROVSK ELECTRIC LOCOMOTIVE PLANT (1988–2021)

The article provides a retrospective analysis of the historical experience and problems of corporatization of the Dnipropetrovsk electric locomotive plant – a leading domestic manufacturer of industrial electric vehicles and railway rolling stock. The author traces historical circumstances of development and preconditions of diversification of production activity of the enterprise on the background of market economy in Ukraine and decrease in demand for narrowly specialized products. It was found out that during the 1990s–2000s the staff of SPA «DEVZ», having a promising research and production potential, mastered a wide range of production of mainline equipment to meet the needs of railways for innovative electric vehicles. However, due to low product quality and inefficient management system, the company is currently on the verge of bankruptcy, and its outdated design and technological improvements are not able to ensure competitiveness in the global railway market.

It is proved that given the strategic importance of SE «DEVZ» for the national economy as the last profile locomotive company, its corporatization can be a real alternative to privatization, providing effective capitalization, financial and technological recovery and im-

proving the culture of production with a state guarantee of preservation of the enterprise, as well as obtaining additional funds through the placement of securities on stock exchanges, and attracting private investment and innovation from international manufacturers. Further research on the historical aspects of the development of domestic engineering enterprises and their impact on the fleet of JSC «Ukrzaliznytsia» should be carried out taking into account the achievements of domestic science on the problems of structural adjustment of the economy and the use of modern strategic management tools.

Keywords: engineering, Dnipropetrovsk electric locomotive plant, corporatization, privatization, design and technological potential.

Постановка проблеми. Існує актуальна потреба ретроспективного аналізу виробничої діяльності Дніпровського електровозобудівного заводу задля з'ясування причин занепаду галузі, визначення стратегічних шляхів узгодження вітчизняного конструкторсько-технологічного потенціалу з актуальними потребами в оновленні парку тягового рухомого складу транспортних операторів на тлі реалізації стратегії корпоратизації суб'єктів господарювання державного сектору економіки.

Дніпропетровський електровозобудівний завод (ДЕВЗ) був заснований у 1934 р. як підприємство з ремонту промислових паровозів, а в 1958 р. – реорганізований у напрямку виробництва електротранспорту для потреб гірничодобувної промисловості [25, с. 88–89]. Підприємство мало потужне конструкторсько-технологічне бюро, колективом якого було розроблено низку унікальних проектів спеціалізованих маневрових електровозів і тягових агрегатів промислового призначення для експлуатації на під'їзних коліях середньоазійських підприємств. Наприкінці 1988 р. ДЕВЗ був перетворений на виробниче об'єднання з переведенням на повний госпрозрахунок та самофінансування при закріпленні його організаційно-правової форми як державного підприємства [22, с. 220]. На початку 1990-х років, з огляду на брак конвертованої валюти для здійснення імпорту достатньої кількості техніки для потреб залізниць, Постановою Кабінету Міністрів України № 480 від 26 червня 1993 р. Об'єднання було визначене «головним виготовлювачем магістральних вантажних і пасажирських електровозів» [6].

Утім, із часом обсяг державних замовлень на розробку та освоєння виробництва широкої номенклатури магістральної залізничної техніки ДП «НВО ДЕВЗ» для потреб «Укрзалізниці» поступово скорочувався. Це пояснюється конструкційною недосконалістю відповідних розробок і, головне, відсутністю виважених довгострокових пріоритетів розвитку виробничо-господарського потенціалу вітчизняного залізничного транспорту в цілому і послідовної політики щодо їх реалізації щодо окремих підприємств галузі, навіть тих, які мають стратегічне значення для її сталого функціонування. Як наслідок – державні замовлення на виробництво залізничної техніки ДЕВЗом були скасовані взагалі, і він опинився на межі банкрутства. У міру вивільнення інженерно-конструкторського персоналу підприємство поступово втратило свої виробничі і конкурентні позиції і нині потребує додаткових приватних інвестицій для оновлення основних виробничих фондів, освоєння світових інноваційних технологій, а також забезпечення конкурентоспроможності продукції. Відтак актуалізується потреба корпоратизації вказаного підприємства на засадах його перетворення в акціонерне товариство з участю приватного капіталу та розподілу акцій між засновниками та інвесторами відповідно до їхнього внеску до статутного фонду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історичні обставини розвитку підприємств залізничного машинобудування в Україні представлені в працях В. Ракова [22], О. Шатовського, Г. Волнянського [25] та ін., а також у розвідках автора [28; 29]. Проблематика розвитку стратегічних галузей промисловості та корпоратизації підприємств України представлена в дослідженнях О. Бондаря [2], М. Камишанської [12], Я. Кудрі [15], В. Ларцева [16] та ін. Однак більшість із них мають винятково історико-технічну або узагальнену теоретико-економічну спрямованість.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі комплексного аналізу джерел та наукової літератури здійснити історико-економічне узагальнення основних заходів, проблем та перспектив корпоратизації Державного підприємства «Дніпровський електровозобудівний завод».

Виклад основного змісту дослідження. Відповідно до Указу Президента України «Про корпоратизацію підприємств», результатом корпоратизації є утворення відкритих акціонерних товариств, засновниками яких є органи, уповноважені управляти цим майном – центральні органи державної виконавчої влади,

інші підпорядковані Кабінету Міністрів України органи та обласні державні адміністрації, власником корпоративних прав в яких є держава [21]. Звідси існує можливість корпоратизації об'єктів державної власності, які мають стратегічне значення для національної економіки та не підлягають приватизації.

Диверсифікація виробничої діяльності ВО «ДЕВЗ» в умовах становлення ринкової економіки була пов'язана з реалізацією програми електрифікації мережі залізниць України на тлі економічної та енергетичної кризи початку 1990-х років. З наявного на той час парку локомотивів «Укрзалізниці» до 2001 р. понад норми мало експлуатуватися 57% вантажних та 73% пасажирських електровозів [24, с. 3], також до 2000 р. підлягало списанню понад 50% електровозного парку залізниць Російської федерації (12 800 локомотивів), а щорічні витрати на імпорт мали складати 78 500 000 USD [3, с. 484, 487]. За відсутності конвертованої валюти на імпорт техніки керівництвом «Укрзалізниці» було вирішено поєднати імпорт з організацією виробництва рухомого складу на заводах вітчизняної промисловості, для яких стан локомотивного господарства залізниць країн СНД відкривав перспективи диверсифікації виробничої діяльності та отримання життєво важливих інвестицій на тлі зниження попиту на традиційну продукцію. Однак керівництвом МШС РФ було вирішено обмежити імпорт з організацією виробництва електровозів постійного струму в рамках конверсії ряду підприємств військово-промислового комплексу [3, с. 486]. На початку червня 1992 р. «Укрзалізницею» були розглянуті проекти електровозів ВО «Луганськтепловоз» та ВО «ДЕВЗ» [25, с. 229].

Зрештою, 22 жовтня 1992 р. указом Міністерства машинобудування, військово-промислового комплексу та конверсії України на базі СКТБ ВО «ДЕВЗ» був створений Український науково-дослідний, проектно-конструкторський та технологічний інститут електровозобудування (далі – УкрНДПКТІ електровозобудування), який увійшов до складу Науково-виробничого об'єднання «Дніпропетровський електровозобудівний завод» (далі – НВО «ДЕВЗ») [25, с. 219–220]. На УкрНДПКТІ електровозобудування, яке очолив В. Браташ, покладалися функції головної наукової організації з електровозобудування. Генеральним директором НВО «ДЕВЗ» був призначений В. Чумак, а В. Браташ – заступником з науки в області електровозобудування. Незабаром В. Чумак отримав диплом менеджера міжнародного класу з пра-

вом укладання міжнародних угод, а колектив Об'єднання приступив до розробки плану конверсії та диверсифікації виробничої діяльності в напрямку пошуку перспективних замовлень – у т. ч. товарів народного вжитку [25, с. 221].

26 червня 1993 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 480 «Про розробку і виробництво у 1993–2000 роках магістральних вантажних і пасажирських електровозів» до 2000 р. передбачалось виготовлення 230 вантажних електровозів постійного струму, 85 пасажирських електровозів постійного струму, 80 вантажних електровозів змінного струму та 35 пасажирських електровозів змінного струму. Була запланована глибока модернізація підприємств, включених до складу створюваної з метою координації науково-дослідних і конструкторських робіт корпорації «Укрелектровоз». Загальний обсяг фінансування робіт та капітальних вкладень для створення виробничих потужностей складав 122 899 100 000 крб у цінах 1993 р. [6]. Улітку 1996 р. НВО «ДЕВЗ» представило дослідний вантажний магістральний електровоз постійного струму ДЕ1 з колекторним приводом потужністю 6260 кВт, силою тяги 43,542 тс та швидкістю 100 км/год [3, с. 4].

У серпні 1997 р. ДП НВО «ДЕВЗ» було передано до складу Міністерства промислової політики та включено до переліку підприємств, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки України [7]. Наступний етап реалізації державного замовлення для НВО «ДЕВЗ» передбачав розробку магістральних електровозів з асинхронним приводом. У конкурсі на постачання обладнання для майбутнього локомотива, розробки НВО «ДЕВЗ» брали участь компанії Alstom, HITACHI та Siemens. У 1998 р. було підписано угоду між НВО «ДЕВЗ», «Укрзалізницею» та німецьким концерном Siemens щодо спільної розробки та виробництва чотиривісного односекційного вантажопасажирського електровоза змінного струму ДС3 потужністю 4800 кВт, силою тяги 16,417 тс та швидкістю 160 км/год [3, с. 5]. 28 травня 2003 р., після успішних випробувань дослідного зразка електровоза ДС3, між «Укрзалізницею» та німецьким концерном Siemens AG було заключено тристоронню угоду про наміри щодо створення на його основі магістрального двосистемного електровоза [5], а вже 29 травня 2003 р. наказом Міністерства промислової політики шляхом реорганізації державних підприємств: Дніпропетровського електровозобудівного заводу та Українського науково-дослідного, проект-

но-конструкторського та технологічного інституту електровозобудування було утворене Державне підприємство «Дніпропетровський науково-виробничий комплекс «Електровозобудування» (далі – НВК «Електровозобудування») [9, с. 4].

У жовтні 2008 р. Міністерством транспорту України було затверджено «Комплексну програму оновлення залізничного рухомого складу України на 2008–2020 роки», в рамках якої була визначена необхідність поповнення локомотивного парку пасажирськими електровозами у кількості 282 одиниці та двосистемними електровозами – 110 одиниць [5]. Утім, оскільки, за словами генерального директора «Укрзалізниці» М. Костюка, ДП НВК «Електровозобудування» інвестував «у розробку морально застарілої технології» [5], державний монополіст втратив інтерес до продукції підприємства, зокрема вантажопасажирського електровоза змінного струму ДС3 (із запланованих попередніми угодами 101 одиниці було закуплено лише 18) та створюваного на його основі двосистемного електровоза ДС-4. Унаслідок проблем з експлуатацією та появи на ринку досконалішого російського електровоза 2ЕС4К, вартість якого навіть з урахуванням розмитнення була меншою, замовлення електровозів серії ДЕ1 були припинені.

У 2009 р. «Укрзалізниця» в рамках попередньої угоди про наміри анонсувала відновлення робіт зі створення магістрального двосистемного електровоза спільно з німецьким концерном Siemens AG, але вже на потужностях ВАТ «Запорізький електровозоремонтний завод». Угодою було передбачено розробку та випуск перших 10 локомотивів на заводах Siemens AG, а згодом поступове перенесення виробництва в Україну [5]. Утім, цей проєкт також залишився нереалізованим, а вже 27 травня 2010 р. між ВАТ «РЖД», ЗАТ «Група «Сінара» та концерном Siemens AG було підписано договір щодо організації виробництва електровозів та створення спільного російсько-німецького ТОВ «Уральські локомотиви» [23]. Успішний досвід освоєння промислового виробництва магістральних електровозів для потреб ринку СНД за участі концерну Siemens AG ознаменував фактичне припинення співпраці німецької компанії з українськими підприємствами в галузі залізничного машинобудування. Навесні 2011 р. керівництво «Укрзалізниці» оголосило про остаточне рішення відмовитися від закупівлі продукції НВК «Електровозобудування» та проведення відкритого тендеру [17, с. 5], а вже в грудні 2011 р. багатолітній

генеральний директор підприємства В. Чумак подав заяву про звільнення після створення за дорученням Міністерства економічного розвитку та торгівлі комісії щодо розслідування ситуації довкола підозр у підготовці підприємства до банкрутства, а також незаконного відчуження державного майна приватним компаніям [26; 27].

У червні 2013 р. було підписано меморандум між Державним агентством з інвестицій та управління національними проектами України та польською компанією PESA Bydgoszcz SA щодо перспектив організації двосистемних електровозів нової платформи Gama та моторвагонного рухомого складу в рамках спільного підприємства, створюваного на виробничих потужностях ДП НВК «Електровозобудування» [13]. Утім, вже у вересні 2013 р. «Укрзалізниця» завершила опрацювання технічного завдання для організації виробництва 480 електровозів (серед яких 150 – двосистемних) на потужностях ВАТ «Запорізький електровозобудівний завод» з поступовим зростанням частки комплектуючих виробництва української промисловості до 90% спільно з Skoda Transportation [1, с. 16]. Зрештою, у зв'язку з невизначеністю перспектив конкретних замовлень продукції «Укрзалізницею», компанія PESA незабаром спростувала можливість співпраці з НВК «Електровозобудування» [13].

29 жовтня 2015 р., відповідно до наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, на виконання Постанови Кабінету Міністрів України № 94 від 23.03.2014 р. ДП НВК «Електровозобудування» було передано до сфери управління Мінекономрозвитку [9, с. 5]. 24 січня 2017 р. наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 84 ДП НВК «Електровозобудування» було реорганізовано в ДП «Дніпровський електровозобудівний завод» (далі – ДП «ДЕВЗ») зі збільшенням статутного капіталу на 258 087,59 грн [18]. Варто зазначити, що при реорганізації ДП «ДЕВЗ» з його сфер діяльності були виключені положення щодо виконання науково-дослідних та проектно-конструкторських робіт виготовлення та випробовування дослідних зразків та освоєння серійного виробництва техніки, натомість відповідно до п. 3.1. нової редакції статуту підприємство було утворене «з метою отримання прибутку за рахунок виробничої та підприємницької діяльності у сфері виробництва електровозів для залізничного магістрального та промислового транспорту,

проведення ремонтних робіт, а також виготовлення запасних частин та іншої продукції важкого машинобудування» [9, с. 27; 18].

Зрештою, під час проведення державного аудиту діяльності ДП «ДЕВЗ» за період з 01.01.2015 до 30.04.2018 з огляду на високий коефіцієнт зношення основних фондів та потребу здійснення масштабних капіталовкладень в підготовку конструкторсько-технологічної документації та освоєння нових зразків техніки було визнано неспроможність конкурування ДП «ДЕВЗ» у цій галузі та рекомендовано здійснити скорочення штатної чисельності працівників відділу головного конструктора [9, с. 78]. Таким чином, було констатовано знищення унікального конструкторсько-технологічного потенціалу підприємства, закладеного в 1990-х роках спеціалістами Українського науково-дослідного, проектно-конструкторського та технологічного інституту електровозобудування.

Положення підприємства ускладнювалось неефективною системою управління та низькою якістю менеджменту. Зокрема, 8 березня 2017 р. Генеральна прокуратура України оголосила підозру тогочасному директору підприємства за розкрадання 3 000 000 грн [19]. На той час заборгованість по заробітній платі на підприємстві склала 6 млн грн, а облікова кількість штатних працівників скоротилась до 968 осіб [9, с. 6]. До того ж з освоєнням промислового ремонту більшості серій тягових агрегатів не тільки на виробничих потужностях профільних ремонтних заводів ПрАТ «ЛЛРЗ» (м. Львів), ПрАТ «ЗЕРЗ» (м. Запоріжжя), але й дрібними підрядниками ТОВ «МТРЗ» (м. Миколаїв), ТОВ «КЕТРЗ» (м. Конотоп), обсяг виробничої діяльності ДП «ДЕВЗ» скоротився до виготовлення тягових агрегатів та їх вузлів на виконання поодиноких замовлень промислових підприємств [9, с. 11–12]. Водночас, на нашу думку, малоімовірними є перспективи втілення домовленостей між ДП «ДЕВЗ» та АТ «Укрзалізниця» щодо проведення модернізації електровозів серій ДЕ1 та ДС3, оскільки конструкторами афілійованих підприємств АТ «Укрзалізниця» були запропоновані власні сертифіковані проекти модернізації вказаних локомотивів ще навесні 2016 р., які не були реалізовані внаслідок браку фінансування [20].

Низка спроб реалізації тристоронніх домовленостей спільно з «Укрзалізницею» щодо локалізації виробництва електровозів за участю закордонних компаній не мали успіху. Зокрема, влітку 2017 р. Міністерством інфраструктури України розглядалась

можливість організації виробництва електровозів на виробничих потужностях ДП «ДЕВЗ» спільно з АТ «Електровозобудівник» (Грузія). За умови рівного інвестування з ПАТ «Укрзалізниця» передбачалось поступове підвищення рівня локалізації до 50% [4]. Попри підтримку Уряду Грузії проект так і не був реалізований, а вже незабаром керівництво ПАТ «Укрзалізниця» дійшло висновку щодо недоцільності розміщення замовлень на виробництво тягового рухомого складу на підприємстві з огляду на його поточний технологічний стан [19].

З 1997 р. НВО «ДЕВЗ» (згодом – НВК «Електровозобудування») входить до переліку об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави, затвердженого Постановами Кабінету Міністрів України № 1346 від 29 серпня 2000 р., № 1734 від 23 грудня 2004 р. та № 83 від 4 березня 2015 р. [7; 8]. Тривалий час питання корпоратизації ДП «ДЕВЗ» ускладнюється низькою ефективністю стратегічного управління підприємством з традиційною орієнтацією на виконання замовлень в рамках наявної політичної кон'юнктури та відсутністю практичного досвіду реалізації принципів державно-приватного партнерства в економіці України. Зрештою, на сьогодні єдиним шляхом виведення підприємства з кризи є форсована корпоратизація з метою залучення компетентного інвестора, зацікавленого в модернізації виробничих потужностей та впровадженні інноваційних технологій локомотивобудування при збереженні відповідних сертифікацій та ліцензій. 10 травня 2018 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 358 ДП «Дніпровський електровозобудівний завод» було внесено до переліку об'єктів, що підлягали приватизації у 2018 р., утім, вже 28 листопада 2018 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 912-р підприємство було виключене із вказаного переліку [10].

Оскільки створене ТОВ «Українсько-чеський завод «Запорізький електровоз»» так і не розпочало освоєння виробництва пасажирських електровозів, у листопаді 2018 р. компанія Škoda Transportation відкрила перше в Україні офіційне представництво в м. Дніпро з метою розробки конструкторських проектів залізничного транспорту та інтеграції до українського ринку [1, с. 18]. 12 серпня 2020 р. Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження № 999-р «Про погодження перетворення державного підприємства «Дніпровський електровозобудівний завод» в акціонерне товариство» [11], і вже 3 березня 2021 р. у рамках корпо-

ратизації державного підприємства було зареєстроване акціонерне товариство «Дніпровський електровозобудівний завод». На нашу думку, подальші заходи передбачатимуть розробку довгострокової стратегії розвитку АТ «ДЕВЗ» з урахуванням конкретних потреб ринку залізничних операторів та актуалізації конструкторсько-технологічного співробітництва зі східноєвропейськими виробниками PESA Bydgoszcz SA (Польща), Škoda Transportation (Чехія), які мають практичний досвід як виробництва магістральної техніки для потреб пострадянських залізниць (колії 1520 мм), так і корпоратизації державних підприємств у перехідний період становлення інститутів ринкової економіки. Утім, з огляду на наявну конкуренцію у вітчизняному сегменті важкого машинобудування за освоєння програми локалізації виробництва локомотивів, визначальним чинником конкретних перспектив для АТ «ДЕВЗ» має бути побудова ефективної системи корпоративного управління з метою підвищення інвестиційної привабливості. Вважаємо, що це дозволить також посилити економічні зв'язки України з ключовими стратегічними партнерами в перспективі поглиблення інтеграції до ЄС.

Висновки. Отже, впродовж 1990–2000 рр. колектив НВО «Дніпропетровський електровозобудівний завод», маючи перспективний науково-виробничий потенціал, освоїв широку номенклатуру виробництва магістральної залізничної техніки для забезпечення потреб українських залізниць інноваційним електротранспортом. Утім, внаслідок низької якості продукції та неефективної системи управління підприємством у період диверсифікації його виробничої діяльності, нині ДП «Дніпровський електровозобудівний завод» перебуває на грані банкрутства, а його застарілі конструкторсько-технологічні доробки не спроможні забезпечити конкурентоспроможність на світовому ринку магістральної залізничної техніки.

З огляду на стратегічне значення АТ «ДЕВЗ» для національної економіки як останнього профільного локомотивобудівного підприємства, його корпоратизація може стати реальною альтернативою приватизації, забезпечуючи ефективну капіталізацію, здійснення фінансово-технологічного оздоровлення та підвищення культури виробництва при врахуванні публічних інтересів та забезпечення державних гарантій його збереження. На нашу думку, подібний сценарій дозволить забезпечити отримання додаткових фінансових ресурсів за рахунок розміщення цінних па-

перів на фондових біржах, залучення приватних інвестицій та інновацій від провідних міжнародних виробників тягового рухомого складу. Зокрема, на тлі впровадження експлуатації приватної тяги на коліях АТ «Укрзалізниця», а надто ж невизначеності ситуації із замовленням локомотивів для АТ «ДЕВЗ», виникають перспективи освоєння виробництва сучасних електровозів та моторвагонного рухомого складу у рамках співпраці з перспективними східноєвропейськими компаніями в напрямку інтеграції до ринків пострадянських залізниць. У цьому зв'язку перспективним напрямом подальших досліджень є розроблення стратегії розвитку АТ «ДЕВЗ» з урахуванням його конкурентних позицій на зовнішньому і внутрішньому ринках профільної машинобудівної продукції та можливостей використання сучасного інструментарію стратегічного менеджменту для обґрунтування відповідних управлінських рішень.

1. Бистрицька О. У пошуках свого локомотива: Чи можуть в Україні зараз виробляти електровози. *Залізничне постачання*. Харків, 2019. № 2. С. 14-18. URL: <https://cfts.org.ua>.
2. Бондарь А.Н. (ред.). Итоги сертификатной приватизации в Украине. Киев: Велес, 2002. 208 с.
3. Бочаров В.И. 60 лет в строю. Ростов на Дону: Изд-во «Приазовский край», 1996. 640 с.
4. В Украине могут начать производство грузинских локомотивов. *Центр транспортных стратегий*. 18.07.2017. URL: https://cfts.org.ua/news/2017/07/18/v_ukraine_mogut_nachat_proizvodstvo_gruzinskikh_lokomotivov_41827 (дата звернення 22.04.2021).
5. Гребеник Е. «Укрзалізниця» ищет электровоз. *Экономические известия*. (Киев). 2009. 16 ноября. № 206. С. 4.
6. Кабінет Міністрів України. (1993). Постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 1993 р. № 480 «Про розробку і виробництво у 1993–2000 роках магістральних вантажних і пасажирських електровозів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/480-93-%D0%BF> (дата звернення 22.04.2021).
7. Кабінет Міністрів України. (1997). Постанова від 21 серпня 1997 р. № 911 «Про затвердження переліку підприємств, які мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/911-97-%D0%BF#Text> (дата звернення 22.04.2021).

8. Кабінет Міністрів України. (2015). Постанова від 4 березня 2015 р. № 83 «Про затвердження переліку об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення 22.04.2021).
9. Кабінет Міністрів України. (2018). Аудиторський звіт за результатами діяльності Державного підприємства «Дніпровський електровозобудівний завод» за період з 01.01.2015 по 30.04.2018 від 23.08.2018 № 04.05-20/2. Дніпро. 82 с. URL: <http://dkrs.kmu.gov.ua/kru/doccatalog/document?id=142810> (дата звернення 22.04.2021).
10. Кабінет Міністрів України. (2018). Розпорядження від 28 листопада 2018 р. № 358 «Про внесення зміни у додаток до розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 р. № 358». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmini-udodatok-do-rozporyadzhennya-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-10-travnnya-2018-r-358> (дата звернення 22.04.2021).
11. Кабінет Міністрів України. (2020). Розпорядження від 12 серпня 2020 р. № 999-р «Про погодження перетворення державного підприємства «Дніпровський електровозобудівний завод» в акціонерне товариство». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 22.04.2021).
12. Камишанська М.О. Державна власність на сучасному етапі розвитку економіки України. Донецьк: Ін-т економіки промисловості НАН України, 2003. 144 с.
13. Кацило Д. Почему поляки передумали строить поезда в Украине. *Ліга. Бізнес*. URL: <https://biz.liga.net/all/transport/article/pochemu-polyaki-peredumali-stroit-poezda-v-ukraine> (дата звернення 22.04.2021).
14. Красовська З. Ключева закликають врятувати останній державний завод Дніпропетровська. *Дніпроград*. 22.12.2011. URL: https://dniprograd.org/2011/12/22/klyueva-zaklikayut-vryatuvati-ostanniy-derzhavniy-zavod-dnipropetrovska_19431 (дата звернення 22.04.2021).
15. Кудря Я.В. Развитие корпораций: засади, тенденції, інструментарій: монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України». Львів, 2015. 188 с.
16. Ларцев В.С. Краткий очерк истории приватизации в Украине. Киев: Велес, 2001. 352 с.
17. Леднев А. «Укрзалізниця» отцепила «Электровозостроение». *Коммерсантъ Украина (Киев)*. 2011. 16 мая. № 74.

18. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. (2017). Наказ від 24 січня 2017 року № 84 «Про перейменування Державного підприємства «Дніпропетровський науково-виробничий комплекс «Електровозобудування» збільшення статутного капіталу Державного підприємства «Дніпровський електровозобудівний завод» та затвердження нової редакції статуту Державного підприємства «Дніпровський електровозобудівний завод». URL: <https://www.me.gov.ua/Ascod/List?lang=uk-UA&id=f2e30594-ba6c-420f-9c24-2a852415a884&tag=InforezKnowledgeDb&fCtx=inName&fText=%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%0A&fNum=84> (дата звернення 22.04.2021).
19. Останнє держпідприємство по будівництву локомотивів виставлять на продаж. *Новини Дніпра*. 20.09.2018. URL: <https://uanews.dp.ua/economy/2018/09/20/157040.html> (дата звернення 22.04.2021).
20. Перспективи модернізації вітчизняних електровозів серій ДЕ1 та ДС3 в умовах Львівського локомотиворемонтного заводу. *Локомотив інформ*. Харків: Рухомий склад, 2018. № 3-4 (117-118). С. 14-17.
21. Президент України (2001). Указ від 28.08.2001 № 210/93 «Про корпоратизацію підприємств». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/210/93#Text> (дата звернення 22.04.2021).
22. Раков В.А. Локомотивы и моторвагонный подвижной состав железных дорог Советского Союза (1976-1985 гг.). Москва: Транспорт, 1990. 238 с.
23. РЖД закупит у СП Siemens и «Синары» 221 электровоз. (2010). *Коммерсантъ*. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1376222?isSearch=True> (дата звернення 22.04.2021).
24. Чумак В.В., Браташ В.А. Перспективы развития электровозостроения в Украине. *Транспорт*. Дніпропетровськ: ДДТУЗТ, 2002. Вип. 11. С. 3-6.
25. Шатовский А., Волнянский Г. Рожденный трижды: очерки истории научно-производственного объединения «ДЭВЗ». Люди. События. Годы. Днепропетровск, 1998. 263 с.
26. Ярченко К. Останній державний завод Дніпропетровська ріжуть на метал. *Дніпроград*. 15.12.2011. URL: https://dniprograd.org/2011/12/15/ostanniy-derzhavniy-zavod-dnipropetrovska-rizhut-na-metal_19374 (дата звернення 22.04.2021).
27. Ярченко К. Скандальний директор ДЕВЗу пішов з посади. *Дніпроград*. 30.12.2011. URL: <https://dniprograd.org/2011/12/30/skan->

- [dalniy-direktor-devzu-pishov-z-posadi_19501](#) (дата звернення 22.04.2021).
28. Ruban M.Yu. & Baka B.O. (2020). Formation and development of main-line electric locomotive engineering in independent Ukraine (1991-2008). *Studies in history and philosophy of science and technology*. 1 (29). pp. 105-112. doi: <https://doi.org/10.15421/272013>.
29. Ruban M.Yu. (2020). Prerequisites of formation and development of mainline electric locomotives engineering at the Luhansk diesel locomotives engineering plant (1957-2014). *History of science and technology*. Vol. 10. Is. 1 (16). pp. 72-87. Kyiv: SUIT. doi: [https://doi.org/10.32703/2415-7422-2020-10-1\(16\)-72-87](https://doi.org/10.32703/2415-7422-2020-10-1(16)-72-87).

References

1. Bystriyska, O. (2019). In search of his locomotive: Can Ukraine now produce electric locomotives. *Zaliznychne postachannya - Railway supply*, 2, 14-18. Retrieved from <https://cfts.org.ua> [in Ukrainian].
2. Bondar, A.N. (Ed.). (2002). The results of certificate privatization in Ukraine. Kiev: Veles [in Russian].
3. Bocharov, V.I. (1996). 60 years in the ranks. Rostov-on-Don: Izd-vo Priazovskiy kray [in Russian].
4. In Ukraine, may begin production of Georgian locomotives. (July 18, 2017). *Tsentr transportnykh strategiy - Center for Transport Strategies*. Retrieved from https://cfts.org.ua/news/2017/07/18/v_ukraine_mogut_nachat_proizvodstvo_gruzinskih_lokomotivov_41827 [in Russian].
5. Hrebenik, Ye. (16.11.2009). Ukrzaliznytsia is looking for an electric locomotive. *Ekonomicheskije izvestiya - Economic news*, 206, 4 [in Russian].
6. The Cabinet of Ministers of Ukraine (June 26, 1993). Resolution № 480 On development and production in 1993-2000 years of main freight and passenger electric locomotives. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/480-93-%D0%BF> [in Ukrainian].
7. The Cabinet of Ministers of Ukraine (August 21, 1997). Resolution № 911 About the statement of the list of the enterprises which have strategic value for economy and safety of the state. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/911-97-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

8. The Cabinet of Ministers of Ukraine (March 4, 2015). Resolution № 83 About the statement of the list of the enterprises which have strategic value for economy and safety of the state. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2015-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
9. The Cabinet of Ministers of Ukraine (23.08.2018). Audit report on the results of the State Enterprise Dnieper Electric Locomotive Plant for the period from 01.01.2015 to 30.04.2018 № 04.05-20/2. Retrieved from <http://dkrs.kmu.gov.ua/kru/doccatalog/document?id=142810> [in Ukrainian].
10. The Cabinet of Ministers of Ukraine (November 28, 2018). Resolution № 358 On amendments to the appendix to the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated May 10, 2018 № 358. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmini-udodatok-do-rozporyadzhennya-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-10-travnja-2018-r-358> [in Ukrainian].
11. The Cabinet of Ministers of Ukraine (August 12, 2020). Resolution № 999-p On approval of the transformation of the state enterprise Dnieper Electric Locomotive Plant into a joint stock company. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999-2020-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
12. Kamyshanska, M.O. (2003). State property at the present stage of development of Ukraines economy. Donetsk: Institute of Industrial Economics of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].
13. Katsilo, D. Why did the Poles change their minds to build trains in Ukraine. *Liha.Biznes - League.Business*. Retrieved from <https://biz.liga.net/all/transport/article/pochemu-polyaki-peredumali-stroit-poezda-v-ukraine> [in Russian].
14. Krasovska, Z. (December 22, 2011). Klyuyev is urged to save the last state-owned plant in Dnipropetrovsk. *Dniprohrad - Dniprograd*. Retrieved from https://dniprograd.org/2011/12/22/klyueva-zaklikayut-vryatuvati-ostanniy-derzhavniy-zavod-dnipropetrovska_19431 [in Ukrainian].
15. Kudrya, Ya.V. (2015). Corporate development: principles, trends, tools / SI Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. Lviv [in Ukrainian].
16. Lartsev, V.S. (2001). A brief outline of the history of privatization in Ukraine. Kiev: Veles [in Russian].
17. Lednev, A. (16.05.2011). Ukrzaliznytsia unhooked Elektrovozostroyeniye. *Kommersant Ukraina - Kommersant Ukraine*, 74, 5. Kiev [in Russian].

18. Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. (January 24, 2017). Decree № 84 On renaming the State Enterprise Dnipropetrovsk Research and Production Complex Elektrovozobuduvannya increase the authorized capital of the State Enterprise Dnipro electric locomotive plant and approve a new version of the charter of the State Enterprise Dnipro electric locomotive plant. Retrieved from <https://www.me.gov.ua/Ascod/List?lang=uk-UA&id=f2e30594-ba6c-420f-9c24-2a852415a884&tag=InforezKnowledgeDb&fCtx=inName&fText=%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%0D%0A&fNum=84> [in Ukrainian].
19. The last state-owned enterprise for the construction of locomotives will be put up for sale. (September 20, 2018). *Novyny Dnipra - News of Dnipro*. Retrieved from <https://uanews.dp.ua/economy/2018/09/20/157040.html> [in Ukrainian].
20. Prospects for modernization of domestic electric locomotives of series DE1 and DS3 in the conditions of Lviv locomotive repair plant. (2018). *Lokomotyv inform - Locomotive inform*, 3-4 (117-118), 14-17. Kharkiv: Rolling stock [in Ukrainian].
21. President of Ukraine (28.08.2001). Decree № 210/93 About corporatization of enterprises. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/210/93#Text> [in Ukrainian].
22. Rakov, V.A. (1990). Locomotives and motorcar rolling stock of the railways of the Soviet Union (1976-1985). Moscow: Transport [in Russian].
23. Russian Railways will purchase 221 electric locomotives from JV Siemens and Sinara. (2010). *Kommersant - Kommersant*. Retrieved from <https://www.kommersant.ru/doc/1376222?isSearch=True> [in Russian].
24. Chumak, V.V., Bratash, V.A. (2002). Prospects for the development of electric locomotive construction in Ukraine. *Transport - Transport*, 11, 3-6. Dnipropetrovsk: DDTUZT [in Russian].
25. Shatovsky, A.S., Volneansky, G.S. (1998). Born three times. A brief outline of the history of the Dnepropetrovsk electric locomotive plant. Dnepropetrovsk: RIO APDKT [in Russian].
26. Yarchenko, K. (December 30, 2011). The scandalous director of DEVZ has resigned. *Dniprohrad - Dniprograd*. Retrieved from https://dniprograd.org/2011/12/30/skandalniy-direktor-devzu-pishov-z-posadi_19501 [in Ukrainian].

27. Yarchenko, K. (December 15, 2011). The last state-owned plant in Dnipropetrovsk is cut into metal. *Dniprohrad - Dniprograd*. Retrieved from https://dniprograd.org/2011/12/15/ostanniy-derzhavniy-zavod-dnipropetrovska-rizhut-na-metal_19374 [in Ukrainian].
28. Ruban, M.Yu. & Baka, B.O. (2020). Formation and development of main-line electric locomotive engineering in independent Ukraine (1991-2008). *Studies in history and philosophy of science and technology*, 1 (29), 105-112. doi: <https://doi.org/10.15421/272013>.
29. Ruban, M.Yu. (2020). Prerequisites of formation and development of mainline electric locomotives engineering at the Luhansk diesel locomotives engineering plant (1957-2014). *History of science and technology*, 10, 1 (16), 72-87. Kyiv: SUIT. doi: [https://doi.org/10.32703/2415-7422-2020-10-1\(16\)-72-87](https://doi.org/10.32703/2415-7422-2020-10-1(16)-72-87).

Стаття надійшла до редакції 14 квітня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.136>

УДК 339.138:174.4

JEL: C45, D87, M14, M31

Жмай О.В., старший викладач кафедри менеджменту та інновацій Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5276-3462>

e-mail: za@onu.edu.ua

Філатова М.О., студентка III курсу спеціальності «Менеджмент» Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

e-mail: mashaartdrawing@gmail.com

ВИЗНАЧЕННЯ ЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ЗАСТОСУВАННЯ НЕЙРОМАРКЕТИНГУ У СУЧАСНИХ РИНКОВИХ УМОВАХ

Значні можливості, широкий вибір та насичення ринку товарами та послугами ускладнюють прийняття споживачами рішення про купівлю тих чи інших товарів. Відчуваючи велику конкуренцію, значна частина сучасних компаній активно використовує найрізноманітніші підходи та методи маркетингу. Часто споживачі покладаються не на раціональні чинники, а на власні підсвідомі мотивації, викликані маркетинговими стимулами. Тому компанії приділяють значну увагу дослідженням поведінки та смаків споживачів, щоб наблизити кінцевого споживача до товару, переконавши його в необхідності споживання. Більшість вітчизняних компаній продовжують використовувати інструменти класичного маркетингу, незважаючи на появу інноваційних методів просування. Традиційні маркетингові дослідження дають результати, що можуть бути неефективними та значно відрізнятися від реальності, тому компанії починають шукати альтернативні способи вивчення поведінки споживачів. Одним із сучасних напрямів дослідження поведінки споживачів є нейромаркетинг, методи якого загострюють проблему етики нейронауки. Мета цієї статті – проаналізувати можливості інструментів нейромаркетингу для вивчення поведінки споживачів та визначити етичні аспекти використан-

© Жмай О.В., Філатова М.О., 2021

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2021. Вип. 54

ня нейромаркетингу в сучасних ринкових умовах. Ця мета передбачає виконання таких завдань: 1) розкрити актуальність використання нейромаркетингу; 2) розкрити зміст поняття нейромаркетингу та визначити його види; 3) порівняти традиційні маркетингові дослідження та нейромаркетинг; 4) визначити поняття нейроетики; 5) охарактеризувати проблеми нейроетики в маркетингу; 6) з'ясувати роль етичного кодексу на прикладі Кодексу етики NMSBA; 7) запропонувати рішення етичних проблем нейромаркетингу.

Було виявлено, що нейромаркетинг є перспективним маркетинговим інструментом, оскільки він надає нову інформацію, яку неможливо отримати за допомогою традиційних маркетингових досліджень. Він використовує нейробіологію для виявлення підсвідомих процесів прийняття рішень споживачами та розуміння справжніх стимулів їхньої поведінки. Нейромаркетологи проводять дослідження, щоб визначити дії споживачів, які відбуваються під впливом їх почуттів, думок, підсвідомих процесів. Тому нейромаркетинг дає змогу збільшити цінність продукції для споживачів та суспільства за умови спрощення відносин між споживачами та товарами. На відміну від традиційних маркетингових досліджень, нейромаркетингові дослідження дозволяють отримати результати з меншими відхиленнями від реальності завдяки здатності вивчати підсвідомі процеси у споживачів. Дослідження мозку в медичних та комерційних цілях передбачає необхідність вивчення етичних, правових та соціальних питань та наслідків, що можуть виникнути в процесі дослідження. Ці питання вивчає наука під назвою нейроетика. Найпоширеніші етичні проблеми нейромаркетингу такі: автономія, усвідомлена згода, конфіденційність споживачів та конфіденційність. Але якщо дотримуватися правил етичного кодексу, використання цих засобів може бути більш ефективним.

Ключові слова: нейромаркетинг, нейроетика, нейронаука, маркетингові дослідження, раціональний споживач, етичний кодекс.

Zhmai O., Filatova M.

DETERMINING THE ETHICAL ASPECTS OF USING NEUROMARKETING IN MODERN MARKET CONDITIONS

Significant opportunities, a wide choice and saturation of the market with goods and services make it difficult for consumers to make decisions about buying certain goods. Companies, experiencing high competition, actively use all possible approaches and methods of marketing. Often consumers do not rely on rational factors, but on their own subconscious motivations caused by marketing incentives. Therefore, companies pay considerable attention to research into consumer behavior and tastes to bring the end consumer closer to the product, convincing him of the need for its consumption. Most domestic companies continue to use the tools of classical marketing, despite the emergence of innovative methods of promotion. Traditional marketing research yields results that can be ineffective and deviate significantly from reality, so companies are beginning to look for alternative ways to study consumer behavior. One of the modern directions of research on consumer behavior is neuromarketing, whose methods exacerbate the problem of ethics of neuroscience. The purpose of this article is to analyze the possibilities of neuromarketing tools to study consumer behavior and determine the ethical aspects of the use of neuromarketing in today's market conditions. This goal involves the following tasks: 1) to reveal the relevance of the use of neuromarketing; 2) define the concept of neuromarketing and its types; 3) compare traditional marketing research and neuromarketing; 4) define the concept of neuroethics; 5) consider the problems of neuroethics in marketing; 6) consider the role of the code of ethics on the example of the NMSBA Code of Ethics; 7) identify solutions to ethical problems of neuromarketing. It has been found that neuromarketing is a promising marketing tool because it provides new information that cannot be obtained through traditional marketing research. It uses neurobiology to identify consumers' subconscious decision-making processes and to understand the true stimuli for their behavior. Neuromarketologists conduct research to determine consumer actions that occur under the influence of their feelings, thoughts, and subconscious processes. Therefore, neuromarketing makes it possible to increase the value of products for consumers and society, provided that it simplifies the relationship between consumers and products. Unlike traditional marketing research, neuromarketing research allows to obtain results with smaller deviations from reality due to the ability to study consumers' subconscious processes. Brain research for medical and commercial purposes involves the need to study ethical, legal and social issues and

consequences that may arise in the research process. These questions are studied by a science called neuroethics. The most common ethical problems of neuromarketing are autonomy, informed consent, consumer confidentiality, and privacy. But if you follow the rules of the code of ethics, the use of these tools can be more effective.

Keywords: *neuromarketing; neuroethics; neuroscience; marketing researches; rational consumer; code of ethics.*

Постановка проблеми. Сьогодні, в час великих можливостей, великого асортиментного вибору та насичення ринку товарами і послугами, споживачам стає все складніше приймати рішення про придбання різного роду продуктів. Компанії, відчуваючи високу конкуренцію, активно використовують усі можливі підходи та методи маркетингу. Найчастіше споживачі при здійсненні вибору спираються не на раціональні чинники, а на власні підсвідомі мотивації, викликані маркетинговими стимулами. Тому компанії приділяють значну увагу дослідженням поведінки споживачів та їх смаків, щоб зблизити кінцевого споживача з продуктом, переконуючи в необхідності його споживання.

Більшість вітчизняних підприємств продовжують застосовувати інструменти класичного маркетингу, не дивлячись на появу інноваційних методів просування. Традиційні маркетингові дослідження приносять результати, які можуть бути неефективними та значно відхилятися від дійсності, тому компанії починають шукати альтернативні способи вивчення поведінки споживачів. Одним із сучасних напрямків дослідження споживчої поведінки є нейромаркетинг, методи якого загострюють проблему етики нейронаук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання нейромаркетингових досліджень висвітлені в роботах таких науковців, як О. Красильников [5], К. Берд [6], М. Ліндстром [13], А. Трайндл [8], Г. Зальтман [4], О. Ошмаріна [17], А. Неділько [10], О. Крайнович [1]. Значну увагу етичним аспектам нейромаркетингу у своїх роботах приділяли М. Чернова [7], Л. Сандакова [14], О. Клепиков [7], Е. Мерфі [3], П. Рейнер [3].

Мета статті – аналіз можливостей нейромаркетингових інструментів для вивчення споживчої поведінки та визначення етичних аспектів застосування нейромаркетингу в сучасних ринкових умовах. Зазначена мета передбачає виконання таких завдань: розкрити актуальність використання нейромаркетингу;

дати визначення поняттю нейромаркетинг та розглянути його види; порівняти традиційні маркетингові дослідження та нейромаркетингові; дати визначення поняттю нейроетики; розглянути проблеми нейроетики в маркетингу; розглянути роль етичного кодексу на прикладі Етичного кодексу NMSBA; дослідити рішення етичних проблем нейромаркетингу.

Виклад основних результатів. Нові технології масово використовуються майже у всіх сферах людського життя, включаючи способи, якими фірми користуються для продажу і просування товарів та послуг. Сьогодні разом зі звичними інноваціями, такими як Інтернет, мобільні пристрої, додатки та соціальні медіа, з'являються більш значні нововведення, що мають значний вплив і на сферу маркетингу.

Маркетинг визначають як процес створення, спілкування, доставки й обміну товарів та послуг, встановлення їх цін, просування і розповсюдження, з тим щоб задовольнити цілі клієнтів, партнерів та суспільства в цілому [1]. Вивчення споживчої поведінки в сучасному світі отримало новий поштовх, зокрема, завдяки новим знанням про те, як люди приймають рішення. Це призвело до розвитку цілого комплексу нейронаук, однією з яких є нейромаркетинг – міждисциплінарна сфера дослідження на межі нейробіології і маркетингу. Вона являє собою новий методологічний маркетинговий підхід, що включає в себе дослідження поведінки споживачів із застосуванням інструментарію нейронаук [2].

Термін «нейромаркетинг» є відносно новим. Вперше він був використаний у 2002 р. німецьким професором А. Смідцем, однак вважається, що справжнім засновником нейромаркетингу є Джеррі Зальтман (Гарвардський університет), який вперше використав fMRI (функціональну магнітно-резонансну томографію) в якості маркетингового інструменту ще в 1999 р. [3]. Нейромаркетинг був запатентований під назвою ZMET, а сутність полягала у використанні наборів спеціально підібраних картинок, що викликають позитивну емоційну реакцію й активізують приховані образи-метафори, що стимулюють купівлю [4]. Перша міжнародна конференція, повністю присвячена нейромаркетинговим дослідженням, відбулася в 2004 р. в США [5]. На думку Ф. Котлера, сьогодні нейромаркетинг розвинувся до повноцінного напрямку маркетингу. В основу технології нейромаркетингу покладена модель, згідно з якою основна частина (більше 90%) розумової ді-

яльності людини, включаючи емоції, відбувається на рівні підсвідомості, тобто нижче рівнів контрольованого усвідомлення [6].

Хоча терміни нейромаркетинг та споживча нейронаука на практиці використовуються як взаємозамінні, вони можуть мати різне значення. Споживча нейронаука, як правило, посиляється на академічні дослідження, що поєднують декілька наук: нейронауку, психологію та біологію для пояснення споживчої поведінки людини. Нейромаркетинг, як правило, посиляється на інтерес до нейрофізіологічних інструментів, що використовуються при проведенні комерційних досліджень ринку.

Нейромаркетинг також визначають як складову нейроекономіки, в якій поєднується поведінкова економіка з нейронаукою та застосовуються нейронаукові методи аналізу і розуміння поведінки людей щодо ринків. Тобто нейроекономіка має на меті осмислити економічні проблеми шляхом аналізу нейронних процесів при прийнятті рішень.

Рис. 1 наочно демонструє місце споживчої нейронауки серед інших наук: вона знаходиться на перетині економіки, психології та нейронауки.

Рис. 1. Місце споживчої нейронауки серед інших наук
Джерело: авторська розробка.

Споживча нейронаука може розглядатися як академічне використання нейробіологічних технологій для кращого розуміння маркетингового впливу на поведінку споживачів. Нейромаркетинг є похідною споживчої нейронауки та посиляється на комер-

ційне застосування результатів нейробіологічних досліджень для подальшого розвитку бізнесу.

У маркетингових колах складається ставлення до нейромаркетингу як до процедурної складової, що містить у собі не завжди чіткі системні підходи (в основному, це стосується нейровізуалізації), що є деструктивним для нього як для перспективної дисципліни [7].

Залежно від каналів впливу на споживчу поведінку можна виділити п'ять видів нейромаркетингу:

1. Візуальний нейромаркетинг. Основний спосіб впливу на поведінку людини – це візуалізація. З цієї точки зору нейромаркетинг вивчає вплив кольорового рішення, дизайну, логотипу та упаковки продукції на купівельне рішення споживача.

2. Ароманейромаркетинг – це дослідження впливу запахів на поведінку людини. За допомогою аромату можна зміцнити зв'язок бренду зі споживачем. Наприклад, такі інструменти використовують заклади швидкого харчування та кав'ярні.

3. Смаковий нейромаркетинг дає змогу відслідковувати реакцію мозку на різні смакові відчуття, які отримує споживач при споживанні продукції, за допомогою чого у подальшому можна вдосконалювати смаки продукції, розуміючи, що споживачам подобається більше.

4. Тактильний нейромаркетинг – дослідження сприйняття покупцями продукції, що формується на основі відчуттів від дотику до неї.

5. Аудіонейромаркетинг – це вивчення впливу слухових подразників на поведінку споживачів. До таких подразників відносять фонову музику, звукоізоляцію та зовнішні шуми в процесі придбання споживачем товару або послуги.

Тож, залежно від виду продукції, компанії можуть обирати певні методи нейромаркетингу, які даватимуть змогу вивчити вплив на споживачів саме тих подразників, які є важливими для даних товарів чи послуг.

Уся розумова діяльність людини базується на матеріальному субстраті нейронних мереж, які поєднуються між собою в біохімічних і біофізичних процесах, що відбуваються в мозку [8]. У сучасних умовах розумова діяльність споживачів постійно піддається впливу зовнішніх чинників, що формують кінцеве рішення про придбання товару. Часто споживачі не роблять раціональний вибір, бо вони схильні до значної реакції на маркетингові

подразники: вплив брендів, реклами, ціни. Незначна категорія людей вдається до аналізу своїх підсвідомих процесів та впливу на них різних чинників, тому результати нейромаркетингових досліджень можна застосовувати для ефективного впливу на купівельне рішення споживачів. Люди можуть приймати рішення раціонально, але залишатися при цьому незадоволеними, а можуть поводити себе ірраціонально, отримуючи при цьому значно більше задоволення.

Отже, основним завданням нейромаркетингу вважають не лише непомітний вплив на думки та ідеї потенційного покупця, який він буде сприймати як власні бажання та мотивації, а й забезпечення задоволення споживача від покупки. Люди можуть сприймати це як маніпулювання їх підсвідомістю та скаржитися на втручання в їх приватне життя. Проте жодному індивіду неможливо нав'язати необхідність того продукту, який його ніколи не цікавив та не містить корисності для нього. Тож нейромаркетинг, як і маркетинг в цілому, допомагає споживачам розвинути їх бажання на основі існуючих потреб та прискорити процес прийняття рішення.

На основі цих суджень, із самого початку думка експертів про нейромаркетинг була суперечливою: з одного боку, цей напрям маркетингу покликаний забезпечити краще та більш ефективно управління маркетингом в результаті більш детального вивчення смаків споживачів; з іншого боку, це сфера, пов'язана з етичними проблемами щодо використання маркетингових методів та інструментів.

Людей оточує безліч інформації, обробка якої іноді коштує дорого. Для фірми є важливим рішенням скільки та яку інформацію надавати споживачам для обробки, щоб зберігати контроль над цим та одночасно максимізувати власний прибуток [9]. Таким чином, завдання маркетингу не завжди полягає в тому, щоб дати споживачеві більше інформації про потенційну покупку, а, можливо, в деякій мірі дати менше інформації. Підсвідомі процеси, на які впливають інструменти нейромаркетингу, допомагають споживачеві інтуїтивно обирати товар та швидко здійснювати покупки, не задумуючись про мотиви власного рішення. Тому, застосування нейромаркетингу може бути значно ефективнішим, ніж застосування традиційних маркетингових інструментів, які іноді лише гальмують економічну поведінку споживачів.

Основною проблемою традиційних маркетингових досліджень є неможливість індивідуума без спотворення оцінити своє сприйняття. Респондентам може бути складно пояснити свої емоції, викликані дією маркетингових подразників [10]. Не всі люди вміють усвідомлювати і керувати своїми почуттями та емоціями внаслідок слабкого емоційного інтелекту. Також респонденти можуть свідомо спотворювати інформацію через небажання співпрацювати під час дослідження або страху соціального несхвалення. Нейромаркетинг дає можливість отримувати більш достовірну інформацію і вивчати підсвідомі процеси людини в результаті впливу на неї стимулів маркетингу.

Традиційний маркетинг використовує психологічний рівень аналізу, що поступається нейробіологічному, але для ефективності ці два напрями можуть поєднуватися, щоб отримати унікальну можливість встановити стратегічне партнерство з власними клієнтами [11]. Головною перевагою використання нейромаркетингу є можливість проведення дослідження оцінки емоційних процесів і стану людини [12]. При вивченні позитивних і негативних реакцій мозку на ті чи інші образи нейромаркетологів абсолютно не цікавить усвідомлена реакція людини. Причиною цього є поставлена мета нейромаркетингового дослідження – встановити, наскільки реклама ефективна в підсвідомій стимуляції до покупки конкретного товару або виробленні лояльності до бренду [13]. Цей інструмент дозволяє отримати відомості про підсвідомі процеси з меншими відхиленнями в порівнянні з методами традиційного маркетингу, такими як опитування, фокус-групи, анкетування тощо.

Прийоми нейромаркетингу насправді тісно пов'язані з маркетингом, адже нейромаркетингові дослідження дають змогу вивчити та проаналізувати підсвідомі процеси споживачів та вплив на них різних подразників, а маркетинг, в свою чергу використовує результати таких досліджень для удосконалення продукції та її ефективного просування (табл. 1).

Так як нейромаркетингові прийоми дають змогу досліджувати підсвідомі процеси споживачів, то у компаній, задля отримання швидкого прибутку, виникає спокуса навчитись маніпулювати підсвідомістю, щоб впливати на купівельні рішення споживачів відносно власної продукції. Тому споживачі негативно реагують на нейромаркетингові дослідження, відчуваючи себе «маріонетками» без власної думки. Проте навіть нейромаркетингові ін-

струменти не здатні нав'язати людині вибір, вони лише сприяють більш сильному емоційному зв'язку товару зі споживачем.

Таблиця 1

Порівняння традиційних маркетингових та нейромаркетингових досліджень

Критерії порівняння	Маркетинг	Нейромаркетинг
Методи досліджень	Опитування (анкетні, поштові, телефонні), спостереження, фокус-групи, глибинні інтерв'ю, експерименти, кабінетні дослідження.	Електронейроміографія (ЕМГ), Електроенцефалографія (ЕЕГ), Функціональна магнітно-резонансна томографія (фМРТ), реєстрація положення очей і напрямку погляду та соціально-психологічні методи.
Вартість та учасники досліджень	Невисока, компанії в змозі проводити власними зусиллями.	Висока, компанії змушені користуватися послугами приватних і державних медичних установ, лабораторій, наукових інститутів.
Спотворення дійсності	Високе через суб'єктивність відповідей споживачів.	Невисоке через прямий вплив на мозок людини.
Цільова група досліджуваних	Велика, дослідження проводяться масово.	Невелика, дослідження проводяться індивідуально.
Сутність досліджень	Збір та аналіз даних задля корегування наявної ситуації в компанії та виявлення її потенційних можливостей.	Вивчення та аналіз впливу зовнішніх подразників на підсвідомі процеси людини задля розуміння її споживачької поведінки.

Джерело: складено авторами.

Кожного дня людський мозок витримує безліч зовнішніх атак. Ми отримуємо інформацію з багатьох джерел, і не завжди ця інформація є релевантною, тому наш мозок перенапружується і працює неефективно. Саме щоб захистити мозок від перенавантаження, зберегти тверезість думок та індивідуальність кожної людини була створена така наука, як нейроетика.

Термін не довелося винаходити, оскільки поняття «нейроетика» почало використовуватися ще з 70-х років. Щоправда, воно мало вузькоспеціалізований характер і мало на увазі медичну

етику в неврології. До нейроетики в ті часи відносили етичні проблеми взаємодії з хворими з порушеннями мозкових процесів (наприклад, після епілепсії або травми головного мозку), а також проблеми з порушеннями психіки у дітей. З розвитком нейродосліджень термін «нейроетика» став все частіше застосовуватися в сфері новітніх способів вивчення мозкових процесів і використання отриманих результатів в медицині, торгівлі, бізнесі тощо [14]. Науковці по-різному трактують поняття «нейроетики»: і як розділ біоетики, і як прикладну етику, і як специфічний розділ нейронауки, і як етику та філософію свідомості, і як самостійний різновид етики. Загалом, нейроетику тлумачать у двох напрямках: по-перше, як сукупність моральних аспектів нейробіологічних досліджень; по-друге, як сукупність процесів мозку, що роблять можливими прийняття моральних рішень.

У даній статті поняття «нейроетика» використовується у першому тлумаченні, адже практика нейромаркетингу на ринках і в компаніях підняла декілька етичних питань, пов'язаних з нейробіологічними дослідженнями поведінки споживачів. Ці проблеми представлені турботою про конфіденційність і приватність даних споживачів, про заборону втручання в їхнє приватне життя, про вміння користуватися отриманою інформацією з нейромаркетингових досліджень. Оскільки застосування нейробіології в маркетингу для багатьох країн все ще залишається новим, більшість зацікавлених сторін самі не знають, що можна та що не можна робити, і не замислюються про потенційні загрози нейромаркетингу. В наш час кількість етичних аспектів нейромаркетингу збільшується, але виділяють такі основні проблеми нейроетики в маркетингу:

1. Забезпечення конфіденційності та приватності споживачів. У нейромаркетингу вирішенням цієї проблеми може стати турбота про гарантії, що були надані компанією споживачам, в тому, що їхня особиста інформація та дані залишаються конфіденційними і будуть передаватися анонімно або за згодою клієнта.

2. Негативний вплив на споживачів, використання маніпуляцій їхньою свідомістю. У світлі цієї проблеми порушується питання про вільний вибір споживачів. Кожна людина має право на усвідомлений вибір і самостійне прийняття рішень. У практиці купівлі-продажу принцип автономії пов'язаний з наданням клієнтам можливості приймати рішення щодо придбання продуктів чи послуг на основі достовірної та релевантної інформації. З появою

нейромаркетингу принцип автономії може бути порушено, тому що стало можливим маніпулювання підсвідомістю споживачів з метою продажу певного продукту [15].

3. Порушення здорової конкуренції між компаніями. Ця проблема має як економічний, так і етичний характер. Фірми, що використовують нейромаркетинг, мають потенційно несправедливу перевагу перед тими, хто не має можливості його використовувати. Так як дослідження в області нейробіології вимагають значних матеріальних ресурсів, то дрібні компанії не зможуть дозволити собі використання нейромаркетингу, внаслідок чого ймовірність їх зникнення з ринку збільшиться.

4. Захист вразливих груп суспільства від надмірного впливу на них результатів експериментів. Такі групи включають психічно нездорових суб'єктів, дітей та людей з обмеженими можливостями або з неврологічними захворюваннями [16]. Такі люди менш зрілі в прийнятті рішень, тому на них легше впливати. Іншими словами, ці групи мають потребу в більш високому захисті, щоб уникнути будь-яких етичних порушень їх приватного життя та конфіденційності.

5. Занепокоєння соціуму про надмірний вплив на процес прийняття рішення споживачем. Виходячи з цієї проблеми, важливим питанням є раціональність споживачів, яка пов'язана зі сприйняттям і обробкою інформації, доступної для них. Економічна наука трактує раціональну поведінку як тип поведінки, який дає можливість максимізувати корисність для індивіда в рамках певних обмежень, основним з яких є його матеріальний дохід. Проте найчастіше люди не приймають рішення на основі повністтю раціональних критеріїв. Дуже важливими є асоціації з брендом, тому що вони активно впливають на підсвідомість людини і викликають певні емоції, пов'язані з продуктом. Нейромаркетинг, як і реклама, поглиблює емоційну прихильність споживачів до товару або бренду [17].

Головна проблема полягає не в тому, чим займається нейромаркетинг, а в тому, що люди, які працюють з цим інструментом, роблять з інформацією, яку він їм дає. Результати нейромаркетингових досліджень можуть бути корисні тільки при ефективному використанні їх на благо споживачів. Маркетинг і нейромаркетинг повинні робити продукти більш сумісними з уподобаннями і смаками споживачів.

З самого початку використання інструментів нейробіології в маркетингу дослідники вели мову про необхідність створення етичного кодексу. Більшою мірою це спрямовано на захист споживачів і покупців нейромаркетингових послуг, а особливо вразливих груп, яким нейромаркетинг може завдати шкоди. У наш час вже створено Етичний кодекс NMSBA з метою гарантії дотримання етичних стандартів в індустрії нейромаркетингу. Кодекс являє собою перший крок до міжнародних стандартів використання нейробіологічних методів для вивчення ефективності [17]: упаковки і дизайну продукту, рекламних кампаній, а також комунікаційних кампаній, що проводяться некомерційними організаціями і державними установами.

Кодекс етики для індустрії нейромаркетингу порушує три важливих питання:

1. Відновлення довіри суспільства до легітимності та порядності нейромаркетингу.
2. Гарантія захисту конфіденційності учасників дослідження.
3. Захист покупців нейромаркетингових послуг [18].

Розглянувши статті даного кодексу, можна побачити, що він націлений на вирішення основних етичних проблем використання нейробіологічних інструментів у маркетингових дослідженнях. Зокрема, статті «Чесність» та «Надійність» застерігають від нанесення шкоди споживачам та покупцям нейромаркетингових послуг у результаті нейробіологічних досліджень. Підкреслюється важливість компетентності дослідників та вдосконалення вмінь з обробки інформації, отриманої в ході досліджень. Стаття «Прозорість» закріплює обов'язковість інформування споживачів про методи нейромаркетингу та проведення нейродосліджень лише за добровільної згоди респондентів, при цьому інформація повинна бути достовірною та доступною для звичайної людини. Також згаданий вище кодекс містить статті, що забезпечують споживачам їх право на конфіденційність особистої інформації та невтручання в приватне життя.

Окремою статтею регулюється проведення нейромаркетингових досліджень над вразливими групами суспільства, а особливо над особами, що не досягли 18-річного віку. Це пояснюється тим, що такі групи людей мають більш нестійку психіку та легше піддаються різного роду маніпуляціям, тому вони потребують вищого рівня захисту. Тягар психічних захворювань очевидний як на особистому, так і на суспільному рівнях. Психічні захворю-

вання, як і фізичний стан людини важливі для вибору інструментів впливу на її споживацьку поведінку. Соціальний маркетинг може використовуватися як спосіб зменшення тягаря психічних захворювань на всіх рівнях, досягаючи взаємної довіри між фірмою-продавцем та споживачем [19]. Через те, що методи нейромаркетингу передбачають безпосереднє дослідження мозку, вони можуть здійснювати шкідливий вплив на психічний стан людини і погіршувати ставлення споживачів до нейромаркетингових досліджень. Тим не менш, цілеспрямована комунікація, покликана впливати на поведінку споживачів у різній мірі, може набувати різної сили, що буде зростати у міру накопичення знань, отриманих у результаті прикладних нейронаукових досліджень.

Незважаючи на можливі етичні проблеми, справжньою ідеєю нейромаркетингу є створення компаніями кращого продукту або більш корисної реклами з метою повного інформування споживача без маніпуляцій його розумом. Маркетинг в будь-якому його прояві націлений на споживача і повинен приносити йому користь, лише тоді він буде ефективним. Отже, компанії повинні дбати про якість продукту і досягати максимального задоволення споживачів від його використання. Щоб вирішити етичні проблеми нейромаркетингу, необхідно рухатися в таких важливих напрямках:

- встановити суспільну довіру до нейромаркетингових досліджень, підвищити компетентність і порядність маркетологів;
- захистити конфіденційність і приватність учасників;
- слідувати етичному кодексу використання інформації нейромаркетингових досліджень.

Висновки. Нейромаркетинг є інноваційним, відносно новим інструментом, проте нейромаркетингові компанії вже існують в США, Австралії, Бельгії, Бразилії, Канаді, Китаї, Данії, Франції, Італії, Індії, Японії, Росії та багатьох інших країнах. Це перспективний інструмент маркетингу, оскільки дає нову інформацію, яку неможливо одержати за допомогою традиційних маркетингових досліджень. Він використовує нейробиологію, щоб виявити підсвідомі процеси прийняття рішень споживачами та зрозуміти істинні стимули їх поведінки. Нейромаркетологи проводять дослідження з метою визначення споживацьких дій, що відбуваються під впливом їх відчуттів, думок, підсвідомих процесів. Тому нейромаркетинг дає змогу підвищити цінність продуктів для споживачів і суспільства, за умови, якщо він спрощує зв'язок між спожива-

чами і продуктами. На відміну від традиційних маркетингових досліджень, нейромаркетингові дослідження дають змогу отримати результати з меншими відхиленнями від дійсності завдяки можливості вивчати підсвідомі процеси споживачів. Дослідження мозку для медичних та комерційних цілей передбачає необхідність вивчення етичних, правових та соціальних проблем і наслідків, які можуть виникнути в процесі досліджень. Ці питання вивчає наука, що має назву нейроетика. Етичні проблеми нейромаркетингу, що найчастіше зустрічаються, це – автономія, інформована згода, конфіденційність споживачів і недоторканість їхнього приватного життя. Але якщо слідувати правилам етичного кодексу, використання цих інструментів може бути більш ефективним.

1. Krajnovic A., Sikiric D., Jasic D. Neuromarketing and customers free will. Proceedings of the 13th Management International Conference. 2012. P. 1143-1163.
2. Жмай О.В. Становлення та розвиток концепції нейромаркетингу в сучасних умовах. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. Т. 17. Вип. 1(38): збірка наукових праць. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. С. 157-170. doi: [https://doi.org/10.18524/2413-9998.2018.1\(38\).135569](https://doi.org/10.18524/2413-9998.2018.1(38).135569).
3. Murphy E.R., Illes J., Reiner P.B. (2008). Neuroethics of neuromarketing. *Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review*, Vol. 7, issue 4-5, pp. 293-302. doi: <https://doi.org/10.1002/cb.252>.
4. Zaltman G., Kosslyn S.M. Neuroimaging as a marketing tool. USPTO, ed. (United States), 2000. URL: <https://patentimages.storage.googleapis.com/ab/d9/9c/853929847ca113/US6099319.pdf> (accessed 21.05.2021).
5. Красильников А.Б. Становление концепции нейромаркетинга. *Проблемы современной экономики: евразийский межрегиональный науч.-аналит. журнал*. 2015. № 1. С. 179-181.
6. Берд К. Неосознанный брендинг. *Компьютерра*. 2006. № 46. С. 38-39.
7. Чернова М.А., Клепиков О.Е. Нейромаркетинг: к вопросу об этической составляющей. *Национальный психологический журнал*. 2012. № 1(7). С. 139-142.
8. Трайндл А. Нейромаркетинг. Визуализация эмоций. Москва: Альпина Паблишер, 2017. 112 с.

9. Jerath Kinshuk and Ren Qitian. (2020). Consumer Attention to Favorable and Unfavorable Product Information, and Firm Information Design (January 7, 2020). doi: <http://doi.org/10.2139/ssrn.3515285> (accessed 21.05.2021).
10. Неделько А.Ю. Возможности и ограничения использования методов нейромаркетинга. *Управленческие науки*. 2018. № 8(4). С. 77-83. doi: <https://doi.org/10.26794/2404-022X-2018-8-4-77-83>.
11. Hayes S.C., Law S., Malady M., Zhu Z. & Bai X. (2019). The centrality of sense of self in psychological flexibility processes: What the neurobiological and psychological correlates of psychedelics suggest. *Journal of Contextual Behavioral Science*. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2019.11.005>.
12. Dengfeng Yan, Jaideep Sengupta. The Effects of Numerical Divisibility on Loneliness Perceptions and Consumer Preferences. *Journal of Consumer Research*. Vol. 47. Issue 5. February 2021. P. 755-771. doi: <https://doi.org/10.1093/jcr/ucaa026>.
13. Lindstrom M. (2010). Buyology: Truth and Lies About Why We Buy. Currency. 272 p.
14. Сандакова Л.Б. Проблема дискриминации в контексте нейроэтики. *Идеи и идеалы*. 2019. Т. 11. № 1. Ч. 2. С. 274-295. doi: <https://doi.org/10.17212/2075-0862-2019-11.1.2-274-295>.
15. Belasku A. (2020). Neuromarketing ethics: how far is too far? URL: <https://cxl.com/blog/neuromarketing-ethics>.
16. Этика нейромаркетинга: как не зайти слишком далеко? URL: <https://lpgenerator.ru/blog/2020/03/17/etika-nejromarketinga-kak-ne-zajti-slishkom-daleko> (дата звернення: 25.04.2021).
17. Ошмарина Е.А. Эмоциональный брендинг и нейромаркетинг. *Бренд-менеджмент*. 2018. № 1. С. 2-11.
18. NMSBA Code of Ethics - NMSBA: веб-сайт. URL: <https://www.nmsba.com/buying-neuromarketing/code-of-ethics> (дата звернення: 25.04.2021).
19. Meyer J.H., De Ruyter K., Grewal D. et al. (2020). Categorical versus dimensional thinking: improving anti-stigma campaigns by matching health message frames and implicit worldviews. *J. of the Acad. Mark. Sci.* 48, 222-245. doi: <https://doi.org/10.1007/s11747-019-00673-7>.

References

1. Krajnovic, A., Sikiric, D., Jasic, D. (2012). Neuromarketing and customers free will. Proceedings of the 13th Management International Conference. P. 1143-1163.

2. Zhmai, O.V. (2018). Formation and development of the neuromarketing's concept in modern conditions. *Rynkova ekonomika: suchasna teoriya i praktyka upravlinnya - Market Economy: Modern Management Theory and Practice*, 17, 1 (38), 157-170. doi: [https://doi.org/10.18524/2413-9998.2018.1\(38\).135569](https://doi.org/10.18524/2413-9998.2018.1(38).135569) [in Ukrainian].
3. Murphy, E.R., Illes, J., Reiner, P.B. (2008). Neuroethics of neuromarketing. *Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review*, 7, 4-5, 293-302. doi: <https://doi.org/10.1002/cb.252>.
4. Zaltman, G., Kosslyn, S.M. (2000). Neuroimaging as a marketing tool. USPTO, ed. (United States). Retrieved from <https://patentimages.storage.googleapis.com/ab/d9/9c/853929847ca113/US6099319.pdf>.
5. Krasilnikov, A.B. (2015). Formation of the concept of neuromarketing's concept. *Problemy sovremennoy ekonomiki: yevraziyskiy mezhregional'nyy nauch.-analit. zhurnal - Problems of the modern economy: Eurasian interregional scientific study. magazine*, 1, 179-181 [in Russian].
6. Berd, K. (2006). Unconscious branding. *Komp'yuterra - Computerra*, 46, 38-39 [in Russian].
7. Chernova, M.A., Klepikov, O.E. (2012). Neuromarketing: on the ethical issue. *Natsional'nyy psikhologicheskiiy zhurnal - National Psychological Journal*, 1(7), 139-142 [in Russian].
8. Trayndl, A. (2017). Neuromarketing. Visualizing Emotions. Moscow: Alpina Publisher [in Russian].
9. Jerath, Kinshuk and Ren, Qitian. (2020). Consumer Attention to Favorable and Unfavorable Product Information, and Firm Information Design (January 7, 2020). doi: <http://doi.org/10.2139/ssrn.3515285>.
10. Nedelko, A.Yu. (2018). Possibilities and limitations of using neuromarketing methods. *Upravlencheskiye nauki - Management sciences*, 8(4), 77-83. doi: <https://doi.org/10.26794/2404-022X-2018-8-4-77-83> [in Russian].
11. Hayes, S.C., Law, S., Malady, M., Zhu, Z., Bai, X. (2019). The centrality of sense of self in psychological flexibility processes: What the neurobiological and psychological correlates of psychedelics suggest. *Journal of Contextual Behavioral Science*. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2019.11.005>.
12. Dengfeng Yan, Jaideep Sengupta. (February 2021). The Effects of Numerical Divisibility on Loneliness Perceptions and Consumer Preferences. *Journal of Consumer Research*, 47, 5, 755-771. doi: <https://doi.org/10.1093/jcr/ucaa026>.

13. Lindstrom, M. (2010). Buyology: Truth and Lies About Why We Buy. Currency.
14. Sandakova, L.B. (2019). The problem of discrimination in the context of neuroetics. *Idei i idealy - Ideas and ideals*, 11, 1, part 2, 274-295. doi: <https://doi.org/10.17212/2075-0862-2019-11.1.2-274-295> [in Russian].
15. Belasku, A. (2020). Neuromarketing ethics: how far is too far? Retrieved from <https://cxl.com/blog/neuromarketing-ethics>.
16. The ethics of neuromarketing: how not to go too far? Retrieved from <https://lpgenerator.ru/blog/2020/03/17/etika-nejromarketinga-kak-ne-zajti-slishkom-daleko> [in Russian].
17. Oshmarina, E.A. (2018). Emotional branding and neuromarketing. *Brend-menedzhment - Brand management*, 1, 2-11 [in Russian].
18. NMSBA Code of Ethics. Retrieved from <https://www.nmsba.com/buying-neuromarketing/code-of-ethics>.
19. Meyer, J.H., De Ruyter, K., Grewal, D. et al. (2020). Categorical versus dimensional thinking: improving anti-stigma campaigns by matching health message frames and implicit worldviews. *J. of the Acad. Mark. Sci.* 48, 222-245. doi: <https://doi.org/10.1007/s11747-019-00673-7>.

Стаття надійшла до редакції 16 серпня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.154>

УДК 330.341.2:330.8 Вернадський

JEL: B12; B31; O43

Гордіца К.А., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9816-2467>
e-mail: karol67@ukr.net

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ У ПРАЦЯХ І.В. ВЕРНАДСЬКОГО¹

Стаття присвячена вивченню та висвітленню питань формування інституційного середовища у науковому доробку відомого вченого-економіста XIX ст. Івана Вернадського. Метою дослідження є історико-економічне узагальнення поглядів І. Вернадського на інституційні аспекти економічної діяльності та розвитку. Виявлено глибоке розуміння вченим тієї важливої ролі, що відіграють суспільні інститути в економічній дійсності та важливість їх вивчення для повноти економічного аналізу. Встановлено, що він високо цінував праці інших вчених-економістів, які застосовували інституційні підходи, та приділяв у своїх працях значну увагу впливу інституційного середовища та окремих його складових на результати економічної діяльності. Основну увагу в статті присвячено історико-теоретичному аналізу поглядів І. Вернадського на поняття власності та володіння як ключових категорій економіки й права, їх економічне значення та взаємозв'язок з іншими категоріями політичної економії, такими як багатство, цінність, дохід. Проаналізовано погляди І. Вернадського на найбільш вагомий інституційні чинники економічного розвитку, зокрема економічну свободу, вільну приватну власність, розвиток знання, освіти й науки, виховання таких моральних якостей як сумлін-

¹ Публікація здійснюється за матеріалами виконання НДР «Еволюція парадигми та доктрин економічної взаємодії держави та ринку» № ДР 0119U103623 у ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

ня, чесність, ощадливість тощо, а також вплив національного менталітету на економічну політику. Обґрунтовано висновок, що розроблена І. Вернадським оригінальна концепція власності й володіння може бути оцінена як вагоме досягнення тогочасної економічної науки, оскільки вона містила не лише постулати класичної політекономії, але й елементи майбутньої інституційної теорії прав власності, зокрема в частині інституційної природи володіння і власності як чинників, що визначають межі господарської діяльності.

Ключові слова: Іван Вернадський, суспільні інститути, інституційне середовище економічної діяльності, економічний розвиток, власність, володіння.

Gorditsa K.

INSTITUTIONAL ASPECTS OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE WORKS OF I.V. VERNADSKY

The article is devoted to the study and coverage of the institutional environment formation in the scientific achievements of the famous scientist-economist of the XIX century Ivan Vernadsky. The purpose of the study is the historical and economic generalization of I. Vernadsky's views on the institutional aspects of economic activity and development. The scientist had a deep understanding of the important role that social institutions play in economic reality and the importance of their study for the completeness of economic analysis. He highly valued the work of other economists who used institutional approaches, and paid considerable attention in his work to the influence of the institutional environment and its individual components on the results of economic activity. The main attention of the article is devoted to the historical-theoretical analysis of I. Vernadsky's views on the concept of property and possession as key categories of economy and law, their economic significance and relationship with other categories of political economy, such as wealth, value, income. The author analyzes I. Vernadsky's views on the most important institutional factors of economic development, in particular economic freedom, free private property, development of knowledge, education and science, education of such moral qualities as conscience, honesty, thrift, etc., as well as the influence of national mentality on economic policy. The conclusion is that the original concept of property

and possession developed by I. Vernadsky can be assessed as a significant achievement of contemporary economics, as it contains not only the postulates of classical political economy, but also elements of the subsequent institutional theory of property rights, in particular the institutional nature of ownership and property as factors that determine the borders of economic activity.

Keywords: Ivan Vernadsky, social institutions, institutional environment of economic activity, economic development, property, possession.

Постановка проблеми. Вивчення і висвітлення наукової спадщини вітчизняних вчених-економістів минулих часів є надзвичайно важливою традиційною складовою історико-економічних досліджень, що не втрачає актуальності. Розкриття змісту і значення для розвитку суспільно-економічної думки та народного господарства теоретичних і науково-практичних надбань як відомих, так і малознаних дослідників сприяє не лише розширенню наукового кругозору і збагаченню сучасних економічних концепцій оригінальними ідеями, а й формуванню поваги до історії своєї країни та її ключових постатей. У числі таких визначних постатей почесне місце по праву займає Іван Васильович Вернадський (1821–1884) – один із перших українських економістів-теоретиків, видатний дослідник світової економічної думки, педагог, публіцист, державний і громадський діяч. Його 200-річний ювілей, що відзначається цього року, надає сучасним історикам-економістам прекрасну нагоду поповнити наші спільні знання про його науковий доробок і відкрити в ньому нові грані.

Аналіз публікацій за темою. Українськими дослідниками приділено чимало уваги аналізу наукових здобутків Івана Вернадського. Початок цій справі був покладений окремими розділами у працях Л. Горкіної [1], С. Злупка [2], Л. Корнійчук [3], І.-С. Коропецького [4], деяких інших науковців. Вагомим внеском стала фундаментальна монографія за редакцією В. Базилевича «І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні» [5], авторами якої, серед іншого, докладно розглянуто економіко-політичні погляди І. Вернадського на західно-європейський лібералізм (В. Осецький), розроблення ним проблем теорії та історії політичної економії (Т. Гайдай, І. Назаров), внесок вченого у дослідження аграрних проблем (А. Маслов) та у розробку теоретико-методологічних засад статистики (Е. Галицька,

О. Прімерова). Ґрунтовна стаття В. Небрат присвячена аналізу категорій суспільного господарства та державних фінансів у теорії народного добробуту І. Вернадського [6]. Однак вивченню інституційних питань у творчості вченого цими та іншими авторами приділено недостатньо уваги, вони розглядаються здебільшого фрагментарно, в контексті аналізу інших проблем.

Мета статті. Метою публікації, що пропонується до уваги, є історико-економічне узагальнення поглядів І. Вернадського на інституційні аспекти економічної діяльності та розвитку, здійснене у якості доповнення і розширення тематики попередніх досліджень.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що І. Вернадський був послідовним прибічником методологічного принципу «чистої науки» і застерігав від ототожнення політичної економії з державно-господарською практикою, як це було властиво, зокрема, адептам доктрини протекціонізму. Він був переконаний, що в такому разі економічна наука втрачає «всю свою теоретичну цінність, весь сенс своїх досліджень, всю обов'язкову силу своїх уроків і будь-яку можливість мати загальне, світове значення для всіх і кожного» [7, с. 681]. Проте вчений був далекий від думки перетворити економічну теорію на суху схоластику, відірвану від реального життя. Підтвердження його глибокого розуміння тієї важливої ролі, що відіграють суспільні інститути в економічній дійсності, ми можемо знайти практично в усіх його працях, у тому числі історико-економічних.

Так, характеризуючи економічні твори послідовників Адама Сміта і віддаючи їм належну повагу, І. Вернадський дорікав Джеймсу Міллю у надто абстрактному характері викладення положень його «Основ політичної економії» і зауважував: «Другорядні засади або мінливі обставини залишені ним майже зовсім без уваги, у чому він наслідував Рікардо» [7, с. 643]. Водночас він звертав увагу на значно слабший в теоретичному плані твір Томаса Чалмерса «Християнська і цивільна економія великих міст», який здобув широку популярність в Англії не в останню чергу завдяки наголосу на соціально-економічному значенні інституційних чинників, насамперед моральних: головними засобами боротьби з бідністю автор називав освіту (переважно моральну та релігійну), порядок, ощадливість, працю і приватну благодійність [7, с. 642–643].

Особливо високо оцінював І. Вернадський теорію цивілізації Генріха Шторха, що склала одну з головних частин його «Курсу

політичної економії», розглядаючи її як «розширення меж науки», надзвичайно корисне для правильного розуміння її основних засад; і хоча це було певним відступом від «чистої науки», схвалював залучення до економічного аналізу фактів суспільного життя, які надають «багато матеріалів для збагачення економічного знання» [7, с. 651–652]. З подібних міркувань він вважав «не менш талановитим і практичним» трактат Мельхіора Джиойї «Новий проспект економічних наук...», у якому автор зробив спробу об'єднати «весь зміст нашої науки», включивши до нього теорії державного управління, постанови урядів та народні звичаї; і хоча, на погляд І. Вернадського, це зробило його текст надто стислим і навіть сухим, разом з тим надало йому повноти, якої часто бракує політико-економічним творам, оскільки він аналізував «головні цілі господарства» у їхньому взаємозв'язку з «фактами економічної діяльності та різноманітними установами» [7, с. 654–655].

Як палкий прихильник доктрини економічного лібералізму І. Вернадський не міг залишити поза дослідницькою увагою суспільний інститут, що в умовах мінімізації економічного втручання держави в економіку виконує роль головного регулятора вільної ринкової взаємодії господарюючих суб'єктів – інститут власності. Природно, що оригінальна концепція власності, яка кореспондується не лише з положеннями класичної школи політекономії, але й певною мірою з сучасною інституційною теорією «пучка прав» власності, стала важливою складовою системи його теоретичних поглядів.

Початкові положення концепції І. Вернадського у загальних рисах наслідують поглядам економістів-класиків: під власністю він розуміє «усе те, що присвоєно окремій людині або цілому суспільству людей», а джерела власності й багатства в широкому розумінні вбачає у поєднанні продуктів природи і праці людини [8, с. 726]. Однак він іде далі, розглядаючи складові частини власності, до яких зараховує «різного роду майно і різноманітні права, або масу праці, що у ній міститься, та масу капіталів, що їй присвоєні» [8, с. 727]. Отже, тут має місце як традиційне ототожнення власності з майном, так і прогресивний погляд на власність як сукупність певних прав.

Але й цим поняття власності у І. Вернадського не обмежується: він додає до його складу елементи ринкової правової взаємодії, такі як права однієї особи на власність іншої, виражені, з

одного боку, у формі *вимоги*, а з іншого – у формі *боргу*. Це дає вченому підстави для виведення своєрідної формули власності, яку він визначає як «закон Політичної Економії»: $V = T + B + F - D$, де V означає чисте майно, T – трудове, B – речове майно, F – вимоги і D – борг [8, с. 727]. Такий підхід можна розцінювати як крок уперед у розвитку тогочасної теорії власності, оскільки він дозволяв аналізувати майнові відносини економічних суб'єктів у їх динаміці.

Розглядаючи спільну й приватну форми власності, І. Вернадський наголошував, що вони мають однакове значення; різниця між ними полягає лише в тому, що першою володіє особа юридична, а друга належить виключно одній «дійсній» (фізичній) особі. Тому він вважав безперспективним створення різного роду соціалістичних общин, члени яких мають рівні права на спільну власність, зокрема таку як «фаланстери». На думку вченого, вони не можуть досягти своєї мети (підвищення суспільного добробуту шляхом перетворення всіх приватних власностей на одну спільну) і не є винятком власності, бо кожна з них необхідно має виняткові права перед іншою на своє майно, а отже, «так звана спільна власність також є винятковою власністю юридичної особи» [8, с. 726–727].

Принциповим моментом концепції власності у І. Вернадського є розмежування понять «власність» і «володіння». Він не включає володіння у «пучок» прав власності, як сучасна інституціональна теорія, але й не протиставляє ці поняття: вони втілюють два різних аспекти єдиного суспільного інституту – економічний і юридичний. Якщо власність у нього виступає насамперед як правова категорія ринку, що регулює майнові відносини учасників обміну та визначає їх майновий статус, то володіння він розглядає «не як право володіння річчю або предметом, а як фактичне підґрунтя будь-якої економічної діяльності» [8, с. 747]. Іншими словами, власність завдає «правила гри» у сфері обміну, а володіння – у сфері виробництва благ.

Володіння вчений поділяв на повне й неповне, тривале (вічне) й тимчасове (власність і користування) [8, с. 747]. Отже, певне підпорядкування все ж присутнє: власність визначається як окремий випадок більш широкого поняття – володіння, а саме як тривале (вічне) володіння. З цього випливає, що економічний аспект (володіння) є пріоритетним відносно правового аспекту (власності), а сфера виробництва превалює над сферою обміну,

що є цілком виправданим для економічних поглядів епохи становлення ринкового господарства.

Економічну роль володіння І. Вернадський визначав як необхідну умову будь-якої виробничої діяльності. Адже для кожного виробництва має існувати можливість довільно розпоряджатися річчю або предметом, над яким здійснюється трудова діяльність, і саме таку можливість надає володіння. «Без володіння, без можливості розпоряджатися предметом, – відзначав вчений, – не можна уявити ніякого виробництва, а отже й добробуту, тому що виробництво є актом нашої діяльності, через яку ми змінюємо предмети, робимо їх більш цінними, відповідно до існуючих потреб» [8, с. 747]. Отже, право володіння у виробництві реалізується через право розпорядження, яке в цьому випадку виступає як функція володіння.

І. Вернадський розглядав володіння як необхідне економічне явище, що є природним доповненням до праці, зазначаючи, що разом вони становлять «дві необхідні умови людських потреб», які знаходяться між собою у взаємодії. Він проводив аналогію між працею як відцентровою силою, що прагне розширення, збільшуючи коло своєї діяльності й надаючи предметам більшої користі й цінності, та володінням як силою доцентровою, що є елементом обмеження; і хоча дія цих сил є різною, як і самі ці сили, насправді вони доповнюють одна іншу [8, с. 748]. У цьому положенні виразно проглядає глибоке розуміння вченим інституційної природи володіння і власності як чинників, що визначають межі виробничої діяльності і людського прагнення до збагачення.

Прослідковуючи зв'язок між власністю й володінням та іншими економічними категоріями, І. Вернадський звертав увагу насамперед на категорії багатства, цінності й доходу. Так, з правової точки зору він визначав багатство як сукупність окремих власностей, а з економічної – зараховував до складу багатства все те, що має для людини цінність і є придатним до задоволення потреб [8, с. 727–728]. Стосовно цінності він наголошував, що предмет лише тоді набуває цінності, коли стає об'єктом володіння; різного роду природні ресурси, поклади корисних копалин тощо не мають жодної цінності, доки ними не оволодіє людина: «предмет, який нікому не належить, не може мати цінності» [8, с. 744–745].

Найбільш докладно І. Вернадський аналізував залежність доходу від володіння. Перше, на що він звертав увагу, це вплив

володіння як права користування й одночасно права відчуження на розмір доходу: до прикладу, господар городу і робітник, докладаючи однакові зусилля для його обробки, отримують різні доходи, – це означає, що володіння змінює властивості й форму доходу від праці. Зрозуміло, що при збільшенні володіння буде зростати й дохід, і навпаки, «там, де немає володіння, і де ідея власності мало розвинена, там не може бути й доходу, що підтверджується як історичними, так і статистичними даними» [8, с. 757]. За висновком вченого, як не може бути доходу без праці, так його не може бути й без володіння, яке визначає розміри доходу. При цьому він підкреслював, що володіння не стримує, а лише завдає межі доходу і будь-якому виробництву відповідно до зовнішніх умов [8, с. 758].

Поряд із тим І. Вернадський зауважував, що поняття володіння має природну основу у самій людині й у суспільстві. Першу власність для людини, невід'ємну і невідчужувану, становить її тіло, а оскільки фізичні й розумові здібності людей є різними, так само й вигоди, отримані від них, будуть різними. Водночас існування володіння безпосередньо пов'язано з існуванням суспільства. «За розвитком володіння необхідно слідує й розвиток власності, і навпаки: суспільства, котрі мало розвинули у себе поняття про власність, користуються й малим доходом» – писав вчений [8, с. 756–757].

Рух економічних актів володіння залишається, за спостереженням вченого, незмінним з найдавніших часів: починаючи з людського тіла і переходячи далі на предмети, спочатку у формі рухомості, потім – у нерухомості. На його думку, закони походження й перетворення володіння є незмінними через те, що вони походять від завжди однакових економічних умов: по-перше, людина, що не має поняття про окремість своєї особистості, не може мати власності, в чому б вона не полягала; по-друге, там, де не докладається жодних зусиль, де відсутня ініціатива, як це буває у народів на початкових стадіях розвитку, не може утворитися власність [8, с. 758].

Отже, І. Вернадський розглядав володіння як продукт розвитку суспільства, як притаманну йому силу, що набуває тим більшого значення, чим більше зміцніло, склалося суспільство [8, с. 766]. Відповідно, він визнавав продуктом суспільного життя і власність, мотивуючи вигоду її існування для суспільства тим, що не привласнена ніким річ економічно не існує, її корисність про-

являється лише з акту володіння. На переконання вченого, «можна заперечувати той чи інший вид власності, але власність як принцип є необхідною в людському житті, без неї немислиме людське існування» [8, с. 749].

Належну увагу у працях І. Вернадського було приділено й іншим інституційним чинникам формування середовища економічної діяльності та розвитку. Зокрема, визначаючи найбільш сприятливі умови для ефективного застосування капіталів як основного рушія економічного розвитку, він наголошував на необхідності забезпечення економічної свободи як запоруки вільного руху капіталів, безпеки торгових угод та розвитку культури ділових взаємин, виховання ощадливості як стимулу до нагромадження капіталів, розвитку знань, освіти та науки як засобів удосконалення виробництва та пошуку нових шляхів використання капіталів тощо [8, с. 785–793].

Вимога економічної свободи наскрізним лейтмотивом проходить крізь усю творчість І. Вернадського, відображаючи ідею свободи людської особистості як головний моральний постулат його наукового світогляду, якому він знаходить підтвердження в економічній дійсності і який намагається поширювати заради блага суспільства. На переконання вченого, «якщо ми бажаємо якогонебудь успіху суспільного, то ніколи не повинні обмежувати особу ні в її поняттях про її потреби, ні в засобах діяльності, якщо вони не шкодять іншим, – «живи і жити давай іншим» – має бути правилом співжиття. Обмеження різного роду (корпоративні, суспільні й т. ін.) більше шкодять ніж сприяють розвитку суспільства» [8, с. 828].

Виходячи з подібних міркувань, І. Вернадський обґрунтовував твердження, що найкращим способом використання капіталів є надання їм можливості вільного застосування, що не порушує природного руху капіталів, і застерігав від впровадження штучних заходів їх стимулювання, що не відповідатимуть розвитку потреб. «Спонукаючи одні капітали, ми затримуємо розвиток інших і не сприяємо розвитку потреб; тому вільне використання капіталів є економічним правилом, необхідним для будь-якого суспільства, і ми бачимо, що до вільного використання капіталів приходять народи, коли досягають певного ступеня розвитку», – писав вчений [8, с. 793].

Важливим напрямом докладання капіталів І. Вернадський вважав їх спрямування на придбання знань, розцінюючи їх як не-

матеріальний капітал, який зазвичай залишається поза увагою при обговоренні економічних питань. Між тим спрямування коштів на отримання знань, на його погляд, становить головну і першочергову умову розвитку країни, оскільки «без знань неможливе жодне виробництво, і навіть споживання потребує певної суми знань» [8, с. 791].

Особливого значення вчений надавав спеціалізованому знанню, не менш важливого, ніж поділ праці, позаяк воно також створює можливість виробництва більш точного, швидкого та якісного [8, с. 739]. Тому він наголошував на необхідності розвитку спеціалізованої освіти й науки, насамперед у галузі технічних дисциплін, оскільки майже всі наукові відкриття здійснені працею спеціалістів. «Слід радіти кожному винаходу і вдосконаленню, – зауважував він, – як таким, що сприяють нашому розвитку і задоволенню дедалі більшого розмаїття наших потреб» [8, с. 717].

Простежуючи залежність між розвитком промисловості і розвитком освіти, І. Вернадський дійшов висновку, що вона має характер об'єктивного закону, який він назвав законом солідарності, або законом взаємного зв'язку, і який підтверджується історичними і статистичними фактами. За спостереженням вченого, ступінь розвитку промисловості у будь-якій країні відповідає рівню інтелектуального розвитку її населення: «промисловість іде постійно пліч-опліч із освіченістю». Якщо добре розвинена промисловість, у такому ж стані буде й освіченість, і разом з тим «народ, найбільш освічений, є водночас і найбільш продуктивним» [8, с. 813–814].

Також І. Вернадський неодноразово підкреслював значення такого важливого інституційного чинника як моральні якості людини, рівень її виховання й культури, що знаходить вияв на різних щаблях економічної діяльності суспільства. Дія цього чинника позначається вже на рівні докладання людської праці, «істотність» якої, на думку вченого, залежить від «моральної міцності» людини, і кожен вид праці – праця вченого, підприємця чи робітника – однаково «потребує рішучості, волі й сумління» [8, с. 708]. На рівні обміну та укладання ділових угод першочергового значення набувають такі людські якості як чесність, вірність своєму слову, дружба, солідарність; завдяки ним існує, зокрема, таке явище, як «торговельна дружба», коли ділові партнери підтримують один одного взаємними послугами [8, с. 785].

Непересічне значення для економічного розвитку, на погляд І. Вернадського, має й така людська чеснота як ощадливість. Поділяючи класичну ідею походження капіталу з заощадження певних цінностей, він висловлював переконання, що найбільше багатство існує у тих народів, яким властиве збереження часу, сил і предметів, тобто там, де проявляється найбільша ощадливість. І навпаки, у морально нерозвиненому суспільстві споживання збереженого капіталу йде безпосередньо за заощадженням, тобто зберігається лише те, що необхідно для задоволення найближчих потреб [8, с. 785].

Яскравим прикладом застосування інституційного підходу до аналізу економічних явищ стало дослідження І. Вернадським в одній з праць причин експансіоністської зовнішньоекономічної політики Англії [9]. Зокрема, він пов'язував прагнення англійців до встановлення контролю над основними торговельними шляхами та поширення економічної влади Англії на більшість країн світу з особливостями англійського національного менталітету. На його переконання, ті засади, що лежать в основі англійської політики, «впливають безпосередньо з панівного у цьому народі світогляду, що утворився під впливом складу населення, природних умов країни та історичних подій, і являє собою найвищий вияв особистості та індивідуалізму» [9, с. 123].

Англієць – переважно егоїст, що переслідує в усіх справах винятково свої інтереси, – зазначав І. Вернадський. Проникнутий почуттям особистої самостійності, він може припускати й поважати її в іншому, – але лише в англійцях; в особах іншого народу він завжди бачить щось чуже й нище, і ніколи не визнає рівності з чужинцем. «Він прив'язаний до прийнятих у його країні звичаїв та умов суспільного життя, – писав вчений, – але він ніколи не здатний зрозуміти і засвоїти відносин, що існують в інших країнах» [9, с. 126–127]. Саме тому, вважав він, зовнішня політика Англії має протилежні засади, ніж внутрішня [9, с. 128].

Висновки. Таким чином, дослідження поглядів Івана Вернадського на інституційні аспекти економічного розвитку дозволило виявити, що він добре розумів важливість їх вивчення для повноти економічного аналізу, високо цінував праці інших вчених-економістів, які застосовували інституційні підходи, та приділяв у своїх працях значну увагу впливу інституційного середовища та окремих його складових на результати економічної діяльності. Розроблена І. Вернадським концепція власності й володіння мо-

же бути оцінена як істотне досягнення тогочасної економічної науки, оскільки вона містила не лише постулати класичної політекономії, але й елементи майбутньої інституційної теорії прав власності, зокрема в частині інституційної природи володіння і власності як чинників, що визначають межі господарської діяльності. Найбільш вагомими серед інституційних чинників економічного розвитку І. Вернадський вважав економічну свободу, вільну приватну власність, розвиток знання, освіти й науки, виховання таких моральних якостей як сумління, чесність, ощадливість тощо; визнавав вплив національного менталітету на економічну політику.

1. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). Київ: Наукова думка, 1994. 244 с.
2. Злупко С.М. Персоналії і теорії української економічної думки. Львів: Євросвіт, 2002. 528 с.
3. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. Київ: КНЕУ, 2004. 431 с.
4. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. Київ: Либідь, 1993. 192 с.
5. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2009. 862 с.
6. Небрат В.В. Суспільне господарство та державні фінанси в теорії народного добробуту Івана Вернадського. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 3. С. 15-18.
7. Вернадский И.В. Очерк истории политической экономии. Санкт-Петербург: Ред. «Экон. указателя», 1858. 240 с., с разд. паг. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/elib/economics_f/vernadsky_roots_2009.pdf.
8. Вернадский И.В. Заметки к «Курсу политической экономии...» Генриха Шторха. Санкт-Петербург, 1881. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/elib/economics_f/vernadsky_roots_2009.pdf.
9. Вернадский И.В. Политическое равновесие и Англия. Москва: Унив. тип., 1855. II, 136 с. 1 л. карт. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003563172#?page=7>.

References

1. Gorkina, L.P. (1994). Essays on the history of political economy in Ukraine (last third of the XIX - first third of the XX century). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

2. Zlupko, S.M. (2002). Persons and the theories of Ukrainian economic thought. Lviv: Yevrosvit [in Ukrainian].
3. Korniychuk, L.Ya. (2004). History of the Ukrainian Economic Thought: A Textbook. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
4. Koropecykyi, I.-S. (1993). Ukrainian economists of the XIX century and Western science. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
5. Bazylevich, V. (Ed.). (2009). I. Vernadsky. Roots. Creative Heritage in the Context of the History of Economic Thought in Ukraine. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
6. Nebrat, V.V. (2012). Public economy and state finances in the Ivan Vernadsky's theory of folk welfare. *Formuvannya rynkovykh vidnosyn v Ukrayini - Formation of market relations in Ukraine*, 3, 15-18 [in Ukrainian].
7. Vernadsky, I. (1858). An overview of the history of political economy. St. Petersburg. Retrieved from http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/elib/economics_f/vernadsky_roots_2009.pdf [in Russian].
8. Vernadsky, I. (1881). Notes on Heinrich Storch's Course in Political Economy... St. Petersburg. Retrieved from http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/elib/economics_f/vernadsky_roots_2009.pdf [in Russian].
9. Vernadsky, I. (1855). Political balance and England. Moscow. Retrieved from <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003563172#?page=7> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 1 жовтня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.167>

УДК 330.83(477) «18/19»

JEL: A11, A13, B10

Фещенко В.М., доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економічної теорії
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9403-6025>

e-mail: fvm7@ukr.net

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ВЕРНАДСЬКОГО ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ВЧЕНОГО

Стаття присвячена дослідженню важливої, проте маловивченої сторінки наукової біографії І. Вернадського – його видавничої та публіцистичної діяльності. Розкрито, що засновані вченим щотижневий часопис «Економический указатель» та додаток до нього – «Економист» впродовж восьми років були відкритою громадською платформою для дебатів щодо підготовки, проведення та наслідків аграрної реформи 1861 р., її ролі та умов звільнення селян від кріпацтва. На основі аналізу публікацій І. Вернадського аргументовано його розуміння селянської реформи як головного чинника ринкової трансформації економіки та пореформеного демократичного розвитку суспільства. Розкрито послідовну позицію вченого щодо необхідності ліквідації особистої залежності селян від поміщиків, запровадження приватного землеволодіння та розвитку підприємницьких відносин в аграрній сфері. Відображено різке протистояння І. Вернадського і захисників общинної форми господарювання; спростовано сутність селянського соціалізму, проповідуваного М. Чернишевським та його однодумцями. Натомість вченим відстоювалися засади капіталістичного розвитку виробництва та необхідності його індустріалізації, ліберальної зовнішньої торгівлі, що розглядалася як інструмент підвищення конкурентоспроможності галузей народного господарства та ефективний спосіб забезпечення міжнародної співпраці в різних сферах виробничої та науково-технічної діяльності.

Фещенко В.М.

У статті показано публіцистичну діяльність І. Вернадського як взірць вірного служіння ідеалам демократизму і прогресу, захисту вразливих верств населення, зокрема, селянства; опікування правами жінок та їх участі в суспільно-корисній праці. Надруковані на сторінках часопису праці відомих зарубіжних економістів і філософів свідчили про активну просвітницьку діяльність І. Вернадського та вагомий вплив ученого на становлення української економічної науки та методологічних засад класичної політичної економії.

Ключові слова: І. Вернадський, економічна наука, видавнича діяльність, аграрна реформа 1861 р., кріпацька залежність, община, капіталістична трансформація економіки, демократичні перетворення, ліберальна зовнішня торгівля, українська економічна думка, класична школа політичної економії.

Feshchenko V.

SCIENTIFIC AND PUBLISHING ACTIVITY OF IVAN VERNADSKY AS A REALIZATION OF HIS CIVIL POSITION

The article is devoted to research of an important page in the scientific biography of I. Vernadsky – his publishing and journalistic activities. It is revealed that the weekly journal «Economic Index» founded by the scientist and its appendix – «Economist» became a public platform for debate on the preparation and implementation of the agrarian reform of 1861, and on its role and conditions for the liberation of peasants from serfdom. Based on the analysis of Vernadsky's publications, the author considers his understanding of peasant reform as the main factor of market transformation of the economy and post-reform democratic development of society. Revealed the scientist's consistent position on the need to eliminate the personal dependence of peasants on landlords, on the introduction of private land ownership and on the development of entrepreneurial relations in the agricultural sector. The sharp confrontation between I. Vernadsky and the defenders of the communal form of management is reflected, when the scientist refuted the essence of peasant socialism preached by M. Chernyshevsky and his associates. Instead, the scientist promoted the principles of capitalist development of production, its industrialization, and liberal foreign trade. Liberalization was seen as a tool to increase the competitiveness of the national economy and an effective way to ensure international cooperation in various fields of production and scientific and technological activities.

The article shows the journalistic activity of I. Vernadsky as a model of faithful service to the ideals of democracy and progress, protection of vulnerable groups, in particular, the peasantry; care for women's rights and their participation in community service. The works of well-known foreign economists and philosophers published on the pages of "Economic Index" testified to the active educational activity of I. Vernadsky and his significant influence on the formation of Ukrainian economic thought and methodological principles of classical political economy.

Keywords: *I. Vernadsky, economic science, publishing, agrarian reform of 1861, serfdom, community, capitalist transformation of the economy, democratic transformations, liberal foreign trade, Ukrainian economic thought, Classical School of political economy.*

Постановка проблеми. Іван Васильович Вернадський (1821–1884), двохсотріччя від дня народження якого відзначає у цьому році наукова спільнота, – відомий український вчений-економіст, послідовник лібералізму та ідей класичної школи політичної економії, педагог, державний і громадський діяч. Його глибокі новаторські дослідження представлені у різних сферах економічної науки, і спектр цих досліджень ученого був вельми різнобічним. Серед них: «Критико-історичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до початку XIX сторіччя» (1849), «Проспект політичної економії» (1852), «Нарис теорії потреб» (1852), «Завдання статистики» (1852), «Про зовнішню торгівлю» (1856), «Нарис історії політичної економії» (1858), «Про обмін і торгівлю» (1865) та інші. Саме ці праці як предметне поле вивчення інтелектуальної спадщини Івана Вернадського переважним чином представлені в сучасних історико-економічних монографічних дослідженнях, публікаціях вітчизняних та зарубіжних вчених, підручниках для вищих навчальних закладів та наукових розвідках молодих дослідників. Проте зазначені праці далеко не вичерпують багатого наукового доробку Івана Вернадського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постать Івана Васильовича Вернадського та його наукова спадщина як одного з фундаторів економічної думки в Україні останнім часом все більшою мірою викликає інтерес науковців. У працях І.-С. Коропецького [1], С. Злупка [2], Л. Корнійчук [3], В. Базилевича [4] розкривається значущість новаторських ідей видатного українського вченого. Окремі грані історико-економічних досліджень І. Вернадського, його внесок у розробку проблем цінності, ринкового

розвитку пореформеного суспільства, питань еволюції аграрної сфери, освітньої діяльності тощо отримали висвітлення у дослідженнях Т. Гайдай [5], В. Осецького, Ю. Ущаповського [6], В. Фещенко [7], А. Маслова [8], Л. Вернигори, О. Курбет [9], а також у працях сучасних істориків О. Ковалевської [10], В. Коротко [11] та інших.

Дослідники справедливо зауважують про недостатнє висвітлення в науковій літературі життєвого шляху та інтелектуальних здобутків великого українського економіста середини XIX ст., пояснюючи цю ситуацію ідеологією радянських часів. Обстоювання принципів економічного лібералізму та критика І. Вернадським общинного землеволодіння стали причиною того, що вчений позиціонувався в радянських офіційних і наукових джерелах як «буржуазний економіст». Так, в «Українському Радянському Енциклопедичному Словнику» про вченого писалося, як про буржуазного економіста, який відверто захищав капіталізм і негативно ставився до соціалізму [12, с. 304]. Відомим представником буржуазної економічної думки Росії називав Івана Вернадського радянський історик-економіст Н. Цаголов [13, с. 441].

Звільнення від усталених радянських штампів та повернення постаті І. Вернадського в інтелектуальний простір сучасної економічної науки актуалізує дослідження творчості видатного вченого у всіх її проявах, зокрема, у видавничій сфері та публіцистичній діяльності.

Метою статті є розкриття теоретичного доробку І. Вернадського в царині наукової публіцистики, його організаторських та полемічних здібностей, послідовної громадянської позиції вченого щодо проведення та наслідків селянської реформи 1861 р., необхідності становлення ринкових відносин в країні, звільнення селян, розвитку ринку земельних ресурсів, індустріалізації виробництва, лібералізації соціально-економічного життя суспільства.

Виклад основного змісту дослідження. Науково-публіцистична та видавнича діяльність вченого є значно менш висвітленою на сьогодні, але при цьому досить вагомою сторінкою його багатогранної творчості. У цій сфері особливо яскраво проявилися здібності І. Вернадського як організатора, палкого полеміста і критика, літератора, редактора та популяризатора передових економічних ідей вітчизняних та західноєвропейських дослідників.

Будучи послідовником класичної школи політичної економії та високо оцінюючи внесок А. Сміта і, особливо, Д. Рікардо до скарбниці світової економічної теорії [14, с. 156], І. Вернадський не тільки аналізував теоретичні постулати західноєвропейських економістів, але й намагався використати їх для дослідження вітчизняної дійсності. Зокрема, на методологічному підґрунті визнання об'єктивності економічних законів доводив, що феодальні відносини в Росії необхідно усувати як архаїчні та неефективні, оскільки вони заважають індустріалізації країни, розвитку національного господарства та становленню капіталістичної системи господарювання.

Як відомо, у 50–60-х роках XIX ст. в економічній та соціально-політичній літературі розгорнулася гостра дискусія навколо питання про шляхи ліквідації кріпацтва, подолання залишків феодалізму в Росії та можливостей перебудови економіки країни на ринкових засадах. В обговоренні зазначених проблем брали активну участь відомі українські науковці того часу С. Подолинський, М. Зібер, М. Косовський, А. Антонович, М. Бунге, які своїми теоретичними розробками підготували ґрунт для подальшого вивчення цих актуальних для розвитку суспільства питань.

Активну участь у цій дискусії брав Іван Васильович Вернадський. Його наукова діяльність прийшлася саме на період феодальної кризи напередодні реформи 1861 р. та час зародження й розвитку капіталістичних відносин у 70–80-х роках XIX ст. Селянська реформа, таким чином, виявилася межею не лише між двома економічними системами – феодальною та капіталістичною, – але й певним водорозділом у наукових інтересах вченого. Якщо до відміни кріпацтва його увага була в основному зосереджена на вивченні докапіталістичних форм господарювання та критиці кріпосницьких відносин, то після прийняття царського маніфесту 1861 р. та законодавчих актів про звільнення селян від кріпацтва акцент у дослідженнях українського вченого, зберігаючи критичну оцінку наслідків реформи, істотно зміщується до проблем формування підприємницьких відносин в країні: їх генези та передумов виникнення, розвитку приватної ініціативи та переваг великої промисловості над дрібною, становлення земських банків та системи комерційного банківництва загалом, розвитку акціонерного капіталу, внутрішньої та зовнішньої торгівлі тощо.

Прихильник демократичних поглядів, І. Вернадський запропонував вельми ліберальний варіант скасування кріпацтва. Він висунув вимогу про ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків, доводив необхідність звільнення селян разом із землею та недоцільність викупу селянами повинностей, виступав за повну приватну власність, в тому числі і селянську.

Свої думки з цього приводу вчений виклав у циклі статей, опублікованих у заснованому ним щотижневому журналі «Экономический указатель», який виходив за його редакцією впродовж 1857–1861 рр., змінюючи декілька разів назву («Указатель политико-экономический», «Указатель экономический, политический и промышленный») і був присвячений, як зазначалося на титульній сторінці його першого номеру «народному хозяйству и государствоведению» [15, с. 1]. До вказаного спеціалізованого економічного часопису І. Вернадським видавався також додаток – «Экономист» (1858–1864 рр.), який після закриття «Экономического указателя» виходив самостійним виданням, і в якому висвітлювалися актуальні питання тогочасної дійсності: підготовка аграрної реформи та умови ліквідації кріпацтва, законодавчі документи щодо реалізації положень реформи 1861 р., бачення перспектив розвитку сільського господарства в пореформений період, дискусійні питання взаємодії общинного та приватного землеволодіння, розвитку зовнішньої торгівлі, капіталістичної еволюції суспільства тощо.

Ідея організації власного видання зародилася у І. Вернадського під час його перебування у Москві, де він познайомився з відомим діячем освіти професором Т. Грановським і під впливом якого розпочав літературну діяльність. І. Вернадський друкував статті у літературно-політичному журналі «Русский вестник» і мріяв про створення власного часопису як публіцистичної платформи для висвітлення актуальних проблем соціально-економічного життя суспільства. З метою реалізації свого задуму вчений переїхав до Петербургу і там з допомогою першої дружини Марії Шигаєвої заснував вказаний економічний часопис, ставши одночасно його видавцем, редактором і вельми плідним автором.

Видавнича діяльність І. Вернадського виявилася не лише однією із багатьох сторінок в біографії вченого, а дуже важливою змістовною та емоційно насиченою частиною його життєвого шляху. «Экономический указатель» став платформою для відображення світоглядних позицій вченого, його ставлення до крі-

пацтва, бачення майбутнього країни тощо. Причому опубліковані матеріали були адресовані не лише для наукової спільноти, а для значно ширшого суспільного загалу: інтелігенції, журналістів, літераторів, студентства, прихильників певних соціально-політичних рухів тощо.

Економічний щотижневик виконував також просвітницьку й популяризаторську роль, знайомлячи наукове співтовариство з досягненнями західно-європейської суспільно-економічної думки. За допомогою дружини І. Вернадського, яка особисто долучилася до перекладів англо- та французькомовних наукових видань, останні ставали доступними для широкого кола вітчизняних дослідників та всіх зацікавлених. Але головне, що «Экономический указатель» став широкою платформою для висвітлення ситуації в країні щодо відміни кріпацтва та шляхів її подальшого економічного розвитку. Підкреслюючи роль вказаного часопису в суспільному житті, сучасний німецький дослідник Й. Цвайнерт зауважував, що це був *перший після «Статистического журнала»* (випуск якого обмежився всього декількома номерами) *спеціалізований російський економічний друкований орган* (виділено мною – В.Ф.) [16, с. 149].

Упродовж 1857–1861 рр. вийшло друком більше двохсот номерів «Экономического указателя» з висвітленням широкого кола злободенних проблем соціально-економічної дійсності Російської імперії. За деякими даними, вчений, який сам вів розділи: політико-економічний, фінансовий, статистичних оглядів, огляд нових політекономічних творів, опублікував більше 50 статей на актуальні теми політичної економії, статистики, торгівлі, фінансів і фінансової політики, кредиту, банків тощо [17, с. 112].

Пропонуючи своє бачення проблеми звільнення селянства, І. Вернадський як вчений, а також редактор вищезгаданого часопису розгорнув на його сторінках гостру полеміку з прибічниками общинної форми землеволодіння [18, с. 289–298]. Це була відповідь вченого на дискусію про общину, що розпочалася ще в 1857 р. на сторінках «Современника» на чолі з М. Чернишевським. Останній був палким прихильником общинної форми господарювання, розглядаючи общину як форму самобутнього шляху розвитку Росії та вбачаючи у ній головний осередок формування так званого «селянського соціалізму».

Іван Вернадський не поділяв соціалістичних ідей лідера російської селянської демократії так само, як не бачив у пропаго-

ваній ним общині прогресивної господарської форми. Через це, за висловом С. Злупка, М. Чернишевський вважав українського вченого своїм «першим противником». На сторінках «Экономического указателя» розгорнулася тривала і надзвичайно гостра дискусія щодо умов звільнення селян, шляхів пореформеного розвитку суспільства, місця і ролі в ньому селянської общини. До дебатів долучилися прибічники різних поглядів та переконань. І. Вернадський також виклав свої думки з цього приводу у цілому циклі статей, підготовлених для економічного часопису*.

Різкі критичні висловлювання на адресу урядових структур щодо підготовки та умов проведення селянської реформи, які містилися на сторінках журналу, часто ставали причиною того, що до «Экономического указателя» неодноразово приверталася увага Головного управління цензури, а І. Вернадський мусив захищати видання від закриття.

Як послідовник класичної школи політичної економії вчений стверджував, що відповідно до об'єктивних законів суспільного розвитку середньовічні відносини мають поступитися місцем підприємницьким формам господарювання. Полемізуючи з М. Чернишевським, В. Панаєвим, Д. Струковим та іншими адептами общини, І. Вернадський намагався довести переваги конкурентних відносин, найманої праці і вже, виходячи з цього, аналізував економічну ефективність общинної і приватної форм власності, висловлюючись на користь останньої [19, № 30, с. 702–703]. Тим більше, що реформи сприяли активізації господарської діяльності звільнених селян, які після 1861 р. набули прав займатися, окрім сільського господарства, торгівлею, організацією промислових виробництв тощо. Вчений схвалював такі наслідки реформ, наполягаючи на подальшій лібералізації суспільного життя.

Разом з тим, аграрна реформа зберігала селянську общину, покладаючи на неї функції місцевої адміністрації, яка несла відповідальність за вчасну сплату селянами платежів та податків, виконання повинностей. В такий спосіб відбувалася консервація

* Вернадский И.В. Современный вопрос. *Экономический указатель* (ЭУ). 1857. № 7. С. 156-160; О поземельной собственности (Критику «Современника»). ЭУ. 1857. № 22, № 25, № 27, № 29; Крестьянское дело с научной точки зрения. *Указатель политико-экономический* (УПЭ). 1859. № 129. С. 571-577; Туман в крестьянском деле. УПЭ. 1859. № 131. С. 617; Против чего мы вооружаемся и чего желаем? (Автору «Общины» В.А. Панаеву). ЭУ. 1858. № 66. С. 289-298 та ін.

пережитків минулого, гальмування розвитку нових господарських форм, що викликало різку критику з боку І. Вернадського – яскравого представника ліберальної інтелігенції середини XIX ст. В цій критиці вчений обґрунтовував ідеї, що пізніше знайшли схвалення та реалізацію у столипінській аграрній реформі.

Для І. Вернадського важливою була також його національна ідентифікація. Вчений вирізнявся своїми проукраїнськими поглядами. І він, і дружина добре володіли українською мовою, про що у своїх спогадах писав син І. Вернадського – Володимир Вернадський, майбутній академік [4, с. 239–241]. У своїй багатій бібліотеці Іван Васильович мав зібрання українських книжок. Він підтримував зв'язки з багатьма діячами української культури: Т. Шевченком, М. Гулаком, П. Кулішем, М. Костомаровим, М. Максимовичем, Г. Квіткою-Основ'яненком, Х. Алчевською та іншими.

Український вчений добре знав декілька європейських мов, високо цінував європейську науку і культуру, натомість царське самодержавство вважав шкідливим для Росії пережитком минулого та виступав за обмеження самодержавної влади. Він був послідовним прибічником запровадження в Росії демократичного конституційного правління [20, с. 13].

Звідси стає зрозумілим несприйняття Іваном Вернадським соціалізму як економічного вчення та суспільно-політичного руху. Український економіст пов'язував виникнення соціалістичних ідей із зростанням пауперизму та існуванням примітивних общинних форм господарювання. «Соціалізм, – наголошував він, – є необхідне явище, яке настає за пауперизмом, як усвідомленим убожеством цілого класу народу; але тому природно, що де нема останнього, там нема ніякої небезпеки розповсюдження першого» [14, с. 221]. Він різко критикував «общинний соціалізм» М. Чернишевського, вважаючи, що соціалістичні ідеї не відповідають людській природі, в основі якої лежать не принципи зрівняльного розподілу, а природний потяг до приватної власності, суперництва, ринкового обміну, отримання прибутку тощо.

Після селянської реформи вчений однозначно стає на позиції захисту підприємницьких відносин, що зароджувалися в країні. Капіталізація поміщицьких і селянських господарств сприяла формуванню ринку вільнонайманої праці, розвитку різних форм підприємництва та приватного виробництва.

І. Вернадський виступає прибічником великого виробництва і капіталу, розуміючи, що великий капітал сприяє поділові праці

та застосуванню у господарстві машин, які в свою чергу підвищують ефективність праці та виробництва в цілому. Як засіб подолання феодально-кріпосницьких пережитків та відсталості Росії І. Вернадський розглядав розвиток машинного виробництва та запровадження його в різні галузі народного господарства. У зростанні промисловості вчений бачив важливу передумову розвитку капіталістичних відносин та розширення ринку [21, с. 108].

Позитивно оцінюючи процес концентрації капіталу та виробництва, він проте негативно ставився до великих земельних володінь, які знаходилися у власності поміщиків. На думку вченого, праця там була малопродуктивною. «Для продуктивності, – писав І. Вернадський, – централізація взагалі корисна, але володіння великими ділянками становить іноді перешкоду до більшого добробуту поселян». І далі підкреслював необхідність розвитку фермерського господарства та приватного землеволодіння. Вчений вважав, що для суспільства більш ефективним є «господарство в великих ділянках при окремому, роздібленому володінні» [22, с. 29]. Саме таким чином уявляв І. Вернадський розвиток аграрного сектору після реформи і саме в цьому бачив можливість його пристосування до капіталістичних методів господарювання.

Слід наголосити, що до питань про велике та дрібне виробництво, співвідношення між ними та роль у національному господарстві спостерігався неабиякий інтерес у науковій літературі 60-х років XIX ст. Більшість українських дослідників (Т. Степанов, С. Подолинський, М. Зібер, А. Антонович, а пізніше М. Бунге, В. Железнов, М. Туган-Барановський, Д. Піхно та ін.) в укрупненні виробництва вбачали не тільки одну з передумов розвитку підприємницьких відносин, а й характерну рису ринкового господарства. Великий капітал та велике виробництво як у промисловості, так і в сільському господарстві робили можливим підвищення темпів економічного зростання, науково-технічні зрушення, позитивні соціально-економічні перетворення тощо. Підтримуючи необхідність індустріалізації країни, розвиток великого промислового виробництва для утвердження нової, ринкової, системи господарювання, І. Вернадський, проте, застерігав проти негативного впливу цих процесів на навколишнє природне середовище.

На сторінках «Экономического указателя» та «Экономиста» знайшли відображення та першу апробацію праці І. Вернадсько-

го, які стали знаковими у його науковому доробку як вченого-економіста, зокрема, «Нарис теорії потреб» [19], «Значення політичної економії як науки» [23]. Поряд з аналізом теоретико-методологічних положень економічної науки І. Вернадський надавав великого значення прикладним питанням політичної економії, публікуючи у зазначених виданнях праці, присвячені проблемам статистики, фінансів, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо.

З ліберальних позицій вчений аналізував розвиток зовнішньоторговельних зв'язків, наполягаючи на недоцільності та шкідливості протекціоністської політики, яку проводила Російська імперія. Перекоаний послідовник фритредерства, І. Вернадський критикував митний протекціонізм та високі ставки імпорتنих тарифів, відкидав як необґрунтовану тезу, відповідно до якої продуктивні сили країни розвиваються швидше завдяки протекціоністським тарифам та політиці державної опіки національного підприємництва. Натомість, вчений вважав, що економічний розвиток країни відбувається пропорційно до зростання її зовнішньої торгівлі, а також, що організована на ліберальних засадах зовнішньоторговельна діяльність спонукає до підвищення конкурентоспроможності внутрішнього товаровиробника, сприяє розвитку співпраці між націями і народами, обміну господарським досвідом та культурними цінностями.

В «Экономическом указателе» І. Вернадський неодноразово звертався до проблеми, здавалось би, далекої від його професійних економічних інтересів, – проблеми захисту прав жінок. Під впливом першої дружини Марії Миколаївни Вернадської та за її авторства (про що свідчить збірник наукових праць, опублікований І. Вернадським після смерті дружини) на сторінках часопису побачили світ наукові розвідки «Свобода вибору жіночої праці», «Ще про жіночу працю» та інші, в яких проводилася думка про важливість участі жінки в суспільно-корисній праці, про існування таких робочих місць, де б жінка могла найефективніше проявити себе та заробляти самостійно на життя нарівні з чоловіками¹. М. Вернадська закликала жінок розвивати свої таланти, вчитися, не соромитися праці, в якій бачила основу для економічного звільнення жінок та запоруку становлення їхньої матеріальної незалежності від чоловіків.

¹ Собрание сочинений покойной М.Н. Вернадской, урожденной Шигаевой. Санкт-Петербург, 1862.

Висновки. Вивчення творчої спадщини вчених-економістів, які стояли біля витоків фундаментальної економічної науки в Україні, їхньої інтелектуальної біографії, громадської діяльності є важливою проблемою сучасних історико-економічних досліджень. Іван Васильович Вернадський належить саме до таких видатних особистостей вітчизняної економічної науки. Він зробив вагомий внесок у розвиток політичної економії, її історії та методологічних засад аналізу, становлення вітчизняної статистики і фінансової науки. Наукові праці І. Вернадського та його численні виступи на сторінках «Экономического указателя» з питань пореформеного розвитку суспільства стали підґрунтям для досліджень еволюції ринкового типу господарства новою генерацією економістів кінця ХІХ – початку ХХ ст.: М. Туган-Барановським, В. Железновим, П. Фоміним, В. Левитським, С. Булгаковим, К. Воблим, М. Бернацьким, Т. Осадчим, Л. Яснопольським та ін.

Науково-публіцистична діяльність І. Вернадського – важлива сторінка в житті вченого. Вона продемонструвала його талант як організатора, науковця, послідовного полеміста і просвітителя. Завдяки Івану Васильовичу, його вмінню об'єднувати навколо себе однодумців, відчувати найбільш болючі проблеми суспільного розвитку та знаходити нищівні аргументи для своїх опонентів засновані І. Вернадським «Экономический указатель» та «Экономист», які регулярно виходили протягом майже восьми років, перетворилися на фахову та громадську платформу обговорення злободенних суспільно-економічних проблем країни, перспектив її ринкового розвитку, становища найбільш вразливого і найбільш залежного класу суспільства – селянства. Публікації на сторінках часописів стали вагомим внеском у справу поширення прогресивних ідей у суспільстві (щодо жіночої праці, становлення нових форм господарювання, розвитку підприємницької ініціативи). Публіцистичні напрацювання вченого до сьогодні зберігають свою наукову цінність та потребують більш детального вивчення сучасними дослідниками.

1. Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука. Київ: Либідь, 1993. 192 с.
2. Злупко С.М. Економічна думка України (від давнини до сучасності): навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2000. 495 с.
3. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2004. 431 с.

4. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2009. 862 с.
5. Гайдай Т.В. Розробка І.В. Вернадським теорії та історії політичної економії / І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні; за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2009. С. 277-298.
6. Ущаповський Ю.В. Еволюція теорії цінності в українській економічній думці (від давнини до початку XX століття): наук. видання. Житомир: ЖІТІ, 2002. 268 с.
7. Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. Київ: КНЕУ, 2003. 187 с.
8. Маслов А.О. Дослідження аграрних проблем у творчості І.В. Вернадського / І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні; за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2009. С. 342-360.
9. Курбет О.П. Економіст Іван Вернадський як предтеча української академічної науки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. Вип. 51. С. 58-77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.058>.
10. Ковалевська О. Видатний вчений, освітянин, громадський діяч. *Вісник НАН України*. 2001. № 5. С. 58-63.
11. Базилевич В.Д., Короткий В.А. Економіст Іван Васильович Вернадський. Київ: Знання. 2012. 59 с.
12. Український радянський енциклопедичний словник: у 3 т. / гол. ред. М.П. Бажан. 1-е вид. Київ: УРЕ АН УРСР, 1966. Т. 1. 856 с.
13. История русской экономической мысли. Т. 1. Эпоха феодализма. Ч. 2. 1800-1861 гг. / Под ред. чл.-корр. АН СССР А.И. Пашкова. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. 871 с.
14. Вернадский И.В. Очерк истории политической экономии. Санкт-Петербург, 1858. 224 с.
15. Экономический Указатель. 1857. № 1.
16. Цвайнерт И. История экономической мысли в России. 1805-1905 / пер. с нем. Л.И. Цедилина; под науч. ред. В.С. Автономова. 2-е изд. Москва: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2008. 410 с.
17. Фінанси. Бюджет. Податки. Національна та міжнародна термінологія: Науково-енциклопедичне видання / за ред. Т.І. Єфіменко. У 3-х т. Т. 1. 621 с.
18. Вернадский И.В. Против чего мы вооружаемся и чего желаем? (Автору «Общины» В.А. Панаеву). ЭУ. 1858. № 66. С. 289-298.

19. И.В. (Вернадский И.В.). Очерк теории потребностей. *Экономический Указатель*. 1857. №№ 21, 22, 23, 26, 28, 30.
20. Баландин Р.К. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. 2-е изд., доп. (К 125-летию со дня рождения). Москва: Знание, 1988. 208 с.
21. Шторх Г. Курс политической экономии или изложение начал, обуславливающих народное благоденствие / пер. под ред. и с заметками И.В. Вернадского. Т. 1. Санкт-Петербург, 1881. 304 с.
22. Вернадский И.В. Проспект политической экономии. Санкт-Петербург, 1858. 64 с.
23. Вернадский И.В. Значение политической экономии как науки. *Экономист*. 1862. Т. V. Кн. 9. Разд. I. С. 1-8.

References

1. Koropecykyi, I.-S. (1993). Ukrainian economists of the XIX century and Western science. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Zlupko, S.M. (2000). Economic thought of Ukraine (from olden time to the present). Lviv. LNU im. Ivana Franka [in Ukrainian].
3. Kornychuk, L.Ya. (2004). History of the Ukrainian Economic Thought: A Textbook. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
4. Bazylevich, V. (Ed.). (2009). I. Vernadsky. Roots. Creative Heritage in the Context of the History of Economic Thought in Ukraine. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
5. Gaidai, T. (2009). I.V. Vernadsky's development of the theory and history of political economy / I. Vernadsky. Roots. Creative Heritage in the Context of the History of Economic Thought in Ukraine. Kyiv: Znannia, 277-298 [in Ukrainian].
6. Ushchapovskyi, Ju.V. (2002). Evolution of the theory of value in Ukrainian economic thought (from olden time to the beginning of the XX century). Zhytomyr: ZHITI [in Ukrainian].
7. Feshchenko, V.M. (2003). Research of problems of genesis and development of market economy in works of economists of Ukraine of the second half of the XIX – the beginning of the XX century. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
8. Maslov, A. (2009). Research of the agrarian problems in I.V. Vernadsky's works / I. Vernadsky. Roots. Creative Heritage in the Context of the History of Economic Thought in Ukraine. Kyiv: Znannia, 342-360 [in Ukrainian].
9. Kurbet, O.P. (2018). Economist Ivan Vernadsky as the forerunner of Ukrainian academic science. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic*

- Thoughts of Ukraine*, 51, 58-77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.058> [in Ukrainian].
10. Kovalevska, O. (2001). An outstanding scientist, educator, public figure: May 24 – 180 years since the birth of I.V. Vernadskyi. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi nauk Ukrayiny - Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 5, 58-63 [in Ukrainian].
 11. Basylevych, V.D., Korotkyi, V.A. (2012). Economist Ivan Vernadskyi. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
 12. Ukrainian Soviet encyclopedic dictionary. (1966). Vol. 1. P. 304. Kyiv: URE AN URSR [in Ukrainian].
 13. The history of Russian economic thought. (1958). Vol 1. The age of feudalism. Part 2. 1800-1861. Moscow: Izd-vo sotsialno-ekonomicheskoy literatury [in Russian].
 14. Vernadsky, I. (1858). An overview of the history of political economy. St. Petersburg [in Russian].
 15. *Ekonomicheskyy ukazatel - The Economic index*. (1857), 1 [in Russian].
 16. Zweynert, J. (2008). History of Economic Thought in Russia. 1805-1905. Moscow: Izd. Dom GU VShE [in Russian].
 17. Finances. Budget. Taxes. National and international terminology. (2013). Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
 18. Vernadsky, I.V. (1858). What are we armed against and what do we want? (To the author of the Community V.A. Panaev). *Ekonomicheskyy ukazatel - The Economic index*, 66, 289-298 [in Russian].
 19. I.V. (Vernadsky, I.V.). (1857). An overview of theory of needs. *Ekonomicheskyy ukazatel - The Economic index*, 21, 22, 23, 26, 28, 30 [in Russian].
 20. Balandin, R.K. (1988). Vernadsky: life, thought, immortality. Moscow: Znanie [in Russian].
 21. Storch, H. (1881). Course in political economy or exposition of the principles which determine the prosperity of nations. I.V. Vernadsky (Ed.). Vol. 1. St. Petersburg [in Russian].
 22. Vernadsky, I.V. (1858). Political Economy Prospectus. St. Petersburg [in Russian].
 23. Vernadsky, I.V. (1862). The Significance of Political Economy as a Science. *Ekonomist - The Economist*, 9 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10 липня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.182>

УДК 330.8:[339.5:330.34]

JEL: B12; B17; B31

Боднарчук Т.Л., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-487X>
e-mail: tatiana.bodnarchuk@gmail.com

ПОГЛЯДИ ІВАНА ВЕРНАДСЬКОГО НА РОЛЬ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ¹

В умовах сьогодення прийняття ефективних господарських рішень потребує звернення до історії вітчизняної економічної думки. Вивчення інтелектуальної спадщини та новаторських ідей видатних українських вчених-економістів, серед яких чільне місце займає Іван Вернадський, безумовно збагатить розуміння механізмів та шляхів сучасних господарських трансформацій.

Метою статті є аналіз та узагальнення концептуальних поглядів Івана Вернадського на роль зовнішньоторговельної політики в економічному розвитку. Теоретичною основою цього дослідження виступають концептуальні підходи до розуміння самої природи зовнішньоторговельної політики, зокрема, протекціонізму та фритредерства. В якості методології дослідження використано системний, порівняльно-історичний, інституційно-еволюційний та історико-генетичний аналіз.

Розглянуто концептуальний підхід Івана Вернадського до трактування зовнішньої торгівлі як важливої основи забезпечення економічного лідерства країни на міжнародній арені. Розкрито ідеї вченого-економіста щодо переваг ліберальної зовнішньоторговельної політики, вільного товарообміну та його

¹ Публікація здійснюється за матеріалами виконання НДР «Еволюція парадигми та доктрин економічної взаємодії держави та ринку» № ДР 0119U103623 у ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

взаємовигод для країн. Аргументовано позицію вченого як противника обмежувальної та жорсткої зовнішньоторговельної політики, яка створює перешкоди на шляху реалізації конкурентних переваг країни та економічного поступу. Акцентовано увагу на критиці Іваном Вернадським митного протекціонізму, який, з точки зору вченого, веде до обмеження конкуренції та монополізації, підвищення рівня цін, технічної та технологічної відсталості виробництва, дестабілізації зовнішньоторговельних відносин тощо. У той же час, обґрунтовано заслугу вченого-економіста у формуванні новаторського підходу до трактування протекціонізму як загального економічного вчення та реальної економічної політики. Узагальнено системне бачення Івана Вернадського щодо основ ефективного господарювання, що втілюється в оригінальну теорію економічного розвитку, яка може мати практичну цінність щодо підбору дієвих механізмів сучасної економічної політики.

Ключові слова: історія української економічної думки, Іван Вернадський, теорія економічного розвитку, зовнішня торгівля, зовнішньоторговельна політика, протекціонізм, фрітредство.

Bodnarchuk T.

VIEWS OF IVAN VERNADSKY ON THE ROLE OF FOREIGN TRADE POLICY IN ECONOMIC DEVELOPMENT

Nowadays, the process of making effective economic decisions requires reference to the history of Ukrainian economic thought. The study of intellectual heritage and innovative ideas of prominent Ukrainian economists, among whom Ivan Vernadsky occupies an important place, will enrich the understanding of the mechanisms and ways of modern economic transformation.

The purpose of the article is to analyze and generalize Ivan Vernadsky's conceptual views on the role of foreign trade policy in economic development. The theoretical basis of this study is conceptual approaches to understanding the nature of foreign trade policy, in particular, protectionism and free trade. Systematic, comparative-historical, institutional-evolutionary, and historical-genetic analyses were used as the research methodology.

The author considers Ivan Vernadsky's conceptual approach to foreign trade as a basis for providing the country's economic leadership in the international area. The economist's ideas on the advantages of liberal foreign trade policy, free trade, and its mutual benefits for countries are revealed. Ivan Vernadsky was a staunch opponent of restrictive foreign trade policy, which creates obstacles to the country's competitive advantages and economic progress. Attention was paid to Ivan Vernadsky's criticism of customs protectionism. According to the scientist's point of view, protectionism leads to monopolization, price rises, technical and technological backwardness of production, destabilization of foreign trade relations, etc. At the same time, one of the scientist's merits is the formation of an innovative approach to the interpretation of protectionism as a general economic doctrine and a realistic economic policy.

Ivan Vernadsky's vision of the basics of efficient management is generalized. He creates an original theory of economic development, which can be used for selection of effective mechanisms of modern economic policy.

Keywords: history of Ukrainian economic thoughts, Ivan Vernadsky, theory of economic development, foreign trade, foreign trade policy, protectionism, free trade.

Постановка проблеми. Формування парадигми сучасного економічного розвитку України неможливе без врахування історичних надбань вітчизняної економічної думки. Всебічне вивчення та глибоке переосмислення поглядів видатних корифеїв української науки, серед яких чільне місце займає Іван Вернадський, беззаперечно збагачує та поглиблює розуміння концептуальних засад господарських трансформацій та національного економічного зростання. Івана Вернадського можна зарахувати до плеяди тих талановитих науковців і вчених-економістів, які свого часу зробили значний внесок у розроблення стратегії господарського розвитку Російської імперії та забезпечили поступ економічної науки на етапі ринково-індустріальних трансформацій. Іван Вернадський був адептом теоретичних постулатів класичної школи політичної економії, знаходив відображення власних переконань у працях А. Сміта, Д. Рікардо, Ф. Бастіа. У той же час, критично оцінюючи ідеї класиків та їхній внесок у розвиток економічної науки, вчений-економіст сформував свій власний самобутній і неординарний підхід до трактування економічних категорій, пояснен-

ня суспільних явищ і процесів, аналізу реальної господарської дійсності, визначення детермінант соціально-економічного прогресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти життя, громадської діяльності та наукової творчості Івана Вернадського широко висвітлено у працях сучасних дослідників, зокрема, В. Базилевича, В. Короткого, Т. Гайдай, В. Осецького, А. Маслова [1], С. Злупка [2], В. Небрат [3–6], Н. Супрун [7, 8], Т. Боднарчук [8], О. Кудласевич [9, 10], О. Курбет [11, 12] та інших. У той же час, багатогранність та неординарність постаті видатного українського вченого обумовлює необхідність подальшого вивчення та теоретичного осмислення його економічних поглядів. У своїх працях Іван Вернадський намагався поєднати науку та практику, пропонував різноманітні шляхи вирішення збожжених проблем господарського розвитку, що стосувалися активізації підприємництва, становлення промислового сектора, поживлення торговельних зв'язків, розбудови транспортної, фінансової та банківської інфраструктур, ролі держави у господарському розвитку, ефективності економічної політики тощо.

Мета статті – представити результати аналізу та узагальнення наукових поглядів вченого-економіста Івана Вернадського на роль урядової зовнішньоторговельної політики як чинника господарського розвитку в контексті сучасних тенденцій взаємодії держави і ринку.

Виклад основного змісту дослідження. Концептуальною основою вчення І. Вернадського є теорія економічного розвитку, яка розкриває необхідність розбудови великомасштабної промисловості на основі політики економічного лібералізму, що своєю чергою вимагає зниження рівня державного впливу на господарське життя країни, а також поширення принципів свободи конкуренції в усіх аспектах економічної діяльності. Проте, пропагуючи принцип економічного лібералізму, науковець піддавав ґрунтовному переосмисленню трактування А. Смітом ідеї *laissez-faire*. Якщо класики були дещо радикальними у своїх судженнях і виступали проти будь-якого втручання держави в економіку, то позиція І. Вернадського у цьому питанні була більш поміркованою. Він припускав певний вплив держави на економіку, але лише доки урядові заходи не суперечитимуть об'єктивним законам ринку. І. Вернадський добре розумів недоліки механізму саморегулювання і бачив, що ринковий тип господарювання – як основа

відповідної економічної системи – мав суттєві вади. Зокрема, обмеження ринку існували щодо регулювання грошового обігу та фінансової системи, забезпечення ефективної взаємодії підприємця і найманого працівника, підтримки розвитку перспективних галузей вітчизняної промисловості та нових типів підприємництва [13, с. 11]. Водночас І. Вернадський був переконаним противником будь-яких проявів надмірної державної опіки, що, на думку вченого, створює штучні умови для розвитку господарства та перешкоджає економічному прогресу. Науковець вважав, що збагачення країни та добробут населення залежать від стану промисловості, розвиток якої уряд може підтримувати, але лише через ухвалення сприятливого законодавства, забезпечення права приватної власності, поширення спеціальної економічної освіти та підвищення загальнокультурного рівня народних мас.

Загалом економічні ідеї І. Вернадського були відображенням думки тогочасної промислово-торговельної буржуазії: він акцентував увагу на необхідності розвитку капіталістичних відносин та розбудови промисловості з високим рівнем централізації капіталу та концентрації виробництва. Лише великомасштабна промисловість, на думку вченого, сприяє розвитку продуктивних сил, ефективному поділу праці, накопиченню значних приватних капіталів і створенню конкурентних переваг країни на зовнішніх ринках. Кожній галузі народного господарства І. Вернадський відводив особливу роль, вважаючи, що і землеробство, і промисловість, і торгівля є джерелами народного багатства, проте дві останні галузі мають значну перевагу щодо забезпечення економічного прогресу.

Як найбільш прогресивну форму розвитку промисловості І. Вернадський розглядав капіталістичну фабрику, однак, на його переконання, урядове сприяння її становленню повинно здійснюватися лише «природними», а не «штучними» заходами, тобто такими, що не обмежують іноземну конкуренцію, а формують ефективне внутрішньо-конкурентне середовище [14, с. 488]. Іноземна конкуренція як елемент економічного лібералізму сприяє прогресивному зростанню вітчизняної промисловості, оскільки викликає серед підприємців «дух суперництва» та попереджає будь-які монопольні утворення на внутрішньому ринку. Науковець наголошував, що жодне державне покровительство не зможе створити ефективних умов для становлення великомасштабної промисловості, оскільки рівень економічного розвитку кра-

їни визначається не ступенем урядового захисту, а умовами праці, рівнем розвитку науки, знань, народної культури та моралі. Основне завдання держави полягає в тому, щоб ліквідувати будь-які перешкоди на шляху економічної свободи і саме такими перешкодами вчений вважав, з одного боку, кріпосне право, з іншого – протекціоністську систему. На думку вченого, лише після скасування кріпацтва нічим не обмежена конкуренція спрямує підприємців до розвитку необхідних галузей промисловості. У «Нарисах історії політичної економії» він зазначав, що «не можна обмежити те, чим у принципі неможливо управляти» [15, с. 167].

Поряд із великомасштабною промисловістю І. Вернадський обґрунтовував істотну роль зовнішньої торгівлі для розвитку господарства країни. Вчений стверджував, що світове лідерство країни починається саме із розвитку її торговельних відносин, і серед усіх націй на міжнародній арені найбільш вигідні позиції займали ті, зовнішньоекономічні зв'язки яких були найкращими. Саме сфера зовнішньої торгівлі забезпечує тісне співробітництво між націями та обмін науково-технічними й культурними досягненнями людства, що безумовно веде до нарощування національного багатства, підвищення рівня народної свідомості, культурного розвитку країни тощо. Він писав: «У жодній країні світу народне благополуччя не може бути досягнуто лише власними силами: для цього завжди потрібна спільна праця різних народів. Природним є й те, що будь-яка держава для цього розширює свої зовнішньоекономічні зв'язки поряд із розвитком внутрішніх продуктивних сил» [16, с. 603].

Економічне значення внутрішньої торгівлі порівняно з зовнішньою, І. Вернадський дещо применшував, зазначаючи, що «внутрішній торг» об'єднує економічних суб'єктів лише однієї країни, перетворюючи їх через різні господарські привілеї та вигоди в єдину «малоефективну» масу. Торгівля усередині країни забезпечує розподіл лише товарів власного виробництва, залишаючи незадоволеним попит на ту продукцію, яка не виготовляється вітчизняними виробниками. Зовнішня ж торгівля зіштовхує потреби та інтереси різних народів, стимулюючи їх до взаємовигідного обміну.

У поглядах на зовнішньоторговельну політику І. Вернадський підтримував принципи фритредерства, називаючи митний протекціонізм і зумовлені ним високі ставки імпорتنих тарифів «пом'якшеною формою рабства» [17, с. 2]. Підвищення цін на

іноземну продукцію сприяє перетворенню вітчизняного виробника на монополіста, який маневрує внутрішніми цінами з метою отримання надприбутків. Висока вартість іноземної, а отже, і вітчизняної продукції, зумовлює посилення матеріальної залежності основної частки населення від невеликої групи «монополістів-спекулянтів». На противагу цьому вільну торгівлю вчений трактував як елемент загальної економічної свободи, яка є основною умовою промислового та культурного розвитку країни. І. Вернадський стверджував, що саме шляхом ліберальної зовнішньоторговельної політики можна не лише досягнути піднесення продуктивних сил та розвитку виробничого потенціалу країни, але й позбавити її ознак економічної нестабільності [1, с. 121–123].

Стаття І. Вернадського «Про зовнішню торгівлю» (1856 р.) фактично поклала початок протекціоністсько-фритредерській полеміці середини ХІХ ст. Вчений засуджував діючу у Російській імперії політику митно-тарифного протекціонізму, вказував на необхідність пом'якшення її елементами фритредерства і висловив нерозуміння помилкових дій уряду, який серед двох торговельних систем обрав найменш ефективну. Позиція І. Вернадського була нищівно розкритикована чинною владою, а самого вченого назвали антипатріотом та опозиціонером [18, с. 62]. У відповіді на негативні відгуки, що була представлена у наступній праці «Ще раз про зовнішню торгівлю» (1856), І. Вернадський навів близько двадцяти статей зі «Зведення законів Російської імперії» на доказ того, що скасування будь-яких обмежень зовнішньої торгівлі завжди було одним із пунктів урядової політики [18, с. 62]. На підтвердження своїх переконань вчений навів приклад зниження митних ставок за Митними тарифами у 1850 р. та 1854 р.

І. Вернадський виступав противником політики протекціонізму, розглядаючи ідеологію фритредерства як найбільш повне втілення сповідуваного ним принципу економічної свободи. Разом з тим знаходимо у нього досить оригінальне наукове обґрунтування теорії й практики протекціонізму. В 1858 р. І. Вернадський опублікував першу в Російській імперії фундаментальну працю з історії економічних вчень «Нариси історії політичної економії», де всю економічну науку поділив на два великі напрями: позитивний, представники якого виступали за активне втручання держави в економіку, і негативний, представники якого заперечували

чували необхідність державного регулювання та відстоювали важливість формування системи ринкового саморегулювання та вільного підприємництва [15, с. 59]. До позитивного напрямку науковець відносив економічні ідеї древніх народів і меркантилізм, а до негативного – фізіократів і класичну школу політекономії А. Сміта. Такий підхід до класифікації економічних вчень свідчить про значну прогресивність та актуальність підходів І. Вернадського. По суті визначення в економічній науці позитивного і негативного напрямів є дзеркальним відбиттям двох концепцій у сучасній західній науці, таких як свобода підприємництва і регульоване підприємництво [1, с. 311].

Різно поляризуючи зазначені економічні течії, І. Вернадський зауважував, що лише представники окремих напрямів, зокрема, меркантилізму, намагалися досягти балансу у трактуванні ролі держави в економіці та віднайти компроміс між приватними та урядовим інтересами, але безуспішно. До таких теорій вчений відносив і протекціонізм [19, с. 15–16]. Під ним І. Вернадський розумів систему різних теоретичних поглядів на політико-економічні процеси, які сходяться в кінцевому практичному твердженні: «процвітання народної промисловості можливе лише за рахунок державного захисту від іноземної конкуренції», що не має, на думку вченого, нічого спільного з покровительством [19, с. 46]. Таким чином, особливість концептуального підходу І. Вернадського полягала в тому, що він розглядав протекціонізм не як засіб реалізації меркантилізму, а як окрему економічну течію, що займає проміжне місце між тим самим меркантилізмом і класичною школою політекономії.

Науковець чітко розмежовував зазначені системи в теоретичному аспекті, розглядаючи меркантилізм як систему засобів накопичення національного багатства в грошовому еквіваленті та протекціонізм як систему захисту національної промисловості від іноземної конкуренції. При цьому він акцентував на різних практичних цілях обох економічних доктрин. Як відзначає В. Небрат, І. Вернадський вважав, що меркантилізм сприяє збагаченню держави, тобто накопиченню в казні благородних металів, розглядаючи розвиток промисловості лише як шлях, яким цієї мети може бути досягнуто. Протекціонізм же розглядає розквіт промисловості як ознаку зростання народного добробуту, що і є метою протекціонізму [5, с. 17]. Крім того, вчений наголошував на відмінності у засобах реалізації зазначених цілей: мерканти-

лізм свого часу реалізовувався через примусові заходи, заборони, монополії тощо, протекціонізм заперечував ефективність усіх цих заходів, визнаючи достатнім для розвитку промисловості її захист від іноземної конкуренції. В результаті аналізу науковець дійшов висновку, що протекціонізм можна вважати «тінню зникаючого меркантилізму» [20, с. 389].

На думку І. Вернадського, протекціонізм є явищем, що впливає з історичного ходу подій, як і вчення, що передували йому: він з'явився тоді, коли у Західній Європі сформувався потужний торговельно-промисловий капітал; коли праця в державі через її надлишок втратила цінність: «заповідана віковими упередженнями міжнародна боротьба продовжувалася – подібні потреби потребували проведення однакових заходів» [19, с. 46–47]. У своїх наукових працях І. Вернадський піддавав нищівній критиці протекціонізм і як загальне економічне вчення, і як реальну економічну політику, впроваджену в Російській імперії. Насамперед він показував його негативні результати для розвитку промисловості й підприємництва. І. Вернадський вважав, що високі митні тарифи, викликані політикою протекціонізму, позбавляють промисловість «тяжкої конкуренції, яка постійно тримає в напрузі моральні та розумові сили» підприємців [21, с. 93]. Однак відсутність конкуренції створює привілейовані умови для підприємця на внутрішньому ринку, веде до монополізму та консервування технічної відсталості вітчизняних виробництв. «Протекціонізм, – наголошував І. Вернадський, – присипляє підприємливість, унаслідок чого виробники втрачають енергію та майстерність, підкоряються рутині й стають відсталими; мета покровительської системи залишається недосяжною» [22, с. 390]. Справжнім покровительством учений вважав підтримку усіх підприємств, незалежно від соціального статусу власника, розміру самого підприємства, обсягів виробництва, що можливо лише за умов політики фритредерства – вільного торговельного обміну. Протекціонізм руйнує таке рівноправ'я, підпорядковуючи одні галузі господарства іншим.

На переконання І. Вернадського, обмежувальна зовнішньоторговельна політика задає «штучний» напрям розвитку народного господарства, підтримуючи «неприродні» і тому не вигідні для країни галузі промисловості. Безмитний імпорт іноземних виробів, оснований на принципах свободи торгівлі, витіснив би ці «неприродні» виробництва, сприяючи розвитку фабрики, яка не

потребувала б заступництва [23, с. 77–78]. Він зауважував, що саме таким чином, а не через створення «теплих умов», могли б виникнути цукроварні, маслобійні, гірничі заводи, бавовняні, вовняні, стеаринові фабрики тощо. Вітчизняні мануфактури розвивалися би без будь-яких тарифів – виникли ж і вільно існують без страху перед іноземною конкуренцією винокурні, ткацькі та шкіряні виробництва. І. Вернадський наголошував на тому, що заходи протекціонізму змушують торговців купувати товар там, де це невигідно, і, разом з тим, вони заохочують підприємців здійснювати інвестиції у ті сфери, які є неприбутковими та мало-перспективними з точки зору досягнення економічного прогресу.

І. Вернадський наголошував на тому, що якою б не була система протекціонізму, її «першочергове та корінне завдання» полягає у накопиченні державного доходу, тобто досягненні фінансових цілей. При цьому митні збори як вид непрямих податків він вважав однією з кращих форм платежів, оскільки вони: 1) пропорційні споживанню; 2) залежать від коливання цін на продукцію; 3) не вимагають для своєї сплати нагромаджень [19, с. 40]. При цьому значні доходи приносять лише помірні митні тарифи.

Дослідник вважав протекціонізм причиною «безнадійного пауперизму», революційних потрясінь і переворотів, падіння народного благополуччя та деморалізації суспільства загалом. І. Вернадський виступав проти надмірного підвищення ставок імпорتنих мит, зазначаючи, що «чим довше існує заборонна система й чим вищі ставки мита на привізні товари, тим більш затратним стає виробництво всередині країни; чим вища вартість виробництва, тим менше споживачів вітчизняної продукції, що веде до скорочення збуту та зменшення вигід виробника» [16, с. 603–604]. Низькі тарифи, навпаки, сприяють полегшенню життя народних мас, зниженню цін на споживчі товари, зростанню та диверсифікації споживання у країні та відповідно концентрації виробництва.

Найбільш гостро вчений критикував митно-торговельний протекціонізм, розглядаючи його як політику руйнування системи взаємовигідних зовнішньоторговельних відносин. «Зовнішня торгівля, – зазначав науковець, – є не що інше, як добровільний обмін різного роду товарами на взаємовигідних умовах. Без цих умов – доброї волі та вигоди – неможлива ніяка торгівля. Знищити свободу торгових операцій – знищити саму торгівлю» [16,

с. 603]. Як бачимо, І. Вернадський протистояв будь-яким обмеженням зовнішньої торгівлі й показував, що уряд, проголосивши заборонну систему 1822 р., не просто завдав шкоди народному господарству, а й порушив існуючі норми промислово-торговельного законодавства. На підтвердження своєї позиції вчений наводив статтю зі «Зібрання законів Російської імперії», де зазначено, що «головним обов'язком міністра фінансів є охорона прав і вигід зовнішньої торгівлі та особливо усунення будь-яких чинників, що перешкоджають її вільному здійсненню» [16, с. 603–604]. Вчений зауважував, що порушення цього законодавчого принципу призводить до низки негативних явищ. Зокрема, в результаті надмірних ставок імпортного мита підвищується ціна іноземної продукції, проте знижується цінність експортного товару, тому що зростання ввізних тарифів викликає протидію країн-імпортерів вітчизняної продукції. Крім того, підвищення цін на імпортні товари, як уже зазначалося, веде до скорочення споживання, а отже, до зниження доходів виробників і падіння темпів концентрації промислово-торговельного капіталу. І. Вернадський стверджував: «Торгівля завжди є результатом обміну надлишку на необхідне, а тому немає ніякого сенсу її обмежувати; імпорту завжди кореспондується з експортом: обмеження одного веде до занепаду іншого. Свобода торгівлі зближує народи між собою, в результаті чого збільшуються обсяги торговельних операцій, створюються умови для розвитку промисловості й продуктивних сил, і, як наслідок, усі країни отримують взаємні вигоди» [19, с. 70].

І. Вернадський наголошував на тому, що Російська імперія через значний територіальний простір отримує з-за кордону обмежену кількість продукції, головним чином сировину (шовк, бавовну, фарбувальні матеріали, свинець, сталь, кам'яне вугілля) та предмети розкоші (оливкову олію, вино, екзотичні фрукти, ювелірні вироби, парфумерію). Тим не менш, жорстка зовнішньоторговельна політика обмежує ввезення великої маси інших цінних товарів, імпорту яких не завдає абсолютно ніякої шкоди вітчизняній промисловості (ножі, годинники, косметичні засоби, фаянс, рукавиці, музичні інструменти тощо). Вказував вчений і на неефективність самої політики протекціонізму, називав її грабіжницькою, оскільки досить часто малоцінні імпортні товари обклалися таким великим митом, що воно подекуди перевищувало вартість самого товару. Зрозуміло, що така політика створювала

найсприятливіші умови для розвитку контрабанди, тим самим перешкоджаючи досягненню основної мети протекціонізму – фіскальної.

І. Вернадський висвітлював також негативні моральні ефекти протекціонізму, розглядаючи його як знаряддя націоналізму та шовінізму. Вчений був переконаний, що введення заборонної системи веде до скорочення та розриву зовнішньоекономічних зв'язків, при цьому найбільше втрачає клас торговельної буржуазії, оскільки протекціонізм саме його позбавляє значної частини доходу. «Постійно втрачаючи прибутки, торговець стає непримирним ворогом країни, яка зумовила ці втрати. А коли на вітчизняному ринку з'являється власне виробництво раніше імпортованої продукції, ворожнеча до інших народів ще більше посилюється» [16, с. 603–604]. Саме заборонну систему, яка викликала з боку країн Заходу критику та антиросійські настрої, І. Вернадський називав однією з основних причин Кримської війни. «Ще свого часу граф Є. Канкрін, – зауважує науковець, – писав у своїй «Економії людських товариств», що саме з 1822 року стосовно країни починають посилюватися негативні відгуки та прояви недоброзичливості, які врешті-решт закінчилися війною. Граф пояснює це невдоволеннями середнього класу своїми збитками від скорочення збуту до Російської імперії» [16, с. 603–604]. Особливо це твердження стосувалося англійських купців, які були основними імпортерами Російської імперії.

Більше того, І. Вернадський був переконаний у тому, що політика протекціонізму не лише веде до дестабілізації міжнародних відносин, а й формує негативне ставлення народу до влади. «Усі потрясіння та невдоволення державною владою на Заході були пов'язані із меркантилістською та обмежувальною системою. Потрясіння були сильніші там, де вищий тариф – останнім часом в Австрії вони частіші, ніж у Пруссії, у Франції частіші, ніж у Німеччині» [23, с. 6]. Як послідовний ідеолог економічного лібералізму він стверджував, що від протекціонізму виграє лише уряд, проте потерпає народ (насамперед через підвищення споживчих цін), промисловці та купці (зокрема, через скорочення доходу).

Розглядаючи співвідношення елементів фритредерства та протекціонізму в економічній політиці різних держав, вчений надавав великого значення національним та історичним особливостям кожної країни. Зокрема, він стверджував, що саме політика

свободи торгівлі дозволила Англії поневолити інші, завоювати нові землі, перетворивши їх на власні колонії, посісти лідерські позиції на основних міжнародних торговельних шляхах. Система протекціонізму в Російській імперії, навпаки, сприяла розвитку економічної автаркії й позбавила країну можливості утвердження лідерства на міжнародній арені. І. Вернадський у своїй праці «Політична рівновага й Англія» проаналізував чинники політичної величч та економічної могутності Сполученого Королівства порівняно з Російською імперією. Він звернув увагу на те, що Англія під проводом ідей фритредерства, створення торговельних союзів, політичного й економічного покровительства фактично втілила в життя принцип «розділяй і володарюй», захопивши значну частину Африки, Південно-Східної Азії, Австралійського й Американського континентів та зробивши своїми васалами окремі країни Європи (Португалію, Іспанію, Голландію, Туреччину, Грецію) [24, с. 58–59].

На думку вченого, одна з причин успіху англійських завоювань – сприятлива митно-торговельна політика, основана на заасадах вільної торгівлі. «Англія, зрівнявши у правах колонії та створивши сприятливі умови для взаємного обміну між ними, зумовила розвиток промисловості, зростання благополуччя, утвердження свого володіння на торговельних шляхах західного й східного напрямів» [24, с. 92]. «Велика Британія вміє поступово розширити свої володіння та закріпитися на них, а вся Європа холоднокровно спостерігає за цими багатозначними подіями, які загрожують політичній рівновазі світу та свободі міжнародних відносин» [24, с. 99]. При цьому І. Вернадський зауважував, що Англія не отримала спротиву своїй політиці, тому що жодна з країн не здатна протистояти реалізації її завойовницької стратегії.

Висновки. В ході дослідження особливостей становлення капіталістичного ладу, розвитку ринкових форм господарювання та впровадження економічного лібералізму в усіх аспектах господарського життя, І. Вернадським було сформульовано оригінальну концепцію економічного розвитку, в якій, поряд із промисловістю, особливе значення відводилось активному розвитку зовнішньої торгівлі, яка, на думку вченого, сприяє підвищенню конкурентоспроможності країни та посиленню її геополітичних позицій. У своїх працях І. Вернадський обґрунтував важливість фритредерства як найбільш ефективної зовнішньоторговельної політики. Політику протекціонізму вчений піддавав жорсткій кри-

тиці, вважаючи основною лише одну функцію протекціонізму – фінансову. При цьому вчений абсолютно не пов'язував цю політику з покровительством розвитку національної промисловості та обмеженням іноземної конкуренції. У своїх працях відомий прихильник ідей свободи торгівлі довів неефективність та недовість протекціонізму, який, на його думку, спричиняє низку негативних ефектів, зокрема, консервування низького технологічного рівня економіки, розвиток монополістичних тенденцій, скорочення обсягу споживання та виробництва, зниження рівня концентрації приватних капіталів, розбалансування зовнішньоекономічних зв'язків і, навіть, ескалацію міжнародних конфліктів та деморалізацію суспільства.

1. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базиловича. Київ: Знання, 2009. 862 с.
2. Злупко С. Економічна думка України (від давнини до сучасності). Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. 2000. 495 с.
3. Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України*. 2013. № 3. С. 77-85.
4. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Ін-т екон. та прогноз. НАН України. Київ, 2013. 584 с.
5. Небрат В.В. Суспільне господарство та державні фінанси в теорії народного добробуту Івана Вернадського. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 3. С. 15-18.
6. Небрат В.В. Українські джерела теорії просторової справедливості. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 9-33. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.009>.
7. Супрун Н.А. З історії акціонерного підприємництва в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Економіка: проблеми теорії та практики: збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 2003. С. 11-16.
8. Супрун Н.А., Боднарчук Т.Л. Формування концептуальних засад теорії економічного розвитку в контексті протекціоністсько-фритредерської полеміки XIX – початку XX ст. *Проблеми економіки*. 2013. № 4. С. 305-311.
9. Небрат В.В., Супрун Н.А. та ін. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку / за ред. д.е.н. В.В. Небрат; ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2014. 396 с.

10. Кудласевич О.М. Історико-економічні та національно-етнічні засади формування концепції підприємництва у вітчизняній науковій думці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2015. Вип. 13(3). С. 13-16.
11. Курбет О.П. Економіст Іван Вернадський як предтеча української академічної науки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. Вип. 51. С. 58-77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.058>.
12. Курбет О.П. Представники Київської політекономічної школи про створення інституційних умов становлення та розвитку промислового підприємництва. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 275-288. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2016.49.275>.
13. Михайлик Н.К. Экономические взгляды и научно-просветительская деятельность И.В. Вернадского (1821-1884): автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Москва, 2003. 18 с.
14. Туган-Барановский М.И. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. *Историческое развитие русской фабрики в XIX веке*. Москва, 1997. 735 с.
15. Покидченко М.Г., Сперанская Л.И., Дробышевская Д.А. Пути развития экономики России: теория и практика. Москва, 2005. 310 с.
16. Вернадский И.В. О внешней торговле. *Русский вестник*. 1856. Т. 2. С. 603-604.
17. Новиков Я.А. Протекционизм. Санкт-Петербург, 1890. 290 с.
18. Добролюбов Н.А. Литературные мелочи прошлого года. 1912. 96 с.
19. Вернадский И.В. Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века. Москва, 1849. 236 с.
20. Цаголов Н.А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. Москва, 1956. 464 с.
21. Хромов П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России. Москва, 1982. 240 с.
22. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. Томск, 1911. 850 с.
23. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности и об охранной системе, с изложением мнений разных писателей в защиту и против учения о свободе международной торговли. Санкт-Петербург, 1858. 86 с.
24. Вернадский И.В. Политическое равновесие и Англия. Москва, 1855. 136 с.

References

1. Bazylevych, V.D. (Eds.). (2009). I. Vernadsky. Roots: creative heritage in the context of the history of economic thought in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
2. Zlupko, S. (2000). Economic thought of Ukraine (from ancient time to the present). Lviv [in Ukrainian].
3. Nebrat, V.V. (2013). Historical-financial studies in the Ukrainian economic thought in the XIX-th century - beginning of the XX-th century. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 3, 77-85 [in Ukrainian].
4. Nebrat, V.V. (2013). Evolution of the theory of state finance in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
5. Nebrat, V.V. (2012). Public economy and state finance in the theory of folk welfare of I. Vernadsky. *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini - Formation of Market Relations in Ukraine*, 3, 15-18 [in Ukrainian].
6. Nebrat, V.V. (2020). Ukrainian sources of spatial justice theory. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 53, 9-33. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.009> [in Ukrainian].
7. Suprun, N.A. (2003). On the history of joint-stock entrepreneurship in Ukraine (second half of the XIX - early XX centuries). *Ekonomika: problemy teorii ta praktyky - Economy: problems of theory and practice*, 11-16 [in Ukrainian].
8. Suprun, N.A., Bodnarchuk, T.L. (2013). Formation of conceptual grounds of the theory of economic development in the context of protection-free trade controversy of XIX - beginning of XX centuries. *Problemy Ekonomiky - Problems of the Economy*, 4, 305-311 [in Ukrainian].
9. Nebrat, V.V., Suprun, N.A., Kudlasevych, O.M. (2014). Ukrainian economic thought about the factors and priorities of economic development. Kyiv [in Ukrainian].
10. Kudlasevych, O.M. (2015). Historical, economic, and national-ethnic principles of forming of the entrepreneurship concept in the national scientific idea. *Naukovy visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky - Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Economic Sciences*, 13(3), 13-16 [in Ukrainian].
11. Kurbet, O.P. (2018). Economist Ivan Vernadsky as the forerunner of Ukrainian academic science. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic*

12. Kurbet, O.P. (2016). Perspectives of the Kyiv school of political economy about creating of institutional conditions of formation and development of industrial entrepreneurship. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 49, 275-288. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2016.49.275> [in Ukrainian].
13. Mihajlik, N.K. (2003). Economic views and science-educational activity of I.V. Vernadsky (1821-1884): avtoref. diss. ... kand. jekon. nauk. Moscow [in Russian].
14. Tugan-Baranovsky, M. (1997). Favorites. Russian factory in the past and present. Historical development of the Russian factory in the XIX century. Moscow [in Ukrainian].
15. Pokidchenko, M.G., Speranskaja, L.I., Drobyshevskaja, D.A. (2005). Ways of the development of the Russian economy: theory and practice. Moscow [in Russian].
16. Vernadsky, I.V. (1856). About foreign trade. *Russkij vestnik - Russian Bulletin*, 2 [in Russian].
17. Novikov, Ya.A. (1890). Protectionism. Saint-Petersburg [in Russian].
18. Dobroljubov, N.A. (1912). Literature trivia of the last year. Saint-Petersburg [in Russian].
19. Vernadsky, I.V. (1849). Critical and historical research of Italian political and economic literature before the beginning of XIX century. Moscow [in Russian].
20. Tsaglov, N.A. (1956). Essays on Russian economic thought during the period of the fall of serfdom. Moscow [in Russian].
21. Hromov, P.A. (1982). Economic history of the USSR. Period of the industry and monopolistic capitalism in Russia. Moscow [in Russian].
22. Sobolev, M.N. (1911). Customs policy of Russia in the second half of XIX century. Tomsk [in Russian].
23. Ushinskij, A. (1858). On the importance of the manufacturing industry and on the security system, outlining the views of various writers in defense and against the doctrine of free international trade. Saint-Petersburg [in Russian].
24. Vernadsky, I.V. (1855). Political equilibrium and England. Moscow [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 18 червня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.199>

УДК 330.8:34-055.2«18»

JEL: B12, I240, J710

Лопух К.В., кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4143-0309>
e-mail: lopukh@kneu.edu.ua

МАРІЯ ВЕРНАДСЬКА ПРО РОЛЬ ТА ПРАВА ЖІНОК У СУСПІЛЬСТВІ XIX СТОЛІТТЯ¹

Роль жінок у сучасному соціально-економічному житті українського суспільства є досі недооціненою. Гендерна проблематика, незважаючи на значну кількість вітчизняних та іноземних наукових досліджень і публікацій, інформаційних джерел і матеріалів, сприймається поверхово або ігнорується, а часом залишається табуованою. Несприйняття питань, що стосуються рівності прав і можливостей жінок і чоловіків, глибоко укорінене традиційними поглядами на роль і місце жінки у функціонуванні та розвитку суспільства.

Мета статті полягає в аналізі особливостей наукової та публіцистичної діяльності Марії Вернадської – першої жінки-дослідниці політекономічних проблем у Російській імперії. Вона активно цікавилася економічними питаннями та процесами, що відбувалися в країні у другій половині XIX ст., аналізувала їх та опублікувала низку статей, зокрема в журналі «Экономический указатель», редактором якого був видатний вчений-економіст та чоловік дослідниці Іван Вернадський.

Характерною ознакою її праць був легкий, доступний стиль викладу та роз'яснення складних економічних законів і принципів функціонування ринкової економіки на побутових ситуаціях того

¹ Публікація здійснюється в рамках виконання науково-технічної роботи «Постпандемічна парадигма соціально-економічного розвитку України в системі координат цифрової економіки» (№ ДР 0121U109496) Міністерства освіти і науки України.

періоду. Такий підхід дослідницею було використано щодо трактування переваг поділу праці, технічного прогресу, вільної торгівлі, розподілу витрат і кооперації, якості доріг. Вона також критикувала регулювання цін на товари і виступала за скасування кріпосного права, обстоюючи його економічну неефективність, історичну вичерпаність та морально-етичну ганебність.

Марія Вернадська була прихильницею ідей класичної політичної економії, головним чином принципу індивідуальної свободи. Цей принцип став основою висвітлення нею питань жіночої праці, призначення жінки у суспільстві, права самостійного вибору діяльності жінками. Особливу увагу вона звернула на необхідність та цінність жіночої праці як основу рівноправності. Досягнення її було можливим завдяки освіті та боротьбі з упередженнями про «ганебність» жіночої праці.

Ключові слова: жіноча праця, феміністична економіка, класична політична економія, гендерна рівність.

Lopukh K.

MARIIA VERNADSKA ON THE ROLE AND RIGHTS OF WOMEN IN THE SOCIETY OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The role of women in the modern socio-economic life of Ukrainian society is still underestimated. Gender issues are perceived superficially or ignored, and sometimes remain taboo despite the significant number of national and foreign research and publications, information sources and materials. Blindness to issues of the equal rights and opportunities for women and men is deeply rooted in the stereotypes and traditional views on the role and place of women in the society.

The purpose of the article is to analyze the scientific and journalistic activity of Mariia Vernadska. She was the first woman who researched political and economic problems in the Russian Empire. She actively interested in the economic issues and processes in the country and analyzed them, and published a number of articles in the journal «*Ekonomicheskii ukazatel*», edited by Ivan Vernadsky who was a notable economist and statistician in the first half of the 19th century.

The distinguishing feature of her articles was the comprehensible writing language to present and explain the complex economic laws and principles of the genesis of the market economy. Mariia Vernadska used this method to explain the benefits of division of labor, technological progress, free trade, cost sharing and cooperation, road quality, etc. She

also criticized the regulation of commodity prices and persisted in the abolition of serfdom explaining its economic inefficiency and backwardness.

Mariia Vernadska espoused the ideas of classical political economy, mainly the principle of individual freedom. This basic principle was used by her for interpretation of the women's labor, the role of women in the society, the women's rights to pick and choose the activities. She paid special attention to the necessity and the value of the women's work as a basis for the equality between men and women. She emphasized that it could be achieved due to the education and fighting prejudices against the shame of women's working.

Keywords: *women's labor, feminist economics, classical political economy, gender equality.*

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві, як і в усьому світі, невирішеною проблемою залишається ґендерна нерівність. Дискусії охоплюють питання місця і ролі жінки у соціально-економічному, політичному, культурному житті суспільства, її прав та рівних можливостей поряд з чоловіками. Суттєвим кроком у вирішенні цієї проблеми стає аналіз джерел такого становища жінок.

У другій половині XIX ст. в Російській імперії активніше почали обговорювати «жіноче питання», яке стосувалося перш за все таких самих прав жінки на освіту та працю, які мали чоловіки. Ключова проблема вже тоді полягала у тому, що «жіноче питання» стало одним з найскладніших у суспільстві у зв'язку із його трансформацією, пов'язаною, головним чином, з досягненнями науково-технічного прогресу і Промисловою революцією. Виявилось фундаментальне протиріччя, зумовлене економічним прогресом: теоретично жінка могла працювати нарівні і поряд з чоловіком, але в дійсності вона не могла отримати достойної винагороди, яку отримували за свою роботу чоловіки. З цього приводу відомий публіцист XIX ст. П. Ткачов зазначав: «Економічний прогрес закликає жінку до суспільної активності, але дійсність зводить перед нею різні бар'єри, і на кожному її кроці уперед постійно накладає своє безапеляційне вето» [21, с. 66].

Іншим чинником актуалізації «жіночого питання» стало поширення ідей класичної політичної економії, де основоположними принципами розвитку суспільства є поділ праці, право на працю та свобода вибору виду діяльності кожним членом суспільства, незалежно від статі. Про це в одній зі своїх праць писала

М. Вернадська, наголошуючи, що «у суспільстві освіченому потреб багато, і вони складні; тому природно, що поділ праці поглиблюється та більш деталізується. Чи можливо у такому випадку, без втрат для окремих індивідів та для суспільства в цілому, відбирати свободу вибору праці майже у половини людства?» [6]. Цією половиною людства і були жінки.

Марія Вернадська, дружина видатного українського вченого-економіста і статистика Івана Вернадського, не тільки вважається першою жінкою, яка фахово займалася дослідженням проблем політичної економії, а й однією з перших почала писати про рівноправність жінок, жіночу працю та становище жінок у тогочасному суспільстві. Її роботи дають змогу глибше зрозуміти причини ґендерної нерівності, які залишаються до кінця не розв'язаними і на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Аналіз джерел і публікацій. У 1857–1858 рр. Марія Вернадська підготувала низку статей, що стосувалися виховання дітей, ролі жінок, їх призначення в суспільстві та необхідності жінок боротися за право здобувати освіту і свободи вибору діяльності. Дослідниця написала та опублікувала більше 20 робіт, що були надруковані у журналі «Экономический указатель», редактором якого виступав І. Вернадський. Ці та інші роботи були систематизовані І. Вернадським у збірці «Собрание сочинений покойной Марии Николаевны Вернадской, ур. Шигаевой» у 1862 р. Варто зазначити, що М. Вернадська активно допомагала та брала активну участь у роботі над журналом «Экономический указатель». Вже у 1857 р. у ньому було опубліковано дві її статті – «Голод в Багдаде» [8] та «Бальное платье» [7]. Основна мета її статей полягала у донесенні до широких мас населення фундаментальних положень політичної економії та важливої ролі жінок в економічному розвитку країни.

Значно розширюють розуміння «жіночого питання», проблем освіти та права жінок на працю роботи авторів другої половини XIX ст., які друкувалися у журналах «Южный сборник» (1859), «Экономист» (1862), «Женский вестник» (1866–1867), зокрема Ф. Воропонов, І. Вернадський, П. Ткачов, В. Павловська, В. Слепцов, А. Скальковський, Н. Мессарош та інші.

Серед сучасних дослідників спадщини Марії Вернадської варто виокремити роботи Г. Лапиної, І. Сурніної, Т. Ромася, Г. Фесенка.

Постановка мети і завдань. Наукова та публіцистична діяльність Марії Вернадської – першої жінки-дослідниці політекономічних проблем у Російській імперії – залишається недостатньо вивченою в контексті сучасних досліджень проблем ґендерної нерівності. Її погляди на призначення жінки в суспільстві та жіночу працю поглиблюють розуміння існуючої дискримінації жінок в українському суспільстві та спростовують традиційні уявлення про роль і місце жінки. Крім того, важливим аспектом цієї статті є аналіз відображення в українській економічній думці ґендерних проблем, які висвітлювали у своїх роботах автори XIX ст.

Виклад основного змісту дослідження. У середині XIX ст. Російська імперія поступово почала переходити від феодальних до ринково-підприємницьких економічних відносин. Цьому сприяли бурхливий розвиток промислових інновацій та проникнення до наукового середовища ідей класичної політичної економії. Досягнення Промислової революції, ідеї свободи, приватної власності, вільної торгівлі почали впливати на вектор економічного розвитку відсталої порівняно з європейськими країнами Російської імперії. Крім того, назрівало питання відміни кріпосного права, що породжувало необхідність теоретичного обґрунтування подальшого функціонування країни на нових економічних засадах. Разом з тим, поза увагою залишалася проблема зайнятості населення в умовах ринкового середовища, не тільки селян і пролетаріату, а й представників дворянства. Особливої гостроти ця проблема набула у зв'язку із швидким економічним прогресом та вивільненням від звичних занять, які потребували традиційно жіночих рук, значної кількості жінок, зокрема серед представниць аристократії, як багатих, так і збіднілих. Якщо раніше жінка виконувала всю домашню роботу сама – шила, молола муку, випікала хліб, прала одяг чоловіку та дітям, виховувала дітей тощо – то тепер стало вигідніше замінити всю ручну працю механізованою. Відомий американський реформатор та аболіціоніст Т. Паркер відмічав, що «із розвитком людства та застосуванням «чоловічої» науки до того, чим займалися виключно жінки (прядіння, шиття), відбулася значна економія часу та зростання народного багатства» [23, с. 3–4]. Як наслідок, почав підвищуватися рівень інтелектуальної освіти серед жінок і ця верства швидко зростала. Якщо Т. Паркер аналізував проблеми трансформації американського суспільства, то ці питання також турбували і прогресивних авторів Російської імперії. Сила промислового розвитку, сила

економічного прогресу поступово звужує сферу традиційної жіночої праці і залишає жінку взагалі без будь-якої роботи; вона має тільки два варіанти: покоритися своїй долі і бути домогосподаркою, або ступити на більш широкий і тернистий шлях – опанувати ті сфери праці, де досі панували винятково чоловіки» [21, с. 64–65].

Однією з перших ідей про визначальний вплив технічного прогресу на зміну ролі жінки в суспільстві та її право на вільний вибір діяльності почала відстоювати Марія Вернадська. Основою її поглядів була ідея свободи. Саме відсутність свободи не тільки породжувала пороки та зловживання серед людей, а й уповільнювала розвиток суспільства в цілому та економічне зростання зокрема. У своїй статті «Суспільне значення економічних законів» (1857) М. Вернадська зазначала, що вирвати корінь суспільного зла можна за допомогою поділу праці та свободи торгівлі. «Цими двома законами обумовлюється не тільки все наше суспільне життя, вони проникають у найменші відтинки нашого приватного життя... На цих двох законах ґрунтується не тільки матеріальний добробут усіх народів, але й їх моральний добробут – тобто щастя» [5]. Власне свобода особиста, право на працю, право приватної власності – це ті фундаментальні цінності, які визначають майбутній розвиток, і їх ігнорування свідчить лише про невігластво та веде до страждань. До речі, такої ж думки дотримувався й І. Вернадський, зокрема щодо надання жінкам права власності. Адже саме воно є основою свободи.

Особливого значення ідея свободи набуває для визначення ролі жінки в умовах швидкого розвитку капіталізму. Заміна ручної праці машинною призводить до того, жінка стає непотрібною, оскільки до впровадження досягнень технічного прогресу багато видів ручної праці виконували саме жінки. Таким чином, жінка втрачала можливість утримувати себе за рахунок власної праці і ставала більш залежною від сильніших фізично, тобто чоловіків. Сфера виробничої діяльності для жінок звужувалася, жінка перетворювалася на тягар, на неї починають дивитися як на рабу чи на іграшку. Марія Вернадська рішуче виступила проти такого ставлення до жінок та їх ролі у житті суспільства в умовах переходу до нового технологічного способу виробництва. Вона пропонувала шляхи виходу зі складного становища, у якому опинилися жінки.

Будучи ідеологом вільної праці, вона відстоювала рівні права жінок поряд з чоловіками на працю. При цьому вона наголошувала на незалежності жінок, яку могла дати тільки праця. З одного боку, свобода вибору жінкою видів праці прямо пов'язувалася з поглибленням поділу праці та ідеєю корисності кожного індивіда в суспільстві. З іншого боку, М. Вернадська виходила з практичного погляду, і наголошувала на тому, що абсолютно несправедливо і неефективно «позбавляти велику кількість людей поділу праці та свободи, засуджувати їх на неподілену та насильницьку працю» [6]. Адже не даючи жінкам права свободи вибору праці, суспільство втрачає робочу силу, вони позбавляються можливості бути корисними та перетворюються у тягар для суспільства.

Тому одним з перших кроків, які пропонувала робити М. Вернадська, були кардинальні зміни у підходах до виховання та освіти жінок. Особливу увагу вона звернула на представниць дворянства; ідеї, які вона обстоювала у своїх працях, були спрямовані саме на жінок аристократичного походження. М. Вернадська виокремила такі основні проблеми, що дискримінували жінок:

- вади суспільства;
- традиційність поглядів на роль жінки у родині та суспільстві;
- упередження проти жіночої праці;
- ґендерні стереотипи у вихованні;
- критика жінок та їхньої поведінки.

Аналізуючи причини, що не давали можливості жінкам працювати, М. Вернадська наголошувала на суспільних та індивідуальних факторах. Здавалося б усі розуміли, що жінки повинні працювати і тільки праця може зробити їх економічно незалежними та соціально рівноправними з чоловіками. Проте, існували перепони, які не дозволяли жінці реалізувати себе та займатися тим видом діяльності, до якого є схильність і бажання. Ключовою з них є *зневажання праці та сором* з боку як суспільства, так і самих жінок. Вони або не хочуть працювати, або соромляться зізнатися, що працюють, і приховують це. Справа в тому, що з погляду тогочасного суспільства праця асоціювалася з бідністю. Представники дворянства, особливо жінки, ніколи не працювали фізично і не отримували заробітну плату за свою працю. Працювали тільки кріпаки або наймані працівники, що представляли завжди найбідніші верстви населення. Тому жінка дворянського

походження піддавалася осуду суспільства, якщо вона йшла працювати та отримувала за це оплату. «Чоловік пишається тим, що працює за гроші, і на свою трудову копійку утримує все сімейство, а жінка – соромиться плати за свою працю, як ганебної справи» [3]. Заглиблюючись далі у проблему, М. Вернадська акцентує увагу на закоренілому упередженні проти праці як ознаки бідності. Здаватися багатим, коли насправді панує бідність, – те зло, яке породжує зневагу до праці. Навпаки, усвідомлення того, що праця створює багатство, а жінка своєю працею може підвищувати добробут, заслуговує на повагу та всебічну підтримку. «Поки не вдасться подолати це упередження проти бідності і праці, жодні заходи не допоможуть у боротьбі зі злом, а жінки й надалі будуть жалітися на свою гірку долю і нічого не робити» [2].

Але, разом з тим, М. Вернадська звинувачує жінок у деякій пасивності щодо відстоювання своїх прав на працю і стверджує, що часто жінки самі не хочуть змінювати існуючий порядок. Вона критикує жінок за бездіяльність і постійні звинувачення когось у їхній залежності від чоловіків чи суспільної думки. Так, жінки нерівні поряд з чоловіками і говорять, що чоловіки обмежують їхні права. В той же час жінки прагнуть комфортного життя і вимагають, щоб чоловіки його забезпечували. Інша причина, яка унеможливорює зайнятість жінок, – відсутність доступу до професій, крім гувернантки чи класної дами. М. Вернадська повністю заперечує цей аргумент як нерелевантний і відмічає, що сфер діяльності, відкритих для жінки, багато, але вони самі не хочуть використати свій шанс. Зокрема дослідниця виокремлює такі сфери зайнятості, де може реалізувати себе жінка: торгівля, фабрична справа, сільське господарство, література, поезія, наука, викладання, медицина, мистецтво, співи, музика, ремесла тощо. Власне, все залежить від схильностей і таланту жінки, адже кожна людина індивідуальна. Ще однією причиною, що викликає сором та стримує бажання жінок працювати, є низька оплата праці. Проте, як наголошувала М. Вернадська, це проблема самих жінок. Якщо жінки хочуть отримувати високу оплату за свою працю або нарівні з чоловіками, то потрібно вчитися.

Питання виховання і освіти жінок займає важливе місце у науковій спадщині М. Вернадської. Вона вважала, що саме з виховання починається формування зазначених стереотипів у поведінці жінок і чоловіків. Мова йде про призначення місця і ролі жінки та чоловіка. Якщо чоловік повинен працювати і утримувати

родину, то жінка мала низку «виняткових зобов'язань, вигаданих для неї суспільством» [4]. Таким чином, чітко визначалося її становище і приписувалися правила поведінки, які вважалися нормою. Так, моральні обов'язки дівчини дворянського походження полягали у такому:

- бути гарно одягненою;
- вміти грати на фортепіано та співати;
- займатися рукоділлям.

Як правило, дівчата мали гарно виглядати та виконували подібні домашні роботи лише для того, щоб бути «зайнятими». В іншому випадку вважалося, що вони марнують своє життя і є не вихованими. М. Вернадська акцентує тим самим увагу на непродуктивній зайнятості та називає це «удаванням». Удавання – це основна жіноча чеснота у тогочасному світському суспільстві. Молода жінка має бути завжди веселою, привітною, люб'язною, граційною у своїх рухах. Якщо вона плаче, то має обов'язково вчасно прикрити обличчя хусточкою, адже вираз її обличчя може бути негарним. А ще, жінка не має права хворіти. В неї може бути головний біль або нежить, «проте вона не може хворіти невинтонченими хворобами» [4]. Тобто дівчатам з дитинства вкладали норми поведінки, які у майбутньому перетворювали їх не на суб'єкт, а не об'єкт. Жінка сприймалася як предмет меблів чи іграшка, що не має жодних прав, крім приписаних обов'язків. Мета всього виховання – підготувати жінку до короткого періоду її дошлюбного життя [12, с. 85]. Але найважливіше для жінки – вийти заміж! Після одруження жінка мала виконувати інші обов'язки, більшість з яких були спрямовані на ведення домашнього господарства, виховання дітей, підтримку чоловіка, участь у світських заходах та догляд за собою. І це у випадку, якщо шлюб щасливий. Більшість жінок видавали заміж за домовленостями і часто-густо це був лише розрахунок і вигода. Після заміжжя жінка розчаровувалася у шлюбі, але вдіяти нічого не могла, адже була повністю залежною від чоловіка. Шлюб завжди був нерівноправним, де не зверталася увага на потреби і розвиток жінки.

На противагу зазначеному вище, Н. Мессарош стверджує: «Розвиток жінки має відповідати цілі її життя. Ціль життя як чоловіка, так і жінки, – принести користь собі та родині» [12, с. 79]. Шлюб – це взаємний договір, що передбачає абсолютну рівність прав між сторонами, які домовляються [9, с. 74]. Родина – це союз двох людей, які об'єднуються з метою прогресу, тобто поліп-

шення свого морального та матеріального добробуту. Розвиток родини потребує корисної та продуктивної праці, а для праці необхідні підготовка, знання та здорове виховання. Оскільки жінка має бути рівноправною у родині, то вона має отримувати таку саму загальну та спеціальну освіту, як і чоловік. Адже освіта надає глибокого сенсу шлюбу. «Жінка повинна розвиватися, вона має працювати і приносити користь своїм життям, має розуміти свою людську гідність, свою самостійність та право користуватися захистом закону» [12, с. 88]. Таким чином, першочерговим завданням є зміна підходів у вихованні жінок, а саме не орієнтувати їх лише на заміжжя як основну мету їхнього життя і призначення. Приносити користь собі, родині та бути корисною для суспільства – ось достойна мета для жінки.

У свою чергу проблема виховання полягала у тому, що воно зводилося лише до надання певного рівня освіти хлопчикам і дівчаткам. Проте набагато важливішою функцією виховання має бути закладення певних світоглядних ідей, що визначатимуть усе подальше життя людини. До певного віку (до 16 років) дівчат і хлопців виховували однаково, але потім хлопці продовжували навчатися і займатися науками, а дівчата закінчували навчання й у кращому випадку займалися мистецтвами. М. Вернадська задається питанням, чому ж так відбувається та чому дівчата не продовжують вчитися [6]? Причина цьому – усталений спосіб мислення і сприйняття ролі жінки у родині та суспільстві. Дівчатам з дитинства вкладали цінності і поняття, відмінні від хлопчачих. Хлопчику говорять, що він має працювати, він може бути корисним суспільству, він має заробляти гроші для себе і для утримання родини, а також мати деякі сімейні чесноти. У той же час дівчинка має бути слухняною дочкою, а пізніше – покірною дружиною, хорошою господинею та доброю матір'ю. Цими обов'язками традиційно визначалась і вичерпувалась роль жінки.

Проте у реальному житті досить багато жінок не справлялися зі своїми обов'язками, як того вимагали традиції. М. Вернадська наголошувала, що не всі жінки можуть правильно виконувати ці обов'язки або справлятися з ними взагалі. Не всі жінки можуть пристосуватися до шлюбу та функцій, які на них лежать у родині. В той же час, жінка може бути корисною суспільству за рахунок здібностей, схильностей до виконання певного заняття. Потрібно лише дати їй можливість їх реалізувати за рахунок права вибору праці.

З розвитком технічного прогресу роль фізичної сили зменшується, а розумової – зростає. Розум у чоловіка і жінки однаковий у тому сенсі, що і жінка і чоловік можуть його розвивати, вчитися, здобувати знання, мислити. Жінка може виконувати завдання на високому рівні, як і чоловік. Тому важливим чинником зміни ролі жінки в суспільстві є надання можливості їй вчитися і здобувати вищу чи професійну освіту. З іншого боку, жінка має вважати працю необхідною і корисною, а не соромитися праці. Вона повинна усвідомити необхідність серйозної і добросовісної підготовки до роботи і її якісного виконання. У такому випадку ціна жіночої праці буде не меншою за чоловічу.

Отже, визнання права жінки на працю залежить від кількох важливих чинників. Перш за все, це боротьба з упередженнями про те, що праця для жінки – це сором і зневага. Навпаки, в уявленні жінки та у суспільстві в цілому має запанувати думка, що жінка, яка працює, – це незалежна і сильна особистість, яка може забезпечити своє життя самостійно, без чоловіка. Крім того, жінки – це вагома складова робочої сили країни, яка сприяє економічному розвитку та зростанню суспільного добробуту. Підґрунтям упевненості та права вибору праці має стати право жінки на освіту та право займатися наукою нарівні з чоловіками. М. Вернадська зверталася до всіх жінок: «Mesdames! Припиніть бути дітьми, спробуйте стати на свої власні ноги, жити своїм розумом, працювати своїми руками, вчіться, думайте і *працюйте*, як і чоловіки – і ви будете так само незалежними...» [3].

Висновки. Дослідження поглядів М. Вернадської на роль жінок у суспільстві показало, наскільки важливими, значущими та актуальними вони були для свого часу. Вона вперше у Російській імперії порушила і висвітлила «жіноче питання» публічно у друкованому виданні, розкривши всеосяжну дискримінацію жінок. Одна з читачок журналу «Економіст» у своєму відгуку писала про вдячність авторці, адже вона нарешті «заговорила з нами, жінками, як з *членами суспільства* (курсив – Авт.), здатними зрозуміти його духовні прагнення, зрозуміти вищі інтереси життя, ... усвідомити всю необхідність своїх обов'язків, як щодо суспільства, так і щодо самих себе» [15, с. 36]. Цими статтями М. Вернадська привернула увагу до жіночої праці не як до чогось принизливого і ганебного для жінки, а як до шляхетної та гідної діяльності, корисної для всього суспільства.

Особливо важливого значення для сучасників набувають праці та інтелектуальні розвідки М. Вернадської у контексті розбудови інклюзивного та недискримінаційного українського суспільства. Адже надання рівних прав і можливостей з чоловіками дозволить жінкам інтегруватися в усі суспільні процеси, сприяючи їх розвитку. І про це авторка писала ще у першій половині XIX ст. З того часу було багато досягнуто жінками у боротьбі за свої права, але й досі, у XXI ст., не подолані окремі за давніми стереотипи і традиційні погляди щодо жінок, їх ролі у родині та суспільстві. Жіноча праця, як і чоловіча, має оплачуватися відповідно до кваліфікації та компетентностей, адже жінка так само заслуговує на високу оцінку її досягнень. Ключем до подолання ґендерної нерівності має бути усвідомлення жінками своєї сили, впевненості, знань та права займатися тією справою, до якої є талант і здібності. Їх потрібно розвивати та удосконалювати у боротьбі за визнання своїх прав, які не є чоловічими або жіночими, а загальнолюдськими.

1. Быт крестьянина, и крестьянки. *Женский вестник*. 1867. № 6-7. С. 63-73.
2. Вернадская М. (1858). Еще о женском труде / Собрание сочинений покойной Марии Николаевны Вернадской (урожденной Шигаевой) / под ред. И. Вернадского. Санкт-Петербург, 1862. URL: http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n/text_1858_04_esche_o_zhenskom_tryde_oldorfo.shtml.
3. Вернадская М. (1858). Женский труд / Собрание сочинений покойной Марии Николаевны Вернадской (урожденной Шигаевой) / под ред. И. Вернадского. Санкт-Петербург, 1862. URL: http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n/text_1858_02_zhensky_trud_oldorfo.shtml.
4. Вернадская М. (1858). Назначение женщины / Собрание сочинений покойной Марии Николаевны Вернадской (урожденной Шигаевой) / под ред. И. Вернадского. Санкт-Петербург, 1862. URL: http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n/text_1858_03_naznachenie_zhenschiny_oldorfo.shtml.
5. Вернадская М. (1858). Общественное значение экономических законов / Собрание сочинений покойной Марии Николаевны Вернадской (урожденной Шигаевой) / под ред. И. Вернадского. Санкт-Петербург, 1862. URL: http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n/text_1857_08_obsch_zn_oldorfo.shtml.

6. Вернадская М. (1858). Свобода выбора труда / Собрание сочинений покойной Марии Николаевны Вернадской (урожденной Шигаевой) / под ред. И. Вернадского. Санкт-Петербург, 1862. URL: http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n/text_1858_01_svoboda_oldorfo.shtml.
7. Вернадская М. Бальное платье. *Экономический указатель*. 1857. № 14. С. 313-316.
8. Вернадская М. Голод в Багдаде. *Экономический указатель*. 1857. № 1. С. 21-23.
9. Вернадский В. Еще раз о гетерах. *Экономист*. Санкт-Петербург, 1862. Кн. 3. Март. С. 61-90.
10. Воропонов В. Взгляд на народную образованность на севере Новороссии. *Южный сборник*. № 12. 1859. С. 134-141.
11. Лапшина Г.С. Мария Николаевна Вернадская – идеолог свободного труда. 2014. URL: <http://www.mediascope.ru/1593>.
12. Мессарош Н.И. Мысли и заметки о современной подготовке женщины к жизни. *Женский вестник*. 1866. № 1. С. 74-89.
13. Павловская В. Высшее образование женщины. *Женский вестник*. 1867. № 6. С. 1-25.
14. Ромась Т., Фесенко Г.Г. Гендер і економічна наука (про внесок першої російської жінки-економіста М. Вернадської). Матеріали V Регіонального конкурсу наукових робіт молодих вчених (22 квітня 2011 р.). Харків, 2011. 99 с. URL: https://gc.kname.edu.ua/images/docs/zbirnuk_V_gend_konk_2011.pdf.
15. С. Н. Отголосок на статью о женском труде. *Экономист*. 1862. Кн. 5-6. Май-Июнь. С. 36-39.
16. Скальковский А. Материалы для истории образования в Одессе (окончание). *Южный сборник*. 1859. № 4. С. 224-235.
17. Слепцов В.А. Женское дело. *Женский вестник*. 1866. № 1. С. I-IV.
18. Собрание сочинений покойной Марии Николаевны Вернадской (урожденной Шигаевой) / под ред. И. Вернадского. Санкт-Петербург, 1862. URL: http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n.
19. Сурнина И.А. Деловые издания И.В. Вернадского (1857-1865). Москва, 2017. 328 с.
20. Т...ва Софья. Очерки женского труда. *Женский вестник*. 1867. № 7. С. 16-26.
21. Ткачев П.А. Влияние экономического прогресса на положение женщины и семьи. *Женский вестник*. 1866. № 1. С. 61-114.
22. Ткачев П.А. Влияние экономического прогресса на положение женщины и семьи. *Женский вестник*. 1866. № 2. С. 67-84.

23. Parker, T. (1854). A sermon of the public function of woman: preached at the Music-hall, Boston, March 27, 1853. [Boston: Robert F. Wallcut]. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiuo.ark:/13960/t9w16j45s&view=1up&seq=8>.

References

1. Everyday life of a peasant and a peasant woman. (1867). *Zhenskiy vestnik - The Woman's bulletin*, 6-7, 63-73 [in Russian].
2. Vernadskaya, M. (1858). More about women's labour. In: I. Vernadsky (ed.). *Collected Works of the Late Maria Nikolaevna Vernadskaya (born Shigaeva)*. St. Petersburg. Retrieved from http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n/text_1858_04_esche_o_zhensk_om_tryde_oldorfo.shtml [in Russian].
3. Vernadskaya, M. (1858). The woman's labour. In: I. Vernadsky (ed.). *Collected Works of the Late Maria Nikolaevna Vernadskaya (born Shigaeva)*. St. Petersburg. Retrieved from http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n/text_1858_02_zhensky_trud_oldorfo.shtml [in Russian].
4. Vernadskaya, M. (1858). The woman's appointment. In: I. Vernadsky (ed.). *Collected Works of the Late Maria Nikolaevna Vernadskaya (born Shigaeva)*. St. Petersburg. Retrieved from http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n/text_1858_03_naznachenie_zhe_nschiny_oldorfo.shtml [in Russian].
5. Vernadskaya, M. (1858). A social value of economic laws. In: I. Vernadsky (ed.). *Collected Works of the Late Maria Nikolaevna Vernadskaya (born Shigaeva)*. St. Petersburg. Retrieved from http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n/text_1857_08_obsch_zn_oldorf_o.shtml [in Russian].
6. Vernadskaya, M. (1858). Freedom of choice of labour. In: I. Vernadsky (ed.). *Collected Works of the Late Maria Nikolaevna Vernadskaya (born Shigaeva)*. St. Petersburg. Retrieved from http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n/text_1858_01_svoboda_oldorfo.shtml [in Russian].
7. Vernadskaya, M. (1857). A ball gown. *Ekonomicheskij ukazatel - The Economic index*, 14, 313-316 [in Russian].
8. Vernadskaya, M. (1857). The Famine in Baghdad. *Ekonomicheskij ukazatel - The Economic index*, 1, 21-23 [in Russian].
9. Vernadsky, V. (1862). Once again about hetaeras. *Ekonomist - The Economist*, Vol. 3. March, 61-90 [in Russian].

10. Voroponov, V. (1859). A look at the education of the people in the north of Novorossiya. *Juzhny sbornik - The Southern Issue*, 12, 134-141 [in Russian].
11. Lapshina, G.S. (2014). Maria Vernadskaya - Ideologist of Free Labour. Retrieved from <http://www.mediascope.ru/1593> [in Russian].
12. Messarosh, N.I. (1866). Thoughts and notes on the modern socialization of women. *Zhenskiy vestnik - The Woman's bulletin*, 1, 74-89 [in Russian].
13. Pavlovskaya, V. (1867). The higher education of a woman. *Zhenskiy vestnik - The Woman's bulletin*, 6, 1-25 [in Russian].
14. Romas, T., Fesenko, G.G. (2011). Gender and economics (on the contribution of the first Russian woman economist M. Vernadska). Materials of the V Regional competition of scientific works of young scientists (April 22, 2011). Kharkiv. Retrieved from https://gc.kname.edu.ua/images/docs/zbirnuk_V_gend_konk_2011.pdf [in Ukrainian].
15. S. N. (1862). The Review of an article on women's labour. *Ekonomist - The Economist*, Vol. 5-6. May/June, 36-39 [in Russian].
16. Skalkovsky, A. (1859). Materials for the history of education in Odessa (final). *Juzhny sbornik - The Southern Issue*, 4, 224-235 [in Russian].
17. Sleptsov, V.A. (1866). Women's question. *Zhenskiy vestnik - The Woman's bulletin*, 1, I-IV [in Russian].
18. Collected Works of the Late Maria Nikolaevna Vernadskaya (born Shigaeva). (1862) / I. Vernadsky (ed.). Retrieved from http://az.lib.ru/w/wernadskaja_m_n/ [in Russian].
19. Surnina, I.A. (2017). Business journals of I.V. Vernadsky (1857-1865). Moscow. Retrieved from <https://www.litres.ru/irina-sumina/delovye-izdaniya-i-v-vernadskogo-1857-1865-63759636/> [in Russian].
20. T...va, Sophia. (1867). Essays on women's labour. *Zhenskiy vestnik - The Woman's bulletin*, 7, 16-26 [in Russian].
21. Tkachev, P.A. (1866). The impact of economic progress on the status of women and families. *Zhenskiy vestnik - The Woman's bulletin*, 1, 61-114 [in Russian].
22. Tkachev, P.A. (1866). The impact of economic progress on the status of women and families. *Zhenskiy vestnik - The Woman's bulletin*, 2, 67-84 [in Russian].
23. Parker, T. (1854). A sermon of the public function of woman: preached at the Music-hall, Boston, March 27, 1853. [Boston: Robert F. Wallcut]. Retrieved from <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiuo.ark:/13960/t9w16j45s&view=1up&seq=8>.

Стаття надійшла до редакції 25 червня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.214>

УДК 316.3-043.86:330.8 Вернадський

JEL: A11, B31

Ніколенко І.Ю., кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
e-mail: inessa.nikolenko@kneu.ua

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ У КОНТЕКСТІ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ ІВАНА ВЕРНАДСЬКОГО

У статті розглядаються наукові погляди Івана Вернадського на історичний розвиток соціально-економічних систем у контексті його аналізу поглядів представників основних наукових шкіл XIX ст. Предметом дослідження є методологічні підходи до оцінки та визначення періодизації розвитку соціально-економічних систем на основі історико-логічного, інституційного й стадіального аналізу. Метою статті є дослідження наукового спадку Івана Вернадського щодо станів економічної організації суспільства та їх формулювання у поглядах представників різних наукових шкіл. Завдання статті включають визначення стадіальних етапів історичного розвитку соціально-економічних систем на основі системно-структурного й інституційно-градуалістичного підходів.

Досліджено наукові підходи Івана Вернадського до аналізу розвитку суспільства у соціальному та господарському аспектах, у відповідності до усталених наукових поглядів того часу. Підкреслена акцентуація науковця на висновках щодо необхідності певного поєднання методологічних підходів класичної школи економічної науки та німецької історичної школи, що в сучасному розумінні можна оцінити як започаткування в українській економічній науці протойнституційного підходу у дослідженні динаміки, механізмів функціонування та особливостей розвитку національних соціально-економічних систем. Обґрунтована ідея необхідності синтетичного поєднання в економі-

© Ніколенко І.Ю., 2021

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2021. Вип. 54

ко-теоретичному аналізі класичного й інституційного підходів задля комплексного дослідження особливостей соціально-економічного розвитку національних економічних систем. Розкрито творчий потенціал ідей Івана Вернадського, які здійснили суттєвий вплив на розвиток української економічної науки та отримали подальший розвиток у дослідженнях вітчизняних вчених як XIX, так і XX століть, та мають своє продовження у сучасних наукових доробках. Показано можливі напрямки розвитку наукових підходів до системної оцінки станів розвитку соціально-економічних систем у XXI ст., шляхів та варіантів стимулювання національної економічної динаміки в умовах глобальної турбулентності світових процесів.

Ключові слова: Іван Вернадський, соціально-економічна система, розвиток, класична школа економічної науки, німецька історична школа, інституційний підхід.

Nikolenko I.

DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS IN THE CONTEXT OF IVAN VERNADSKY'S CREATIVE WORK

The article examines the scientific views of Ivan Vernadsky on the historical development of socio-economic systems in the context of his consideration of the views of representatives of the main scientific schools of the XIX century. The subject of the study is methodological approaches to assessing the periodization of the development of socio-economic systems on the basis of historical, logical, institutional and stage analysis. The purpose of the article is to study the scientific heritage of Ivan Vernadsky on the states of economic organization of society and their formulation in the views of representatives of various scientific schools. The objectives of the article include determining stages of the historical development of socio-economic systems on the basis of system-structural and institutional-gradualist approaches.

The author investigates Ivan Vernadsky's scientific approaches to the analysis of societal development in social and economic aspects in accordance with the established scientific views of that time. The scientist's emphasis is based on the conclusions on the need for a certain combination of methodological approaches of the classical school of economic science and the German historical school. In the

modern sense this can be assessed as the establishment of a proto-institutional approach in the Ukrainian economic science in the study of dynamics, mechanisms of functioning and features of the development of national socio-economic systems. The author substantiates the idea of the necessity for synthetic combination in economic and theoretical analysis of classical and institutional approaches for a comprehensive study of the peculiarities of socio-economic development of national economic systems. Revealed the creative potential of Ivan Vernadsky's ideas, which had a significant impact on the development of Ukrainian economic science and received further development in the research of domestic scientists of both the 19th and 20th centuries, and has its continuation in modern scientific achievements. The article shows possible guidelines of scientific approaches to the systemic assessment of the state of development of socio-economic systems in the XXI century, as well as ways and options for stimulating national economic dynamics in the conditions of current global turbulence.

Keywords: Ivan Vernadsky, socio-economic system, development, classical school of economic science, German historical school, institutional approach.

Постановка проблеми. Іван Васильович Вернадський (1821–1884) належить до тієї когорти науковців, що визначили становлення та вплинули на подальший розвиток економічної думки в Україні. Науковий доробок цієї найбільш видатної постаті вітчизняної університетської економічної науки часів її становлення й до сьогодні недостатньо розкрито та оцінено, зокрема в частині дослідження проблематики формування та розвитку соціально-економічних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню та актуалізації наукового спадку І. Вернадського присвячена значна кількість публікацій українських вчених, зокрема, це праці В. Базилевича [6], І.-С. Коропецького [8] та інших дослідників. Питанням розвитку соціально-економічних систем присвячені праці Г. Бейтсона [1], С. Курдюмова [7], І. Пригожина [9] та ін.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається. У творчому доробку І. Вернадського досі є недостатньо дослідженими погляди вченого на механізми розвитку суспільства у соціальному та господарському аспектах, ідея необхідності синтетичного поєднання в економіко-

теоретичному аналізі класичного й інституційного підходів задля комплексного дослідження особливостей формування національних економічних систем, можливі напрямки розвитку аналітичних підходів до системної оцінки їх станів.

Метою статті є узагальнення наукових положень І. Вернадського щодо форм економічної організації суспільства та їх відображення у поглядах представників різних наукових шкіл; визначення стадіальних етапів історичного розвитку соціально-економічних систем на основі системно-структурного й інституційно-градуалістичного підходів.

Виклад основного змісту дослідження. Іван Вернадський був переконаним прихильником доктрини вільного ринку, тому саме під цим кутом зору він досліджував розвиток економічної науки та історію господарства [4], ґрунтуючись на розумінні економічних законів та ролі держави в економіці [5, с. 1]. В економічній науці І. Вернадський розрізняв власне теоретичну частину науки й практичну її частину, можливість реалізації теоретичних положень науки в економічній практиці [5, с. 2]. При цьому науковець підкреслював нерозривність економічної науки та практики господарювання. Сьогодні такий підхід відповідає поділу економічної теорії на нормативну та позитивну.

Згідно позиції І. Вернадського, політична економія займає важливе місце у розвитку суспільства, тому що формулює наукові засади, які можуть бути застосовані всюди, де є економічна діяльність, спрямована на задоволення потреб суспільства. Український науковець визначав, що політична економія, у власному її розумінні, є наукою про господарство та закони, що панують над людиною в його прагненнях досягти найвищої індивідуальності і найбільшої сили асоціації з іншими людьми. Він також вважав, що одна із важливих умов кожної галузі промисловості, без сумніву, полягає в капіталі неречовому (духовному). До неречових елементів капіталу він зараховував, насамперед, знання. Вільний розвиток індивідуальних потреб членів суспільства вчений вважав передумовою зміцнення економічного та культурного потенціалу країни. Можна стверджувати, що він стояв біля витоків концепції людського капіталу, яка сьогодні дістала розвиток в економічній теорії у вигляді «економіки знань».

У зовнішньоекономічних відносинах І. Вернадський заперечував протекціонізм, втручання держави в економіку, у приватну ініціативу, наголошував на позитивних аспектах вільної конкурен-

ції, він доводив, що економічний поступ країни є пропорційним зростанню її зовнішньої торгівлі [6, с. 668]. У цьому відношенні можна стверджувати, що Вернадський був теоретичним передвісником глобалізації світової економіки, а його науковий доробок щодо необхідності активного розвитку відкритої національної економіки є актуальним і сьогодні.

У сучасних умовах в економічній теорії суттєво зростає потреба у використанні нових методологічних підходів, зокрема, теорії системної трансформації ринкової економіки, концепції технологічних та інституційних змін, синергетичного розвитку соціально-економічних систем. Це свідчить про те, що інтенсивно нарощуються ті об'єктивні умови економічної діяльності суспільств, які потребують нового теоретичного осмислення. Вони випливають із революційних змін у матеріально-технологічній базі виробництва, прогресуючої ролі науки і знань, інформації, людського капіталу та пов'язані з глобалізацією світового господарства, загостренням у ньому протиріч, посиленням конкуренції у сфері природокористування тощо. Дослідити всі ці явища і, тим більше, визначити стратегічні орієнтири майбутнього економічного розвитку країни, регіонів і всього світу на старій парадигмальній основі стає неможливим. Очевидно, що сучасна економічна теорія виходить на новий етап розвитку неокласичної парадигми, тобто вона стоїть на порозі нової, постнеокласичної парадигми.

У цьому зв'язку важливою проблемою сучасної економічної теорії є пошук шляхів вирішення проблеми сталого економічного розвитку. Слід згадати, що ідеї, які сформували ядро сучасної концепції сталого розвитку, вперше були сформульовані О. Богдановим [2; 3], який розробляв основи нової тектологічної загальнонаукової концепції, тобто універсальної системно-організаційної теорії, котра і сформувала передумови сучасного системного підходу, зокрема, кібернетики і синергетики. Тектологія є міждисциплінарною або інтегральною наукою про найбільш загальні закони і форми організації природних сил та соціальних систем, як всезагальна теорія їхньої організації, розвитку і розпаду. Тобто вона виступає як узагальнена методологія науки, призначена для вивчення універсальних структур, типів різномірних систем, досліджує закономірності побудови, перетворення, сталості і розвитку різнорангових упорядкованих систем будь-якого рівня організації матерії, від атомних і молекулярних до біологічних і соціальних.

Ідеї сталого й системного розвитку економіки були розвинуті у моделях «світової динаміки», «лімітів зростання», «органічного розвитку» тощо. Автори цих моделей світового розвитку виступають за необхідність досягнення тривалого й сталого стану глобальної динамічної рівноваги світової системи. Багато дослідників прийшли до висновку, що гармонійний розвиток природи і суспільства, екологічна рівновага між ними може бути досягнута на шляху передусім саморегуляції екосоціальних систем, ноосферогенезу людства [1; 7; 9]. Ці ідеї не тільки не втратили своєї актуальності, а й стали найважливішим компонентом сучасної концепції сталого розвитку соціально-економічних систем.

Саме у межах теорії рівноваги систем уперше були сформульовані основні положення системного підходу і теорії самоорганізації систем, а також введено поняття «динамічної рівноваги» систем, що включає співіснування їхніх структурних елементів між собою і зовнішнім оточенням, яке не тільки передувало сучасному поняттю сталого розвитку, а й включало його до свого складу. Складний процес еволюції складних соціальних і природно-соціальних систем має діалектично-суперечливу сутність: з одного боку, це рівновага, стабільність, сталість, а з іншого – розвиток, динаміка, мінливість, якісні зміни. Важливу роль у формуванні та розвитку суспільства зовнішніх відіграють природні фактори, які зумовлюють необхідність постійної адаптації соціумів до будь-яких змін оточуючого середовища [7].

Будь-яка система характеризується відношеннями як між всіма її внутрішніми частинами, так й між нею як цілим та її оточенням, тобто всіма зовнішніми системами. Зрівноваженою системою є така з них, котра зберігає свою архітектуру у даному середовищі. Взаємодія системи та її оточення здійснюється у формі динамічної рівноваги процесів обміну речовиною і енергією між неживим або живим комплексом та його середовищем. Оскільки середовище постійно змінюється, то комплекс може стало існувати і розвиватися тільки у тісній взаємодії з ним. Для характеристики цієї взаємодії можна користуватися поняттями «консервативний» і «прогресивний» відбір елементів. Перший з них пов'язаний лише із збереженням (тобто консервацією) комплексу, що народжується, але цього недостатньо для його подальшого розвитку, що неминуче веде до деградації і розпаду системи. Другий – спрямований на стале збереження елементів системи («прогресивний відбір»), дозволяє дійсно зберігати від-

повідні форми в її прогресивному розвитку. Цей розвиток може здійснюватись як шляхом нарощування позитивних, так і негативних тенденцій, тобто відносного їх занепаду. Позитивний шлях, пов'язаний із збільшенням суми складових елементів системи, що ускладнює її архітектуру, збільшує різноманітність і знижує ступінь сталості, а негативний шлях пов'язаний із зменшенням числа елементів у системі, спрощує її архітектуру, збільшує ступінь однорідності та сталості. Саме тому зрівноважений стан системи слід розглядати не як постійний і назавжди заданий, а як динамічну або рухому рівновагу. Вона є результатом постійної взаємодії системи, що прогресивно розвивається, з оточуючим середовищем. З часом зрівноваженість системи трансформується у «нерівноважний стан» і неминучу несталість (кризу), чергову структурну перебудову системи, створення наступної нової сталості на більш високому рівні розвитку. Закон рівноваги має універсальний характер і відображає структурну сталість у розвитку систем будь-якого рівня організації речовини. Їхня структура є результатом боротьби та взаємодії протилежностей (протилежно спрямованих елементів системи), а «рухома зрівноваженість» у цілому є постійним пристосуванням до змін зовнішнього середовища шляхом неминучих структурних трансформацій одного зрівноваженого і сталого стану іншим. Таким чином, динамічну зрівноваженість системи можна розглядати у якості стаціонарного стану відкритої системи. Що стосується соціальних систем, то гармонійний розвиток суспільства може бути досягнутий шляхом підтримки рівноваги в системі «природа-суспільство».

Розвинутий на основі положень загальної теорії систем синергетичний підхід з часом перетворився у загальнонаукову методологію. Базові принципи синергетики як методології ґрунтуються на визначенні основних ознак синергетичних систем (ієрархічність, емерджентність, гомеостатичність, темпоральність, нелінійність, відкритість, несталість, нестабільність, необоротність, релятивність, атрактивність, дисипативність, відповідальність). Синергетичний підхід створює можливість зрозуміти, як можна сприяти позитивним тенденціям розвитку соціально-економічних систем, при цьому хаос визначається як неодмінний момент конструктивного механізму еволюції системи до нової організації. Досліджуються можливості розвитку складних систем за альтернативними шляхами, причому стан системи визначається у відповідності з наступною структурою самоорганізації системи. Но-

ва методологія для управління складними системами визнає важливим не силу впливу, а правильну топологічну конфігурацію, архітектоніку впливу, коли малі, але правильно організовані резонансні впливи на складну систему є надзвичайно ефективними. Також синергетика розкриває закономірності та умови протікання швидких процесів та процесів нелінійного зростання, вона дозволяє дати опис складного за допомогою відносно простішого [9].

Підсумовуючи основні методологічні засади синергетики, можна констатувати, що вона розглядає суспільство як самоорганізовану систему, яка вона здатна підтримувати стан гомеостазу, тобто створювати відносно сталі режими функціонування. У процесі свого розвитку суспільство проходить певні стадіальні етапи, реалізуючи якийсь один з можливих альтернативних шляхів, що супроводжується зміною інститутів, соціальних структур, методів організації та функціонування. У соціально-економічній системі всі її структурні елементи взаємопов'язані, і тому послідовні зміни в них до відповідних системних змін, внаслідок чого процес розвитку суспільства набуває необоротний характер. Таким динамічним процесом можна керувати, змінюючи зовнішні, так би мовити «вхідні», умови, що обумовлює необхідність високого рівня компетентності керуючої підсистеми. Це пов'язано з поняттям «необоротність», яка виникає, коли система виходить з-під контролю, скажімо, у випадках соціального, екологічного або ж військового колапсу. Необоротні процеси можуть стати результатом спонтанної активності усієї соціальної системи, коли її намагаються перебудувати активним шляхом зовнішніх впливів. Ця активність може призвести до згубних наслідків, коли так звана дисипація (перехід у стан неупорядкованості), яка раніше шляхом зворотних зв'язків підтримувала процеси самоорганізації, може набутися вибухового, лавиноподібного характеру.

Продуктивність синергетичного підходу полягає насамперед у тому, що він дає змогу визначити природні обмеження щодо можливостей керування соціальними системами. Головна теза полягає у тому, що управляти соціально-економічними системами можливо лише до певної міри, вони мають власні закони розвитку, іноді вони перестають рухатися у потрібному напрямку і починають непередбачувано трансформуватись. Традиційна спрямованість еволюції у напрямку прогресу передусім пов'язана з інерційністю структур та зв'язків системи, однак, ця інерційність

за певних обставин може бути зруйнована, що змусить систему перейти до такого режиму функціонування, який призведе до її загибелі. З іншого боку, непередбачувана зміна режимів функціонування не обов'язково носить патологічний характер, часто виступаючи свідченням зародження і становлення нових, більш прогресивних структур системи.

Таким чином, саме синергетичний підхід свідчить про те, що життєздатність суспільства насамперед залежить від того, наскільки адекватною є його реакція на еволюційні чи революційні виклики історичного розвитку, що мають людиноцентричний або ж природоцентричний характер. За недостатнього рівня компетенції з боку підсистеми управління соціальної системи в режимі трансформації вона може опинитися на небезпечній межі, за якою починаються її розпад та руйнація. Разом з тим, подібна критична ситуація може також стимулювати систему до різкої активізації життєздатних сил, дати імпульс внутрішнім економічним, політичним, соціальним змінам, мобілізувати нові ресурси, технології, форми організації взаємодіючі інституційні зв'язки і параметри.

Сучасна глобальна економічна система є багатоманітним живим соціальним організмом, який складається з різних, у тому числі взаємовиключних інституційних культур та цивілізацій. Вони складають певну єдність, і як цілісна система певним чином доповнюють та впливають один на одного, стимулюють, обмінюються життєвими благами, потоками людей, енергією, інформацією, створюють внутрішню світову стабільність або породжують нестабільність. Виходячи з визначених вище методологічних принципів системного підходу, можна по-новому оцінити еволюцію соціально-економічних систем за останні два століття. Це шлях еволюційно-революційних перетворень, що послідовно набував рис активно-прогресивного й деструктивно-деградаційного процесу, соціально-економічні системи проходили стадії стагнації, руйнування, а також стадії відновлення, швидкого піднесення. Ці процеси були і є пов'язаними передусім з внутрішніми механізмами ринкового саморегулювання й розвитку, змінами технологічного базису виробництва життєвих благ. З іншого боку, вони тісно пов'язані з процесами управління соціально-економічним розвитком, його вадами, провалами або дефектами, чи, навпаки, високим рівнем компетентності й умілості керування.

У загальному визначенні, можна стверджувати, що успіхи й невдачі суспільства у XX–XXI ст. переважно визначалися рівнем організації й компетентності політичної та інституціональної підсистем, які у цей період набувають виключного значення в успішному розвитку соціально-економічних систем. Рівень адаптації цих підсистем до кардинальних змін у матеріально-технологічному базисі суспільного виробництва, що спостерігався протягом цього часу, має, як показав світовий досвід, критичне значення для успішного розвитку будь-якої країни світу.

Висновки. Розроблені І. Вернадським нові підходи до оцінки стану й еволюції соціально-економічних систем, набувають нового значення у сучасних умовах. Творчий доробок І. Вернадського дає сьогодні змогу оцінити потенціал його теоретичних ідей, які отримали у XXI ст. нове звучання, актуальність та необхідність подальшої розробки. Це, насамперед, стосується оцінки станів та етапів соціально-економічного розвитку суспільства, змін системи ринкових відносин під дією технологічних та соціо-екологічних чинників, розвитку економіки знань та ролі людського капіталу в процесах економічного зростання, впливу науки на господарську практику, вибору оптимальних форм та інструментів функціонування відкритої економіки у глобалізованому світі.

Суттєві зміни у матеріально-технологічній базі суспільного виробництва, трансформації політико-економічних та інституційних складових суспільства зумовлюють необхідність парадигмальних змін і в самій економічній теорії, що досліджує новий етап людської цивілізації, заснований на інноваційних та інформаційних технологіях та потребує формування нової системи економічних знань. Сучасну парадигму економічної теорії, що набуває активної динаміки, можна назвати парадигмою економіки знань та сталого розвитку.

1. Бейтсон Г. Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии / пер. с англ. Москва: Смысл, 2000. 476 с.
2. Богданов А.А. Тектология (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 1. Москва: Экономика, 1989. 304 с.
3. Богданов А.А. Тектология (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 2. Москва: Экономика, 1989. 351 с.
4. Вернадский И. Критико-исторические исследования об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века. Москва, 1849. 118 с.

5. Вернадский И. Очерк истории политической экономии. Санкт-Петербург: Ред. «Экон. указателя», 1858. 224, VI с.
6. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2009. 862, [2] с., [12] с. іл. (Славетні постаті).
7. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. Санкт-Петербург: Алетея, 2002. 414 с.
8. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. Київ: Либідь, 1993. 192 с.
9. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из Хаоса: Новый диалог человека с природой: пер. с англ. / Общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича, Ю.В. Сачкова. Москва: Прогресс, 1986. 432 с.

References

1. Baytson, G. (2000). The ecology of the mind. Selected articles on anthropology, psychiatry and epistemology / trans. from English. Moscow: Smysl [in Russian].
2. Bogdanov, A.A. (1989). Tectology (General Organizational Science). In 2 books: Book 1. Moscow: Ekonomika [in Russian].
3. Bogdanov, A.A. (1989). Tectology (General Organizational Science). In 2 books: Book 2. Moscow: Ekonomika [in Russian].
4. Vernadskiy, I. (1849). Historical Critical Studies of Italian Political and Economic Literature before the Beginning of the 19th Century. Moscow [in Russian].
5. Vernadskiy, I. (1858). Essay on the history of political economy. St. Petersburg [in Russian].
6. Bazylevych, V.D. (Ed.). (2009). I. Vernadsky. Sources. Creative heritage in the context of the history of economic thought in Ukraine. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
7. Knyazeva, E.N., Kurdyumov, S.P. (2002). Foundations of synergetics. Regimes with exacerbation, self-organization, tempomir. St. Petersburg: Aletheia [in Russian].
8. Koropetskyi, I.-S. (1993). Ukrainian economists of the XIX century and Western science. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
9. Prigozhin, I., Stengers, I. (1986). Order from Chaos: A New Dialogue between Man and Nature: trans. from English. Moscow: Progress [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 2 червня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.225>

УДК 339.5:[33+32]Вернадський

JEL: B31, F10, O15

Колядич О.І., кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8166-5263>
e-mail: a_kolyadich@ukr.net

ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ У НАУКОВОМУ СПАДКУ ІВАНА ВЕРНАДСЬКОГО

У статті здійснюється історичний екскурс щодо розвитку І. Вернадським концепції зовнішньої торгівлі, розглядаються найбільш вагомі її чинники, зокрема економічні (свобода, взаємовигода, міра потреб, сила економічного закону) та політичні (геополітичний вплив, консолідація).

Метою статті є розкриття значення та актуальності поглядів І. Вернадського на економічні та політичні аспекти зовнішньої торгівлі, а також оцінка внеску вченого у розроблення концептуальних засад зовнішньої торгівлі на основі історичних джерел. Теоретичною основою дослідження є різноспрямованість застосування концепції зовнішньої торгівлі та трактування зовнішньоторговельної політики як інструменту успішного економічного розвитку. Використані методи історико-економічного аналізу, проблемно-персоніфікований підхід до дослідження історії економічних ідей. Застосовано інструментарій системного підходу для компонування інструментів позиціонування держави, досліджуваних І. Вернадським, у сфері митної політики та зовнішньої торгівлі.

З'ясовано, що І. Вернадський критично ставився до трактування об'єктивного, рівноцінного обміну та висував ідею нагальності потреб його учасників, наголошував на суб'єктивістській природі будь-яких обмінних операцій. При цьому вчений засуджував насильницький характер зовнішніх

Колядич О.І.

відносин та обміну. Акцентовано увагу на важливому місці у дослідженнях зовнішньоторговельної проблематики І. Вернадського – впливу, як економічних, так і неекономічних чинників, зокрема рівня освіти нації та його зв'язку з рівнем торгівлі. Розкрито ставлення І. Вернадського до взаємозв'язку народів, який визначається співвідношенням масштабів їхньої зовнішньої торгівлі. Натомість асиметрія в торгівлі може викликати дію закону протидії, що демонструє позицію вченого щодо торговельних воєн та їх неминучості в разі проявів насилля, експансії та пограбування.

Наголошено, що лібералізм І. Вернадського та політика фритредерства у питанні зовнішньої торгівлі повинна реалізовуватися в умовах низьких податків та тарифних мит. Високі мита не тільки мінімізують взаємовигоду сторін у зовнішній торгівлі, але й, на думку вченого, налаштовують виробників окремих країн один проти одного. Звідси випливає зовнішньополітична конфронтація між країнами та міжнародна напруга. Дослідження зовнішньоторговельної проблематики І. Вернадським у XIX ст. є актуальним і для початку XXI ст., зокрема, думка про важливість запобігання неопroteкціонізму, торговельних конфліктів та воєн.

Ключові слова: Іван Вернадський, зовнішня торгівля, рівноцінний обмін, потреби, суб'єктивізм, економічні та неекономічні чинники, меркантилізм, неопroteкціонізм, асиметрія в торгівлі, закон протидії, лібералізм, податки та тарифні мита, торговельні війни, капітал, освіта.

Koliadych O.

ECONOMIC AND POLITICAL ASPECTS OF FOREIGN TRADE IN THE SCIENTIFIC LEGACY OF IVAN VERNADSKY

The article provides a historical digression on I. Vernadsky's development of foreign trade concepts, and considers its most significant factors, in particular the economic ones (freedom, mutual benefit, measure of needs, strength of economic law) and political ones (geopolitical influence, consolidation). The purpose of the article is to reveal the significance and relevance of I. Vernadsky's views on the economic and political aspects of foreign trade and assess the scientist's contribution to the development of conceptual foundations of

foreign trade based on historical sources. The theoretical basis of the research is the multi-directional application of the concept of foreign trade and the interpretation of foreign trade policy as a tool for successful economic development. The historical and economic methods of analysis, and the problem-personified approach to the study of the history of economic ideas are used. The author applies the tools of systematic approach for the layout of the studied by I. Vernadsky tools for the government's activities in the field of customs policy and foreign trade.

It is shown that I. Vernadsky was critical of the interpretation of an objective, and equivalent exchange and put forward the idea of the urgency of its participants' needs, emphasizing the subjective nature of any exchange operations. At the same time, the scientist condemned the violent nature of external relations and exchange. Emphasis is placed on an important place in the study of foreign trade issues by I. Vernadsky – the influence of both economic and non-economic factors, in particular the nation's level of education and its connection with the level of trade. Also, in the article are highlighted the attitude of I. Vernadsky to the relationship of peoples, which is determined by the ratio of the size of their foreign trade. In return, asymmetry in trade can trigger the operation of the law of counteraction, which demonstrates the scientist's position on trade wars and their inevitability in the event of violence, expansion and robbery.

It is emphasized that I. Vernadsky's liberalism and policy of free trade in the issue of foreign trade should be implemented in conditions of low taxes and tariff duties. High duties not only minimize the mutual benefit of the parties in foreign trade, but also, according to the scientist, set up producers of individual countries against each other. This leads to a foreign policy confrontation between the two countries and international tensions. I. Vernadsky's research of foreign trade issues in the XIX century is also relevant for the beginning of the XXI century, in particular, the idea of the importance of preventing neo-protectionism, trade conflicts and wars.

Keywords: *Ivan Vernadsky, foreign trade, equal exchange, needs, subjectivism, economic and non-economic factors, mercantilism, neo-protectionism, asymmetry in trade, the law of counteraction, liberalism, taxes and tariff duties, trade wars, capital, education.*

Постановка проблеми. Торгівля, як складова розвитку господарства, посідає значне місце у науковій спадщині Івана Вер-

надського. Дослідження вченим сфери зовнішньої торгівлі вказує на застосування ним декількох методологічних підходів, теоретичних платформ класичної школи політичної економії та історичної школи. Звідси постає проблема окреслення методологічної матриці, застосованої І. Вернадським, виявлення впливу ряду чинників на зовнішню торгівлю, як економічних (свобода, взаємовигода, міра потреб, сила економічного закону), так і політичних (геополітика, консолідація).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку України у науковому середовищі не втрачено інтерес до вітчизняної економічної історії в цілому та до досліджень видатного українського економіста – Івана Вернадського. До окремих проблем, пов'язаних з теоретичними та прикладними аспектами зовнішньої торгівлі, досліджуваними І. Вернадським, зверталися ряд вчених, зокрема: В. Небрат [1], Т. Боднарчук [2; 4], І. Назаров [3], Н. Супрун [4], І. Сурніна [5] та інші.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається. Віддаючи належне дослідженням творчості І. Вернадського українськими вченими, зазначимо, що зовнішня торгівля, як об'єкт його наукових зацікавлень, до цього часу поступалася популярністю іншим сферам. Історико-економічні засади концептуального бачення зовнішньоторговельних відносин у період становлення капіталістичної системи тісно переплітаються з сучасним періодом прояву неопротекціоністських тенденцій. Саме тому, чимало дискусійних проблем потребують розширення та поглиблення наукового пошуку.

Мета статті полягає у розкритті значення та актуальності поглядів І. Вернадського на економічні та політичні аспекти зовнішньої торгівлі.

Виклад основного змісту дослідження. І. Вернадський був видатною особистістю, він цікавився різними сферами: економікою, політикою, історією, філософією, культурою різних суспільств, володів кількома іноземними мовами. Як політеконом, вчений намагався загострити увагу сучасного йому суспільства на проблемах економіки. Як потужний редактор наукових видань, одночасно був їх активним автором. У кожному номері публікувалося по кілька його матеріалів. До найбільш помітних та дотичних до сфери зовнішньої торгівлі можна зарахувати такі публікації: «Про зовнішню торгівлю» (1856), «Ще раз про зовнішню торгівлю» (з приводу нападок на статтю «Про зовнішню торгівлю»

(1856)), «Американська торгівля» (1857), «Дещо про засоби сполучення» (1857), «Про умови добробуту» (1857), «Дещо про тариф», «Політико-економічний огляд» (1857) та ін.

Аналізуючи політико-економічні процеси, І. Вернадський окреслює головну проблему, яка завжди буде залишатися у «фокусі» його дослідницької уваги, і яку І. Назаров трактує як суперечливе співвідношення державної влади і економічної свободи суб'єктів господарювання [3, с. 251]. Якщо проєктувати таку суперечність на сферу зовнішньої торгівлі, безумовно, мова йде про співвідношення протекціонізму і фритредерства. Такий поділ І. Вернадський розглядає в контексті історії світової економічної думки, через співвідношення державної регламентації та вільної конкуренції, глибинного коріння цих характеристик зовнішньої торгівлі.

Безперечно, можна знайти безліч тверджень, які вказують на те, що у поглядах на зовнішньоторговельну політику І. Вернадський підтримував принципи фритредерства, називаючи митний протекціонізм і зумовлені ним високі ставки імпорتنих тарифів «пом'якшеною формою рабства» [6, с. 22]. Значну частину публікацій з питань зовнішньої політики розміщено в журналі І. Вернадського «Економічний показник» (1857–1861) і додатку до нього – журналі «Економіст» (1858–1865), автори яких виступали за фритредерство, тобто за вільну торгівлю, усунення контролю держави над економічним життям. Яскравим прихильником протекціонізму був Ф. Чижев, який на сторінках своїх видань «Вісник промисловості» та «Акціонер» відстоював інтереси купецтва, зацікавленого в державному заступництві. Ф. Чижев у «Віснику промисловості» застерігав, що за умов фритредерства наплив іноземної продукції може знищити вітчизняне виробництво. Як вже зазначалося, І. Вернадський відслідковував та підтримував дії щодо скасування мит у різних країнах.

Проте, якщо розглядати питання про співвідношення державно-правової, зовнішньої регламентації народної праці і свободи приватних виробників, тісно пов'язаної з конкуренцією, тоді виникають певні сумніви щодо радикальних висновків І. Вернадського відносно засудження протекціонізму. Авторів, які підтримують зовнішньо-правову регламентацію господарства, вчений зараховує до позитивного напрямку в економічній науці, тоді як школи, послідовники яких вимагають надання якомога більшої незалежності приватним виробникам і конкурентним відносинам

– негативного. «Напрямки ці відрізняються між собою тим, що один вимагає зовнішнього устрою (організації) народної праці, підкорення її певним правилам і законам, другий – навпаки, виступає за безумовну свободу промисловості, вимагає надання якомога більшого ступеня незалежності приватній конкуренції і прагне усунути суспільну владу від прямої участі у визначенні та обороті цінностей. Перше ми можемо назвати позитивним, друге – негативним, – зазначає І. Вернадський, підкреслюючи, що всі без винятку школи політичної економії тяжіють до одного з цих напрямків. До позитивного напрямку ми маємо право віднести економічне вчення древніх і меркантилізм, до негативного – фізіократію і школу Адама Сміта» [7, с. 15–16].

До небагатьох спроб уникнути цих крайнощів і обрати «середній» шлях І. Вернадський зараховує протекціонізм. Так, Т. Боднарчук вбачає специфіку концептуального підходу І. Вернадського, що «полягала в тому, що він розглядав протекціонізм не як засіб реалізації меркантилізму, а як окрему економічну течію, що займає проміжне місце між тим самим меркантилізмом і класичною економічною школою» [2, с. 104]. Щодо трактування І. Вернадським меркантилізму, на думку В. Небрат, основне призначення його застосування покликане збагачувати державу, посередництвом накопичення в казні благородних металів, розглядаючи промисловість лише як шлях, яким цієї цілі може бути досягнуто; розквіт промисловості протекціонізм розглядає як ознаку народного добробуту, який і має за свою мету [8, с. 17].

Достатньо красномовним є виявлення І. Вернадським розбіжності між античними мислителями і меркантилістами, яка полягає в радикальній відмінності поглядів останніх на роль і значення зовнішньої торгівлі. «Зневажена і майже гнана в давнину, – зазначає вчений, – у новому світі вона бере на себе роль повелительки буття народного, указує шлях державній політиці, вирішує долю приватних установ і обумовлює собою колективну діяльність країни... Такою шанною користувалася тільки торгівля зовнішня оптова» [7, с. 10].

Початок уже означений протекціоністсько-фритредерській полеміці покладено у статті І. Вернадського «Про зовнішню торгівлю» (1856). Вчений засуджував існуючу заступницьку систему, наголошував на необхідності заміни її на елементи фритредерства і висловив нерозуміння дій уряду, який серед двох торговельних систем обрав найменш ефективну. Окреслена в публікації

позиція була нищівно розкритикована чинною владою, а самого Вернадського назвали антипатріотом та опозиціонером до влади [9, с. 62].

Принципи вільної торгівлі І. Вернадський активно відстоював на сторінках своїх періодичних видань, вів полеміку з І. Бабстом і журналом «Вісник промисловості» Ф. Чижова, які були захисниками протекціонізму. Вже у наступній статті – «Ще раз про зовнішню торгівлю (з приводу нападок на статтю «Про зовнішню торгівлю» (1856 р.)), І. Вернадський здійснює спробу відвести критику на свою адресу, ґрунтовно пояснюючи свою позицію. «З поваги до себе і до науки, якій письменник присвячує своє життя, він не повинен принижувати власну гідність виправдовуючись за те, в чому звинуватити його могла необачність чи недоброчесність» [10, с. 281].

Відповідаючи на критику, І. Вернадський дещо іронізує та демонструє власне ставлення до інтересів чиновників, промисловців, так званих людей практики, які, нехтуючи наукою та діючи у власних інтересах, перешкоджають ефективності господарства. «...Для самолюбства приємніше сходиться в думках з якими-небудь Смітами, Сеями, Шторхами і тому подібними світилами науки, ніж із людьми, навіть дуже поважними, але – з несправедливості долі – які не заслужили ніякого місця в науці, тим більше, якщо ці люди, захопившись практичною діяльністю – вилучення матеріальної вигоди зі свого становища, до такого ступеня розходяться в своїх судженнях з наукою, що приймають нерівноцінність обміну в міжнародних відносинах і т. п.» [10, с. 282].

Зразковим прикладом успішних зовнішньоторговельних відносин І. Вернадський вважав Англію, з її раціональною та виваженою політикою. «Ми не вважаємо що стару Русь можна поставити прикладом для сучасних фінансових заходів. Ми тільки вважаємо, що ці заходи повинні впливати з тієї ж основної ідеї, як вони впливають, наприклад, в Англії, де не знищено митниці, але між тим зовнішній торгівлі безперечно притаманний характер вільного обміну» [10, с. 284].

Захищаючи вільну торгівлю, І. Вернадський, тим не менше, опікується наповненням державної скарбниці, розуміючи важливість місця та ролі сильної держави в міжнародних відносинах. «Справа в тому, що така (вільна, прим. автора – О.К.) торгівля, на думку сучасної науки, є абсолютно сумісною і з існуванням митниць, і з існуванням фабрик у країні. Вона допускає їх, але

при тому, вимагає, щоб мито діставалось уряду і щоб не було таких податків, які б йшли повз казну приватним особам для їх приватних баришів з їх приватних справ» [10, с. 284]. Безперечно, митний податок повинен бути на користь держави і її уряду, а інтереси промисловців є другорядними. Слід зазначити, що проблема розмежування інтересів держави та представників бізнесу, так званих олігархів, є не вирішеною в Україні й на сьогоднішній день.

Протекціонізм, на думку І. Вернадського, завдає шкоди конкурентному середовищу, створює комфортні умови для зниження ефективності господарства. «І насправді, що може бути більш привабливим, ніж м'яке ложе гарантії, на якому може відпочивати і ніжитися наша безпечність із впевненістю у бариші, і що неприємніше від посиленої діяльності, до якої спонукає нас тривожне суперництво, що не дає ні спуску, ні відпочинку, і вічно тримає в напрузі наші моральні та розумові сили...» [10, с. 283].

Справжнім форпостом та своєрідною конституцією позиціонування держави у сфері митної політики та зовнішньої торгівлі І. Вернадський вважає «Збірку Законів про зовнішню торгівлю (вид. 1842 р., I том, IV книга, 3-й розділ), в якій окреслюються владні повноваження та обов'язки міністра фінансів із зовнішньої торгівлі [10, с. 285]. Ці положення суголосні його власному розумінню спрямування та змісту діяльності держави щодо регулювання зовнішньої торгівлі (табл. 1).

Таблиця 1

Регулятивні функції держави в зовнішній торгівлі

Спрямування функції	Зміст функції
Головний обов'язок держави	Удосконалення управління митницями; захист прав і вигід зовнішньої торгівлі; підтримка та забезпечення вільного товарообміну.
Примноження митних доходів	Гнучка політика стягування митних зборів, в залежності від економічної кон'юнктури.
Встановлення митного збору	Митний збір прирівнюється до податку на споживачів товарів, тому при визначенні його розміру потрібно балансувати між виробниками вітчизняних товарів та споживачами іноземних.

Продовження таблиці 1

Спрямування функції	Зміст функції
Стимулювання експорту за допомогою митної політики	Встановлення помірної мита на експортні товари, на протидію політиці нарощування надходжень від експорту до державної казни, за рахунок збільшення мита.
Стимулювання експорту іншими засобами	Застосування різноманітних інструментів, як додаткових до митної політики, з метою збагачення державної казни.
Підвищення конкурентоспроможності окремих груп товарів	Звільнення від оподаткування окремих груп експортних товарів, які конкурують з аналогами закордонних виробників.
Запровадження «м'якої» митної політики відносно вітчизняних товарних груп з конкурентною перевагою	Запровадження помірної мита на товари, які мають конкурентні переваги (ціна, надлишок) над іноземними товарами.
Упередження наслідків політики демпінгу	Заборона експорту товарів за заниженими цінами, заради запобігання шкоди (збитковості) вітчизняному виробнику.
Застереження проти високих митних бар'єрів	Встановлення помірної мита, оскільки митні збори за високими ставками є аналогом заборони експорту та спонукальним мотивом до контрабандної діяльності.
Сприяння мотивації праці та стабільності зовнішньої торгівлі	Уникнення будь-яких адміністративних обмежень експортних операцій заради підвищення мотивації праці на підприємствах-експортерах та досягнення стабільності сфери зовнішньої торгівлі.
Застосування принципу диференціації товарних груп експортно-імпортних операцій	Встановлення високих мит на предмети розкоші та дефіцитну для вітчизняного виробника сировину; звільнення від мита продукції, використання якої сприятиме розвитку культурної та наукової сфер.
Боротьба з контрабандою	Запровадження збалансованої митної системи, яка за видатками торговців на експорт-імпорт була б більш вигідною порівняно з контрабандною діяльністю.

Продовження таблиці 1

Спрямування функції	Зміст функції
Уникнення політики заборони імпортних товарів, окрім товарів розкоші	Дотримання максимально сприятливого режиму для імпорту необхідних товарів, для запобігання збагачення контрабандистів та штучного обмеження надходжень до державної казни.
Сприяння транзитній торгівлі	Проведення політики сприяння транзитній торгівлі, уникнення ускладнень адміністративно-митного контролю.

Джерело: складено автором за працями І. Вернадського [10; 11; 12].

Аналізуючи та цілковито підтримуючи норми «Законів про зовнішню торгівлю» (вид. 1842 р.) І. Вернадський виступав за проведення вигідної для держави митної політики, вважав, що не слід піддаватися випадковим і короткостроковим вигодам при розробці системи тарифів і зборів, яка б перешкождала розвитку промисловості та сільського господарства. Міністерство фінансів, на думку вченого, будучи конструктором та провідником митної політики, повинне реагувати на зміни відносин у зовнішній торгівлі та стимулювати внутрішнього виробника до його активного позиціонування на світовому ринку. Зміст самих законів, у повній мірі відповідає науковим підходам та сприяє ефективності розвитку господарства в цілому.

Відповідаючи на критику, І. Вернадський наголошує на поступовому переході до фритредерства: «...Всі економісти вказують, як єдиний шлях, повільне і поступове зниження тарифу, і наша вітчизна подвійним прикладом в останні роки (1850 і 1854) показала всю вірність цим поглядам, і всю користь таких заходів» [10, с. 287]. Крім того, вчений не погоджувався ще з одним критичним випадом на адресу прихильників сучасної політико-економічної школи (до якої він себе також зараховував) які, нібито, допускають розвиток Росії, як країни винятково землеробської. У відповідь науковець розкриває суть справжньої позиції вчених щодо того, що «головне їх правило, навпроти, не обмежувати народної праці, а розвивати її, як це сказано і в наших законах, – а це в кожній країні повинно приводити до розвитку своєрідної фабрикації. Твердо віримо в зміст і розум нашого народу, ми цілком впевнені, що Росія, не обмежуючись одним землеробством, завжди буде і мануфактурною країною, можливо не такою, якою бажають її бачити прихильники особистих інтересів і

штучного напрямку промисловості, але такою, якою призначила її природа, і якою вона може бути, виробляючи те, що їй найбільш вигідно» [10, с. 287].

І. Вернадський критично ставився до трактування об'єктивного, рівноцінного обміну та висував ідею нагальності потреб його учасників, наголошував на суб'єктивістській природі будь-яких обмінних операцій. Адже, зовнішня торгівля зіштовхує потреби та інтереси різних народів, стимулюючи їх до взаємовигідного обміну. При цьому вчений засуджує насильницький характер зовнішніх відносин та обміну, оскільки зовнішня торгівля забезпечує співпрацю між націями та обмін активами науково-технічної й культурної сфер, що веде до зростання національного багатства, культурного рівня та народної свідомості. «У жодній країні світу народний добробут не може бути досягнуто лише власними силами: для цього завжди потрібна спільна праця різних народів. Природним є й те, що будь-яка держава для цього розширює свої зовнішньоекономічні зв'язки поряд із розвитком внутрішніх продуктивних сил» [11, с. 603].

Важливе місце в працях І. Вернадського, присвячених розробленню зовнішньоторговельної проблематики, займає розгляд впливу неекономічних чинників, зокрема рівня освіти нації та його зв'язку з рівнем торгівлі. Стан зовнішньої торгівлі залежить від низки чинників та ґрунтується на успіхах окремого народу в усіх сферах життя. Таким чином, автор демонструє слідування ідеям, як класичної школи політичної економії, так і німецької історичної школи. Подібне спостереження засвідчує така думка вченого: «...Торгівля у народів нерозвинених, не зважаючи на всі зусилля щодо її швидкого покращення з боку влади, не дивлячись на щирість уряду і провідних приватних осіб, зазвичай є досить нерозвиненою. І це зрозуміло; тому що торгівля є кінцевим результатом відповідної освіти, і з нею вона йде рука в руку. Без освіти ми не можемо уявити торгівлі, більш-менш, розвиненої, як не можемо собі уявити певної діяльності без розуму» [11, с. 63].

І. Вернадський дещо ідеалізує людину та возвеличує спільне начало людства, апелюючи до близькості, братства – як по природі, відчуттях, світосприйняттю, так і за економічними потребами. Саме ці чинники висувуються вченим як системоутворюючі для зовнішньої торгівлі.

Цікавою є позиція І. Вернадського щодо взаємозв'язку народів. Вчений вважав, що обсяги зовнішньої торгівлі, її збалансо-

ваність привносять гармонію у зовнішньополітичні відносини, спонукають до взаєморозвитку. Натомість асиметрія в торгівлі може викликати дію закону протидії, що демонструє ставлення вченого до торговельних воєн та усвідомлення їх неминучості в разі проявів насилля, експансії та пограбування. При цьому торгівля, на думку І. Вернадського, виступає фактором що «цивілізує» народи: «...торгівля є в найвищій мірі цивілізуючою. Зв'язок торгівлі з освітою є настільки тісним, що ми не можемо уявити жодного народу, який би не був зобов'язаним своєю значущістю – торгівлі, не знаходимо жодного історичного суспільства, без того, щоб у першому пункті, від якого бере початок його історія, не було торгівлі. Історія цивілізації є, власне, історією торгівлі в широкому сенсі цього слова» [12, с. 69].

Увагу І. Вернадського привертала проблеми кризових явищ і, відповідно, чинників занепаду, як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Так у виданні «Економіст» значну увагу було зосереджено на кризі кінця 1857 року. У ряді статей вказані причини цього явища: «надмірний розвиток великих підприємств, зловживання кредитом, нарешті, неміряні фінансові спекуляції...» [13, с. 184].

Торгівля – одна з найдинамічніших галузей економіки. Розширення торгівлі є рушійною силою та важливим показником економічного розвитку. І. Вернадський був прихильником природної експансії кожної окремої країни у економічний простір іншої. Таким чином, економічний успіх країни залежить від міри інтегрованості в світову систему торгівлі, від освоєння нею ринків інших країн. «Дійсно, майже кожна нова країна, яку відкривають для мінових відносин ... приносить нам нові видозміни, нове доповнення до тих різновидів торгівлі, які існували дотепер. Торгівля повинна йти постійно і нестримно вперед. Їй судилося все більше і більше долучати до себе, різного роду послуги і цінності» [12, с. 61–62]. Також Вернадський зазначає, що розширення торгівлі неминуче: «Якби кожному довелося б самому шукати предмет, необхідний для нього, то він все життя провів би у пошуку» [12, с. 61].

І. Вернадський наголошує на взаємозв'язках, посередництвом обміну, в межах міжнародних відносин, розуміючи багатогранність міжнародної торгівлі. Так, вчений писав: «Більшість людей, про яких ми не маємо уявлення, які давним-давно не існують, або існують в іншому кінці земної кулі, тим не менше,

пов'язані з нами тими предметами, які ми вживаємо, тими послугами, які вони надають нам» [12, с. 11]. Глобальні масштаби обміну, вчений визначає, як найбільш розвинуту та складну форму обміну: «В цьому складному обміні можуть приймати участь не три особи, а мільйони, – сотні мільйонів осіб. Ми зовсім не знаємо, при даному стані суспільства, від кого отримуємо ту чи іншу послугу, хто створив, або хто зібрав матеріали, з яких вироблено споживана нами річ, хто працював, хто задовільнив наші потреби» [12, с. 13]. При цьому різні народи розглядає як велетенську асоціацію, сполучною ланкою якої є обмін і торгівля: «Обмін є безмежним в своїх устремліннях. Являючи собою для усіх людей, що живуть в суспільстві, великим сполучним началом, він перетворює все людство в велетенську, дійсно існуючу асоціацію» [12, с. 20].

Витоки розуміння конкуренції в зовнішній торгівлі можна знаходити у тлумаченні І. Вернадським самого поняття суперництва між людьми. Так, економіст зазначав: «Суперництво... не є винятково економічним явищем; навпаки, це явище вищого порядку речей. Воно є помітним скрізь і є, одним з основних природних законів». Таким чином, країни які торгують між собою, конкурують та заповнюють вільні сегменти сфери зовнішньої торгівлі, слідуючи природному закону. З цього приводу І. Вернадський зазначає «Він (закон суперництва, прим. автора – О.К.) трактується старими природодослідниками у формі стремління заповнення порожнини, або, так званого *horror vacui*, тобто, того начала, за яким кожний простір повинен бути зайнятим чим-небудь, і кожна сила прагне до розширення» [12, с. 26].

Лібералізм як системоутворююча політика та політика фритредерства у сфері зовнішньої торгівлі, на думку І. Вернадського, повинні реалізовуватися в умовах низьких податків та тарифних мит. Високі мита не тільки мінімізують взаємовигоду сторін у зовнішній торгівлі, але й, на думку вченого, налаштовують виробників окремих країн один проти одного. Звідси впливає зовнішньополітична конфронтація між країнами, та міжнародна напруга. І. Вернадський визначив низку чинників, які спроможні запобігти військовим конфліктам. На думку вченого, до таких належить: багатосторонній розвиток праці, збільшення енергії нації, нагромадження капіталів, посилення освіти і, нарешті, розширення зовнішньої торгівлі, збуту для товарів і посилення дружніх стосунків.

Глибокий і предметний аналіз І. Вернадським економічних та політичних аспектів розвитку зовнішньої торгівлі слугував науковим підґрунтям для вироблення та вдосконалення зовнішньоторговельної політики в добу інтенсивного розвитку світового господарства на ринкових засадах. Теоретична спадщина видатного українського вченого-економіста зберігає свою значущість та актуальність і за сучасних умов протистояння політик неопротекціонізму та економічного глобалізму. Важливим застереженням І. Вернадського є обґрунтування пріоритетів співробітництва та взаємовигідного обміну перед короткостроковими бізнес-інтересами та руйнівним суперництвом.

Висновки. І. Вернадський – видатний український вчений-економіст, прихильник ліберальних поглядів на економічний розвиток, у своїх дослідженнях гармонійно поєднує методологічні підходи класичної школи політичної економії, історичної школи, враховує позитивний і нормативний аспекти стану зовнішньої торгівлі та її розвитку на ґрунті економічних законів та ролі держави. Концепція зовнішньої торгівлі І. Вернадського містить низку характерних особливостей.

По-перше, концептуальну конструкцію теорії зовнішньої торгівлі І. Вернадського складають переважно економічні та політичні чинники. Зокрема економічне середовище сфери торгівлі зумовлюють свобода суб'єктів зовнішньоторговельних відносин, їх взаємовигода яка визначається мірою потреб та обмежується силою економічного закону. Популяризація І. Вернадським класичної теорії обміну, ідеї нагальності потреб учасників обміну, констатує прихильність вченого до розуміння суб'єктивістської природи будь-яких обмінних операцій. Політичні чинники, зокрема геополітичний вплив, та консолідація зумовлюють позиціонування різних народів на світовій економіко-політичній арені.

По-друге, вчений слідував ідеям як класичної школи політичної економії, так і німецької історичної школи, демонструючи глибоке розуміння складних процесів розбудови конкурентоздатної економіки та заможного суспільства. Якщо класичний підхід у І. Вернадського має вираження у відстоюванні принципу вільної торгівлі, то методологія історичної школи застосовується при дослідженні впливу на торговельну сферу неекономічних чинників, зокрема рівня освіти нації та його зв'язку з рівнем розвитку торгівлі.

По-третє, зовнішня політика держави в цілому у І. Вернадського ґрунтується, переважно, на здобутках зовнішньої торгівлі, запорукою розвитку якої є розбудова суспільства на ліберальних засадах. У свою чергу, розвиток та успіхи зовнішньої торгівлі залежать від рівня розвитку політичної, соціально-трудової, економічної сфер. Системоутворюючими чинниками зовнішньої торгівлі І. Вернадський вважає спільне начало людства, його спорідненість, братство – як по природі, відчуттях, світосприйняттю, так і за економічними потребами. При цьому взаємозв'язки між народами визначаються обсягами та взаємовигодною зовнішньої торгівлі.

По-четверте, І. Вернадський сформулював визначення низки регулятивних функцій держави в зовнішній торгівлі, серед яких: підтримка та забезпечення вільного товарообміну; удосконалення управління митницями та захист прав і вигід зовнішньої торгівлі; примноження митних доходів; стимулювання експорту за допомогою митної політики; підвищення конкурентоспроможності окремих груп товарів; запровадження «м'якої» митної політики відносно вітчизняних товарних груп з конкурентною перевагою; упередження наслідків політики демпінгу; сприяння мотивації праці та стабільності зовнішньої торгівлі; застосування принципу диференціації товарних груп експортно-імпортних операцій.

І. Вернадський наголошував, що ідеологія лібералізму та політика фритредерства у царині зовнішньої торгівлі повинна реалізовуватися через встановлення низьких податків та тарифних мит. Адже високі мита не тільки мінімізують взаємовигоду сторін у зовнішній торгівлі, але й, на думку вченого, налаштовують виробників окремих країн один проти одного. Звідси впливає зовнішньополітична конфронтація між країнами та міжнародна напруга. Така ситуація має місце в сучасному протистоянні між торговельними конкурентами на світовому ринку, коли порушуються узгоджені правила торгівлі і домінує принцип «перемагає сильніший».

1. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / за ред. д.е.н. В.В. Небрат. Київ, 2019. 532 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf> (дата звернення 18.02.2021).
2. Боднарчук Т.Л. Протекціонізм в економічній історії України (XIX - початок XX ст.): монографія. Київ: НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 2017. 256 с.

3. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2009. 862 с.
4. Супрун Н.А., Боднарчук Т.Л. Формування концептуальних засад теорії економічного розвитку в контексті протекціоністсько-фритредерської полеміки XIX - початку XX ст. *Проблеми економіки*. 2013. № 4. С. 307.
5. Сурнина И.А. Деловые издания И.В. Вернадского (1857-1865). Москва: ФЛИНТА, 2017. 328 с.
6. Новиков Я.А. Протекционизм. 3-е изд. Москва; Челябинск. Социум, 2019. 316 с.
7. Вернадский И.В. Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века. Москва, 1849. 236 с.
8. Небрат В.В. Суспільне господарство та державні фінанси в теорії народного добробуту Івана Вернадського. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 3(130). С. 15-18.
9. Добролюбов Н.А. Литературные мелочи прошлого года. Москва: Лань, 2013. 40 с.
10. Вернадский И.В. Еще о внешней торговле. *Русский вестник*. 1856. Т. 3, № 6, Кн. 2. С. 281-289.
11. Вернадский И.В. О внешней торговле. *Русский вестник*. 1856. Т. 2. С. 603-604.
12. Вернадский И.В. О мене и торговле: публичные лекции проф. д-ра И. Вернадского, чит. в Вольном экон. о-ве, стеногр. В.А. Соболевским: с примеч. и прил. статей о протективной системе и дифференциальных пошлинах в России. Санкт-Петербург, 1865. 175 с. URL: <https://elib.rgo.ru/safe-view/123456789/217970/1/UnVQUkxJQjEyMDkxMTAzLIBERg=>
13. Сурнина И.А. «Экономист» – деловое издание И.В. Вернадского (1858-1865). Вестник РУДН, серия Литературоведение. *Журналистика*. 2016. № 4. С. 181-195.

References

1. Entrepreneurship in Ukraine: historical and institutional analysis: monograph. (2019). Kyiv. Retrieved from <https://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf> [in Ukrainian].
2. Bodnarchuk, T.L. (2017). Protectionism in the economic history of Ukraine (XIX - early XX century): monograph. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, State Institution Inst. and predicted. NAS of Ukraine [in Ukrainian].

3. Bazylevych, V.D. (Eds.). (2009). I. Vernadsky. Roots: creative heritage in the context of the history of economic thought in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
4. Suprun, N.A., Bodnarchuk, T.L. (2013). Formation of conceptual grounds of the theory of economic development in the context of protection-free trade controversy of XIX - beginning of XX centuries. *Problemy Ekonomiky - Problems of the Economy*, 4, 307 [in Ukrainian].
5. Surnina, I.A. (2017). Business publications I.V. Vernadsky (1857-1865). Moscow [in Russian].
6. Novikov, Y.A. (2019). Protectionism. 3rd ed. Moscow; Chelyabinsk: Socium [in Russian].
7. Vernadsky, I.V. (1849). A critical-historical study of Italian political and economic literature before the early nineteenth century. Moscow [in Russian].
8. Nebrat, V.V. (2012). Public economy and public finance in the theory of national welfare of Ivan Vernadsky. *Formuvannya rynkovykh vidnosyn v Ukrayini - Formation of market relations in Ukraine*, 3, 15-18 [in Ukrainian].
9. Dobrolyubov, N.A. (2013). Literary trifles of the last year. Moscow [in Russian].
10. Vernadsky, I.V. (1856). More about foreign trade. *Russkiy vestnik - Russian Herald*. Vol. 3, 6, Kn. 2, 281-289 [in Russian].
11. Vernadsky, I.V. (1856). About foreign trade. *Russkiy vestnik - Russian Herald*. Vol. 2, 603-604 [in Russian].
12. Vernadsky, I. V. (1865). About me and trade: public lectures by prof. Dr. I. Vernadsky, cheat. in the Free Econ. o-ve, stenogr. V.A. Sobolevsky: with notes. and adj. articles on the protective system and differential duties in Russia. St. Petersburg. Retrieved from <https://elib.rgo.ru/safe-view/123456789/217970/1/UnVQUkxJQjE yMDkxMTAzLIBERg=> [in Russian].
13. Surnina, I.A. (2016). The Economist - business publication I.V. Vernadsky (1858-1865). PFUR newspaper, Literary Studies series. *Zhurnalistika - Journalism*, 4, 181-195 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 28 червня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.242>

УДК 316.423.2:330.1

JEL: B22, L85, Z10

Кічурчак М.В., доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки України
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1927-5704>
e-mail: Marianna.Kichurchak@lnu.edu.ua

ЧИННИКИ ЕВОЛЮЦІЇ ТА КОЕВОЛЮЦІЇ КУЛЬТУРНИХ І КРЕАТИВНИХ ІНДУСТРИЙ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Важливим є визначення головних напрямів еволюції економічних поглядів на формування наукових підходів до трактування економічної природи культурних і креативних індустрій. Метою статті є з'ясування головних соціально-економічних умов формування парадигми культурних і креативних індустрій в економічній теорії на підставі аналізу еволюції та коеволюції поглядів українських і зарубіжних учених на неї. Використано наукові методи індукції та дедукції, історичного та логічного аналізу, порівняння. Встановлено, що підґрунтям для формування теоретичних засад концептів «культурні» і «креативні» індустрії стали наявні соціально-економічні умови розвитку суспільства, характер убудованості культурно-творчої діяльності в систему економічних відносин та організації виробничих процесів. Визначено, що специфікою становлення теоретико-методологічних підходів до трактування економічної сутності цих індустрій є наукові дискусії з приводу: важливості творчості/майстерності під час виробництва продукції; включення окремих видів культурного виробництва у систему суспільного поділу праці; методології визначення цінності / вартості творів мистецтва і творчої діяльності; уточнення предмета економічної теорії з огляду на врахування особливостей культурної діяльності і виробництва культурних продуктів; тлумачення сутності культури і креативності та їхнього впливу на еволюцію економічної системи; окреслення понять «культурна індустрія», «культурні індустрії» та «креативні

© Кічурчак М.В., 2021

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2021. Вип. 54

індустрії», що головними чинниками еволюції та коеволюції культурних і креативних індустрій стали розширення взаємодії економічних агентів і видів економічної діяльності у цьому секторі національної економіки, поліпшення технологій тиражування культурної продукції та зв'язків із потенційними споживачами. Обґрунтовано, що основою процесів еволюції та коеволюції цих індустрій стало включення до креативних і культурних індустрій усіх видів економічної діяльності, які за критеріальними ознаками належать до них.

Ключові слова: культурні індустрії, креативні індустрії, економічна теорія, критерії класифікації, еволюція економічної думки, коеволюція.

Kichurchak M.

FACTORS OF EVOLUTION AND COEVOLUTION OF CULTURAL AND CREATIVE INDUSTRIES IN ECONOMICS

It is important to determine the main directions of evolution of economic views on the formation of scientific approaches to the interpretation of the economic nature of cultural and creative industries. The purpose of the article is to find out the main social and economic conditions for the formation of the conception of cultural and creative industries in economics based on the analysis of evolution and co-evolution of the Ukrainian and world economic thought on that subject. The scientific methods of induction and deduction, historical and logical analysis, comparison are used. The author has shown that the key reasons for the formation of theoretical and methodological principles of the conception of «cultural» and «creative» industries were related to social and economic environment for the society development, and the peculiarities of the integration of cultural and creative activities into the system of economic relations and production processes. It is defined that the features of the formation of theoretical and methodological approaches to the interpretation of the economic nature of these industries are scientific discussions about: the importance of creativity/art in order to produce competitive goods; inclusion of specific types of cultural production in the system of division of labor; the methodology for determining the value of works of art and creative activity; clarification of the subject of economics taking into account the character of cultural activity and

manufacturing of cultural products; interpretation of the essence of culture and creativity and their influence on the economic system evolution; and identification of the definitions of «cultural Industry», «cultural Industries» and «creative Industries». It is revealed that the major factors of the evolution and co-evolution of cultural and creative industries are the increase in the interaction between economic agents and economic activities in this sector of the national economy, and improving the technologies of replicating cultural products and relationships with potential consumers. The author has substantiated that the foundation of the theoretical processes of evolution and co-evolution of these industries is the inclusion in the creative and cultural industries of all types of economic activity, which belong to them according to the classification criterion.

Keywords: cultural industries, creative industries, economics, classification criteria, evolution of economic thought, coevolution.

Постановка проблеми та її актуальність. Започаткування наукового інтересу до дослідження феномену культурних і креативних індустрій (КІ та КрІ) припадає на другу половину ХХ ст., у результаті чого до початку ХХІ ст. сформовано методологічні підходи до визначення критеріїв класифікації цих видів економічної діяльності та розгорнуто наукові дискусії щодо місця і ролі цих індустрій в забезпеченні позитивних зрушень в національній економіці. Специфікою цього сектора є те, що в кожній країні детерміновано різні підходи до класифікації видів економічної діяльності, які входять до складу КІ та КрІ. На теоретичному рівні актуалізується потреба у визначенні чинників еволюції чи коеволюції КІ та КрІ для структурування особливостей їхньої економічної природи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування наукових підходів до трактування КІ та КрІ в економічній теорії має дискусійний характер. Фрагментарно згадано про мистецьку, культурну та креативну діяльність у наукових працях Т. Аквінського [1], Аристотеля [2], М. Балудянського [3], Є. Бем-Баверка [4], Дж. Гелбрейта [6], В. Зомбарта [8], К. Маркса [26], А. Маршала [9], К. Менгера [27], О. Миклашевського [10], Р. Орженцького [11], Д. Рікардо [32], А. Сміта [33], М. Туган-Барановського [14], І. Франка [15], Й. Шумпетера [16]. Ретроспективний аналіз становлення концепції креативної економіки здійснено С. Давимуюю та

Л. Федуловою [7, с. 19–29]. Структуризацію основних періодів формування КІ представлено М. Проскуріною [12, с. 8–13].

Науковцями В. Баумолем і В. Боуеном проаналізовано структуру витрат і надходжень від надання послуг у виконавських мистецтвах [17, р. 138–369]. М. Блаугом визначено головні економічні взаємозв'язки і взаємозалежності для мистецького сектору [34] і сформовано власний підхід до структурування КІ [18]. Головні напрями модифікації дефініцій «КІ» та «КрІ» на підставі визначення цілей, завдань і механізму реалізації економічної політики окреслено А. Пратом [31, р. 33–40]. Особливості економізації креативних індустрій та креативізації економічної діяльності з огляду на чинник економічної еволюції виокремлено Дж. Потсом [30, р. 665–671].

На підставі критики соціально-економічних умов розвитку культури і культурного виробництва, націленого на масове споживання і втрату індивідуальності, Т. Адорно і М. Хокмайером запропоновано використання терміну «культурна індустрія», визначено види економічної діяльності, які з нею пов'язані [23]. Через аналіз особливостей креативного продукту та трансакційних витрат з його створення Дж. Хокінсом структуровано види економічної діяльності, які належать до КрІ [24, р. 82–100]. Ідентифікацію моделі КІ, підґрунтям якої є критерій технологічності виробництва культурного продукту, здійснено Б. Мьежем [28, р. 69–97]. Специфіку економічної природи КІ та їхній поділ на основні та периферійні обґрунтовано Д. Хезмолдашем [22, р. 16–27]. Д. Тросбі сформовано модель «концентричних кіл» для визначення видів економічної діяльності, що належать до КІ та КрІ [35, р. 220–230].

К. Хандке та Е. Деккером [21, р. 228–240] оцінено роль М. Блауга у формуванні теоретико-методологічного інструментарію економіки культури та сутності КІ. Визначенню внеску А. Піккока у розуміння економічної природи функціонування різних галузей культурного сектору присвячено працю Р. Тоуз [36, р. 228–240]. Критичний аналіз концепцій КІ та КрІ з урахуванням культурного залучення різних соціальних груп здійснено П. Кембелом, Д. О'Браяном і М. Тейлором [19, р. 349–358]. З'ясуванню чинників взаємодії КІ та економіки, визначенню предметного поля економічної науки у сфері культури присвячено наукову розвідку С. Каннінгема, Дж. Банка і Дж. Потса [20, р. 349–358]. І. Мур проаналізовано головні чинники еволюції КІ та КрІ, концепції креативної економіки [29, р. 739–745]. На підставі критичного пе-

реосмислення сутності і головних компонент КрІ Л. Конгом обґрунтовано доцільність використання концепту «КІ» [25, р. 739–745]. Проте необхідно детермінувати особливості еволюції чи коеволюції КІ та КрІ з урахуванням економіко-онтологічних чинників формування цієї концепції в українській та світовій економічній думці.

Мета і завдання статті. Метою статті є з'ясування головних соціально-економічних умов формування парадигми КІ та КрІ в економічній теорії на підставі аналізу еволюції та коеволюції поглядів українських і зарубіжних учених. Для цього проаналізуємо особливості становлення підходів до розуміння економічної сутності становлення концептів КІ та КрІ в теоретичній економіці; виокремимо основні чинники їхньої еволюції чи коеволюції для узагальнення теоретико-гносеологічних підходів до трактування цих видів економічної діяльності в українській та світовій економічній думці.

Виклад основного змісту дослідження. Економічна діяльність із творення скульптур, написання картин, виготовлення ювелірних прикрас та продукування інших шедеврів є відомою із найдавніших часів. Водночас розуміння економічних відносин у сфері культури не передбачало їхнього виділення в окремий напрям і асоціювалося зі здатністю індивіда до поглиблення професійних навичок. Згідно з цим сама діяльність з надання тих чи інших послуг і виготовлення благ сприймалася як мистецтво / майстерність. Аристотель зазначив, що «дій, мистецтв і наук багато, то й цілей виникає багато: у лікарському мистецтві – це здоров'я, у кораблебудуванні – корабель, у військовому мистецтві – перемога, у мистецтві господарському – багатство» [2, с. 7]. Такий підхід до сприйняття мистецтва існував у добу Середньовіччя, бо «знання майстра – це причина, зроблених його рукою мистецтв тією мірою, в якій майстер працює за допомогою свого розуму» [1, с. 172]. Особливістю є те, що система поглядів на культурну діяльність відзначалась фрагментарністю, в центрі уваги перебували питання творчості, що спричинено потребою удосконалення майстерності виготовлення тієї чи іншої продукції. З огляду на це креативність сприймалась інтуїтивно, головною асоціюючись із здатністю працівника до удосконалення своїх здібностей.

Це світоглядне ядро стало підґрунтям для теоретичного конструювання підходів до розуміння культурної діяльності пред-

ставниками різних економічних шкіл і напрямів до першої половини XIX ст. У контексті заходів економічної політики А. Сміт перелічив види діяльності, серед яких виділив мистецтво: «З часів падіння Римської імперії політика в Європі була сприятливою для мистецтва, мануфактур і комерції, тобто індустрії міст...» [33, р. 5]. Учений відзначив пов'язаність цього виду діяльності з поділом та продуктивністю праці, бо «у результаті поділу праці значним є збільшення продуктивності для усього різноманіття мистецтв, що подібне до добре керованого суспільства, в якому універсальне багатство простягнуте до найнижчих верств суспільства» [33, р. 13]. Водночас ним акцентовано увагу на важливості освіти для мистецької діяльності та зв'язку з витратами на її одержання: «Освіта в геніальному мистецтві та у ліберальних професіях є усе ще втомливою і дорогою...» [33, р. 85, 99, 101]. Це опосередковано вказало на приналежність творчої діяльності до виробничої та механізм одержання професійних компетенцій представниками KpI. Використання принципу поділу праці для аналізу роботи мануфактур, які пов'язані із творчо-виробничою діяльністю, розвинув у своїх працях К. Маркс. Учений звернув увагу на виробництво одягу (cloth manufacture), поява якого зумовлена об'єднанням різних видів промислів під контролем одного капіталіста [26, р. 237]. На нашу думку, через призму теоретичного конструювання загальних економічних процесів і явищ почав формуватися науковий інтерес до дослідження тих видів діяльності, які стосуються KI та KpI.

Аналізуючи процес виробництва, підґрунтям яких є творча діяльність, учені розгорнули дискусію про ціноутворення на результати її праці. Д. Рікардо зарахував твори мистецтва до групи товарів, цінність яких детермінується виключно їхньою рідкісністю: «Жодна праця не може збільшити кількість таких товарів, отже їхню цінність не можна знизити через збільшення постачання, ...їхня цінність повністю незалежна від кількості праці, яка початково необхідна для виробництва, і змінюється унаслідок зміни добробуту і бажання тих, хто бажає володіти ними» [32, р. 9]. Порівняно з іншими товарами, які можна постійно відтворювати та які конкурують один з одним, кількість цих особливих економічних благ є незначною. Проте через різну природу цінності результатів виробництва виконавчих мистецтв дотримання принципу еквівалентності під час обміну є ускладненим. М. Балудянський звернув увагу на непродуктивний характер обміну, бо «той,

хто платить за музику, робить витрату, а покупець годинника чи хліба проводить обмін; перший зменшує свій достаток і цей ущерб повинен поповнитись з продуктів іншої речової роботи, а інший за цінність грошей отримує іншу рівну цінність – годинник чи хліб» [3, с. 87]. Вважаємо, що система поглядів науковця на визначення ціни такого товару, як музика, відображала головно матеріалістичний підхід до взаємодії суб'єктів на ринку, виробництво неречових предметів (послуг) розглядалося ним, як чинник зменшення національного багатства. У XX ст. це стало одним із засадничих принципів державного регулювання розвитку KI та KpI у країнах колишніх соціалістичних країнах і «залишкового» фінансування цього сектору.

Погляди на природу цінності для виконавчих мистецтв І. Франка є протилежними, бо надання таких послуг він асоціював із задоволенням потреб. У науково-просвітницькій праці «Розмова про гроші і скарби», науковець стверджував, що музика має вартість: «значиться повторяємо ще раз, все то, що заспокоює наші потреби; чи то потреби нашого тіла, як їда, одіж, помешкання, чи то потреби нашого духу, як книжки, образи і т. д. – все те має вартість» [15, с. 297]. Інтуїтивно І. Франко підійшов до розуміння важливості KI та KpI для поліпшення людського розвитку. Бо підґрунтям для започаткування культурної діяльності є потреби інших індивідів, які прагнуть їх задовольнити у той чи інший спосіб. Учений через з'ясування вартості товару дійшов до висновку, що потенційні споживачі визначають цінність продуктів KI та KpI через психологічне відчуття нестачі чогось.

Наукові дискусії з приводу економічного змісту результатів творчої діяльності, зумовила виокремлення категорії цінності як основи визначення ціни на них. К. Менгер вказав, що «для значної кількості товарів (антикваріат і твори старих майстрів) в окремих випадках можемо спостерігати цінність, але відсутність можливості їхнього відтворення» [27, р. 147]. Згідно з цим основу цінності не можуть становити чинники, які пов'язані з відтворенням. Цінність предмету містить у собі суб'єктивну компоненту, бо залежить від способу його використання індивідом. На цьому наголошував Є. Бем-Баверк, коли детермінував чинники, що впливають на диференціацію споживчих цінностей індивідів: «...нікому не прийде у голову, оцінюючи стару картину, розглядати її як старе полотно!» [4, с. 66]. Цінність, маючи відносний характер, відображає внутрішні чинники здійснення індивідом

вибору на підставі власних смаків, уподобань та купівельної спроможності. На думку Р. Орженцького, існує три закони цінності: закон пониження, закон підвищення і закон співвідношення [11, с. 383]. Результати творчої та виробничої діяльності можуть підпадати під дію закону підвищення цінності у разі колекціонування відповідних одиниць благ: «цього типу блага з кожною новою одиницею стають ніби новим об'єктом; вони не лише збільшуються кількісно, але й набувають нового якісного значення, і це нове значення отримує кожного разу цінність, зростаючи в пропорції більшій, ніж кількісне зростання об'єкта цінності» [11, с. 385]. У цьому випадку звернено увагу на ті види економічної діяльності, які дотичні до музейництва і витоків збереження культурної спадщини. За своїми формальними властивостями зростання кількості предметів колекціонування і величини цінності колекції мають різну динаміку. У такий спосіб акцентовано на особливому характері виробництва, розподілу і споживання окремих груп товарів у сфері КІ, коли в основі ціноутворення є суб'єктивізація підходів до визначення їхньої цінності.

Це призвело до необхідності перегляду предмету дослідження економічної науки, бо вона не могла повною мірою пояснити окремі економічні явища і процеси, особливо ті, які стосувались виробництва, обміну, розподілу і споживання результатів творчої діяльності. Зокрема, О. Миклашевський зазначив, що «...повного реалізму політична економія досягне тільки тоді, коли вона стане наукою про матеріальний і культурний добробут найбільшої маси людських істот...; людина не може служити тільки засобом для виробництва і нагромадження матеріальних благ, що ці останні, навпаки, служать для духовного розвитку і щастя самої людини, для облагородження ідеалу життя і поліпшення своїх умов його культурного спілкування і загального добробуту» [10, с. 375, 376]. У такий неявний спосіб детерміновано, що ті види виробництва, які пов'язані із задоволенням культурних потреб індивідів, будуть доповнювати предметну область теоретичного конструювання в економіці.

М. Туган-Барановський, з'ясовуючи предмет дослідження політичної економії, навів головні риси, які визначають господарство: зовнішнє середовище і засіб, а не мета у собі [14, с. 50]. На його думку, «художник, який малює вивіски, зайнятий господарською працею, як і будь-який інший маляр, але творчість справжнього художника ми ніколи не зарахуємо до господарства, ...бо

естетична творчість є самоціллю» [14, с. 50]. З цієї точки зору творча діяльність має особливий характер і головно спрямована на задоволення внутрішніх потреб митця. Політична економія як наука не може розглядати творчу діяльність як одну із складових мінового господарства, бо головно зосереджується на теоретичному описі суспільних відносин між людьми в межах їх господарської діяльності. Водночас різноманітні естетичні потреби викликають найрізноманітніші види господарської діяльності: «задоволення потреби в музиці вимагає виробництва музичних інструментів; для скульптури потрібні мармур і бронза, для живопису – полотно і фарби» [14, с. 49]. Вважаємо, що у такий неявний спосіб виокремлено виробничі процеси, які дають змогу розвивати ті види економічної діяльності, які формують ядро КІ та КрІ.

З позиції нововведень та їх впливу на поліпшення суспільного добробуту А. Маршал вказав на таку особливість творчо-виробничої діяльності як селективність. Зокрема, «ніщо, крім справді художньої досконалості, не могло забезпечити баладі чи мелодії, стилю одягу чи формі меблів збереження популярності у цілої нації упродовж життя багатьох поколінь. Ті нововведення, які виявлялись справді несумісними із справжнім духом мистецтва, врешті відхилялися, а ті, які відповідали йому, зберігались і ставали відправним пунктом для наступного прогресу...» [9, с. 164]. Опосередковано КрІ ставали двигуном для забезпечення прогресивних змін в національній економіці. До одних з важливих чинників підвищення продуктивності праці, на думку науковця, належить розвиток художніх здібностей [9, с. 220]. Залученість індивідів у творчу діяльність стала підґрунтям того, щоб ці знання використовувати задля поліпшення методів ведення бізнесу і підвищення кваліфікації працівників. А. Маршал акцентував на особливостях організації роботи у КІ та КрІ, бо «...художники, якими б відомими вони не були, часто вважають вигідним наймати когось для пошуку покупців для своїх творів, та існування менш відомих з них деколи залежить від капіталістичних торговців, які самі не будучи художниками, знають як продавати твори мистецтва з найбільшою вигодою» [9, с. 274]. Вважаємо, що це є свідченням того, що діяльність у КІ та КрІ почала активізуватися, спричиняючи розвиток відповідної інфраструктури. Удосконалення змістового наповнення предмету дослідження економічної науки поступово приводило до поглиблення розуміння економічної природи творчо-виробничої діяльності, що становить ядро КІ

та KpI. На нашу думку, урізноманітнення різних видів економічної діяльності, що відбувалося під дією науково-технічного прогресу, у другій половині XIX ст. і на початку XX ст. створило передумови для започаткування наукового інтересу до феномену KI і меншою мірою – до KpI.

Окремі науковці, досліджуючи особливості еволюції ринкової економіки, не відкидали елементу креативності як чинника досягнення прогресивних змін. На думку В. Зомбарта, головним суб'єктом змін в умовах капіталізму є «людина творча» [8, с. 417, 421]. Завдяки їй «руйнування перетворюється на піднесення творчого духу: нестача деревини і потреби повсякденності підштовхували до пошуку або винаходу заміників деревини, до використання в якості пального кам'яного вугілля, сприяли запровадженню коксового методу виплавляння сталі» [8, с. 475]. Вважаємо, що учений, з'ясовуючи значення війни для еволюції капіталізму, стояв біля витоків концепції творчого/креативного руйнування. З цієї позиції креативність розглядають як важливий елемент економічної діяльності, що охоплює різні галузі і сектори національної економіки. Продовжив розвивати ідею творчого руйнування Й. Шумпетер, який пов'язав її із «процесом промислової мутації, який безперервно революціонізує економічну структуру й безперервно створює нову» [16, с. 109]. Підхід ученого передбачав розгляд цієї концепції з погляду довгостроковості та необхідності роз'яснення окремих деталей прояву творчих змін. На нашу думку, імплементація в систему теоретичної економіки креативного підходу розширила межі пізнання головних закономірностей і принципів еволюції ринкових відносин. Це сформувало відповідний фундамент для розгортання наукових дискусій навколо економічної природи KpI.

Такі чинники як індустріалізація та впровадження технологій масового виробництва створили передумови для трансформації виробничої діяльності у сфері культури і мистецтва. У зв'язку з цим у 1944 р. Т. Адорно та М. Хокмайер запровадили в обіг термін «культурна індустрія» [23, р. 94]. На їхню думку, головними передумовами індустріалізації культури стали технічна і соціальна диференціація та спеціалізація, які призвели до стандартизації мистецтва і появи масової культури [23, р. 95]. Дослідники через критичне сприйняття трансформації культурних практик на масове виробництво, процесів його монополізації та активізації бізнесу у цій сфері виокремили ті види діяльності, які входять до

культурної індустрії. Ними звернено увагу на виробництво фільмів, телебачення і радіомовлення, музичне мистецтво, видавничу діяльність і розваги, формування стандартів споживчої поведінки і системи цінностей суспільства [23, р. 96, 97–98, 101, 107–111]. Це зумовлене тим, що вплив культурної індустрії на споживачів є достатньо сильним, бо містить елементи економічного примусу. Т. Адорно та М. Хокмайер не дали чіткого визначення сутності культурної індустрії, але відзначили її вбудованість в економічні процеси та ідентифікували характер впливу на споживачів.

Економічна інтерпретація виробничих процесів у сфері KI цих науковців спричинила зростання наукового інтересу цього виду економічної діяльності у 1960–1970-х роках. На думку Дж.К. Гелбрейта, «як і послуги, мистецтво погано піддається організації. Економічна теорія ніколи не ставилась до мистецтва серйозно... Живопис, скульптура, музика, театр, промислова естетика мають набагато менш серйозний характер» [6, с. 92]. Згідно з цим в умовах ринку гідним предметом економічного теоретизування є питання, що стосуються заходів, які підвищують ефективність виробництва суміжних товарів (полотно, фарби тощо), бо саме така діяльність сприяє досягненню економічних цілей. У той же час Дж.К. Гелбрейт наголошував на важливості державної підтримки сфери мистецтва через його перебування поза сферою уваги індустріальної системи. Функції держави полягають не лише у захисті художньої діяльності, а й у підтримці її розвитку та навчанні індивідів розуміти мистецтво: «...живопис, скульптура і музика, які не перебувають у сфері уваги індустріальної системи, почувають себе достатньо добре під опікою держави, яку вона їм надає. Людей необхідно вчити розуміти мистецтво і насолоджуватися ним» [5, с. 496]. З позиції еволюції поглядів на KI та KpI це означає, що почали усвідомлювати їхню важливість для економічної системи через здатність естетично наповнювати індустріальну діяльність і збагачувати суспільство.

Ще одним з поворотних моментів щодо з'ясування економічної природи культурно-креативної діяльності стала наукова розвідка В. Баумоля та В. Боуена, в якій через аналіз динаміки надходжень і видатків відомих виконавчих інституцій США у 1960-х роках обґрунтовано існування «пастки дохідності» [17, р. 138–158]. У сфері виконавських мистецтв технологічні зміни, які зумовлюють зниження витрат виробництва, є достатньо повільними,

бо техніка виконання твору з плином часу залишається практично без змін, натомість видатки зростають. Це дало підстави Б. Баумолю та В. Боуену стверджувати про існування хвороби витрат у виконавських мистецтвах, що зумовлює потребу в державному та недержавному субсидюванні цих видів економічної діяльності [17, р. 171, 324, 347–369]. На нашу думку, це піонерне наукове дослідження сприяло розгортанню дискусій щодо того, які види культурної діяльності можуть претендувати на державну підтримку, а які ні. Унаслідок чого привернена увага до розроблення критеріїв класифікації тих видів економічної діяльності, які входять до складу КІ.

Наступним кроком стала публікація за редакцією М. Блауга наукового видання «Економічна теорія мистецтва» [34], на сторінках якого окреслили предметне поле економіки мистецтва як складової економіки культури і тих галузей, яких вона стосується. Як зазначили дослідники спадщини М. Блауга, основна увага приділялась таким напрямкам культурної діяльності, як «опера, балет, сучасні танці, оркестри, театри, музеї», натомість «телебачення, кіновиробництво, джаз і популярна музика» розглядали як сферу розваг [21, р. 228]. На нашу думку, окреслені М. Блаугом види підгалузей КІ відображають традиційні види діяльності. При цьому не взято до уваги ті підгалузі культури, поява яких спричинена науково-технічним прогресом та орієнтована на масового споживача. Підтримуємо твердження про те, що «економіка культури до цього часу продовжує страждати щодо визначення сутності мистецтва, культурних і креативних індустрій або розважальних індустрій...» [21, р. 228]. На початку ХХІ ст. М. Блаугом переосмислено систему поглядів на структурування КІ, що сприяло включенню «низького мистецтва» і «КІ» у цей перелік [18, р. 123]. Труднощі з окреслення особливостей економічної взаємодії у сфері культури, дискусії з приводу необхідності субсидювання мистецтва сприяли розширенню сфери застосування поняття «КІ». Натомість КрІ як предмет теоретичного конструювання в економічній науці не набув належного поширення до початку ХХІ ст., хоча згадано про окремі їхні види.

Головним чинником активізації наукових розвідок щодо змістового наповнення концепту «КрІ» стали заходи практичного характеру, запроваджені урядом Великої Британії у 1997 р. Як зазначив А. Пратт, заходи державного регулювання для КрІ охоплювали ті ж самі об'єкти, що і для КІ. Головними причинами

впровадження саме терміну «КрІ» були поліпшення позиціонування політичної сили Т. Блера задля здобуття прихильності виборців і орієнтованість на формування суспільства знань [31, р. 35–36]. Учений вказав на існування різних підходів до класифікації видів діяльності, що належать до сектору КрІ. А. Пратт надав перевагу використанню поняття «КІ», бо предметно КрІ тяжіють до креативності, а КІ – до культури [31, р. 37]. На нашу думку, політичні рішення, спрямовані на врахування запитів виборців і перехід до знаннєвої економіки, створили передумови до конкретизації тих видів виробництва, які можна зарахувати до культурних чи креативних.

Науково-методологічний підхід до класифікації КІ було запропоновано Б. М'єжем. Згідно з цим виокремлено такі головні сектори: КІ, в яких створення продукту передбачає використання спеціальних високо інтенсивних технологій і значний рівень капіталізації виробництва (відеозапис, телебачення, кінематограф тощо); КІ, в яких важливим є внесок творчого працівника, основою виробництва продукції є реміснична або художня робота, існує низька капіталізація, а цінність продукції визначається її унікальністю [28, р. 23–65]. У такий спосіб науковець поділив економічну діяльність у секторі КІ на дві великі групи: та, що орієнтована на виробництво продукту, спрямованого до масового споживача; та, що пов'язана із створенням раритетного продукту або продукту малого тиражу. На нашу думку, цей підхід є достатньо загальним, бо не чітко виокремлено ті види культурної діяльності, які потребують державної підтримки, і ті, які можуть бути прибутковими. Проте акцентовано на тих видах культурної продукції, технологія виробництва яких практично не змінилась, і тих, які почали інтенсивно розвиватись під дією технологічних новацій.

На особливостях використання терміну «КІ» наголошено Д. Тросбі, бо його змістове наповнення передбачає опертя на «...ідею економічної здатності культурного виробництва створювати продукт, зайнятість і доходи, задовольняти запити споживачів...» [13, с. 157]. Ученим представлено авторську концепцію класифікації КрІ, ядро якої становлять КІ. У моделі концентричних кіл Д. Тросбі описано предметну області КІ та КрІ, підґрунтям чого є виокремлення основних творчих мистецтв і галузей культури та пов'язаних з ними видів економічної діяльності на підставі «експресивної цінності» [35, р. 220–226]. Наукова класифікація

Д. Тросбі сприяла декомпозиції заходів економічної політики для тих видів економічної діяльності у секторі КІ та КрІ, які потребують державного субсидіювання. На міжнародному рівні це вплинуло на формування нових підходів до класифікації цих індустрій задля розроблення національних стандартів статистичного обліку, визначення їхнього місця і ролі у розвитку національної економіки та забезпечення порівнянності на міжнародному рівні [25, р. 596]. Вважаємо, що в контексті економічних, соціальних, політичних і технологічних змін, які відбувалися у 1950–1990-х роках, КІ та КрІ зумовили існування одні одних. Еволюція поглядів на економіку культури і КІ створила передумови для формування концепції КрІ, заклавши основи їхньої коеволюції.

На неоднозначній природі КІ наголошував Д. Хезмондалш [22, р. 19], бо вони беруть участь в розповсюдженні символічної креативності. Головним підґрунтям для класифікації КІ є підходи до розуміння терміну «культура» як системи, яка бере участь у творенні соціального змісту. Згідно з цим приналежність до КІ доцільно ідентифікувати з позиції символічної креативності та здатності продукувати «культурні тексти» у промислових масштабах. На думку Д. Хезмондалші, доцільно виокремлювати ключові КІ (медіа, кіноіндустрію, інтернет-сервіси, які пов'язані з контентом, музична індустрія, видавництво і публікація в електронному вигляді, відео- і комп'ютерні ігри, реклама і маркетинг) та периферійні (театр, твори мистецтва тощо) [22, р. 28–31]. Достатньо критично учений підійшов до розуміння сутності КрІ, бо «креативність – це слово з гнучкішим змістом, ніж культура...; ...КрІ, однак, вбудовуються в політичний, культурний і технологічний ландшафти глобалізації, нової економіки та інформаційного суспільства...» [22, р. 28–31]. Хоча Д. Хезмондалші детерміновано головні причини імплементації терміну «КрІ» в економічну практику та наголошено на диференціації поглядів на їхню структурування, однак він надає перевагу вживанню категорії «КІ». До головних чинників, які це зумовили належать трансформація системи культурного виробництва під дією технологічних змін та еволюція відносин між культурою, суспільством і економікою. КрІ розглянуто з позиції їхньої пов'язаності з КІ, необхідності розширення використання цього поняття унаслідок зміни стратегії економічної політики, розвитку інформаційного суспільства та інтернаціоналізації економічних відносин.

На підставі розкриття особливостей креативної економіки Дж. Хокінсом сформовано перелік видів економічної діяльності, що належать до сектору КрІ. На його думку, такі види виробництва, як-от реклама, архітектура, образотворче та виконавське мистецтво, кіно, музика дизайн, мода, видавнича справа, радіо та телебачення, комп'ютерні ігри та програмне забезпечення тощо містять у своїй складовій творчу компоненту [24, р. 61–152]. Дж. Хокінсом не специфіковано відповідних критеріїв класифікації, згідно з якими той чи інший вид економічної діяльності належить до сектору КрІ, лише акцентовано на важливості креативної економіки та КрІ у ХХІ ст. З огляду на характер виробництва до складу КрІ входить не лише продукування товарів, орієнтованих на ринок, а й аматорська діяльність, продаж креативних ідей та мистецьких творів. Вважаємо, що таке трактування КрІ має достатньо еклектичний характер через нечіткість детермінації поняття «креативність», до складу КрІ ученим зараховано й ті види діяльності, що початкового зараховували до культурних. Можна виокремити як ознаки еволюції поглядів на економічну природу КрІ через призму теорії креативної економіки, так і коеволюцію через взаємозумовлене включення культурного виробництва до цих індустрій.

На підставі виокремлення моделей взаємодії культури та економіки С. Каннінгемом, Дж. Бенксом і Дж. Потсом розглянуто особливості використання концептів КІ та КрІ. Ученими зазначено, що згідно з конкурентною моделлю КІ не є економічно активними, не виробляють особливо важливих товарів, попит на їхні товари високо флуктуаційний [20, р. 16–17]. КрІ у моделях зростання, інноваційної та креативної економіки відіграють роль одного з чинників досягнення прогресивних змін в економічному розвитку. Натомість у моделі добробуту, біля витоків формування якої був А. Пікок, розглянуто чинники, які формують умови для специфікації заходів культурної політики і головних напрямів державної підтримки певних видів культурної діяльності через прояви «невдач ринку» у цьому секторі КІ [36, р. 264–268]. З огляду на систему поглядів С. Каннінгема, Дж. Бенкса і Дж. Потса, концепт «КрІ» містить у собі таку складову, як КІ, головна відмінність полягає у зміні характеру взаємодії культури та економіки – від статичної (КІ) до динамічної (КрІ). Підґрунтям цього стала модифікація теоретичних підходів на характер взаємодії культури та ринку, згідно з цим культурну та творчу діяльності почали

розглядати як чинник створення економічної цінності. Дж. Потсом виокремлено два еволюційні ефекти, які пов'язані з економікою та КІ: «еволюція КІ щодо економіки загалом, проявом чого є структурні зміни, згідно з якими популяція видів активностей у КІ зростала у зв'язку з розширенням інших видів економічної діяльності; еволюція усіх видів економічної діяльності у термінах активностей у КІ, де останні генерували і сприяли процесу економічної еволюції через інновації» [30, р. 665]. На нашу думку, на теоретичному рівні звернено увагу на трансформацію економічних відносин у сфері культури крізь призму переходу від статичних моделей до динамічних моделей економічного розвитку, в яких представлено мобільні, інтерактивні та діджиталізовані види культурного виробництва.

Інші науковці розглядають КІ та КрІ не відокремлено, а у сув'язі одні з одними. Це зумовлено тим, що «вони є чітко визначеними питаннями політики, практики та науки» [19, р. 348]. Додаткової актуальності цьому підходу надає й те, що розвиток КрІ розглядають у контексті активізації використання інформаційно-комунікаційних технологій. Згідно з цим «термін КІ стосується індустрій, які поєднують творення, виробництво і комерціалізацію творчого контенту, який є нематеріальним і культурним за природою; КрІ доцільно розглядати в контексті цифровізації і не лише культури та орієнтованої на культуру креативності» [29, р. 745]. На науково-методологічному рівні відбулося розширення предметного поля господарської взаємодії суб'єктів національної економіки у секторі КІ та КрІ.

Різні підходи до розуміння творчого характеру індустрій фокусують увагу на існуванні синергетичних ефектів, зумовлених інтегрованістю креативності у всі стадії виробництва. На існування еволюційного і коеволюційного характеру такої взаємодії непрямо вказували М. Проскуріна через ретроспективний аналіз періодів розвитку КІ та їхнього перетворення у 1990–2000 рр. на ядро КрІ [12, с. 8], С. Давимука і Л. Федулова з огляду на присутність культурного і творчого аспектів на всіх етапах: від локального рівня креативного мислення до демонстрації факту споживання або володіння на міжнародному рівні [7, с. 59]. Вважаємо, що економічне теоретизування щодо сутності КІ та КрІ має практичну спрямованість і вказує на існування коеволюційних ефектів, підґрунтям чого є активний розвиток інформаційного сектору і творча компонента економічної діяльності індивідів.

Висновки. Еволюція та коеволюція економічних поглядів на концепти КІ та КрІ залежала від наявних соціально-економічних умов розвитку суспільства, характеру вбудованості культурно-творчої діяльності в систему економічних відносин та організації виробничих процесів. Особливостями становлення теоретико-методологічних підходів до трактування економічної сутності цих індустрій є наукові дискусії з приводу: взаємодоповнюваності творчості і виробничих процесів, бо від Античності і до тепер креативність/майстерність розглядають з позиції удосконалення виробництва продукції; характеру включення окремих видів культурного виробництва у систему суспільного поділу праці; виокремлення специфіки визначення цінності/вартості творів мистецтва і творчої діяльності; уточнення предмета економічної теорії через необхідність взяття до уваги культури і виробництва культурних продуктів; впливу креативності на еволюцію економічної системи; окреслення понять «культурна індустрія», «КІ» та «КрІ» в контексті формування заходів економічної політики у сфері культури, трансформації споживчого попиту на культурні продукти і впливу технологічних нововведень. Головними чинниками еволюції та коеволюції КІ та КрІ стали розширення видів економічної діяльності у цьому секторі національної економіки, поліпшення технологій тиражування культурної продукції та взаємодії із потенційними споживачами. Це створило підґрунтя для переосмислення ключових положень теоретичної економіки та розгортання вузькоспеціалізованих наукових дискусій з визначення характеру і критеріїв економічної взаємодії у секторі КІ та КрІ. Основою процесів еволюції та коеволюції цих індустрій стало включення до їхнього складу усіх видів економічної діяльності, які за критеріальними ознаками можуть належати до них. Перспективи подальших наукових досліджень передбачають аналіз головних тенденцій становлення і розвитку КрІ в економіці України.

1. Аквинский Ф. Сума теологий. Часть 1. Вопросы 1-43. Киев: Ника-Центр, Эльга; Москва: Элькор-МК, 2002. 560 с.
2. Аристотель. Нікомахова етика. Київ: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с. doi: <https://doi.org/10.1093/oseo/instance.00262114>.
3. Балудянський М. Про національне багатство. *Українська економічна думка: хрестоматія* / упоряд. С.М. Злупко. Київ: Знання, 2007. С. 86-96.
4. Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ. Москва: Директмедиа Паблишинг, 2008. 196 с.

5. Гелбрейт Дж.К. Новое индустриальное общество. Москва: ООО «Издательство АСТ», ООО «Транзиткнига»; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2004. 602 с.
6. Гелбрейт Дж.К. Экономические теории и цели общества. Москва: Прогресс, 1979. 406 с.
7. Давимука С.А., Федулова Л.І. Креативний сектор економіки: досвід та напрями розбудови: монографія / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України». Львів, 2017. 528 с.
8. Зомбарт В. Исследования по истории развития современного капитализма. Роскошь и капитализм. Война и капитализм: собр. соч. в 3-х т. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2008. Т. 3. 478 с.
9. Маршалл А. Принципы экономической науки: в 2-х т. Москва: Изд. группа «Прогресс», 1993. Т. 1. 415 с.
10. Миклашевський О. Реалізм та ідеалізм в політичній економії. *Українська економічна думка: хрестоматія* / упоряд. С.М. Злупко. Київ: Знання, 2007. С. 372-377.
11. Орженцький Р. Основні закони цінності і їх практичне значення. *Українська економічна думка: хрестоматія* / упоряд. С.М. Злупко. Київ: Знання, 2007. С. 379-389.
12. Проскуріна М.О. Еволюція концепції економіки культури та культурних індустрій. *Актуальні проблеми економіки*. 2018. № 4. С. 4-15.
13. Тросби Д. Экономика и культура. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. 256 с. doi: <https://doi.org/10.17323/978-5-7598-1524-2>.
14. Туган-Барановський М.І. Принципи політичної економії. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 628 с.
15. Франко І. Розмова про гроші і скарби. *Українська економічна думка: хрестоматія* / упоряд. С.М. Злупко. Київ: Знання, 2007. С. 293-311.
16. Шумпетер Й.А. Соціалізм, капіталізм і демократія. Київ: Вид-во «Основи», 1995. 528 с.
17. Baumol W.J., Bowen W.G. Performing Arts: the Economic Dilemma: a Study of Problems Common to Theatre, Opera, Music and Dance. New York: The Twentieth Century Fund, 1966. 578 p.
18. Blaug M. Where Are We Now on Cultural Economics. *Journal of Economic Surveys*. 2001. Vol. 15 (2). P. 123-143. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00134>.
19. Campbell P., O'Brien D., Taylor M. Cultural Engagement and the Economic Performance of the Cultural and Creative Industries: An

- Occupational Critique. *Sociology*. 2019. Vol. 53 (2). P. 347-367. doi: <https://doi.org/10.1177/0038038518772737>.
20. Cunningham, S., Banks, J. & Potts J. Cultural economy: The shape of the field. In *Cultural economy* / Edited by: H. Anheier and Yu. Raj Isar. London: Sage, 2008. P. 15-26. doi: <https://doi.org/10.4135/9781446247174.n2>.
21. Handke Ch., Dekker E. From Austria to Australia – Mark Blaug and Cultural Economics. *Mark Blaug: Rebel with Many Causes* / Edited by: M. Boumans and M. Klaes. Cheltenham: Edward Elgar, 2013. P. 225-244. doi: <https://doi.org/10.4337/9781783471232.00023>.
22. Hesmondhalgh D. The Cultural Industries. London: SAGE Publ. Ltd., 2019. 405 p.
23. Horkheimer M., Adorno Th. Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments. California: Stanford University Press, 2002. P. 94-136.
24. Howkins J. The Creative Economy: How People Make Money from Ideas. London: Allen Lane, 2001. 288 p.
25. Kong, L. From Cultural Industries to Creative Industries and Back? Towards Clarifying Theory and Rethinking Policy. *Inter-Asia Cultural Studies*. 2014. № 15 (4). P. 593-607. doi: <https://doi.org/10.1080/14649373.2014.977555>.
26. Marx K. Capital: a Critique of Political Economy. Volume 1. Book One: The Process of Production of Capital. New-York: Pacific Publish Studio, 2010. 549 p.
27. Menger C. Principles of Economics / Foreword by P.G.Klein; introduction by F.A.Hayek. Auburn: Ludwig von Mises Institute, 2007. 330 p.
28. Miede B. The capitalization of Cultural production. New York: International General, 1989. 165 p.
29. Moore I. Cultural and Creative Industries concept – a historical perspective. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2014. Vol. 110. P. 738-746. doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.918>.
30. Potts, J.D. (2009). Why creative industries matter to economic evolution. *Economics of Innovation and New Technology*. 2009. Vol. 18 (7-8). P. 663-673. doi: <https://doi.org/10.1080/10438590802564592>.
31. Pratt A.C. Cultural Industries and Public Policy: An Oxymoron? *International Journal of Cultural Policy*. 2005. Vol. 11 (1). P. 31-44. doi: <https://doi.org/10.1080/10286630500067739>.
32. Ricardo D. On the Principles on Political Economy and Taxation. Kitchener: Batocher Books, 2001. 333 p.

33. Smith A. An inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations / Edited by S.M. Soares. Lausanne: MetaLibri Digital Library, 2007. 754 p.
34. The Economics of the Arts / Edited by M. Blaug. London: Martin Robertsonand; New York: Westview Press, 1976. 280 p.
35. Throsby D. Modelling the Cultural Industries. *International Journal of Cultural Policy*. 2008. № 14 (3). P. 217-232. doi: <https://doi.org/10.1080/10286630802281772>.
36. Towse R. Alan Peacock and Cultural Economics. *The Economic Journal*. 2005. № 115 (504). P. 262-276. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2005.01005.x>.

References

1. Aquinas, Th. (2002). Summa Theologica. Part 1. Questions 1-43. Kiev: Nika-TSentr, Elga; Moscow: Elkor-MK [in Russian].
2. Aristotle. (2002). Nicomachean Ethics. Kyiv: Akvilon-Plus. doi: <https://doi.org/10.1093/oseo/instance.00262114> [in Ukrainian].
3. Baludianskyi, M. (2007). About National Wealth. In *Ukrainian Economic Thought: Anthology* / compiler S.M. Zlupko. Kyiv: Znannia, 86-96 [in Ukrainian].
4. Böhm-Bawerk, E. (2008). Basic Principles of Economic Value. Moscow: Direktmedia Publishing [in Russian].
5. Galbraith, J.K. (2004). New Industrial Society. Moscow: OOO Izdatelstvo AST, OOO Tranzitkniga; SPb: Terra Fantastica [in Russian].
6. Galbraith, J.K. (1979). Economics and Public Purpose. Moscow: Progress [in Russian].
7. Davymuka, S.A., Fedulova, L.I. (2017). *Creative economy sector: experience and directions of development*. Lviv: Dolishnyi Institute of Regional Research of NAS of Ukraine [in Ukrainian].
8. Sombart, W. (2008). Studies on the History of Modern Capitalism Development. Luxury and Capitalism. War and Capitalism. Vol. 3. St. Petersburg: Vladimir Dal [in Russian].
9. Marshall, A. (1993). Principles of Economics. Vol. 1. Moscow: Progress [in Russian].
10. Myklashevskiy, O. (2007). Realism and Idealism in Political Economy. *Ukrainian Economic Thought: Anthology* / compiler S.M. Zlupko. Kyiv: Znannia, 372-377 [in Ukrainian].
11. Orzhentskyi, R. (2007). The Basic Laws of Values and their Practical Significance. In *Ukrainian Economic Thought: Anthology* / compiler S.M. Zlupko. Kyiv: Znannia, 379-389 [in Ukrainian].

12. Proskurina, M.O. (2018). Evolution of the concept of economy of culture. *Aktualni problemy ekonomiky - Actual problems of economics*, 4 (202), 4-15 [in Ukrainian].
13. Throsby, D. (2018). Economics and Culture. Moscow: Izd. dom Vysshei shkoly ekonomiki. doi: <https://doi.org/10.17323/978-5-7598-1524-2> [in Russian].
14. Tuhon-Baranovskyi, M.I. (2003). Fundamentals of Political Economy. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
15. Franko, I. (2007). Conversation about Money and Treasures. In *Ukrainian Economic Thought: Anthology* / compiler S.M. Zlupko. Kyiv: Znannia, 293-311 [in Ukrainian].
16. Schumpeter, J.A. (1995). Socialism, Capitalism and Democracy. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
17. Baumol, W.J., Bowen, W.G. (1966). Performing Arts: the Economic Dilemma: a Study of Problems Common to Theatre, Opera, Music and Dance. New York: The Twentieth Century Fund.
18. Blaug, M. (2001). Where Are We Now on Cultural Economics. *Journal of Economic Surveys*, 15 (2), 123-143. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00134>.
19. Campbell, P., O'Brien, D. & Taylor, M. (2019). Cultural Engagement and the Economic Performance of the Cultural and Creative Industries: An Occupational Critique. *Sociology*, 53 (2), 347-367. doi: <https://doi.org/10.1177/0038038518772737>.
20. Cunningham, S., Banks, J. & Potts J. (2008). Cultural economy: The shape of the field. In *Cultural economy* / Edited by: H. Anheier and Yu. Raj Isar. London: Sage, 15-26. doi: <https://doi.org/10.4135/9781446247174.n2>.
21. Handke, Ch., Dekker, E. (2013). From Austria to Australia – Mark Blaug and Cultural Economics. In *Mark Blaug: Rebel with Many Causes* / Edited by: M. Boumans and M. Klaes. Cheltenham: Edward Elgar, 225-244. doi: <https://doi.org/10.4337/9781783471232.00023>.
22. Hesmondhalgh, D. (2019). The Cultural Industries. London: SAGE Publ. Ltd.
23. Horkheimer, M., Adorno, Th. (2002). Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments. California: Stanford University Press, 94-136.
24. Howkins, J. (2001). The Creative Economy: How People Make Money from Ideas. London: Allen Lane.
25. Kong, L. (2014). From Cultural Industries to Creative Industries and Back? Towards Clarifying Theory and Rethinking Policy. *Inter-Asia*

- Cultural Studies*, 15 (4), 593-607. doi: <https://doi.org/10.1080/14649373.2014.977555>.
26. Marx, K. (2010). *Capital: a Critique of Political Economy*. Vol. 1. Book One: The Process of Production of Capital. New-York: Pacific Publish Studio.
27. Menger, C. (2007). *Principles of Economics* / Foreword by P.G. Klein; introduction by F.A. Hayek. Auburn: Ludwig von Mises Institute.
28. Miede, B. (1989). *The Capitalization of Cultural Production*. New York: International General.
29. Moore, I. (2014). Cultural and Creative Industries Concept – a Historical Perspective. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 110, 738-746. doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.918>.
30. Potts, J.D. (2009). Why creative industries matter to economic evolution. *Economics of Innovation and New Technology*, 18 (7-8), 663-673. doi: <https://doi.org/10.1080/10438590802564592>.
31. Pratt, A.C. (2005). Cultural Industries and Public Policy: An Oxymoron? *International Journal of Cultural Policy*, 11 (1), 31-44. doi: <https://doi.org/10.1080/10286630500067739>.
32. Ricardo, D. (2001). *On the Principles on Political Economy and Taxation*. Kitchener: Batocher Books.
33. Smith, A. (2007). *An inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* / Edited by S.M. Soares. Lausanne: MetaLibri Digital Library.
34. Blaug, M. (ed.). (1976). *The Economics of the Arts*. London: Martin Robertsonand; New York: Westview Press.
35. Throsby, D. (2008). Modelling the Cultural Industries. *International Journal of Cultural Policy*, 14 (3), 217-232. doi: <https://doi.org/10.1080/10286630802281772>.
36. Towse, R. (2005). Alan Peacock and Cultural Economics. *The Economic Journal*, 115 (504), 262-276. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2005.01005.x>.

Стаття надійшла до редакції 12 травня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.264>

УДК 330.88:330.341.1

JEL: B20, E23, O14, O33

Кушніренко О.М., доктор економічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу промислової політики
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: 0000-0002-3853-584X
e-mail: kushnksena@gmail.com

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПРОМИСЛОВИХ РЕВОЛЮЦІЙ

Глобальні технологічні виклики, що постали перед людством, посилили важливість розуміння передумов виникнення промислових революцій. Метою статті є поглиблення теоретичних підходів до трактування причин і механізмів виникнення промислових революцій та обґрунтування їх впливу на розвиток економіки з метою комплексного розуміння сучасних індустріально-інноваційних трансформацій. Для досягнення поставленої мети були використані методи системного аналізу, індукції та дедукції, що надало змогу проаналізувати еволюцію економічної думки щодо формування теоретико-методологічних засад дослідження промислових революцій; історичний, логічний та діалектичний методи для розкриття взаємозв'язку системи соціально-економічних відносин та технологічних способів виробництва; метод узагальнення для визначення закономірностей розвитку промислових революцій та драйверів, що їх обумовлюють.

На основі систематизації напрацювань зарубіжних та вітчизняних вчених щодо дослідження передумов технологічних трансформацій під впливом промислових революцій в статті проведено історичний аналіз їх виникнення. Це дозволило виявити передумови зародження промислових революцій та ідентифікувати основні фактори, що визначають трансформацію способів виробництва. Зокрема, це сукупність чинників: накопичення знань та пошук нових способів переробки вихідної сировини з меншими затратами; концентрація капіталу; наяв-

© Кушніренко О.М., 2021

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2021. Вип. 54

ність ресурсів (людських, сировинних, фінансових), формування єдиного інформаційного простору та інноваційної інституційної системи.

Перехід суспільства до чергової промислової революції відбувається за допомогою певного механізму технологічних перетворень, що включає комплекс чинників, процесів, стадій (фаз) та ресурсів для їх реалізації. Обґрунтування рушійних сил, що вплинули на промислові революції, дозволило виявити їх унікальні особливості, а саме скорочення періодів часу між ними; зміна ролі і місця людини; посилення творчої та інноваційної активності працівників. Результати дослідження показали, що промислові революції не є випадковим явищем в розвитку людської цивілізації, це закономірний процес, обумовлений внутрішніми та зовнішніми чинниками, закономірностями соціально-економічної циклічної динаміки. Виникнення чергової промислової революції супроводжується зміною технологічного укладу, що проявляється в чергуванні послідовних поколінь пристроїв та технологій як матеріальної основи розвитку людської цивілізації.

Поглиблення наукових підходів до пояснення передумов і механізмів виникнення промислових революцій є підґрунтям для оцінки можливостей і наслідків їх впливу на соціально-економічний розвиток, що може сприяти адаптації до технологічних викликів.

Ключові слова: промислова революція, інновації, технології, технологічні виклики, економічні цикли, промисловість, доктрина економічного розвитку, суспільство.

Kushnirenko O.

THE PREREQUISITES FOR THE EMERGENCE OF INDUSTRIAL REVOLUTIONS

Global technological challenges facing humanity have increased the importance of understanding the prerequisites for the emergence of industrial revolutions.

The purpose of the article is the development and improvement of scientific and theoretical basics of industrial revolutions origins and consideration for their impact on the economic development for a comprehensive understanding of modern industrial and innovation

transformations. In order to achieve the objective, the system analysis, induction and deduction methods are used to describe the evolution of economic thinking towards a theoretical and methodological framework; historical, logical and dialectical methods for revealing the relationship between the system of socio-economic relations and technological methods of production; and methods of summarization and classification to determine the patterns of development of industrial revolutions and the drivers that cause it.

Based on the systematization of the scientific work of foreign and domestic scientists to study the prerequisites of technological transformations under the influence of industrial revolutions, the article provides a historical analysis of their occurrence. This made it possible to identify the prerequisites for the emergence of industrial revolutions and reveal the main factors that determine the transformation of production methods. In particular, this is a combination of factors: the accumulation of knowledge and the seeking for new methods of processing raw materials at lower costs; concentration of capital; the availability of resources (human, raw-material, and financial ones), and the formation of a unified information space and an innovative institutional system.

In this process, emphasis should be laid on creation of an enabling environment in which the transformation of society towards a next industrial revolution can take place. This is accomplished by a certain mechanism of technological transformations, including a set of factors, processes, stages (phases) and resources for their implementation. The following key characteristics of the industrial revolutions are identified: the reduction in the time periods between them; changing role and place of the human; and strengthening the creative and innovative activities of employees.

The examination revealed that industrial revolution is not an incidental phenomenon in the development of human civilization, but a natural process conditioned by internal and external factors, and regularities of socio-economic cyclical dynamics. The emergence of the next industrial revolution is accompanied by a change in the technological order, manifested in the alternation of successive generations of devices and technologies as the material basis of human civilization.

Deepening scientific approaches to substantiating the conceptual foundations of the emergence of industrial revolutions is the basis for assessing the possibilities and consequences of their impact

on socio-economic development, which can facilitate adaptation to technological challenges.

Keywords: *industrial revolution, innovations, technologies, technological challenges, economic cycles, manufacturing, doctrine of economic development, society.*

Постановка проблеми. Характерною ознакою сьогодення є технологічні виклики, пов'язані з четвертою промисловою революцією та її результатом – сукупністю технологічних змін у рамках концепції «Індустрія 4.0», а саме широким застосуванням інформаційно-комунікативних цифрових технологій у виробництві, обслуговуванні людських потреб, включаючи побут, працю і дозвілля; інтеграції різних областей знань, галузей промисловості, сфер людського життя. Технологічні зміни й розвиток Індустрії 4.0 характеризуються глобальним впровадженням мережевих цифрових технологій у виробничий цикл, вертикальною і горизонтальною інтеграцією процесів й зміни ролі людини як учасника виробничого процесу. Мова йде не про локальне застосування тих чи інших технологій, а про їх злиття, об'єднання в мережу, що тягне за собою глибокі структурні трансформації, які проявляються на глобальному рівні практично у всіх країнах, галузях і в суспільстві в цілому. Все це підвищило запити суспільства до захисту інтересів кожної людини в умовах поширення новітніх технологій. Це вимагає комплексного обґрунтування закономірностей розгортання промислових революцій, що дозволяє поглибити розуміння сучасних індустріально-інноваційних трансформацій Індустрії 4.0. Поглиблення наукового пізнання історичних процесів, як зазначав британський філософ і історик Робін Дж. Колінґвуд, «пропонує прозоріння та допомагає краще розібратися в ситуації, в якій ми маємо діяти» [16]. Це, своєю чергою, дозволить розробити нові підходи щодо можливостей подальшого соціально-економічного розвитку та адаптуватися до викликів майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Технологічні трансформації четвертої промислової революції не є випадковим явищем в розвитку людської цивілізації, це закономірний процес, обумовлений внутрішніми та зовнішніми чинниками, закономірностями соціально-економічної циклічної динаміки, що було передбачено вітчизняними та зарубіжними вченими-економістами. До їх числа належать публікації Д. Белла [4], К. Фрімана [45], К. Переса [1], К. Шваба [50], Д.С. Ландеса [48],

Дж. Чена [43], Дж. Рифкіна [29], Дж. Фостера [44], Р. Лукаса [49], Дж. Мартино [24], Дж. Мокіра [25], Ю. Стефенсона [51], Дж. Бернела [42], Дж. Стігліца [52], Д. Родріка [30], Р. Солоу [34] та ін. Український внесок в інноваційних напрямках досліджень представлений роботами Ю. Бажала [3], В. Базилевича [13], В. Гейця [7], А. Гальчинського [6], С. Корабліна [18], В. Ляшенка [21], Ю. Пилипенка [27], Л. Федулової [37] та інших вчених. В. Геєць зазначає, що від оволодіння інноваційними механізмами розвитку залежить доля країни: чи рухатиметься вона в напрямі входження до числа розвинених країн, чи залишиться стагнувчою країною на узбіччі науково-технічного і соціального прогресу. Це пов'язано з загальними закономірностями суспільного розвитку, згідно з якими у світі відбувається перехід від переважно відтворювального до інноваційного типу розвитку [12, с. 44]. Водночас, бурхливі зміни в способах організації виробництва, міжнародних відносин, суспільного життя, урешті – зміни у визначенні місця людини після четвертої промислової революції спонукають більш уважно дослідити, як розвивалися попередні промислові революції з послідовною трансформацією способів виробництва, що дозволить виявити важливі закономірності структурних зрушень в економіках майбутнього.

Метою дослідження є поглиблення теоретичних підходів до пояснення причин і механізмів виникнення промислових революцій та визначення закономірностей їх впливу на розвиток економіки з метою комплексного розуміння сучасних індустріально-інноваційних трансформацій.

Виклад основного змісту дослідження. Імперативом розвитку людства як цілісної системи є використання природних продуктивних сил для задоволення своїх швидко зростаючих потреб. При цьому спектр розроблених людьми способів та технологій для цього постійно оновлюється в результаті промислових революцій. Термін «промислова революція» є комплексним поняттям, що описує історичний період виникнення технічних інновацій, що радикально змінює працю, виробництво та використання ресурсів за допомогою застосування інструментів та машин, технологій переробки ресурсів.

Для того, щоб зрозуміти, чому певні країни переживали високі та стійкі темпи економічного зростання після чергової промислової революції, необхідно визначити в якому контексті вживається термін «революція». Парадокс слова революція полягає

в тому, що його первісний зміст, який означав буквально «повернення в початковий стан», відрізняється від того, як його розуміють зараз, надаючи йому обмежене трактування переходу в новий стан. Але, згадуючи дослідження Н. Кондратьєва [17] та парадигму «Шумпетера – Фрімана – Переса» [1; 45], можна помітити циклічність природних і соціальних процесів. Це пояснює доцільність застосування терміну «революція» при описі послідовної зміни техніко-економічних хвиль, або парадигм, що мають одну і ту ж структуру та обумовлені дією одних і тих самих чинників.

Історичний аналіз того, як розвивалися попередні промислові революції, дозволяє виявити цілий ряд важливих закономірностей, на які слід звернути особливу увагу, адже вони призводять до довгострокових зрушень як в економіці, так і в суспільстві загалом та мають значні синергетичні ефекти. Для цього доцільно представити основні фактори, що визначають еволюцію способів виробництва людської цивілізації та виявити основні імперативи суспільних змін (табл. 1).

При цьому важливо дослідити співвідношення понять «промислова» і «технологічна» революція, між якими існує глибинний взаємозв'язок. Про такий глибинний взаємозв'язок висловлюють думку такі науковці як Дж. Фостер, Д.С. Ландес, Д. Горн, Л. Розенбанд, М. Сміт, Е. Вріглі, Р. Лукас та інші дослідники Кембріджського університету [44; 48; 49]. Зокрема, Дж. Фостер у своїй теорії капіталізму встановив, що накопичення капіталу та концентрація багатства у підприємницькій культурі після першої промислової революції зробили можливою наступні промислові революції [48]. Слід розрізнити поняття технологічна революція і промислова революція, адже остання означає конкретний історичний період та має чітко визначені ознаки й етапи проходження. Технологічна революція є саме тим інструментом, поширення якого і сприяло виникненню промислових революцій, характеризує зміну технологічної парадигми – комплексу ключових технологій, що визначають способи виробництва. Технологічна революція передбачає якісну зміну в способі ведення господарської діяльності, засновану на масовому застосуванні технологічних рішень, що дозволяють радикально або експоненціально підвищити продуктивність різних секторів економіки і соціальної сфери. Оскільки драйвером цих змін виступає саме технологічний прогрес, то промислова революція розуміється як більш широкий процес, в

рамках якого відбуваються не тільки технологічні, а й значні соціальні зміни.

Таблиця 1

Науково-теоретичні підходи щодо виникнення промислових революцій

№	Базовий фактор	Науковий доробок	Коротка характеристика
1.	Розвиток науки	А. Сміт [33], Д. Рікардо [13] Й. Шумпетер [40] Дж. Бернал [42]	Поява новітніх розробок спричиняє синергетичні ефекти в усіх сферах суспільного життя.
2.	Техніко-економічні фази (цикли)	К. Фріман [45] К. Перес [1] Я. Ван Дейн [5] А. Кляйнкнехт [47]	Наявність дискретних нерівномірних технологічних стрибків.
3.	Потреби ринків	Ж.Б. Сей [32] М. Кондратьєв [47] М. Туган-Барановський [36]	Шлях до зростання пролягає через тимчасовий спад.
4.	Суспільно-економічний устрій	К. Маркс, Ф. Енгельс [23] Дж. Мартіно [24] В. Геєць [7] В. Вишневський [21] В. Ляшенко [21] Ю. Бажал [3]	Розбіжність економічних, політичних, соціальних інтересів суб'єктів економічного життя та сукупність зовнішніх факторів оточуючого середовища визначає потребу суспільства в розвитку технологій.
5.	Інтеграція в глобальний економічний простір	Д. Ландес [48] Я. Ван Дейн [5], Р. Лукас [49]	Механізм просторового розповсюдження нових технологій.
6.	Формування суспільних інституцій	В. Геєць [7] Д. Родрік [30] Д. Норт [22], В. Ляшенко [21] Ю. Кіндзерський [14]	Тісний взаємозв'язок економічного зростання, отриманого за рахунок інноваційних факторів, і економічної кон'юнктури, включає в себе значну кількість інститутів, які сприяли даному процесу через визначення поведінкових норм, правил і суспільну політику.

Продовження таблиці 1

№	Базовий фактор	Науковий доробок	Коротка характеристика
7.	Інструменти державної політики	Дж. Стігліц [52], Р. Солоу [34], С. Кораблін [18], Л. Федулова [37]	Особлива роль держави у забезпеченні економічного розвитку та зростання, що проявляється у можливості застосування широкого набору інструментів вертикальної (прямі державні субсидії або державні інвестиції в розвиток пріоритетних секторів і галузей) та горизонтальної промислової політики (створення сприятливих умов розвитку, тобто інституційних заходів, зміни «правил гри» на ринках).

Джерело: складено автором на основі [2–52].

Водночас, визначення технологічної революції є більш загальним та обмежується характеристикою трансформацій виробництва та переходу від сільськогосподарського до промислового способу переробки сировини в готовий продукт.

За визначеннями, наведеними в зарубіжних енциклопедіях, промислова революція – це комплекс радикальних соціально-економічних змін, таких як ті, що відбулися в Англії наприкінці 1700-х років, які виникають тоді, коли механізація виробничих систем призводить до переходу від «кустарного» виробництва до масштабного фабричного виробництва. Незважаючи на те, що промислова революція відбулася понад 200 років тому, це період, який залишив глибокий вплив на сучасну цивілізацію та способи виробництва матеріальних благ в процесі виробничої діяльності. Вважається, що фабричні системи, розроблені під час промислової революції, стали передумовою формування капіталізму та виникнення й розвитку сучасних міст сьогодні [43].

Перш за все, слід зазначити, що промислові революції часто пов'язують з теорією науково-технічного прогресу, що означає безперервний процес кількісного зростання і якісного вдосконалення всіх елементів суспільного виробництва – як матеріально-матеріальних, об'єктивних (засобів праці і предметів праці), так і суб'єктивних (покращення умов праці робітників), а також вдос-

коналення методів їх поєднання в процесі виробництва на базі новітніх досягнень науки і техніки. Цей процес знаходить своє вираження в створенні нової та вдосконаленні діючої техніки і технології; зростанні механізації та автоматизації виробництва; створенні та використанні нових видів сировини, палива, енергії та матеріалів; освоєнні нової та вдосконалення традиційної продукції, підвищенні її якості; наукової організації праці та управління виробництвом; зростанні кваліфікаційного та освітнього рівня зайнятих в народному господарстві, зміні кваліфікаційної та галузевої структури виробництва і зайнятості. Результатом науково-технічного прогресу є зниження смертності завдяки зростанню добробуту і досягненням в галузі охорони здоров'я, зростання середньої тривалості життя, що вплинуло і на зниження народжуваності, і на демографічні процеси в цілому. Це підтверджують дослідження лауреата нобелівської премії Р. Лукаса: «Промислова революція (збільшення віддачі вкладень в людський капітал) і зміна в поглядах людей на можливості, які відкриваються в житті їхніх дітей, отримали настільки широке поширення, що призвели до зниження народжуваності в усіх верствах населення, як заможних, так і незаможних» [49, с. 306].

Звертаючись до наукових напрацювань видатних вчених, можна виокремити такі передумови виникнення промислових революцій: накопичення знань, пошук нових способів переробки природної сировини з найменшими затратами, а вагомими факторами є концентрація капіталу в результаті численних війн та перерозподілу багатства, приріст чисельності населення, наявність значних запасів природних ресурсів, активізація міжнародної торгівлі та розвиток системи державних інституцій. Всі промислові революції тісно пов'язані з науковими винаходами в різних сферах науки, зокрема у фізиці, термодинаміці, хімії та ін., що підтверджується в багатьох наукових дослідженнях. Ще Адам Сміт у своїй праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» пов'язує зростання економічної продуктивності з технологічними нововведеннями. Основними носіями інновацій вчений вважає робітників, які вдосконалювали умови праці для того, щоб отримати вищу заробітну плату [33, с. 24].

Багато вчених визнають, що технічний прогрес відбувається радше у вигляді стрибків, ніж поступових удосконалень. Це першим підкреслив Д. Рікардо, коли написав, що «винаходи вдосконалених машин відбуваються раптово» [13, с. 83]. Така ж позиція

прослідковується у працях Й. Шумпетера, з його «стрімкими ривками» прогресу [40, с. 28], В. Леонтьєва, з його «послідовними хвилями технологічних інновацій» [20, с. 112], К. Перес [1, с. 52] з «великими революційними технологічними стрибками». При цьому чимало згаданих авторів розглядають можливість існування зв'язку вказаного дискретного характеру прогресу з кризами; тобто, що шлях до зростання нерідко пролягає через тимчасовий спад [31, с. 2–4]. Цієї думки притримують й інші вчені. Так, у своїх роботах Ю. Яковець розвиває тезу про циклічний характер інновацій і розповсюджує її на всі сфери функціонування суспільства. «Інший розріз взаємодії циклів, – пише вчений, – це взаємний вплив циклів у суміжних галузях. Циклічні коливання технологічних інновацій пов'язані з динамікою циклів наукових і винахідницьких, відображають їхню траєкторію, визначають – з певним запізненням – траєкторію циклів економічних, екологічних і (у більш слабкій формі) державно-політичних і соціокультурних» [41, с. 124]. Отже, тут мова йде вже не просто про взаємозв'язок інновацій у всіх сферах розвитку суспільства, а про стійкий науково-технологічний механізм, за допомогою якого можна досягти інноваційного оновлення суспільства.

Зокрема, в монументальному дослідженні Дж. Бернала «Наука в історії» [42] були обґрунтовані способи, якими наука змінила економічні, соціальні та політичні підвалини розвитку суспільства протягом усієї історії, від вдосконалення ручної сокири з кременю до водневої бомби. У другому томі «Наука в історії» простежується прогрес сучасної науки, починаючи від її зародження в епоху Відродження до XVII ст., де Дж. Бернал продовжує доводити зростаюче значення науки та її вплив на трансформації промисловості до кінця XIX ст.

Дж. Мартіно у своїй праці «Технологічне прогнозування» наголошує на тому, що «необхідність – матір винаходу, або ж винахідливості. Більшість нововведень з'являється тоді, коли в них виникає потреба». Хоч в історії можна знайти певні винятки з цього твердження, коли нововведення випереджають свій час і не знаходять широкого застосування до виникнення відповідної потреби у суспільстві. Отже, оточуюче середовище істотно впливає як на саму технологію, так і на її впровадження [24, с. 83]. Д. Ландес до основних передумов виникнення промислових революцій зарахував розвиток торгівлі та зростання підприємницької активності [48]. Наступним чинником, що сприяв зародженню

промислової революції є розвиток суспільної культури, накопичення та розповсюдження знань, зростання обізнаності населення, підвищення кваліфікації та розширення світогляду відповідно зі змінами споживчих потреб у суспільстві [51].

В українській економічній літературі також активно використовується інструментарій цивілізаційної течії економічної теорії для опису промислових трансформацій. Зокрема, цивілізаційний підхід є домінуючим у дослідженнях особливостей функціонування технологічної системи України та її недостатньої ефективності у сучасних умовах. У цьому відношенні особливе місце займають праці В. Гейця, А. Гриценка, Л. Дейнеко, І. Єгорова, А. Чухно, Ю. Пилипенка, Ю. Кіндзерського, О. Никифорук, Л. Федулової, І. Яненко, в яких визначено основні напрями реформування вітчизняної економіки на основі широкого залучення сучасних технологій. Так, на думку Ю. Пилипенка, базуючись на системному підході до аналізу соціально-економічних процесів, можна стверджувати про всі об'єктивні передумови для виокремлення технологічної системи у якості відносно автономного елемента суспільної над системи [27].

Цікавими є погляди групи науковців, що пов'язують технологічне відставання різних країн із відсутністю у наборі реформ технологічної складової (Дж. Стігліц, Д. Родрик, Р. Солоу, С. Кораблін) [52; 30; 34; 18]. А. Гальчинський наголошує на закономірностях циклічного оновлення технологічних структур продуктивних сил суспільства, що періодично повторюються в міру кількісного накопичення відповідних удосконалень через певні проміжки часу. Автор наголошує, що циклічний розвиток продуктивних сил органічно пов'язаний зі всією гамою суспільно-економічних, політичних та гуманітарних чинників суспільного процесу [6, с. 113]. Це пояснює визначальний вплив промислових революцій на розвиток суспільства та наявність синергетичних ефектів від впровадження досягнень технологічних революцій.

Концепція технологічних парадигм (укладів) була висунута групою європейських дослідників на чолі з Дж. Досі та К. Фріменом на початку 1980-х років і отримала значну популярність на межі століть як теоретична конструкція, що може пояснити окремі тенденції зміни технологій у соціально-економічному розвитку різних країн та регіонів [1; 21, с. 113]. Водночас, проблема її застосування у процесах управління полягає у низькій «операбе-

льності», тобто на її основі вкрай важко приймати практичні рішення або формулювати цілі та завдання розвитку. Більше того, в рамках цієї концепції можливості пояснити особливості розвитку тих чи інших видів діяльності є вкрай обмеженими. Виходячи з цього, вважаємо недоцільним поєднувати виконання програми з концепцією укладів та пропонуємо з метою комплексного розуміння сучасних індустріально-інноваційних трансформацій Індустрії 4.0 користуватися терміном «промислова революція».

Узагальнюючи вищенаведене щодо історичних підвалин виникнення промислових революцій, можемо зазначити, що це явище відповідає циклічному розвитку суспільства. Циклічний суспільний розвиток (зростання потреб споживачів, поява нових знань) призводить до того, що на останній фазі довгострокового технологічного циклу ріст ефективності традиційних технологій сповільнюється, існуючі техніко-технологічні можливості суспільного виробництва не можуть задовольнити зростаючі потреби населення. Відбувається активізація творчого процесу з відкриттям нових способів переробки наявних ресурсів, появою технічних відкриттів та наукових розробок. Спочатку попит на них є незначним (навіть виникає опір інноваціям). Згадаємо саботаж – коли працівники текстильної промисловості Великої Британії на початку XVII ст., налякані прядильною машиною Джона Ватта, яка начебто забере у них роботу, а у їх дітей гроші на проживання, закладали у валки дерев'яні чоботи – саботи, щоб блокувати ткацькі верстати. Проте з часом необхідність виходу з кризи на новій технологічній основі примушує активно застосовувати наявні розробки, змінюючи способи і організацію виробництва. Відбувається дифузія інновацій.

Прийнято виділяти чотири промислові революції, що принесли фундаментальні зміни в суспільному способі життя [39, с. 12]. Із Британською імперією пов'язують першу промислову революцію. Основний її зміст полягає в переході від ручної праці до машинної, а також в скороченні ремісничого та мануфактурного і поширенні фабричного типу виробництва. Саме в цій країні вперше і відбулось поєднання ключових факторів, що спричинили інноваційні трансформації в переробці сировини. Впродовж XVIII ст. після тривалого періоду закритості економіки, нові системи землеробства та добування природних ресурсів (деревини та вугілля) створили підвалини для технологічних змін в сільському господарстві та промисловості, а зростання населення та

активізація зовнішньої торгівлі спонукали до зростаючого попиту на промислові товари. Кардинальні зміни відбулися в декількох сферах: у текстильній промисловості (з появою в 1769 р. прядильних машин і нових технологій прядіння), в металургії та добувній промисловості (1775 р.), а також в сільському господарстві.

Важливо відмітити, що в основі промислових революцій лежали новітні розробки та технології, що сприяли технологічним перетворенням в різних галузях людської діяльності: сільському господарстві, промисловості, судноплавстві та торгівлі в різних країнах. Наукові розробки вчених (водяний насос Т. Севері (1698 р.), дослідження Д. Папена і Т. Ньюкоммена щодо парових двигунів на початку XVIII ст.), а також готовність англійських підприємців і державних діячів використовувати і впроваджувати інновації в широких масштабах сприяли новій індустріалізації у Великій Британії. Також поштовхом до індустріалізації могла послужити конкурентна атмосфера в світі: Британська імперія прагнула обігнати свого суперника, Голландію, за швидкістю розвитку торгівлі, і це вдалося завдяки поширенню машинного виробництва. Однак, історики виділяють і негативні наслідки першої промислової революції, наприклад: банкрутство дрібних виробників, зuboжіння селян, масовий відхід у найману працю, залежність від роботодавця, складні житлові умови працівників, тривалий робочий час (більше 12 годин) без вихідних, вихід жінок і дітей (часом з чотирирічного віку) на ринок праці.

Отже, головним підсумком першої промислової революції стає масовий перехід від ручної праці до механізованої, що, з одного боку, полегшує працю людини, а з іншого, – змінює уклад життя людини і спричиняє соціально-економічні проблеми середньостатистичного громадянина кожної країни. Фахівці Британського музею зазначають, що промислова революція в Британії спричинила значні соціальні зміни. Індустріалізація призвела до збільшення чисельності населення та урбанізації, оскільки все більше людей переїжджало до міських центрів у пошуках роботи [53]. Якщо згрупувати описані в літературі наслідки впливу промислової революції на розвиток суспільства, то можна побачити, що технологічні зміни призвели до значних змін в організації суспільного життя.

Початок другої промислової революції характеризується винаходами щодо використання енергії вуглеводнів (двигун внутрішнього згорання), що сталося в період зростання вже існуючих

галузей і розширення нових: металургійні, нафтові та енергетичні виробництва (середина XIX – початок XX ст.). Розвиток нових технологій призвів до впровадження нових видів транспорту та використання літаків, що в свою чергу стало передумовою трансформації технології та суспільства. Нові винаходи у виробництві металевої продукції, нафти та електроенергії призвели до змін в інших сферах суспільного життя. Винахід і впровадження Бессемерівського (конверторного) і мартенівського способів виплавки сталі, розробка технології переробки фосфористих залізних руд призвели до масового виробництва сталі, яке стрімко зросло з 0,5 млн т у 1865 р. до 50 млн т у 1905 р. Виробництво якісної сталі вплинуло на весь ланцюжок суміжних галузей виробництва – від видобутку вугілля до машинобудування [10, с. 9–10]. Застосування більш потужної, продуктивної і складної машинної техніки призвело до стандартизації вузлів, механізмів, виробничих операцій і, як наслідок, до змін в організації і масштабах виробництва, а саме його переходу до потокових методів, горизонтальної та вертикальної інтеграції підприємств.

В таких умовах третя промислова революція стає очікуваною (1970-ті роки XX ст.). Основним ідеологом третьої промислової революції вважається Дж. Ріфкін, який в своїй праці про третю промислову революцію визначає в її основі п'ять фундаментальних принципів [29, с. 12]. Першим із них він проголошує відхід від широкого використання неекологічних джерел енергії і передбачає масовий перехід виробництв і домогосподарств на відновлювані джерела енергії (сонячні, вітрові, гідро, геотермальні та ін.). Другим принципом третьої промислової революції Ріфкін виділяє перехід людства на енергетичний інтернет (технології «SMART GRID») – розумну «систему координації поведінки виробників і споживачів електроенергії в автоматичному режимі». Автор звертає увагу на особливу роль технологій комунікації людей, а інтернет характеризує як новий спосіб ведення приватного підприємництва, спосіб стати незалежним виробником якогось товару. Тобто за допомогою комунікаційних технологій кожному надається можливість стати виробником своїх унікальних товарів, індивідуалізувати і запропонувати свій продукт або свою послугу на ринку. При цьому, транснаціональні корпорації залишаються на ринку і також «несуть благо споживачеві», виступаючи як ефективні конгломерати з виробництва споживчих благ [29, с. 30].

Початок третьої промислової революції пов'язують із виникненням та поширенням інтернету як всесвітньої системи сполучених комп'ютерних мереж, що базуються на комплекті протоколів (1983). З того часу інформаційні комунікації активно розвиваються, сприяючи формуванню віртуального світу та інформаційного суспільства, доповнюючи все новими складовими, такими як форуми, онлайн комп'ютерні ігри, соціальні мережі тощо. Кожен з цих блоків одночасно є структурною частиною віртуального світу, та одночасно способом комунікації зі світом реальним. Як зазначають М. Ожеван та Д. Дубов, «...ці світи не тільки взаємопов'язані, а й взаємозалежні, як, наприклад, реальна людина і його віртуальний образ у соціальній мережі. Така інформаційна трансформація породила адекватний віртуальному світу образ «людини інформаційної» – Homo informatics...» [26, с. 220].

При злитті реального та віртуального світів утворюється новий гібридний світ, в якому будуть працювати інші закони і правила, відмінні від звичних нам сьогодні. З цієї точки зору треба сказати, що немає такого явища як «цифрова» економіка», відокремленої від решти економіки, яка існує в умовах гібридного світу як результату злиття реального та віртуального світів, що відрізняється можливістю здійснення всіх «життєво необхідних» дій у реальному світі через віртуальний [26, с. 231]. Необхідними умовами для цього процесу є висока ефективність і низька вартість інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) і доступність цифрової інфраструктури.

Отже, в результаті промислових революцій відбувся перехід від високозатратних, неефективних, низькотехнологічних виробництв, заснованих на ручній праці, до впровадження технологій, пов'язаних зі зменшенням витрат праці та використанням технологічних переваг (у кількісному і в якісному вимірі).

Наступним етапом трансформації суспільства є виникнення «Четвертої промислової революції», яка широко обговорюється в експертному середовищі, в той час як сам перехід до цифрового середовища вже стався. За словами Клауса Шваба, президента Всесвітнього Економічного форуму, четверта промислова революція – це масове впровадження кіберфізичних систем у виробництво, обслуговування людських потреб, включаючи побут, працю і дозвілля. К. Шваб описує цю революцію як найбільш масштабну, серйозну, всеохоплюючу, що не має аналогів в минулому. Зміни ж, які вона привносить в життя країн всьому світу,

він називає неминучими і стрімкими, а сфери життя, на які ця революція вплине, визначаються від соціально-економічної до біологічно-антропологічної [50].

Якщо в одній країні відбувається промислова революція, це має значний вплив на траєкторію розвитку інших країн, що зумовлено необхідністю наздогнати більш розвинені і технологічно оснащені країни. Як показала історія, приклад Великої Британії став двигуном трансформацій у всьому світі, де почався промисловий переворот: у 1830–1860 у Франції, в 1850–1890 рр. у США і Німеччині, в 1870-х роках – у скандинавських країнах, у 1880-х роках – в Японії. І хоч у кожній країні технологічний переворот має свої особливості, проте всі вони мають спільні риси, зокрема: необхідність оновлення суспільного устрою та суспільні зміни як джерело поступу.

Відповідь на ключові питання, пов'язані з особливостями промислових революцій в різних країнах, дає теорія модернізації як теоретико-методологічний базис для вивчення переходу суспільства від аграрного до індустріального й постіндустріального типу. Процес модернізації є неминучим, і важливим стає співвідношення класичних принципів модернізації з національною специфікою. Наразі існують багато підходів щодо сутності модернізації, причин її виникнення, етапів розвитку. Якщо систематизувати підходи, то можна визначити основні принципи модернізації в контексті промислових революцій:

1. Модернізація як принцип приведення економіки, соціальної і політичної системи держави до принципів, що склалися в розвинених країнах.

2. Модернізація економіки з орієнтиром на світових лідерів з метою виграти конкуренцію в загрозливому зовнішньому середовищі.

Промисловий переворот у Франції мав свої особливості, що визначаються значним впливом революцій та зміною соціально-політичних інституцій. Декілька етапів промислового перевороту у Франції (Наполеонівська доба; вплив французької буржуазії; лібералізація економічної політики) дозволили французькій економіці перейти на шлях індустріального розвитку. На відміну від Англії та Франції, модернізація в Німеччині відбувалася не революційним, а еволюційним шляхом, зумовлена пануванням феодальних середньовічних порядків у сільському господарстві, збереженням цехів у промисловості та політичною роздробленістю

країни. В США промисловий переворот мав унікальну особливість, яка полягає у відсутності тих докапіталістичних пережитків, які мали місце у країнах Західної Європи, цехових порядків зокрема. Здійсненню промислового перевороту сприяло вигідне територіально-географічне розташування країни, розвиток міжнародної торгівлі та посередництва у торгівлі зброєю, боєприпасами. Порівнюючи процеси модернізації в різних країнах, можна визначити особливості її проходження в нашій країні. Модернізація в Україні відбувалася в декілька етапів: перший – з початком використання машин та парових двигунів у харчовій промисловості з 40–50-х років XIX ст., й особливо активно – після скасування кріпосного права; другий – у 20–30-ті роки XX ст., що пов'язано з відновленням господарства і індустріалізацією; третій – з початку 1990-х років, як перехід до ринкових відносин.

Отже, технологічні трансформації в багатьох країнах відбуваються не за рахунок будь-яких внутрішніх потреб держав, а головним чином внаслідок тиску ззовні, із прагнення наздогнати більш розвинені і технологічно оснащені країни. З цієї ж причини технологічний переворот в інших, тих, що наздоганяють, країнах світу, залишається незавершеним, так як не має під собою внутрішньо-культурного підґрунтя, а стимулюється лише зовнішніми чинниками. При цьому, ця ситуація позиціонується як перехід від фізичної до переважно розумової праці. Виробництво необхідних товарів передається на аутсорсинг електрифікованим, автоматизованим і роботизованим виробництвам (передача функцій із виробництва товарів і послуг зовнішнім організаціям). Традиційні способи виробництва не зникають одночасно з появою нових, вони продовжують застосовуватися, хоч і поступово втрачають ареал свого розповсюдження, локалізуючись в тих країнах, де рівень інноваційного оновлення є низьким, не даючи їм отримувати квазіренту від інноваційних трансформацій. Водночас, країна, що змогла зайняти першість в технологічному прориві, досягає високих показників у світових рейтингах конкурентоспроможності.

Як зазначає О. Євтушевська, виникнення новітніх технологій обумовлювалось, здебільшого, практично-побутовою сферою діяльності. Більшість винаходів доіндустріальної епохи мають прикладний характер. Такі винаходи, багато в чому, змінювали траєкторію розвитку окремих суспільств та цивілізацій. Здебільшого, вони стосувались виробничої діяльності та задовольняли

об'єктивні потреби суспільства. Поступово інновації виникають і у соціально-психологічній сфері, згодом їх розвиток стає дуже динамічним. Змінюється призначення інновацій: вони поступово переходять від задоволення базових (об'єктивних) до задоволення соціально-психологічних, а згодом і штучних потреб [9].

Узагальнюючи вищенаведене, можемо помітити, що характерною ознакою трансформацій в процесі промислових революцій є їх стрибкоподібний розвиток, що відповідає основним положенням теорії сальтаціонізму. Положення сальтаціонізму (від лат. «сальтус» – стрибок) як концепції, що описує суспільний розвиток, пояснюють відсутність перехідних форм у процесі еволюційних змін та обґрунтовують стрибкоподібний характер еволюції. Дійсно, виникнення та швидке розповсюдження новітніх винаходів та розробок, що стали каталізаторами промислових революцій (паровий двигун – для першої, електрична енергія – для другої, інтернет – для третьої, штучний інтелект – для четвертої), з'явилися як відповідь на актуальні потреби суспільства. Нові винаходи в суспільстві з'являються як результат несподіваних, дискретних змін, які називають сальтаціями. Саме сальтації відповідають за швидку появу нових видів технологій, в той час як невеликі зміни формують краще пристосування до умов середовища [19, с. 652]. Таким чином, класична сальтаціоністська концепція також може бути застосована до характеристики технологічних трансформацій в ході промислових революцій.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Узагальнюючи наукові роботи зарубіжних та вітчизняних вчених щодо дослідження технологічних трансформацій в промисловості під впливом промислових революцій, можемо відмітити те, що їх передумовами є наявність інноваційних знань та відповідних ресурсів. Рушієм промислових революцій слугує сукупність чинників: накопичення знань та пошук нових способів переробки вихідної сировини з меншими затратами; концентрація капіталу; наявність ресурсів (людських, сировинних, фінансових), формування єдиного інформаційного простору та інноваційної інституційної системи. Тому в перспективі, країни, що володіють комплексом таких чинників, можуть стати базою для виникнення промислових революцій наступних поколінь. Водночас, слід звернути увагу на те, чому темпи інновацій різко прискорюються в одних країнах, які згодом отримують конкурентні переваги та технологічне лідерство, а інші країни не мають можливості

долучитися до інноваційних здобутків технологічних лідерів, залишаючись на узбіччі світової економічної системи зі значним рівнем бідності. Причиною може бути відсутність в цих країнах доктрини економічного розвитку суспільства, зумовленої культурним і інтелектуальним розвитком, станом моральності та політико-правовою культурою суспільства, як цілісної і гармонічної системи принципів, поглядів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм щодо ролі державних інституцій, підприємницьких та бізнес-структур, наукових інституцій та навчальних закладів, громадських організацій, де передбачена взаємна відповідальність всіх зацікавлених осіб: бізнесу, держави, науки, суспільства.

Отже, теоретичне пояснення рушійних сил, що вплинули на промислові революції дозволило визначити, що цей процес є постійним, створює «поворотну петлю», «спіраль розвитку», тобто постійно повторюється впродовж історії людської цивілізації та несе значні синергетичні ефекти. При цьому в подальших дослідженнях значну увагу слід приділити саме цим синергетичним ефектам, адже вони стосуються не тільки розвитку промисловості, а й усього суспільного життя, його якості, охорони здоров'я, освіти, умов життя і праці та в цілому впливають на добробут нації.

1. Автор концепции технико-экономических волн Карлота Переса. Не пропустите золотой век. *Стимул*. 2018. URL: <https://stimul.online/articles/interview/ne-propustite-zolotoy-vek>.
2. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах. Онлайн-версія «Словника української мови». Т. 8. URL: <http://sum.in.ua>.
3. Бажал Ю.М. Економічна теорія технологічних змін: навч. посіб. Київ: Заповіт, 1996. 240 с.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Москва: Академия, 1999. 783 с.
5. Ван Дейн Я. В какой фазе кондратьевского цикла мы находимся? *Вопросы экономики*. 1992. № 10. С. 79-80.
6. Гальчинський А. Глобальні трансформації. Методологічні аспекти: Наук. вид. Київ: Либідь, 2006. 312 с.
7. Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку. Київ: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». 2009. 864 с.
8. Енциклопедія історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=>

- 1&S21REF=10&S21FMT=eu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Revolutsiia.
9. Євтушевська О.В. Роль інноваційних технологій у розвитку суспільства. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 21. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/21_2013/4.pdf.
10. Жданова Л.Л. Промислова революція та індустріалізація: розвиток продуктивних сил та перетворення інститутів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. С. 8-12. URL: <http://dspase.oneo.edu.ua/ispui/handle/123456789/3917>.
11. Життя і творчість Миколи Дмитровича Кондратьєва і розвиток його теорії «довгих хвиль». Інститут еволюційної економіки (IEE). 2018. URL: http://iee.org.ua/ua/great_scientist/3.
12. Інноваційна Україна 2020: національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця та ін. НАН України. Київ, 2015. 336 с.
13. Історія економічних учень: підручник у 2 ч. / за ред. В.Д. Базиловича. 3-тє вид., випр. і доп. Київ: Знання, 2006. 582 с.
14. Кіндзерський Ю.В. Деіндустріалізація та її детермінанти у світі та в Україні. *Економіка України*. 2017. № 11. С. 48-72.
15. Князев С.І. Становлення смарт-промисловості в Україні в умовах четвертої промислової революції: автореф. дис. ... д.е.н.; спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». Київ, 2020. 43 с.
16. Колінгвуд Р.Дж. Ідея історії / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. 420 с.
17. Кондратьєв Н.Д. Основные проблемы экономической статистики и динамики. Москва: Наука, 1991. 567 с.
18. Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2017. 308 с.
19. Левит Г.С., Уве Хоссфельд, Полатайко С.В., Львов А.А. Генералізований дарвінізм як економічна теорія. *Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент»*. 2014. № 3. С. 651-683.
20. Леонтьев В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика: пер. с англ. Москва: Политиздат. 1990. 415 с.
21. Ляшенко В.І., Вишневський О.С. Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку: монографія / НАН України; Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2018. 252 с.
22. Норт Д. В тени насилия: уроки для обществ с ограниченным доступом к политической и экономической деятельности: докл. к XIII апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 3-5 апр. 2012 г. / Д. Норт, Дж. Уоллис, С. Уэбб, Б. Вайнгаст; пер. с англ. М. Дондуковскогo и Е. Леонтьевой; под науч. ред. А. Яковлева и Л. Полищука; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 48 с.
23. Маркс К., Энгельс Ф. Экономические рукописи 1861-1863 годов. Соч., 2- изд., т. 49. Москва: Политиздат, 1967.
24. Мартино Дж. Технологическое прогнозирование / пер. с англ. В.И. Максименко. Москва: Издательство «Прогресс». 1977. 583 с.
25. Мокир Дж. Дары Афины. Исторические истоки экономики знаний / пер. с англ. Н. Эдельмана; под ред. М. Ивановой. Москва: Издательство Института Гайдара, 2012. 408 с.
26. Ожеван М.А., Дубов Д.В. Homo ex machina. Філософські, культурологічні та політичні передумови формування конвергентного суспільства: монографія. Київ: НІСД, 2017. 252 с.
27. Пилипенко Ю.І. Технологічна структура національної економіки: теорія, практика та регулювання: монографія. Донецьк: Національний гірничий університет. 2010. 201 с.
28. Портнова Т. Українські міста російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії. Інформаційний портал Historians.in.ua. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-serediny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii>.
29. Рифкин Дж. Третья промышленная революция. Как горизонтальные взаимодействия меняют энергетику, экономику и мир в целом. Москва: Альпина Паблишер. 2017. 410 с.
30. Родрик Д. Парадокс глобализации. Демократия и будущее мировой экономики / пер. с англ. Н. Эндельмана; под науч. ред. А. Смирнова. Москва: Издательство Института Гайдара, 2014. 576 с.
31. Рябошлик В. Четверта промислова революція: небачені можливості і передбачувані виклики. Виклики часу. *Економіст*. 2017. № 6. Червень. С. 1-5.
32. Сей Ж.Б. Трактат политической экономии. Экономические софизмы, экономические гармонии. Москва: Издательство «Дело», 2000. 232 с.
33. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів / пер. з англ. О. Васильєва. Київ: «Наш Формат», 2018. 722 с.
34. Солоу Р. Технічні зміни та функція сукупного виробництва / пер. з англ. Київ: Port-Royal, 2002. 297 с.

35. Тоффлер Э. Шок будущего. Москва: Издательство АСТ. 2001. 557 с.
36. Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. Москва: Наука. 1997. 235 с.
37. Федулова Л.І. Тенденції інноваційного розвитку економіки України як результат державної політики. *Інноваційна економіка*. 2018. № 1-2. С. 11-19. URL: <http://inneco.org/index.php/inneco/article/view/222/284>.
38. Федулова Л.І. Технологічний розвиток економіки України. Київ: Ін-т екон. та прогноз., 2006. 628 с.
39. Четверта промислова революція: зміна напрямів міжнародних інвестиційних потоків: монографія / за наук. ред. д.е.н., проф. А.І. Крисоватого та д.е.н., проф. О.М. Сохацької. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. 478 с.
40. Шумпетер Й. Теория экономического развития: Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры. Москва: Прогресс, 1982. 456 с.
41. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. Москва: ЗАО Изд-во «Экономика», 2003. 441 с.
42. Bernal J.D. Science in History. Cambridge, Mass: MIT Press, 1971. 442 p.
43. Chen J. What Was the Industrial Revolution? 2018. URL: <https://www.investopedia.com/terms/i/industrial-revolution>.
44. Foster J.B. The Theory of Monopoly Capitalism: An Elaboration of Marxian Political Economy. *Monthly review foundation*. April 2014. URL: https://monthlyreview.org/product/theory_of_monopoly_capitalism.
45. Freeman C. Continental, National and Sub-national Innovation System-complementarity and Economic Growth. *Research Policy*. 2002. Vol. 31 (2). P. 191-211. doi: [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(01\)00136-6](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(01)00136-6).
46. Mokyr J., Strotz R.H. The Second Industrial Revolution, 1870-1914. Northwestern University. 2003. URL: <https://faculty.wcas.northwestern.edu/~jmokyr/castronovo.pdf>.
47. Kleinknecht A. Long Waves, Depression and Innovation. *De Economist*. 1986. 134 (1), pp. 84-108. doi: <https://doi.org/10.1007/BF01705903>.
48. Landes D. The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor. New York, W.W. Norton, 1998. 650 p.
49. Lucas R.E. Jr. Understanding Business Cycles. 1995. Business Cycle Theory. 1995. URL: <http://home.uchicago.edu/~relucas/>

- research_lucas.html. doi: https://doi.org/10.1007/978-1-349-24002-9_17.
50. Schwab K. Fourth Industrial Revolution. The World Economic Forum 2016. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond>.
51. Stephenson Judy Z. Real wages? Contractors, workers, and pay in London building trades, 1650-1800. *The Economic History Review*. 2017. 71 (1). P. 106-132. doi: <https://doi.org/10.1111/ehr.12491>.
52. Stiglitz Joseph E. Globalization and Its Discontents. *Economic Notes*. 2002. Vol. 32, pp. 123-142. doi: <https://doi.org/10.1046/j.0391-5026.2003.00107.x>.
53. The 19th century saw unprecedented economic growth in Europe. Research British museum. 2020. URL: https://britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/paper_money/paper_money_of_england_wales/the_industrial_revolution/the_industrial_revolution_3.aspx.

References

1. Perez, K. (2018). Author of the concept of technical and economic waves Carlotta Perez. Don't miss the golden age. Retrieved from <https://stimul.online/articles/interview/ne-propustite-zolotoy-vek> [in Russian].
2. Academic explanatory dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. Online version of the Dictionary of the Ukrainian language, Vol. 8. Retrieved from <https://sum.in.ua> [in Ukrainian].
3. Bazhal, Y. (1996). Economic theory of technological changes: navch. posib. Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
4. Bell, D. (1999). The coming post-industrial society. Moscow: Academy [in Russian].
5. Van Dane, J. (1992). In what phase of the Kondratiev cycle are we? *Voprosy ekonomiki - Economic issues*, 10, 79-80 [in Russian].
6. Galchinsky, A. (2006). Global transformations. Methodological aspects: Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
7. Heyets, V. (2009). Society, state, economy: the phenomenology of interaction and development. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
8. Encyclopedia of the History of Ukraine. Retrieved from <https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=>

- eu_all & C21COM = S & S21CNR = 20 & S21P01 0 S & S21P01 0 Revolution [in Ukrainian].
9. Yevtushevska, O. (2013). The role of innovative technologies in the development of society. *Investytsii: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience*, 21, 14-16. Retrieved from https://www.investplan.com.ua/pdf/21_2013/4.pdf [in Ukrainian].
 10. Zhdanova, L. (2015). The Industrial Revolution and Industrialization: The Development of Productive Forces and the Transformation of Institutions. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu - Scientific Bulletin of the International Humanities University*, 5, 8-12. Retrieved from <https://dspase.oneo.edu.ua/ispui/handle/123456789/3917> [in Ukrainian].
 11. The life and work of Nikolai Dmitrievich Kondratiev and the development of his theory of long waves. Institute of Evolutionary Economics (IEE). 2018. Retrieved from https://iee.org.ua/ua/great_scientist/3 [in Ukrainian].
 12. Heyets, V. (Ed.) et al. (2015). Innovative Ukraine 2020: nat. report. NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
 13. Bazilevich, V. (2006). History of economic doctrines. Kyiv [in Ukrainian].
 14. Kindzersky, Y. (2017). Deindustrialization and its determinants in the world and in Ukraine. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 11, 48-72 [in Ukrainian].
 15. Knyazev, S. (2020). Formation of smart industry in Ukraine under the conditions of the Fourth industrial revolution: author's ref. dis. ... D.e.n.; special 08.00.03 Economics and management of the national economy. Kyiv [in Ukrainian].
 16. Collingwood, R. (1996). The Idea of History. Kyiv [in Ukrainian].
 17. Kondratiev, N. (1991). The main problems of economic statics and dynamics. Moscow: Nauka [in Russian].
 18. Korablin, S. (2017). Macroeconomic dynamics of Ukraine: a trap of raw materials markets: monograph. National Academy of Sciences of Ukraine. State Institution Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
 19. Levit, G., Uwe, H., Polatayko, S., Lviv, A. (2014). Generalized Darwinism as an economic theory. *Nauchnii zhurnal NYU YTMO - Scientific journal of NIU ITMO*, 3, 651-683 [in Russian].
 20. Leontiev, V. (1990). Economic essays. Theories, research, facts and politics. Moscow: Politizdat [in Russian].
 21. Lyashenko, V., Vishnevsky, O. (2018). Digital modernization of Ukraine's economy as an opportunity for breakthrough development: monograph. NAS of Ukraine. Inst of Industr

- Economics, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
22. North, D. (2012). In the shadow of violence: lessons for societies with limited access to political and economic activity: report. to XIII apr. international scientific conf. on the problems of economic and social development, Moscow; Nat. research. University Higher School of Economics. Moscow: Ed. house of the Higher School of Economics [in Russian].
 23. Marks, K., Engels, F. (1967). Economic Manuscripts of 1861-1863. Moscow: Politizdat [in Russian].
 24. Martino, J. (1977). Technological forecasting Moscow: Progress Publishing House [in Russian].
 25. Mokir, J. (2012). Gifts of Athens. Historical origins of the knowledge economy; lane. with English N. Edelman; under ed. M. Ivanova. Moscow: Ed. Gaidar Institute [in Russian].
 26. Ozhevan, M., Dubov, D. (2017). Homo ex machina. Philosophical, culturological and political preconditions for the formation of a convergent society: monograph. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
 27. Pilipenko, Y. (2010). Technological structure of the national economy: theory, practice and regulation: monograph. Donetsk: National Mining University [in Ukrainian].
 28. Portnova, T. (2017). Ukrainian cities of the Russian Empire in the mid-nineteenth - early twentieth centuries in the light of modernization theory. Retrieved from <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> [in Ukrainian].
 29. Rifkin, J. (2017). The Third Industrial Revolution. How horizontal interactions are changing energy, the economy and the world at large. Moscow: Alpina Publisher [in Russian].
 30. Rodrick, D. (2014). The paradox of globalization. Democracy and the future of the world economy. Moscow: Gaidar Institute Publishing House [in Russian].
 31. Ryaboshlyk, V. (2017). The fourth industrial revolution: unprecedented opportunities and anticipated challenges. Challenges of time. *Economist - Economist*, 6, 1-5 [in Ukrainian].
 32. Sei, Zh. (2000). Treatise on Political Economy. Economic sophisms, economic harmonies. Moscow: Delo Publishing House [in Russian].
 33. Smith, A. (2018). Research on the nature and causes of the wealth of nations. Kyiv: Our Format [in Ukrainian].
 34. Solow, R. (2002). Technical changes and the function of aggregate production. Kyiv: Port-Royal [in Ukrainian].

35. Toffler, E. (2001). Shock of the future. Moscow: AST [in Russian].
36. Tugan-Baranovsky, M. (1997). Periodic industrial crises. History of English crises. General theory of crises. Moscow: Nauka [in Russian].
37. Fedulova, L. (2018). Trends in innovative development of Ukraine's economy as a result of public policy. Innovative economy. Retrieved from <https://inneco.org/index.php/innecoua/article/view/222/284> [in Ukrainian].
38. Fedulova, L. (2006). Technological development of Ukraine's economy. NAS of Ukraine; State Institution Inst. and forecast. NASU. Kyiv [in Ukrainian].
39. Krysovaty, A. (2018). The fourth industrial revolution: a change in the direction of international investment flows: monograph. Ternopil: Osadtsa [in Ukrainian].
40. Schumpeter, J. (1982). Theory of economic development: A study of entrepreneurial profits, capital, credit, interest and the business cycle. Moscow: Progress [in Russian].
41. Yakovets, Y. (2003). Globalization and the interaction of civilizations. Moscow: Ekonomika [in Russian].
42. Bernal, J. (1971). Science in History. Cambridge: MIT Press.
43. Chen, J. (2018). What Was the Industrial Revolution? Retrieved from <https://www.investopedia.com/terms/i/industrial-revolution>.
44. Foster, J. (2014). The Theory of Monopoly Capitalism: An Elaboration of Marxian Political Economy. Monthly review foundation. Retrieved from https://monthlyreview.org/product/theory_of_monopoly_capitalism.
45. Freeman, C. (2002). Continental, National and Sub-national Innovation System-complementarily and Economic Grows. Research Policy, 31 (2), 191-211. doi: [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(01\)00136-6](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(01)00136-6).
46. Mokyr, R., Strotz, R.H. (2003). The Second Industrial Revolution, 1870-1914. Northwestern University. Retrieved from <https://faculty.wcas.northwestern.edu/~jmokyr/castronovo.pdf>.
47. Kleinknecht, A. (1986). Long Waves, Depression and Innovation, *De Economist*, 134, 84-108. doi: <https://doi.org/10.1007/BF01705903>.
48. Landes, D. (1998). The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor. New York: W.W. Norton.
49. Lucas, R. (1995). Understanding Business Cycles. Business Cycle Theory. Retrieved from https://home.uchicago.edu/~relucas/research_lucas.html. doi: https://doi.org/10.1007/978-1-349-24002-9_17.

50. Schwab, K. (2016). Fourth Industrial Revolution. The World Economic Forum 2016. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond>.
51. Stephenson, J. (2017). Real wages? Contractors, workers, and pay in London building trades, 1650-1800. *The Economic History Review*, 71 (1), 106-132. doi: <https://doi.org/10.1111/ehr.12491>.
52. Stiglitz, J. (2002). Globalization and Its Discontents. *Economic Notes*, 32, 123-135. doi: <https://doi.org/10.1046/j.0391-5026.2003.00107.x>.
53. British museum. The 19th century saw unprecedented economic growth in Europe. Research 2020. Retrieved from https://britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/paper_money/paper_money_of_england_wales/the_industrial_revolution/the_industrial_revolution_3.aspx.

Стаття надійшла до редакції 4 червня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.291>

УДК 33:502/504](477):551.583.2-02

JEL: B12, B20, N50, Q21

Гахович Н.Г., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу промислової політики
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID iD: 0000-0002-7754-9080
e-mail: ngahovich@gmail.com

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН

Одним із головних викликів майбутнього є посилення впливу екологічних чинників на економічний розвиток. Зокрема це: екологічні загрози, зміна клімату, мінімізація утворення відходів та зменшення викидів CO₂ в атмосферу. На сучасному етапі досягнення сталого економічного розвитку стало важливим пунктом глобального порядку денного. Метою цієї статті є розкриття теоретичних засад процесу екологізації в економіці та обґрунтування практичних підходів в Україні щодо подолання глобальних кліматичних викликів. Для досягнення поставленої мети були використані методи ретроспективного дослідження, абстрактно-логічний, економіко-статистичний, а також системний підхід.

На основі аналізу наукових праць зарубіжних та вітчизняних вчених поглиблено теоретичні засади поняття екологізації, а саме те, що це поняття характеризує покращення екологічних параметрів виробництва шляхом впровадження технологічних, організаційних та управлінських нововведень, що підвищують ефективність використання природних ресурсів, зменшують рівень техногенного впливу та сприяють збереженню якості довкілля, а також підвищення рівня екологічної освіченості і екологічної культури населення і промислового персоналу.

Результати дослідження показали, що в сучасних умовах сформувалась концепція стійкої залежності економіки від екологічних чинників, що доповнюється проблематикою вирішення

Гахович Н.Г.

глобальних викликів людства. Це вимагає впровадження нових економічних підходів щодо подолання глобальних викликів, які спричинені наслідками зміни клімату, серед яких важливого значення набуває впровадження принципів циркулярної економіки.

Ключові слова: екологізація економіки, екосистеми, зміни клімату, суспільство та природа, соціоекосистеми, виробництво, циркулярна економіка.

Hakhovich N.

ECOLOGIZATION OF UKRAINE'S ECONOMY IN THE CONDITIONS OF GLOBAL CLIMATE CHANGE

One of the main challenges of the future is the strengthening impact of environmental factors on economic development, in particular, environmental threats, climate change, waste minimization and reduction of CO₂ emissions. At the present stage, achieving sustainable economic development has become an important item on the global agenda. The purpose of this article is to develop the theoretical foundations of the process of greening in the economy and substantiate practical approaches in Ukraine to overcome global climate challenges. To achieve this goal, the author used retrospective research methods, and abstract-logical, economic-statistical and systematic approaches.

Based on the analysis of scientific works of foreign and domestic scientists, the article deepens the theoretical foundations of the concept of greening. In particular, it is established that this concept characterizes the improvement of environmental parameters of production through the introduction of technological, organizational and managerial innovations that increase the efficiency of natural resources, reduce man-made impact improve the quality of the environment and increase the level of environmental education and environmental culture of the population and industrial staff.

The results of the study showed that in modern conditions the concept of sustainable dependence of the economy on environmental factors has been formed, which is supplemented by the problem of solving global challenges of mankind. This requires the introduction of new economic approaches to addressing the global challeng-

es posed by climate change, among which the introduction of the principles of circular economy is important.

Keywords: *greening the economy, ecosystems, climate change, society and nature, socio-ecosystems, production, circular economy.*

Постановка проблем. Взаємовідносини людини і природи завжди були непростими і мали тенденцію до накопичення протиріч. Але особливого загострення вони набули наприкінці ХХ ст., коли господарсько перетворююча діяльність людства за масштабністю та інтенсивністю перевищила рекреативні (відновлювальні) можливості природних процесів і фактично поставила земну цивілізацію на межу екологічної катастрофи. Тому серед актуальних проблем сьогодні на першому плані залишаються невирішеними питання раціонального природокористування (екологізації) промислових виробництв, зниження матеріаломісткості вітчизняної продукції та стабілізація ресурсного забезпечення виробництв. Унаслідок цього спостерігається скорочення кількості вітчизняних підприємств, погіршується екологічний стан виробництв, що супроводжується значним рівнем забруднення навколишнього середовища, негативно впливаючи на стан здоров'я нації та кліматичні зміни. Саме цим пояснюється необхідність екологізації економіки та перехід до сталого розвитку, які забезпечують збалансоване вирішення соціально-економічних завдань, завдань збереження сприятливого стану навколишнього середовища з метою задоволення життєвих потреб нинішнього та майбутніх поколінь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Структура та специфіка еколого-економічних проблем у сучасному світі є предметом обговорення як у теоретичному, так і в практичному аспекті. Питання екологізації розглядалися та розглядаються такими вченими, як Д. Белл [1], Е. Геккель [2], Л. Гринів [3], Г. Дейлі [4], В. Данилов-Данильєв [5], С. Злупко [6], Д. Медоуз [7]. Серед них слід виділити праці видатного вітчизняного вченого Володимира Івановича Вернадського, який обґрунтував наслідки впливу людини через її розумову і виробничу діяльність на природні об'єкти, заклавши основи цілісної системи наукових уявлень щодо взаємовідносин людини і природи [8].

Разом із тим, теоретичне розроблення проблематики екологізації промислового виробництва, особливо щодо методів регу-

лювання екологічного стану промисловості, поки що не набуло достатньої наукової і практичної завершеності. Саме ці обставини обумовили вибір теми статті, постановку мети, структуру і логіку дослідження.

Метою статті є розкриття теоретичних засад процесу екологізації в економіці та обґрунтування практичних підходів в Україні щодо подолання глобальних кліматичних викликів.

Виклад основного змісту та результатів дослідження. Термін *екологія* походить від грец. *oikos* – дім, *logos* – вчення – природнича наука, яка вивчає взаємозв'язки організмів та їх угруповань з довкіллям, з яким вони утворюють певну функціональну єдність (систему), в межах якої здійснюється процес обміну речовин і енергії [9, с. 375]. У 1866 р. вийшла відома книга Е. Геккеля «Загальна морфологія організмів» (*Generelle Morphologie der Organismen*), де у розділі «Екологія і хорологія» він вперше ввів поняття «екологія» і розкрив його зміст, визначивши як науку, що вивчає організацію та функціонування надорганізмів систем різних рівнів: видів, популяцій, біоценозів (спільнот), екосистем (біогеоценозів) та біосфери [10]. Спочатку цей термін застосовувався тоді, коли йшлося про вивчення взаємозв'язків між рослинними та живими спільнотами, що входять до складу стійких та організованих систем, котрі склалися в процесі еволюції органічного світу та навколишнього середовища. Але згодом цей термін набрав більш широкого значення. Сучасна екологія поглиблено вивчає також взаємодію людини та біосфери, сучасного виробництва з навколишнім середовищем, кліматичні зміни та інші проблеми.

Екологічна криза набула всеосяжного характеру. Усі природні екосистеми (атмосфера, гідросфера, літосфера і біосфера) зазнали потужного антропогенного тиску. Реальністю сьогодення стали отруєне повітря і водне середовище, ерозія, засолення та виснаження ґрунтів, вирубання лісів, кислотні дощі, озонові діри, загроза зміни енергетичного балансу планети, вичерпність корисних копалин, опустелювання ландшафтів, сотні тисяч зниклих видів тварин і рослин, різні техногенні аварії, тобто все те, що призводить до кліматичних змін та збільшенню парникових викидів в атмосферу. А сьогодні світове співтовариство посилено активізує боротьбу з цими проблемами.

Деградацію екосистеми слід безпосередньо пов'язувати з людиною як найвищим біологічним видом, який, розвиваючись,

дедалі активніше впливав на природу через кругообіг речовин та енергетичний обмін у біосфері. Людина, на відміну від інших організмів, впливає на природу не лише процесами біологічного обміну речовин у живій природі тобто через біологічний обмін. Основний її вплив пов'язаний з трудовою діяльністю, а це в свою чергу потребує враховувати не тільки зростання населення, а й технічну оснащеність праці на кожному етапі розвитку людства.

Цієї думки притримують й інші вчені. Так, у своїй праці «Соціоекологія: теоретичні та прикладні аспекти» професор Г.О. Бачинський стверджує, що під впливом людської діяльності первинна глобальна екосистема почала поступово перетворюватися у трикомпонентну глобальну екосистему, у функціонуванні якої все більшу роль відігравала діяльність людини [11]. В історії взаємодії людського суспільства і природи він виділяє три стадії, які по суті є різними етапами розвитку на нашій планеті глобальної соціоекосистеми, – незамкнену, частково замкнену і замкнену.

Провідні вчені ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», вважають, що перший етап взаємодії суспільства та природи, так звана незамкнена соціоекосистема, тривала близько 2–3 млн років від появи на Землі перших людей примітивного виду до виникнення близько 40 тис. років тому сучасного людського виду (*Homo sapiens*) – людини розумної. Ця стадія відзначалася органічним входженням людей у природу. Відбувалося накопичення знань про природу, пристосування людини до природи. У цей час для людського суспільства природне довкілля було практично необмеженим, тому глобальна соціоекосистема виступала як функціонально незамкнена.

Другий етап взаємодії суспільства та природи тривав близько 40 тис. років від початку палеоліту і до кінця Другої світової війни, тобто до середини ХХ ст. Його характерними рисами були інтенсивний розвиток землеробства, скотарства, виникнення ремесел, будівництво сіл, міст з відповідною інфраструктурою, що почало завдавати природі відчутної шкоди. Цей вплив особливо посилювався з розвитком гірничої справи, хімії, металургії, машинної індустрії. Цей період можна назвати періодом активного використання людиною природних ресурсів. Проте глобальний тиск на довкілля був загалом ще незначним і локальним. Майже на кожній ділянці ландшафту існували динамічна рівновага і

певний баланс речовин, які майже виключали можливість ерозії, зберігалася родючість ґрунтів.

Третій етап взаємодії суспільства та природи почався з середини ХХ ст. після закінчення Другої світової війни. Повоєнне відновлення, гонка озброєнь, кардинальне зростання потреб суспільства, формування хижацької ідеології споживання стимулювали різкий стрибок у розвитку науки і техніки, супутнім наслідком цього стало виникнення локальних і регіональних екологічних криз, протистояння природи та людського суспільства, варварської експлуатації всіх природних ресурсів за принципом «після нас – хоч потоп». Тому наприкінці ХХ ст. намітилися ознаки глобальної екологічної кризи. Вони посилювалися виробництвом і використанням хімічних матеріалів, ядерної енергетики, зростаючими масштабами спалювання природних вуглеводнів, скороченням лісового покриву планети, зростанням дефіциту ресурсів прісної води, загальним потеплінням [12, с. 772–813].

В Україні перші ознаки екологічної кризи почали виявлятися ще з середини 50-х років минулого століття, з початком другого етапу індустріалізації і екстенсивного розвитку післявоєнної економіки країни. Внаслідок цього істотно зросли масштаби накопичених відходів видобувної, енергетичної, металургійної, хімічної та інших галузей промисловості, понаднормово забруднюються вода й повітря, які є первинною основою життя. Так в Україні за 2020 р. утворилось понад 54 млн м³, або понад 15 млн тонн побутових відходів, які захоронюються на 6 тис. сміттєзвалищ і полігонів загальною площею майже 9 тис. га – це офіційні сміттєзвалища, а неофіційних – понад 30 тис [13]. Відсутність дієвих природоохоронних інституцій та застарілі технології не змогли завадити зростанню екологічних втрат. Крім того в Україні існувала найбільша у світі розораність земель. Разом з використанням великої кількості пестицидів, більшість яких має мутагенний ефект, це сприяло накопиченню отруйних речовин у життєво важливому шарі орного ґрунту.

Недостатньо контрольований екологічно розвиток економіки, порушуючи природні процеси, не міг не вплинути на погіршення стану здоров'я населення України, скорочення середньої тривалості життя та порушення процесів його відтворення.

Ще на першому році незалежності Верховна Рада проголосила Україну зоною екологічного лиха. Проте якщо такі традиційні компоненти державотворення, як економічні, політичні, соці-

альні і духовні хоча і з надзусиллями, але реалізуються, то екологічний аспект – скоріше усвідомлюється, ніж реалізуються. До численних ознак української державності – соціальної, демократичної, правової, треба додати ще одну – соціально-екологічну. Саме тому реалізація такої комплексної стратегії державотворення змушує суспільство і, передусім, наукову громадськість переосмислити ставлення до природи, поглибити вивчення процесів походження та розвитку складних взаємозв'язків діяльності людини з навколишнім середовищем, шукати шляхи гармонізації цих взаємин.

На сьогодні основним постулатом екологічної науки є комплексний погляд на Землю як єдиний живий організм, в якому зовсім різні, на перший погляд, процеси, що йдуть у трьох зовнішніх сферах Землі – літосфері, гідросфері й атмосфері – тісно пов'язані між собою (рис. 1).

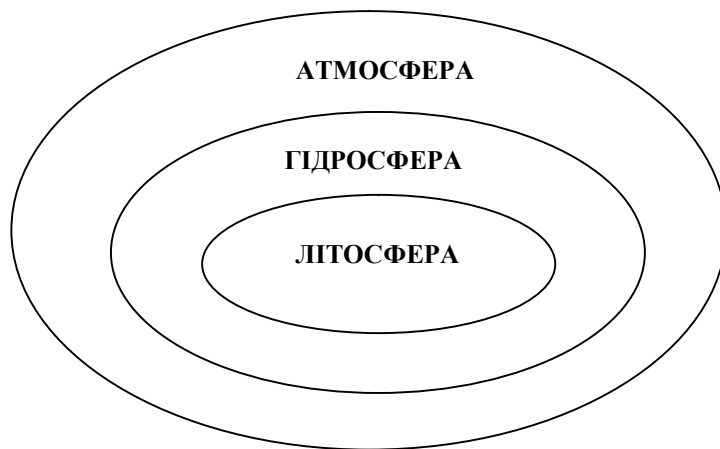

Рис. 1. Схема оболонки Землі

Джерело: авторська розробка на основі [14].

Одним із видатних науковців, хто усвідомив величезний перетворюючий вплив живих організмів на усі три зовнішні оболонки Землі в планетарному масштабі, викриваючи тісну взаємодію і взаємозалежність усіх форм життя, був наш геніальний співвітчизник – перший президент Академії Наук України Володимир Іванович Вернадський. Йому належить пріоритет у створенні всеохоплюючої теорії біосфери, тобто тієї частини зовніш-

ніх оболонок нашої планети, яка безпосередньо пов'язана з існуванням життя на Землі. За В.І. Вернадським, у системі «природа – суспільство» розум людини надалі відіграватиме якісно нову роль із точки зору необхідності стійкого розвитку економічних засад господарювання та зростання всього суспільного, а також індивідуального добробуту [15].

Виділяючи перетворюючий вплив на Землю однієї з форм життя – людини – через її розумну діяльність він передбачив швидке зростання глибини і масштабів цього впливу. В.І. Вернадський ввів у науковий обіг поняття «ноосфери», позначивши так природні об'єкти, які вже зазнали впливу людської діяльності, тобто «сфери розуму» і науково обґрунтував висновок, що ноосфера буде швидко розширюватись, охоплюючи все більшу частину Землі – від глибоких її надр до найвищих шарів атмосфери. У 1944 р., у статті «Кілька слів про ноосферу», В.І. Вернадський виразив своє переконання в прекрасних перспективах людини і людства: «Зараз ми переживаємо нову геологічну еволюційну зміну біосфери. Ми входимо в ноосферу. Ми вступаємо в неї – у новий стихійний геологічний процес – у грізний час, в епоху руйнівної світової війни» [14]. Це була одна з останніх робіт великого вченого і мислителя, вона увійшла у золотий фонд світової науки. Але, незважаючи на розвиток теоретичних засад соціоекологічного існування людства, наука, нажаль, ще не «дотукалася» до остаточного усвідомлення усіма членами суспільства важливості розв'язання екологічних проблем.

Навколишнє середовище нашої планети неухильно погіршується внаслідок антропогенного впливу. Виникає проблема адаптації людства до швидких глобальних змін екологічного стану оточуючого середовища. Але її розв'язання ускладнюється іншою проблемою, яка останнім часом стає все вагомішою, – це проблема демографічного вибуху при обмеженості природних ресурсів та життєвого простору земної кулі. Згідно з оцінками експертів німецького фонду «Населення Землі» (Stiftung Weltbevölkerung – DSW) за останнє тисячоліття населення Землі збільшилося з 200 млн до 7,8 млрд чол., тобто у 39 разів, а до 2050 року на Землі буде жити близько 9,7 млрд чол. Особливо стрімкими були темпи зростання населення в останні два століття: 1830 р. – 1 млрд чол., 1930 р. – 2 млрд, 1980 р. – 4 млрд, 2000 р. – 6 млрд, 2020 р. – 7,8 млрд чол., тобто населення нашої планети

щорічно збільшується на 82 млн чоловік, що приблизно відповідає числу жителів Німеччини [16].

Чисельність людей на Землі зростає, а природні ресурси, які забезпечують їхнє життя, катастрофічно зменшуються. Це призводить до виснаження останніх ресурсів. Всесвітній банк пророкує, що якщо уряди країн не будуть приймати серйозних заходів для зміни ситуації, то у 2050 р. зміни торкнуться й економіки. Більше 143 млн людей будуть мігрувати в інші країни, щоб уникнути повільних наслідків зміни клімату. Вони мігруватимуть із менш життєздатних районів з меншою доступністю води та врожайності сільськогосподарських культур, а також із районів, що постраждали від підвищення рівня моря та штормових припливів [17]. Дослідження, проведене компанією McKinsey Global Institute, показує, що підвищення середньорічної температури планети вплине на працездатність людей, інфраструктуру, харчові ресурси та природні багатства [18].

Згідно з оцінками експертів Всесвітнього економічного форуму (The Global Risks Report) в 2020 р. вперше в п'ятірці найбільших ризиків по ймовірності виникнення всі позиції відведені екологічним загрозам. Зміна клімату і раніше характеризувалась катастрофічними ризиками. Сучасне потепління відбувається через підвищення концентрації парникових газів в атмосфері Землі. Воно пов'язане в першу чергу з людською діяльністю: спалюванням викопного палива – нафти, вугілля і газу – на електростанціях та в двигунах внутрішнього згоряння, скороченням площі лісів, зокрема через пожежі, розкладанням органічних відходів на звалищах, сільським господарством. Хоча локдауни у зв'язку з COVID-19 по всьому світу і привели до скорочення глобальних викидів в першій половині 2020 р., але викиди можуть відновитися. Тому перехід до більш зеленої економіки не можна відкладати до тих пір, поки не вщухнуть потрясіння, викликані пандемією [19].

Розвиток технологій і культура масового споживання поступово наближають нас до кліматичного колапсу – це вже не залякування, а факт, підтверджений екологами і метеорологами усього світу. Природа не залишає нам вибору – час переосмислити щоденні звички, почати сортувати сміття, намагатися максимально знизити ту шкоду, яку особисто кожний споживач завдає навколишньому середовищу.

Наука довела, що головними заходами, які допоможуть зберегти нашу цивілізацію та біосферу, має стати відродження та збереження розмаїття природи і біогрупвань в обсягах, які забезпечують стійкість довкілля. Тобто кожна країна і суспільство в цілому мають прагнути до гармонізації взаємовідносин людської діяльності та природи, а це потребує відповідних змін у свідомості людини і вдосконалення соціоекологічного мислення. Проте мова йде не тільки про вирішення глобальних проблем. В окремих регіонах екологічні й соціальні проблеми, набули ще гострішої ваги.

Україна не є винятком. І хоча демографічний вибух нам, поки що, не загрожує, оскільки ми знаходимося у руслі протилежних тенденцій, проблеми взаємовпливу природи і людини для нас стають особливо актуальними. Загальний коефіцієнт народжуваності в Україні за 1970–2020 рр. зменшився більш як на чверть, з 15,2 чол. на 1000 наявного населення у 1970 р. до 8,1 чол. у 2020 р. (рис. 2) [20].

В контексті гармонійного розвитку суспільства і природи ця тенденція може бути пояснена з двох позицій. По-перше, починаючи з останньої чверті минулого століття далися взнаки зниження ефективності суспільного виробництва через технічну відсталість основних засобів, технологій і організації промислового виробництва. Тобто підтвердився принцип, що в індустріальній країні якість життя і чисельність населення значною, якщо не переважною, мірою залежать від ефективного функціонування її індустріальної складової. Падіння промислового виробництва в період ринкових реформ (1990–2000 рр.) ще більше вплинуло на погіршення демографічних процесів. Якщо у 1970–1980 рр. і 1986–1990 рр. коефіцієнт народжуваності скорочувався відповідно на 0,4 і 2,2 од., то за перші десять років ринкового реформування через кризовий стан промисловості коефіцієнт народжуваності збіг на 3,4 од., тобто майже на 46%. Як ми бачимо взагалі за 1990–2020 рр. коефіцієнт народжуваності зменшився з 12,6 до 8,1, тобто на 35,7 % (див. рис. 2).

По-друге, скорочення промислового виробництва одночасно мало і позитивний екологічний ефект – скорочення забруднюючих викидів в атмосферу, зменшення шкідливих відходів, екологічне оздоровлення промислових територій. Проте, така тенденція не виправдовує скорочення чисельності населення, яке за 1990–2020 рр. зменшилося на 9,7 млн чол., або майже на 19%

(див. рис. 2). В цьому випадку під сумнів підпадає доцільність взагалі здійснення природоохоронних заходів, оскільки зникає критерій екологізації суспільства – для чого поліпшувати екологічний стан навколишнього середовища, якщо зникає людина – головний суб'єкт природи.

Рис. 2. Динаміка кількості населення та народжених в Україні за 1990–2020 рр.

Джерело: складено автором на основі даних [20].

Таким чином, на сучасному рівні розвитку промислового виробництва відносини людини зі станом природного середовища набувають особливого значення. Покращення екологічних параметрів виробництва стає необхідною і обов'язковою умовою збереження людства і забезпечення подальшого розвитку економіки. Цей процес в сучасній економічній теорії отримав назву «екологізація». За визначенням економічної енциклопедії «екологізація – процес неухильного і послідовного впровадження системи технологічних, управлінських, юридичних та інших рішень, а також форм організації виробництва, що дозволяють підвищувати ефективність використання природних ресурсів і підтримувати природні умови на рівні з поліпшенням або хоча б збереженням якості довкілля» [21].

Не заперечуючи такому трактуванню сутності процесу екологізації ми все ж таки вважаємо, що наведене визначення акцентує увагу лише на організаційно-технологічних заходах охорони довкілля. В ньому нема людини, вірніше не визначено її ставлення і усвідомлення необхідності процесів екологізації, що фор-

муються під впливом освіти, загальної і екологічної культури суспільства, її історичних, економічних і екологічних традицій.

З позиції сучасних знань та розвитку системи регулювання екологізаційної складової промислового виробництва ми пропонуємо авторське визначення поняття «екологізація» як покращення екологічних параметрів виробництва шляхом підняття рівня екологічної освіченості і екологічної культури населення і промислового персоналу [12, с. 772–813]. Зокрема, впровадження технологічних, організаційних та управлінських нововведень, що підвищують ефективність використання природних ресурсів, зменшують рівень техногенного впливу та сприяють збереженню якості довкілля.

Узагальнення існуючих науково-методичних підходів дає нам підстави вважати, що екологізація є категорією соціально-економічних відносин, яка відображає взаємозв'язок промислової діяльності людини (суспільства) зі станом природного середовища через рівень техногенного навантаження, критеріальними ознаками якого виступають такі екологічні параметри, як ефективність використання природних ресурсів (перш за все особливо дефіцитних – водних), обсяги забруднюючих викидів в атмосферне повітря та масштаби утворення промислових відходів.

Хоча рівень загального антропогенного навантаження на довкілля в останні роки в Україні мав тенденцію до зниження, обсяги промислового виробництва теж мали тенденцію до зменшення, але все ж таки відродження промислового виробництва слід супроводжувати посиленням вимог до його екологічних характеристик. Існуючі системи промислового виробництва характеризуються неефективним використанням ресурсів, води та енергії. Менше 10% від обсягу видобутих ресурсів використовується для виготовлення кінцевої продукції. Багато підприємств, особливо в країнах, що розвиваються, споживають більше сировини, енергії та води, ніж того вимагають виробничі процеси. Це відбувається внаслідок використання застарілих і неефективних технологій та неприйняття відповідної системи управління.

Очевидно, що зростання економіки і потреби людства повинні бути співвіднесені з межами екологічних можливостей нашої планети, що і складає зміст поняття сталий розвиток, тобто розвиток суспільства, яке задовольняє потреби нинішніх поколінь і в той же час не ставить під загрозу можливості подальших людських поколінь задовольняти свої потреби [22]. Тому в першу

чергу потрібно дотримуватись до так званого методу декаплінгу. У матеріалах ЮНІДО декаплінг розглядається як розрив взаємозв'язку між економічним зростанням і деградацією навколишнього середовища, який повинен привести до підвищення продуктивності та конкурентоспроможності, більш раціонального використання природного капіталу, покращення екологічних показників, якості життя та підвищення сталості економіки [23].

Підвищення ефективності споживання ресурсів сприяє ресурсозбереженню. Зменшення попиту на сировину, внаслідок її більш ефективного використання, знижує пов'язаний з видобутком ресурсів вплив. Наприклад, повторне використання відходів виробництва зменшує потребу в видобутку та переробці необробленої сировини. Повторне використання економить значну частину енергії, що використовується при добуванні та під час переробки, скорочує обсяг відходів та забруднень, а також зменшує капіталовкладення в системи обробки кінцевого продукту. Одним із способів досягти цього є запровадження принципів циркулярної економіки.

Під циркулярною економікою розуміється безвідходність чи мінімізація споживання первинної сировини поряд зі зниженням обсягів відходів, що не використовуються корисно, шляхом удосконалення вхідних ресурсів, виробів, систем виробництва і користування, бізнес-моделей. Вона включає подовження терміна використання продуктів, переробку відходів, залучення відновлюваних джерел енергії [24, с. 7–9]. Така економіка є новим способом створення цінності, а в кінцевому підсумку і благополуччя. Вона збільшує термін життя продукту завдяки вдосконаленому дизайну та обслуговуванню і переміщенню відходів від кінця ланцюга постачання до його початку, використовуючи ресурси неодноразово та більш ефективно [25].

На підставі досліджень світового практичного досвіду впровадження концепції циркулярної економіки експертами компанії Accenture розроблена загальновизнана класифікація інноваційних бізнес-моделей, що реалізуються як в окремо, так і спільно. А саме [26]:

– циркулярні поставки або циркулярні ланцюги доданої вартості (Circular suppliers) – модель, в якій обмежені ресурси замінюються на повністю поновлювані джерела. Компанія «Royal DSM» розробила целюлозний біоетанол, в якому сільськогоспо-

дарські відходи, а саме: кукурудзяні качани, лушпиння, листя і стебла, перетворюються в поновлюване паливо;

– відновлення та переробка ресурсів (Resources recovery) – модель, в якій використовуються технологічні інновації і можливості для відновлення і повторного використання ресурсів. Приклади включають в себе замкнутий цикл переробки, що передбачає переробку відходів в нові ресурси;

– продовження життєвого циклу продукту (Product life extension) – модель, що дозволяє за допомогою відновлення, ремонту, модернізації або ремаркетингу продукту зберегти економічну вигоду як можна довше. Ця модель також передбачає перехід від продажу речей до продажу послуг з їх використання;

– платформи для обміну і спільного використання (sharing economy) – модель, яка будується на обміні товарами або активами, що мають невеликий коефіцієнт використання. Прикладами платформ спільного користування є транспорт – «Blablacar», житло – «Airbnb» та інші;

– продукт як послуга (product as a service) – модель, в якій клієнти використовують продукцію шляхом «оренди» з оплатою за фактом використання. Компанія «Philips», наприклад, продає освітлення як послугу. Організація залишає за собою право володіння обладнанням, тому клієнти не платять за монтаж і поломку обладнання – все це є сервісною складовою договору.

Уряди в усьому світі вже почали формувати позитивні стимули для прийняття моделі та бізнес-практики циркулярної економіки, що характеризується не тільки високими кінцевими результатами, а й низькими матеріальними, енергетичними та екологічними витратами. Так у світі першою країною, яка перейшла до високоефективної циркулярної економіки, є Японія. Цьому сприяло прийняття у 2000 р. законодавство про сприяння ефективному використанню ресурсів та зелені державні закупівлі. На сьогодні країна переробляє 98% відходів.

Наприкінці 2019 р. Європейська Комісія представила амбітну програму – Європейський зелений курс, метою якої є забезпечення сталості економічного розвитку ЄС шляхом переходу до кліматично-нейтральної, циркулярної економіки до 2050 р. На цій основі Єврокомісія пропонує скоротити викиди парникових газів на 55% до 2030 року. Водночас, за ініціативою президента США Джо Байдена, 22 квітня 2021 р. відбувся Міжнародний саміт присвячений змінам клімату (Leaders' summit on climate) метою якого

є активізація зусиль світової спільноти, щоб стримати зростання температури на планеті на рівні не вище 1,5 градуса за Цельсієм [27]. На ньому були онлайн-присутні 40 світових лідерів різних країн.

Україна теж робить певні кроки. Саме 22 квітня 2021 р. у Всесвітній день Землі Україна проводила діловий захід «Саміт сталого бізнесу». Головний акцент дискусії був зосереджений на стратегіях українського бізнесу на шляху до реалізації Green Deal [28]. На цьому саміті підприємці разом з представниками влади думали, як Україні не відставати від цивілізованого світу, де екологічні проблеми стали пріоритетом публічних діалогів та механізмом політичної мобілізації. В першу чергу йшлося про те як відповідати Європейському зеленому курсу за ухваленими новими нормативами, адже викиди парникових газів повинні скоротитися на 50% порівняно з 1990 р.

Для України, як і для інших країн, зорієнтованих на стале економічне зростання, збереження навколишнього середовища стає головним критерієм стратегії розвитку, оскільки досягнення стану екологозбалансованого розвитку, по суті, можна ототожнювати зі зростанням якості життя й добробуту населення при зменшенні екологічного навантаження, а сьогодні світ змінюється, як ніколи швидко. Тому потрібно адаптуватися до нових світових умов економіки, тобто переходу до циркулярної економіки, хоча вона вимагає трансформацій, які сприяють виявленню і використанню резервів в ланцюжку використання матеріальних ресурсів по всьому циклу створення вартості продукту, що можливо лише при комплексних змінах: не стільки технологічних, скільки економічних і організаційних.

Циркулярна економіка дозволяє націлити виробників на виробництво більш довговічних, ремонтпридатних, більш екологічно безпечних товарів без вмісту шкідливих речовин для здоров'я та навколишнього середовища, а споживачів – на використання дорогих товарів на умовах оренди або лізингу без необхідності купувати, а, відповідно, й утилізувати застарілі товари. Побудова циркулярної економіки має базуватися на впровадженні відповідних практик на різних рівнях функціонування економічної системи (макро, мезо і мікро). При цьому, на кожному рівні формуються окремі цілі і завдання, а також механізми їх досягнення. Систематизація окремих наслідків впровадження моделі циркулярної економіки свідчить про наявність істотних ін-

ституційних, економічних і соціальних ефектів впливу на економічну систему, а найголовніше – на навколишнє середовище.

Висновки. Проведений аналіз наукових підходів щодо визначення взаємозв'язку між екологією та економікою дозволив сформулювати висновок, що в процесі розвитку суспільства відбувається трансформація поняття екологія. Якщо раніше воно трактувалось як наука про зв'язок організмів із середовищем, то сьогодні це взаємодія людини та біосфери, суспільного виробництва з навколишнім середовищем. Тобто в сучасних умовах утворилась концепція стійкої залежності економіки від екологічних чинників. До того ж це поняття доповнюється проблематикою вирішення глобальних викликів людства, де на одному з перших місць знаходяться загрози, пов'язані зі змінами клімату, збільшення викидів в атмосферу парникових газів, бідності та безробіття.

Глобальна екологічна криза зумовлена агресивним використанням природних ресурсів людиною, а саме виробництвом і використанням хімічних матеріалів, розвитком ядерної енергетики, зростаючими масштабами спалювання природних вуглеводнів, скороченням лісового покриву планети, що призвело до зростання дефіциту ресурсів прісної води, загального потепління, глобальних змін клімату, зростаючих масштабів і частоти природних катаклізмів. Недостатньо збалансований екологічний розвиток економіки, порушуючи природні процеси, призводить до погіршення стану здоров'я населення, скорочення середньої тривалості життя та порушення процесів його відтворення. Необхідні невідкладні заходи як з боку держави, так і громадськості, бізнесу й наукових установ.

Це вимагає впровадження нових підходів щодо подолання глобальних викликів, які спричиненні наслідками зміни клімату, серед яких ми виділяємо впровадження принципів циркулярної економіки, в основі якої лежить ланцюжок «брати, робити, повторно використовувати», що характеризується не тільки високими кінцевими результатами, а й низькими матеріальними, енергетичними та екологічними витратами. Тим самим забезпечуються принципи еко- і ресурсоефективності, енергозбереженості і безвідходності, що дозволить зберегти природні ресурси для майбутнього та раціонально їх використовувати. Ці аспекти є перспективними для подальших наукових розвідок.

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. 2-е изд-е, испр. и доп. Москва: Academia, 2004. 788 с.
2. Геккель Э.Г. Мировые загадки. Общедоступные этюды по монистической философии. С послесловием «Символ веры Чистого Разума». Пер. с общедоступного издания В. Минчиной / под ред. В. Шимкевича. Москва, 1907. 422 с.
3. Гринів Л.С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії: монографія. ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2001. 240 с.
4. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку / пер. з англ. Ін-т сталого розвитку. Київ: Інтелсфера. 2002. 234 с.
5. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С. Экологический вызов и устойчивое развитие: учебное пособие. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 416 с.
6. Злупко С. Екогенологія – новий науковий напрям сучасності (причини і умови формування). *Регіональна економіка*. 2004. № 3. С. 33-41.
7. Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Рэндерс Й., Беренс В.В. Пределы роста. Доклад по проекту Римского клуба «Проблемы человечества» / пер. с англ. Москва, 1991. 208 с.
8. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / отв. ред.: Б.С. Соколов, А.А. Ярошевский. Москва: Наука, 1989. 261 с.
9. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т. 1 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.
10. Креймер М.А. Эрнст Геккель и экология. *Вестник СГУГиТ*. 2013. Вып. 4 (24). С. 126-142.
11. Бачинский Г.А. Социология: теоретические и прикладные аспекты. Киев. Наукова думка. 1991. 152 с.
12. Кіндзерський Ю.В., Якубовський М.М., Галиця І.О. та ін. Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку: колективна монографія / за ред. канд. екон. наук Ю.В. Кіндзерського; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2009. 928 с.
13. Стан сфери поводження з побутовими відходами в Україні за 2020 рік. Міністерство розвитку громад та територій України. 25.04.2020. URL: <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/zhkh/teretory/stan-sfery-povodzhennya-z-pobutovymy-vidhodamy-v-ukrayini-za-2020-rik>.
14. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере. *Успехи современной биологии*. 1944. № 18. Вып. 2. С. 113-120.

15. Вибрані праці академіка В.І. Вернадського. Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 2: Вибрані праці / НАН України, Коміс. з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т історії України; [уклад.: О.С. Онищенко, В.М. Даниленко, Л.А. Дубровіна та ін.; редкол.: А.Г. Загородній та ін.]. Київ, 2011. 584 с.
16. Soziale und demografische Daten weltweit. DSW-Datenreport 2020. November 2020. URL: https://www.dsw.org/wp-content/uploads/2020/10/DSW-Datenreport_2020_web-150.pdf.
17. Groundswell: Preparing for Internal Climate Migration. REPORT. The World Bank Group. 2018. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29461>.
18. Climate risk and response: Physical hazards and socioeconomic impacts. McKinsey Global Institute. REPORT. January 16, 2020. URL: <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability/our-insights/climate-risk-and-response-physical-hazards-and-socioeconomic-impacts>.
19. World Economic Forum. The Global Risks. Report 2021. 16th Edition. Insight Report. In partnership with Marsh McLennan, SK Group and Zurich Insurance Group. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2021.pdf.
20. Державна служба статистики України. Статистичні дані за відповідні роки. 2021. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
21. Економічна енциклопедія: у 3 т. / за ред. Мочерного С.В. Т. 1. Київ: Академія, 2000. 863 с.
22. Декларація та програма дій форуму тисячоліття «Ми, народи: зміцнення Організації Об'єднаних Націй в двадцять першому столітті». 26 травня 2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_972#Text.
23. Ініціатива ЮНІДО в області «зеленої» промисловості по устойчивому промисленному розвитку. ЮНІДО. Вена, октябрь 2011 г. URL: <http://recps.kpi.ua/document/materials/14.pdf>.
24. Ворфоломеев А.В. Основы ресурсоефективности підприємств. Київ, 2018. 52 с. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/22903>.
25. Towards a circular economy: COM(2014) 398 final. Brussels: EUROPEAN COMMISSION, 2014. 14 p.
26. Accenture. Circular Advantage: Innovative Business Models and Technologies to Create Value in a World without Limits to Growth / Accenture. 2014. URL: https://www.accenture.com/t20150523t053139_w_us-en/_acnmedia/accenture/conversion-assets/dotcom/documents/global/pdf/strategy_6/accenture-circular-

advantage-innovative-business-models-technologies-value-growth.pdf.

27. Leaders Summit on Climate Summary of Proceedings. The White House. April 23, 2021. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/23/leaders-summit-on-climate-summary-of-proceedings>.
28. Global Compact Network Ukraine. Саміт сталого розвитку. 22 квітня 2021. URL: <https://globalcompact.org.ua/announcement/donja-zemli-vidbudetsja-samit-stalogo-rozvitku>.

References

1. Bell, D. (2004). The coming post-industrial society. Experience of social forecasting, (2nd ed.). Moscow: Academia [in Russian].
2. Haeckel, E.G. (1907). World mysteries. Public etudes on monistic philosophy. With an afterword The Creed of Pure Reason. Moscow [in Russian].
3. Hryniv, L.S. (2001). Ecologically balanced economy: problems of theory: monograph. LNU named after I. Franko. Lviv [in Ukrainian].
4. Daily, G. (2002). Out of growth. Economic theory of sustainable development. Kyiv: Intelsphere [in Ukrainian].
5. Danilov-Danylyan, V.I., Losev, K.S. (2000). Environmental Challenge and Sustainable Development: A Study Guide. Moscow: Progress-Tradition [in Russian].
6. Zlupko, S. (2004). Ecohomology - a new scientific direction of modernity (causes and conditions of formation). *Rehionalna ekonomika - Regional economy*, 3, 33-41 [in Ukrainian].
7. Meadows, D.H., Meadows, D.L., Rendens, J., Behrens, V.V. (1991). Growth limits. Report on the project of the Club of Rome Problems of Humanity. Moscow [in Russian].
8. Vernadsky, V.I. (1989). Biosphere and noosphere. Moscow: Science [in Russian].
9. Economic Encyclopedia: in three volumes. (2000). Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
10. Kreymer, M.A. (2013). Ernst Haeckel and ecology. *Vestnik SGUGiT - Bulletin of SGUGiT*, 4 (24), 126-142 [in Russian].
11. Bachinsky, G.A. (1991). Sociology: theoretical and applied aspects. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Kindzerskyi, Yu.V. (Ed.), Yakubovskyi, M.M., Halytsia, I.O. etc. (2009). Potential of national industry: goals and mechanisms of effective development: a collective monograph / National Academy of

- Sciences of Ukraine. State Institution Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
13. The state of the sphere of household waste management in Ukraine in 2020. (25.04.2020). Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine. Retrieved from <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/zhkh/teretory/stan-sfery-povodzhennya-z-pobutovymy-vidhodamy-v-ukrayini-za-2020-rik> [in Ukrainian].
14. Vernadsky, V.I. (1944). A few words about the noosphere. *Uspekhi sovremennoy biologii - Advances in modern biology*, 18, 2, 113-120 [in Russian].
15. Selected works of Academician V.I. Vernadsky. (2011). Vol. 1: Volodymyr Ivanovych Vernadsky and Ukraine. Book 2: Selected works / NAS of Ukraine, Commission. of Science. heritage of acad. V.I. Vernadsky, Nat. b-ka of Ukraine named after V.I. Vernadsky, Institute of History of Ukraine; ed.: O.C. Onishchenko, V.M. Danylenko, Л.А. Dubrovina and others; editor: A.G. Zago-rodniy and others. Kyiv [in Ukrainian].
16. Soziale und demografische Daten weltweit. (November 2020). DSW-Datenreport. Retrieved from https://www.dsw.org/wp-content/uploads/2020/10/DSW-Datenreport_2020_web-150.pdf.
17. Groundswell: Preparing for Internal Climate Migration. (2018). REPORT. The World Bank Group. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29461>.
18. Climate risk and response: Physical hazards and socioeconomic impacts. McKinsey Global Institute. (January 16, 2020). REPORT. Retrieved from <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability/our-insights/climate-risk-and-response-physical-hazards-and-socioeconomic-impacts>.
19. World Economic Forum. (2021). The Global Risks. Report. 16th Edition. Insight Report. In partnership with Marsh McLennan, SK Group and Zurich Insurance Group. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2021.pdf.
20. State Statistics Service of Ukraine. (2021). Statistics for the relevant years. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
21. Economic Encyclopedia: in 3 volumes. (2000) / Mocherny S.V. (ed.). Vol. 1. Kyiv: Academy [in Ukrainian].
22. Declaration and Program of Action of the Millennium Forum We, the Peoples: Strengthening the United Nations in the Twenty-First Century. (May 26, 2000). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_972#Text [in Ukrainian].

23. UNIDO Green Industry Initiative for Sustainable Industrial Development. (October 2011). UNIDO. Vienna. Retrieved from <http://recpc.kpi.ua/document/materials/14.pdf> [in Ukrainian].
24. Vorfolomeiev, A.V. (2018). Fundamentals of resource efficiency of enterprises. Kyiv. Retrieved from <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/22903> [in Ukrainian].
25. Towards a circular economy: COM(2014) 398 final. (2014). Brussels: EUROPEAN COMMISSION.
26. Accenture. (2014). Circular Advantage: Innovative Business Models and Technologies to Create Value in a World without Limits to Growth. Retrieved from https://www.accenture.com/t20150523t053139_w_/us-en/acnmedia/accenture/conversion-assets/dotcom/documents/global/pdf/strategy_6/accenture-circular-advantage-innovative-business-models-technologies-value-growth.pdf.
27. Leaders Summit on Climate Summary of Proceedings. (April 23, 2021). The White House. Retrieved from <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/23/leaders-summit-on-climate-summary-of-proceedings>.
28. Global Compact Network Ukraine. (April 22, 2021). Sustainable Development Summit. Retrieved from <https://globalcompact.org.ua/announcement/do-dnja-zemli-vidbudetsja-samit-stalogo-rozvitku>.

Стаття надійшла до редакції 26 травня 2021 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.312>

УДК 330.8:342

JEL: D3, N01, P00

Дідківська Л.В., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8384-9293>
e-mail: lesya_home@ukr.net

Бєляєва В.М., провідний інженер відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
e-mail: vn-beliaeva@ukr.net

ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА ЗЛАМІ ЕПОХ (до 90-річчя від дня народження Тимофія Івановича Дерев'янкіна)

У статті висвітлено вклад відомого українського вченого Т.І. Дерев'янкіна у розвиток історико-економічної науки. Охарактеризовано основні напрями його дослідницької діяльності та наукові здобутки. Представлено факти трудової та наукової біографії вченого. Подано перелік особистих наукових та навчально-методичних праць вченого у 1954–2010 рр.; наукових видань, які він упорядкував як редактор; перевидань праць видатних українських вчених-економістів 1982–2009 рр., підготовлених Т.І. Дерев'янкіним; авторефератів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук, виконаних під науковим керівництвом Т.І. Дерев'янкіна у 1970–2004 рр.

Ключові слова: Т.І. Дерев'янкін, історія народного господарства, економічна думка України, суспільні трансформації, зміна економічної системи.

Didkivska L., Bieliaeva V.

INVESTIGATION OF SOCIAL TRANSFORMATIONS ON THE VERGE OF ERAS

(to the 90th anniversary of Tymofiy Ivanovych Dereviankin)

© Дідківська Л.В., Бєляєва В.М., 2021

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2021. Вип. 54

The article highlights the contribution of the famous Ukrainian scientist T.I. Dereviankin in the development of historical and economic science. The main directions of his research activities and scientific achievements are characterized. The facts of the scientist's work and scientific biography are presented. The authors provide a list of T.I. Dereviankin's personal scientific and methodological works of 1954–2010; scientific publications that he edited; reproduction of works of prominent Ukrainian economists in 1982–2009, prepared by him; and summaries of dissertations for obtaining the scientific degree of the Candidate of Economic Sciences under his scientific advisorship in 1970–2004.

Keywords: *T.I. Dereviankin, history of the national economy, Ukrainian economic thought, public transformations, changing the economic system.*

Безмежна відданість науці, безперервні творчі пошуки, ініціативність, добросовісність та відповідальність у поєднанні з працелюбством – це неповний перелік рис відомого вченого, організатора історико-економічних досліджень, наукового редактора та науково-педагогічного керівника Тимофія Івановича Дерев'янкін (11 лютого 1931 р. – 12 липня 2011 р.).

Т.І. Дерев'янкін закінчив історичний факультет Харківського державного університету (1955), і все його наукове життя впродовж 56 років пройшло в одній науковій установі – Інституті економіки Академії наук УРСР, а згодом в наукових установах, що стали правонаступниками цього закладу, зокрема в ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Він упевнено долав шлях від аспіранта (1955–1958) до молодшого (1958–1962) та старшого наукового співробітника (1962–1966), а згодом очолив відділ історії народного господарства та економічної думки (1967–2003). Плідною була наукова творчість вченого навіть в останні роки його життя. Як провідний науковий співробітник відділу економічної історії він брав активну участь у підготовці монографічних видань за результатами планової науково-дослідної теми, був наставником для аспірантів відділу та молодих учених, популяризував здобутки українських вчених-

економістів минулого. На жаль, не всі його творчі плани були остаточно реалізовані. Так, незавершеною залишилася підготовка перевидання однієї з найвідоміших історико-економічних праць М.І. Туган-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем». Водночас творчий доробок вченого налічує 199 наукових праць.

Ще в студентські роки як молодий дослідник Т.І. Дерев'янкін зацікавився еволюцією вітчизняної мануфактурної промисловості, зокрема на студентських наукових конференціях 1954 р. і 1955 р. доповідав про історію розвитку Глушківської суконної мануфактури у XVIII ст. Результатом його подальших наукових досліджень стала авторська монографія «Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво» [1], що видрукувана на основі дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук (1960). Ця робота отримала схвальні рецензії в зарубіжних виданнях, зокрема, – польському «Kwartalnik historii kultury materialnej» (№ 1, 1963) та румунському «Studii. Revistă de istorie» (№ 6, 1961) журналах. Наукова цінність цієї монографії у тому, що Т.І. Дерев'янкін досліджував розвиток мануфактурного виробництва та промисловий переворот у контексті ринкової трансформації господарського середовища, в єдності організаційно-технічної, виробничо-економічної та соціальної складових. Важливо, що вчений аналізував розвиток підприємств легкої промисловості з урахуванням їхнього впливу на соціально-економічне життя українців. Такий аспект наукових досліджень був піонерним і не втратив актуальності й сьогодні в умовах пошуку ефективної економічної моделі, здатної забезпечити соціальну стабільність та добробут громадян.

Ключові наукові здобутки вченого щодо характеристики особливостей формування промислового сектору у вітчизняній економіці були викладені й у монографії «Промисловий переворот на Україні: питання теорії та історії» (1975), що була включена до переліку фундаментальних праць на сторінках «Большой Советской Энциклопедии» (3-е вид., т. 26, с. 571) та «Історії Академії наук УРСР» (1982, с. 512). Ці роботи Т.І. Дерев'янкін суттєво розширили джерельну базу для подальших історико-економічних досліджень. Однак найбільш цінним є те, що вчений привернув увагу наукової спільноти до промислового перевороту на українських землях як соціально-економічного явища. Адже

розгортання товарного виробництва та ринкових відносин поглибили соціальну нерівність та мали неабиякий вплив на економічне становище фабрично-заводських робітників. І навіть актуальна й сьогодні роль монополістичних об'єднань в процесі розбудови ринкової економіки вже тоді була у фокусі наукових досліджень вченого.

Зацікавившись історією розвитку вітчизняної промисловості, Т.І. Дерев'янкін значну увагу присвятив дослідженню процесів соціалістичної індустріалізації. Очевидно, що ці його праці були виконані на методологічних засадах марксистсько-ленінського історичного матеріалізму, в рамках офіційної доктрини будівництва матеріально-технічної бази комунізму, однак вони забезпечили тяглість історико-економічних досліджень, стали джерелом фактологічних даних для подальшого вивчення вітчизняної економічної історії. Важливим напрямом досліджень вченого був аналіз економічних аспектів Другої світової війни [2, с. 287].

Зі здобуттям Україною державної незалежності та початком системних демократичних перетворень, Т.І. Дерев'янкін у своїх численних публікаціях на основі історичних фактів і статистичних даних критично оцінював ефективність адміністративно-командної економічної системи, розкривав особливості становлення, деформації та відродження ринкового господарства у вітчизняній економіці. В процесі суспільних трансформацій і пошуку майбутнього економічного курсу України в 90-ті роки ХХ ст. особливо цінними були його праці, в яких він переосмислював історичний досвід зародження ринкових відносин на українських теренах, практику делегітимізації ринку в часи воєнного комунізму, впровадження ринкових механізмів в умовах нової економічної політики, розкривав роль державних і громадських інститутів у ринковій економіці, наголошував на необхідності створення конкурентного ринкового середовища, попереджав про інституційні загрози панування монополій в умовах ринку, акцентував увагу на соціальних проблемах тощо [3, с. 491–586].

Гідно наслідуючи традиції історико-економічної школи, сформованої в свій час членом-кореспондентом АН СРСР, академіком АН УРСР П.І. Лященком, Т.І. Дерев'янкін багато зусиль доклав для систематизації та узагальнення вітчизняної економічної історії. Свідченням цього є його безпосередня участь у підготовці таких фундаментальних комплексних наукових праць, як «Розвиток народного господарства Української РСР (1917–1967)»

(1967), «Індустріально-колгоспна Україна» (1972), «Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР» (1978), «Развитие аграрной экономики УССР» (1987) тощо. Однак найбільшим досягненням вченого була робота над унікальною колективною монографією «Історія народного господарства Української РСР» (1983–1987 рр.), що вийшла у 3 томах та 4 книгах. Адже Т.І. Дерев'янкін був не лише її співавтором, а й заступником головного редактора всього видання та відповідальним редактором кожної окремої книги, а також науковим керівником великого творчого колективу. Ця оригінальна наукова праця хоч і написана в рамках партійної доктрини радянської історіографії, відповідно до вимог того часу, однак є системним, методологічно цілісним узагальненням історії вітчизняної економіки. Варто відмітити насиченість роботи статистичними даними щодо розвитку продуктивних сил України, що до того переважно досліджувалися лише як складова народного господарства СРСР. Все це мало неабияке значення для поглиблення досліджень економіки України. Позитивні відгуки на монографію друкувалися не тільки у вітчизняній, а й у зарубіжній науковій літературі (рецензія в журналі «Slavic Review», 1986. Vol. 45. No. 1. США). Керівництвом Інституту економіки АН УРСР колектив відділу історії народного господарства та економічної думки був нагороджений Почесною Грамотою «За високі досягнення у праці і успішне завершення підготовки фундаментальної 3-томної монографії «Історія народного господарства Української РСР»». За цю наукову працю Головний комітет Виставки досягнень народного господарства СРСР затвердив Т.І. Дерев'янка учасником ВДНГ СРСР 1986 року (Постанова № 669-н від 4.10.1986 р.; Свідоцтво № 13414).

Т.І. Дерев'янкін був активним читачем та рецензентом наукових праць українських дослідників, автором статей у багатотомних енциклопедичних і довідкових виданнях, зокрема Української Радянської енциклопедії, Економічного словника та інших. Упродовж майже двадцяти років він працював у складі високоавторитетних редколегій видань всеукраїнського значення. Передусім це – «*Енциклопедія народного господарства Української РСР*» (у 4 томах, 1969–1972). За проведену роботу на громадських засадах по підготовці і виданню цієї енциклопедії Т.І. Дерев'янкіну як членові редколегії було оголошено подяки Президії Академії наук УРСР (за підписом Президента АН УРСР академіка Б.Є. Патона) та Головної редакції УРЕ АН УРСР (за

підписом академіка АН УРСР М.П. Бажана). Крім того, Головний редактор Української Радянської Енциклопедії, академік АН УРСР М.П. Бажан у спеціально надісланому на ім'я вченого листі повідомляв: «Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР складає Вам глибоку подяку за плідну участь у підготовці та здійсненні видання «Енциклопедія народного господарства УРСР» ... Високо цінуючи Ваш творчий внесок у це видання, ще раз дякуємо Вам і бажаємо доброго здоров'я, нових успіхів і звершень у праці». Не можна оминати увагою і вклад вченого у комплексне фундаментальне видання «Історії міст і сіл Української РСР» (у 26 томах українською мовою та 15 томів російською мовою, 1967–1983), яке було відзначено Державною премією СРСР в галузі науки, а член Головної редколегії, завідувачий відділу історії народного господарства та економічної думки ІЕ АН УРСР Т.І. Дерев'янкін нагороджений Почесною Грамотою Президії Академії наук Української РСР та Республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ (1976). Окрім цього, вчений натхненно популяризував вітчизняну економічну науку, а іноді відкривав українцям нові імена українських вчених та їхні маловідомі економічні праці. За редакцією Т.І. Дерев'янкіна вийшло 7 книг із серії «Класика вітчизняної економічної думки», до яких увійшли праці видатних українських вчених І. Франка, М. Туган-Барановського та інших.

Починаючи з середини 1960-х років, Т.І. Дерев'янкін брав активну участь у роботі авторитетних наукових інституцій, зокрема був членом Вченої ради Інституту економіки АН УРСР (АН України, НАН України), Об'єднаного інституту економіки НАН України (з 1967), членом Наукової ради з проблеми «Основні закономірності історичного розвитку СРСР і УРСР дожовтневого періоду» (постанова Президії АН УРСР № 182 від 16.06.1967 р.), членом Координаційної ради з проблем економічної науки АН УРСР (постанова Президії АН УРСР № 128 від 21.04.1969 р.), вченим секретарем, головою Наукової ради з проблеми «Історія народного господарства та економічної думки», 1965–1970 рр. (розпорядження Президії АН УРСР № 863 від 31.07.1965 р.; постанова Президії АН УРСР № 202 від 18.06.1970 р.), членом Наукової ради Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР (наказ по Головархіву УРСР № 11 від 16.03.1978 р.). Упродовж десяти років Т.І. Дерев'янкін був ученим секретарем Вченої ради Інституту економіки АН УРСР по захисту докторських дисер-

тацій (1966–1975); близько двадцяти років – членом Спеціалізованої ради по присудженню вченого ступеня кандидата наук в Інституті економіки АН УРСР (1976–1994). Вчений тісно співпрацював із Товариством «Знання» УРСР, зокрема: виступав з публічними лекціями на підприємствах і в організаціях України, Росії, Киргизії, Таджикистану. На запрошення Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами у складі делегації працівників культури та науки брав участь у проведенні «Тижня України» у м. Флоренція (12–16 березня 1968 р., Італія).

Особистим досягненням і гордістю Т.І. Дерев'янкіна упродовж 39 років було щорічне видання за його редакцією збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» (з № 4 по № 42, 1970–2009 рр.), заснованого Постановою Президії АН УРСР «Про наукові і науково-технічні збірники» № 51 від 12.03.1964 р. Зусиллями незмінного з 1970 р. відповідального редактора Т.І. Дерев'янкіна видання неодноразово включалося в нові (уточнені) переліки збірників, які затверджувалися Держкомвидавом УРСР (протокол 16, п. 5 від 17.03.1975 р.; наказ № 270 від 24.10.1978 р.), а згодом його видання продовжено розпорядженням Президії АН УРСР «Про новий перелік республіканських міжвідомчих тематичних наукових збірників» № 251 від 10.02.1983 р. Постановою ВАК України № 1а/5 від 22.05.1997 р. збірник включено у «Перелік № 1 наукових видань, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт» (Бюлетень ВАК України. 1997. № 2. С. 81). Перший випуск збірника побачив світ ще у 1965 р. і став єдиним періодичним науковим виданням з історико-економічних проблем, яке існувало в СРСР і продовжує виходити після проголошення незалежності України. На сторінках збірника на основі ґрунтовного аналізу фактичного матеріалу знайшли висвітлення питання історії господарства України з найдавніших часів, проблеми економічного розвитку в роки радянської влади, малодосліджені сторінки становлення вітчизняної економічної думки тощо. Тут були видрукувані змістовні статті авторитетних вчених (В.С. Жученко, П.П. Толочко, Е.Л. Лортікян, С.М. Злупко, М.О. Уперенко, Л.Я. Корнійчук, Л.П. Горкіна, С.В. Кульчицький та ін.) та молодих дослідників, які доклалися до розвитку історико-економічної науки. Збірник широко відомий серед фахівців як в Україні, так і за її межами. І це не дивно, оскільки Т.І. Дерев'янкін активно залучав до роботи прогресивних вчених, ретельно відбирав статті, самотужки пере-

віряв кожну цитату, фактичні дані, щоб не допустити помилок та хибних тверджень. Його особиста відповідальність та феноменальна пам'ять прислужилися для здобуття авторитету щорічника «Історія народного господарства та економічної думки України» у наукових колах. До його особистих заслуг належить і поява у цьому періодичному виданні рубрики «Наші публікації» (1990 р.), що започаткувала традицію перевидання праць зі спадщини української економічної думки та історичних документів. Зокрема, вперше в Україні опубліковано окремі праці В.І. Вернадського, К.Г. Воблого, П.І. Ляценка, М.В. Птухи, Є.Є. Слуцького, М.І. Туган-Барановського та інших відомих вчених.

Т.І. Дерев'янкін поєднував науково-організаційну, дослідницьку, редакційну роботу з науково-педагогічною діяльністю. Він був і керівником переддипломної практики студентів економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1994, 1995), і науковим керівником (консультантом) стажування викладачів вищих навчальних закладів, зокрема Київського університету імені Тараса Шевченка (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Київського національного економічного університету (нині Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана), Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького (нині Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова) та інших (1990–2001), і членом екзаменаційних комісій на вступних іспитах до аспірантури та на кандидатських іспитах в Інституті економіки АН УРСР (1966–1991), Інституті економіки АН України (1991–1994), Інституті економіки НАН України (1994–2004) та Об'єднаному інституті економіки НАН України (2004–2005).

Під науковим керівництвом Т.І. Дерев'янкін підготовлено і успішно захищено 30 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук (1970–2004) зі спеціальностей: історія народного господарства; історія економічних вчень; економічна історія та історія економічної думки. Проблематика дисертацій охоплювала переважно питання розвитку окремих галузей народного господарства (добувної промисловості, металургійного комплексу, підгалузей машинобудування, енергетики, транспортної інфраструктури тощо). Учні Т.І. Дерев'янкін плідно працюють в науці та освіті, поповнили склад наукових кадрів вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ країни.

Вагомі досягнення Т.І. Дерев'янкін в науковій, науково-організаційній, редакторській і науково-педагогічній діяльності відзначені Почесними Грамотами Президії АН УРСР і Інституту економіки АН УРСР, письмовими подяками Президії АН УРСР і Головної редакції УРЕ АН УРСР. Вчений нагороджений Орденом Дружби народів (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22.07.1982 р.). У числі відомих вчених-економістів ім'я Т.І. Дерев'янкін увійшло в «Історію Академії наук УРСР», до численних енциклопедичних видань (БСЭ, 3-є вид., т. 24, кн. 2, с. 382; БСЭ, т. 26, с. 571; УРЕ, 2-є вид., т. 11, кн. 2, с. 250; ЕНГУ, т. 1, с. 557; Экон. Энци.: Политэкономия, т. 4, с. 224).

Як вчений і організатор наукових досліджень Т.І. Дерев'янкін працював і в час, коли історико-економічні дослідження слугували важливим підґрунтям комуністично-партійної ідеологічної роботи, і в складних умовах трансформації соціально-економічної системи та розбудови державних інститутів незалежної України. Проте його власні переконання, любов до науки, висока культура роботи з історичними джерелами, працелюбство, вимогливість до себе і до колег, непересічні організаторські здібності, феноменальна пам'ять і майстерне володіння словом забезпечили Т.І. Дерев'янкін високий авторитет у науковому середовищі. Його праці, як історико-економічний літопис доби, як відображення крізь призму наукового світогляду складних і довготривалих, різнонаправлених і неоднозначних перетворень економіки, соціуму і держави, залишаються цінним джерелом для вивчення історії, теорії та практики суспільних трансформацій.

БІБЛІОГРАФІЯ

**наукових та навчально-методичних праць,
редакційна діяльність, наукове керівництво
Дерев'янкін Тимофія Івановича
1954–2010 рр.**

Наукові праці, монографії

1. Из истории развития мануфактурной промышленности на Украине в первой четверти XVIII века (Глушковская суконная мануфактура) / Итоговая студенческая научная конференция [Харьков. гос. ун-та им. А.М. Горького]: тезисы докладов. Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1954. С. 17–18.

2. Восстание на Глушковской суконной мануфактуре в 1798 году / Итоговая студенческая научная конференция, посв. 150-летию Харьков. гос. ун-та им. А.М. Горького: Тезисы докладов. Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1955. С. 25–26.
3. В.І. Ленін про економічний лад дореформеної мануфактури. *Вісник АН УРСР*. 1958. № 4. С. 19–29.
4. До історії капіталістичної суконної мануфактури на Україні в дореформений період. *Вісник АН УРСР*. 1959. № 8. С. 43–48.
5. До історії промислової революції на Україні в дореформений період. *Економіка Радянської України*. 1959. № 2. С. 84–92.
6. До історії посесійної мануфактури на Україні у XVIII ст.: Глушківська суконна мануфактура / Учені записки [Харк. держ. ун-т]. Труды истор. фак-ту. Т. 7 / Редколегія: Слюсарський А.Г. (відп. ред.) та ін. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1959. С. 87–105.
7. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво / Відп. ред. Вірник Д.Ф. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 128 с.
8. Винахідник О.І. Варфоломєєв та його машина. *Нариси з історії техніки*. Вип. 7 / Редколегія: Хренов К.К. (відп. ред.) та ін. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 113–115.
9. Домашня промисловість. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 4. Київ: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1961. С. 288.
10. Інтенсивність праці. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 5. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1961. С. 476.
11. Про долю посесійної мануфактури в період промислового перевороту на Україні. (Ряшківська суконна мануфактура). *Український історичний журнал*. 1962. № 6. С. 106–108.
12. Первісне нагромадження капіталу. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 11. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1963. С. 38.
13. Помістя. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 11. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1963. С. 382.
14. Посесійні підприємства. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 11. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1963. С. 414.
15. Промисловий переворот. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 11. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1963. С. 539–540.
16. Ремесло. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 12. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1963. С. 203–204.
17. Синдикат цукрозаводчиків. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 13. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1963. С. 129–130.
18. Славне минуле і сучасне заводу імені Петровського (Рец. на кн.: Кнышев И.Н., Жигулин В.И., Гаврилов А.М. Лицом к огню: Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода им. Г.И. Петровского. Днепропетр. кн. изд-во, 1962. 431 с.). *Економіка Радянської України*. 1963. № 3. С. 120–121.
19. Питання соціалістичної економіки та історії народного господарства (на матеріалах УРСР) / Редколегія: Дараган М.В. (відп. ред.), Дерев'янкін Т.І., Оганян Г.А. та ін. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 280 с. (АН УРСР. Ін-т економіки).
20. Фабрика. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 15. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1964. С. 185–186.
21. Цехи. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 16. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1964. С. 28–29.
22. Відбудова і розвиток заводу «Азовсталь» у четвертій п'ятирічці. *Народне господарство УРСР у післявоєнні роки (1946–1964): Респ. міжвід. наук. зб.* Київ: Наукова думка, 1965. С. 118–128.
23. Вирнык Д.Ф., Бондаревский А.В., Дерев'янкін Т.І., Резникова Ш.Э. Разрушение и разграбление немецко-фашистскими захватчиками национальных богатств Украинской ССР / Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.); под общ. ред. Болтина Е.А. Москва: Политиздат, 1965. С. 168–186.
24. Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. Рецензія на книгу: Слабев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль в соціально-економічному розвитку України XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Наукова думка, 1964. 138 с. *Доповіді Академії наук УРСР*. 1965. № 3. С. 398–399.
25. Питання економіки і статистики / Редколегія: Дараган М.В. (відп. ред.), Дерев'янкін Т.І., Дзикович В.Я. та ін. Київ: Наукова думка, 1965. 236 с. (АН УРСР. Ін-т економіки).
26. Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. Економічний розвиток Радянської України [До 50-річчя Радянської влади]. *Вісті з України*. 1966. № 35. С. 2; № 36. С. 2; № 38. С. 3; № 39. С. 3; 1967. № 39. С. 3, 6; № 41. С. 2–3; № 43. С. 2; № 47. С. 4; № 48. С. 2; № 49. С. 2; № 50. С. 2; 1968. № 2. С. 5.
27. Післявоєнна відбудова соціалістичної індустрії України. *Економіка Радянської України*. 1966. № 3. С. 6–12.
28. Дерев'янкін Т., Кульчицький С. Розквіт соціалістичної економіки Радянської України. *Економіка Радянської України*. 1966. № 2. С. 3–10.
29. Дерев'янкін Т., Кульчицький С. Рецензія на книгу: Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період – капіталізму. Київ: Наукова думка, 1965. 190 с. *Доповіді Академії наук УРСР*. 1966. № 4. С. 562–563.

30. Дерев'янкін Т., Кульчицький С. Індустріальний розвиток Радянської України. *Економіка Радянської України*. 1967. № 5. С. 9–17.
31. Методологічні аспекти вивчення історії промислового перевороту. *Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України)*: Респ. міжвід. наук. зб. 1967. Вип. 3. С. 122–132.
32. Післявоєнна відбудова соціалістичного сільського господарства України. *Економіка Радянської України*. 1967. № 1. С. 1–9.
33. Дерев'янкін Т., Кульчицький С. Робітничий клас – прапороносець боротьби за комунізм: За матеріалами книг з історії фабрик і заводів України. *Комуніст України*. 1967. № 9. С. 86–96.
34. Дерев'янкін Т., Кульчицький С. Школа Дніпрельстану. *Блокнот агітатора*. 1967. № 19. С. 34–36.
35. Дерев'янкін Т., Кульчицький С. Книга про Жданівський [Маріупольський] завод імені Ілліча [Рец. на кн.: Грушевський Д.Н. Имени Ильича: Из ист. завода. Донецк: Донбасс, 1966. 190 с.]. *Економіка Радянської України*. 1967. № 11. С. 89–90.
36. Волошин В., Дерев'янкін Т. Українська економічна наука. *Вісті з України*. 1968. № 4. С. 5.
37. Дерев'янкін Т., Кульчицький С. Економічний розвиток Радянської України [До 50-річчя Рад. влади]. *Вісті з України*. 1966. № 35; 36; 38; 39; 1967. № 39; 41; 43; 47; 48; 49; 50; 1968. № 2.
38. Дерев'янкін Т., Кульчицький С. Ленінський план приступу до соціалістичного будівництва. *Економіка Радянської України*. 1968. № 4. С. 11–16.
39. Дерев'янкін Т., Кульчицький С. Україна автомобільна. *Вісті з України*. 1968. № 8 (лютий).
40. Экономическое развитие Советской Украины: Выст. на конф. по программе «Settimana Ucraina» («Неделя Украины»). Италия, г. Флоренция, 12–16 марта 1968 г. Киев, 1968. 12 с. (Ассоц. «Италия–СССР»). *Рус., ит.*
41. Сучасні буржуазні фальсифікації проблеми промислового перевороту / Критика сучасних антимарксистських концепцій з питань розвитку соціалістичної економіки і економіки капіталізму: Тези доп. та вист. на респ. міжвуз. конф. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. С. 27–29.
42. Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні: монографія / Ямпольський С.М., Дерев'янкін Т.І., Герасимчук М.С., Городенський П.З., Кульчицький С.В. та ін.; редколегія: Ямпольський С.М. (відп. ред.), Багрий П.І., Дерев'янкін Т.І., Калита М.С., Кульчицький С.В., Хромов П.О. Київ: Наукова думка, 1969. 316 с.
43. В.І. Ленін про створення головних передумов для досягнення перемоги соціалізму в СРСР. *Економіка Радянської України*. 1969. № 9. С. 24–31.
44. Дерев'янкін Т., Кульчицький С. Воєнна економіка. *Енциклопедія народного господарства Української РСР*. В 4 т. Т. 1. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1969. С. 286–287.
45. Воєнний комунізм. *Енциклопедія народного господарства Української РСР*. В 4 т. Т. 1. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1969. С. 287–288.
46. Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. Економіка України в період промислового капіталізму / Рец. на кн.: Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1968. 191 с. *Економіка Радянської України*. 1969. № 2. С. 86–88.
47. Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. Рец. на кн.: Основные закономерности построения социалистической экономики / Под ред. И.А. Гладкова. Москва: Наука, 1967. С. 434. *Вопросы экономики*. 1969. № 7. С. 151–153.
48. Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. Ленінським шляхом електрифікації. *Вісті з України*. 1969. № 36 (вересень).
49. Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. В.І. Ленін і вугільний Донбас. *Вісті з України*. 1969. № 48 (листопад).
50. Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. Економічний розвиток Радянської України: 1917–1970. Монографія / Відп. ред. Герасимчук М.С. Київ: Наукова думка, 1970. 116 с.
51. Велика перемога радянської економіки. *Економіка Радянської України*. 1970. № 5. С. 1–9.
52. Торжество ленінських ідей електрифікації СРСР: До 50-річчя плану ГОЕЛПРО. *Економіка Радянської України*. 1970. № 12. С. 1–10.
53. Індустріальний розвиток СРСР і його буржуазні критики. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. 1970. Вип. 4–5. С. 3–7.
54. Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. Деякі зауваження про посейну мануфактуру на Україні. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. 1970. Вип. 4–5. С. 123–124.
55. Ленінський план побудови соціалізму. *Енциклопедія народного господарства Української РСР*. В 4 т. Т. 2. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1970. С. 464–466.
56. Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. Рец. на кн.: Чунтулов В.Т. Экономическая история СССР. Москва: Высшая школа, 1969.

- 464 с. *Вісник Академії наук Української РСР*. 1970. № 4. С. 107–111.
57. Міжнародна асоціація економічної історії. *Енциклопедія народного господарства Української РСР*. В 4 т. Т. 3. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1971. С. 25–26.
58. Промисловий переворот. *Енциклопедія народного господарства Української РСР*. Т. 3. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1971. С. 489–490.
59. До питання про характер мануфактури і промислового перевороту в Росії. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. 1971. Вип. 6. С. 39–43.
60. Ремесло. *Енциклопедія народного господарства Української РСР*. В 4 т. Т. 3. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1971. С. 580–581.
61. Дослідження з економічної історії УРСР / Рец. на кн.: Голобуцький В.О. Економічна історія УРСР: Дожовтневий період. Київ: Вища школа, 1970. 298 с. *Економіка Радянської України*. 1971. № 3. С. 89–90.
62. Індустріально-колгоспна Україна. Монографія / Багрій П.І., Лукинов І.І., Герасимчук М.С., Дерев'янкін Т.І. та ін.; редколегія: Багрій П.І. (відп. ред.), Дерев'янкін Т.І., Храмов О.О., Ямпольський С.М. та ін. Київ: Політвидав України, 1972. 264 с.
63. Економічний розквіт України в братній сім'ї радянських народів. Київ: ЦК ЛКСМУ, 1972. 34 с.
64. Допомога братніх республік у відбудові народного господарства УРСР у повоєнні роки. *По Радянській Україні: Прес-бюлетень Українського товариства дружби і культури зв'язку з зарубіжними країнами*. 1972. № 6. С. 1–6. Укр., рос., англ., фр.
65. Утворення СРСР – найважливіша передумова економічного розквіту радянських республік. *Економіка Радянської України*. 1972. № 2. С. 17–27.
66. Четвертий (перший післявоєнний) п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР. *Енциклопедія народного господарства Української РСР*. Т. 4. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1972. С. 524–526.
67. В.І. Ленін і Комуністична партія про основні напрями побудови матеріально-технічної бази соціалізму в СРСР. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. 1972. Вип. 7. С. 3–10.
68. Фабрика. *Енциклопедія народного господарства Української РСР*. В 4 т. Т. 4. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1972. С. 375–376.
69. Нове дослідження з економічної історії України / Рец. на кн.: Дружинина Е.І. Україна в 1800–1825 гг. Москва: Наука, 1970. 384 с. *Економіка Радянської України*. 1972. № 9. С. 86–87.
70. Воєнний комунізм. *Економічний словник*. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. С. 95–96.
71. Ленінський план побудови соціалізму. *Економічний словник*. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. С. 271.
72. Промисловий переворот. *Економічний словник*. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. С. 452.
73. Фабрика. *Економічний словник*. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. С. 591–592.
74. Деякі питання методології дослідження промислового перевороту. *Економіка Радянської України*. 1974. № 7. С. 21–30.
75. Радянська економіка на службі фронту [До 30-річчя визволення УРСР від німецько-фашистських загарбників]. *Економіка Радянської України*. 1974. № 10. С. 1–11.
76. Комуністична партія про основні напрями побудови матеріально-технічної бази комунізму в СРСР. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. 1974. Вип. 8. С. 3–12.
77. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. Монографія. Київ: Наукова думка, 1975. 280 с.
78. Про соціальну сторону промислового перевороту. *Економіка Радянської України*. 1975. № 7. С. 19–29.
79. Радянська історіографія промислового перевороту в Росії і на Україні. (Критичний аналіз літератури 20-х – першої половини 60-х років). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. 1975. Вип. 9. С. 75–84.
80. Народне господарство СРСР у період Великої Вітчизняної війни. *Економіка Радянської України*. 1975. № 5. С. 2–12.
81. Торжество ленінських ідей індустріалізації СРСР. *Економіка Радянської України*. 1975. № 12. С. 30–39.
82. Великий советский народ. Монография / Белодед И.К., Бесчастный Л.К., Дерев'янкін Т.І. Мельникова И.Н., Шевелев А.Г., Шевченко Ф.П., Лихолат А.В., Гудзенко П.П. и др. Київ: Наукова думка, 1976. 504 с.
83. Економіка Радянської України в єдиному народногосподарському комплексі СРСР. *Економіка Радянської України*. 1976. № 5. С. 24–33.
84. Єдиний народногосподарський комплекс СРСР на сучасному етапі. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. 1976. Вип. 10. С. 3–12.

85. Дерев'янкін Т.І., Пирожков С.І. Видатний вчений-економіст (До 100-річчя з дня народження К.Г. Воблого). *Економіка Радянської України*. 1976. № 6. С. 86–88.
86. Рубежі економічного зростання Української РСР. *Вісник Академії наук Української РСР*. 1977. № 10. С. 31–42.
87. Економічні і соціальні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції. *Економіка Радянської України*. 1977. № 1. С. 22–32.
88. Ökonomische und soziale Voraussetzungen der Oktoberrevolution. Sozialismus: Theorie und Praxis (Monatliches Digest der theoretischen und politischen Presse). 1977. № 9. S. 72–78.
89. 100-річчя академіка С.Г. Струмиліна. *Економіка Радянської України*. 1977. № 4. С. 96.
90. Діалектика переростання соціалізму в комунізм / А.К. Бичко, І.П. Головаха, Т.І. Дерев'янкін та ін. Київ: Політвидав України, 1977. 192 с.
91. Виникнення і розвиток мануфактурної суконної промисловості в Росії (перша половина XVIII ст.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. 1977. Вип. 11. С. 60–66.
92. Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР: монографія / Герасимчук М.С., Городній В.В., Дерев'янкін Т.І., Орловський Б.М., Толстов Р.Д., Горбоватий М.Д. Київ: Наукова думка, 1978. 228 с. (АН УРСР. Ін-т економіки).
93. Ленінським шляхом економічного і соціального прогресу. *Економіка Радянської України*. 1978. № 7. С. 3–15.
94. Розвиток мануфактурної суконної промисловості в Росії (друга половина XVIII – початок XIX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. 1978. Вип. 12. С. 60–66.
95. Дерев'янкін Т.І., Фтомов Г.С. Історико-економічні дослідження проблем сільського господарства. [Рец. на кн.: Радченко А.Я. Економічні питання сільськогосподарського виробництва (Історико-економічні дослідження). Київ: Наукова думка, 1977. 276 с.]. *Економіка Радянської України*. 1978. № 3. С. 90–91.
96. Возз'єднання України з Росією та його історичне значення. *Економіка Радянської України*. 1979. № 1. С. 25–36.
97. Могутня хода радянських п'ятирічок. *Економіка Радянської України*. 1979. № 6. С. 34–42.
98. Дерев'янкін Т.І., Орловський Б.М. Шляхом відродження і творення. *Економіка Радянської України*. 1979. № 10. С. 40–46.
99. Загальний нарис соціально-економічного розвитку Росії у XVIII ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. 1979. Вип. 13. С. 64–71.
100. Воєнний комунізм. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 2. Вид. 2-е. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1978. С. 335; *Украинская Советская Энциклопедия*. Т. 2. Киев: Глав. ред. УСЭ, 1979. С. 289–290.
101. Торжество ленінських ідей соціалістичної індустріалізації: монографія. Київ: Політвидав України, 1980. 152 с.
102. Радянська економіка на шляхах до Великої Перемоги. *Економіка Радянської України*. 1980. № 5. С. 3–12.
103. Розвиток електрифікації СРСР. *Економіка Радянської України*. 1980. № 12. С. 29–37.
104. З історії здійснення ленінського плану соціалістичної індустріалізації СРСР. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. 1980. Вип. 14. С. 3–8.
105. Десятий п'ятирічний план. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 3. Вид. 2-е. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1979. С. 318; *Украинская Советская Энциклопедия*. Т. 3. Киев: Глав. ред. УСЭ, 1980. С. 320–321.
106. Нові історичні рубежі на шляхах створення матеріально-технічної бази комунізму в СРСР. *Економіка Радянської України*. 1981. № 5. С. 3–11.
107. Что дала Украине социалистическая индустриализация? *По Советской Украине: Пресс.-бюллетень Украинского Общества дружбы и культуры связи с зарубежными странами*. 1981. № 7. С. 15–17. Рус., англ., фр., исп.
108. Дерев'янкін Т., Кущик А. Створення металургійного машинобудування в УРСР і реконструкція чорної металургії країни. *Економіка Радянської України*. 1981. № 12. С. 27–32.
109. Кустарна промисловість. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 6. Вид. 2-е. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1984. С. 33; *Украинская Советская Энциклопедия*. Т. 5. Киев: Глав. ред. УСЭ, 1981. С. 510.
110. Дерев'янкін Т.І., Горбоватий М.Д. Дослідження з історії сільського господарства УРСР в період розвинутого соціалізму. (Рец. на кн.: Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства УССР. 1959–1980. Київ: Наукова думка, 1980. 287 с.). *Економіка Радянської України*. 1981. № 8. С. 86–87.
111. Дружба и братство русского и украинского народов. В 2 т. Т. 1 / Гуржий А.И., Дерев'янкін Т.И., Котляр Н.Ф., Лещенко Н.Н., Сергиенко Г.Я., Смолий В.А., Стеблій Ф.И., Шевченко Ф.П. и др.

- Київ: Наукова думка, 1982. 480 с. (АН СССР. Ин-т истории СССР; АН УССР. Ин-т истории).
112. Экономические связи Украинской ССР и Молдавской ССР на этапе развитого социализма: монография / Голенко Т.Н., Герасимчук Н.С., Гринку И.М., Изман А.С., Деревянкин Т.И., Толстов Р.Д. и др. Кишинев: Штиинца, 1982. 180 с. (АН Молд. ССР. Ин-т экономики).
 113. В єдиній сім'ї радянських республік. *Економіка Радянської України*. 1982. № 10. С. 12–19.
 114. Київ за п'ятнадцять століть. *Економіка Радянської України*. 1982. № 5. С. 19–26.
 115. Дерев'янкін Т.І., Перковський А.Л. З історії економічної думки на Україні XIII–XVII ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. наук. праць. 1982. Вип. 16. С. 97–105.
 116. Монополістичні об'єднання дореволюційної Росії. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 7. Вид. 2-е. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1982. С. 110; *Украинская Советская Энциклопедия*. Т. 7. Киев: Глав. ред. УСЭ, 1982. С. 31.
 117. Дерев'янкін Т.І., Сливак А.Є. Дослідження процесу становлення системи соціалістичного планування. (Рец. на кн.: Лортикян Э.Л. Становление системы планирования народного хозяйства в УССР (1917–1932 гг.). Київ: Вища школа, 1980. 240 с.). *Економіка Радянської України*. 1982. № 2. С. 88–89.
 118. Шляхом великих історичних звершень. *Економіка Радянської України*. 1983. № 7. С. 10–20.
 119. Промисловий переворот. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 9. Вид. 2-е. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1983. С. 135; *Украинская Советская Энциклопедия*. Т. 9. Киев: Глав. ред. УСЭ, 1983. С. 28.
 120. П'ятирічні плани. *Українська Радянська Енциклопедія*. Т. 9. Вид. 2-е. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1983. С. 210–213; *Украинская Советская Энциклопедия*. Т. 9. Киев: Глав. ред. УСЭ, 1983. С. 108–111.
 121. Голиков В.И., Деревянкин Т.И., Перковский А.Л. Фундаментальный труд. (Рец. на кн.: История народного хозяйства Молдавской ССР: с древнейших времен до наших дней. Кишинев: Штиинца, 1974–1978). *Социалистическая Молдавия*, 1983, 23 авг. Яз. молд.
 122. Деревянкин Т.И., Горкина Л.П., Жученко В.С. и др. Становление и развитие советской экономической науки на Украине

- (1917–1937 гг.) / Отв. ред. Деревянкин Т.И. Київ: Наукова думка, 1983. 288 с. (АН УССР. Ин-т экономики).
123. Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. Ленінський план приступу до соціалістичного будівництва / *Історія народного господарства Української РСР*: у 3 т., 4 кн. / Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.); голов. ред. І. Лукинов. Київ: Наукова думка, 1984. С. 13–20.
 124. Нездоланна сила братерського єднання. *Економіка Радянської України*. 1984. № 10. С. 3–14.
 125. Єдиний народногосподарський комплекс – матеріальна основа братерської дружби народів СРСР. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. наук. праць. 1984. Вип. 18. С. 3–10.
 126. Дерев'янкін Т.І., Городній В.В. Системна праця з історії профспілок УРСР. (Рец. на кн.: Очерки истории профессиональных союзов УССР. Київ: Политиздат Украины, 1983. 664 с.). *Економіка Радянської України*. 1984. № 2. С. 84–85.
 127. Воєнно-економічний потенціал Великої Перемоги. *Економіка Радянської України*. 1985. № 5. С. 3–14.
 128. Перемога радянської економіки. *Під прапором ленінізму*. 1985. № 4. С. 41–46.
 129. Дерев'янкін Т.І., Симоненко М.К. Критика економічних концепцій російського народництва у працях Г.В. Плеханова. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. наук. праць. 1985. Вип. 19. С. 80–88.
 130. Соціалістична індустріалізація – ключова ланка будівництва соціалізму в СРСР. *Економіка Радянської України*. 1986. № 2. С. 35–42.
 131. Міжнародний робітничий рух: зародження і перші етапи розвитку. *Економіка Радянської України*. 1986. № 5. С. 44–51.
 132. Дерев'янкін Т.І., Симоненко М.К. Критика Г.В. Плехановим бернштейнівської ревізії учення Карла Маркса. *Економіка Радянської України*. 1986. № 11. С. 42–50.
 133. Економічні погляди І.Я. Франка: Виступ на Міжнародному симпозиумі «Іван Франко і світова культура» (Львів, вересень 1986 р.). Київ: ІЕ АН УРСР, 1986. 5 с.
 134. Развитие аграрной экономики УССР: монография / Лукинов И.И., Деревянкин Т.И., Сторожук А.А., Крисальный А.В., Онищенко А.М. и др. Киев: Урожай, 1987. 416 с.
 135. Великий Жовтень і прискорення темпів економічного зростання СРСР. *Економіка Радянської України*. 1987. № 3. С. 26–36.

136. Економіка Радянської України за 70 років. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. наук. праць. 1987. Вип. 21. С. 3–8.
137. Історичний поступ: Економіка Радянської України за 70 років. *Під прапором ленінізму*. 1987. № 23. С. 27–36.
138. Міжнародний робітничий рух: зростання на рубежі XIX–XX ст. *Економіка Радянської України*. 1987. № 5. С. 37–43.
139. Бесчастный Л.К., Дерев'янкін Т.І., Кифорак В.Ф., Онищенко А.М., Пирожков С.І. Жизненный и творческий путь И.И. Лукинова. Вступительная статья / Иван Илларионович Лукинов: Биобиблиография. Київ: Наукова думка, 1987. С. 3–16.
140. Книга про видатного господарника-більшовика. (Рец. на кн.: Погребинский М.Б. Председатель ВРК. Москва: «Московский рабочий», 1986. 301 с.). *Економіка Радянської України*. 1987. № 12. С. 80–81.
141. Міжнародний робітничий рух: переміщення центру руху в Росію. *Економіка Радянської України*. 1988. № 5. С. 40–47.
142. Колективізація. *Під прапором ленінізму*. 1989. № 13. С. 50–55; № 14. С. 38–44.
143. Міжнародний робітничий рух: напередодні корінного історичного повороту. *Економіка Радянської України*. 1989. № 5. С. 37–45.
144. Критика Г.В. Плехановим концепцій російських різновидів міжнародного ревізіонізму. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. наук. праць. 1989. Вип. 23. С. 87–93.
145. Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: посібник для вчителів / Кондуфор Ю.Ю., Курас І.Ф., Дерев'янкін Т.І., Пиріг Р.Я., Шаповал Ю.І., Кульчицький С.В. та ін. Київ: Радянська школа, 1990. 384 с.
146. Горкіна Л.П., Дерев'янкін Т.І. Економічна наука України: історія та назрілі завдання її вивчення. *Вісник Академії наук УРСР*. 1990. № 11. С. 75–82; 1991. № 1. С. 73–81.
147. Міжнародний робітничий рух: післяжовтневє піднесення і нові випробування. *Економіка Радянської України*. 1990. № 4. С. 36–44.
148. Воєнно-економічні аспекти генезису Великої Вітчизняної війни. *Економіка Радянської України*. 1990. № 5. С. 13–21.
149. Дерев'янкін Т.І., Симоненко М.К. В.І. Ленін про роль Г.В. Плеханова в розвитку марксистської суспільної думки. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. зб. наук. праць. 1990. Вип. 24. С. 72–77.

150. Дерев'янкін Т.І., Толстов Р.Д. Неп и рыночные отношения (на материалах Украины) [Брошюра]. Киев: УкрНИИНТИ Госкомэкономики СССР, 1991. 48 с.
151. Дерев'янкін Т.І., Толстов Р.Д. За часів непу. *Політика і час*. 1991. № 10. С. 79–87.
152. Горкіна Л.П., Дерев'янкін Т.І. Повернення до ідеологізації науки? (Ще раз про об'єктивність історико-економічних досліджень). *Вісник Академії наук України*. 1991. № 12. С. 82–89.
153. Міжнародний робітничий рух: погляд крізь призму світової революції. *Економіка Радянської України*. 1991. № 5. С. 40–49.
154. Дерев'янкін Т.І., Фещенко В.М. Закордонне видання творів видатного українського вченого-мислителя С.А. Подолинського. (Рец. на кн.: Сергій Подолинський. Вибрані твори. (Упорядкував Р. Сербин). Українське історичне товариство, 1990. 208 с.). *Економіка Радянської України*. 1991. № 8. С. 92–93.
155. Механизм хозяйствования: Осмысление исторического опыта Украины. Ч. 1: Становление хозяйственного механизма / Лортикян Э.Л., Дерев'янкін Т.І., Гальперин И.Н. и др.; Редколлегия: Лортикян Э.Л., Дерев'янкін Т.І., Квашин С.М. Харьков, 1991. 82 с. (Мин-во культуры СССР. Харьк. гос. ин-т культуры).
156. Механизм хозяйствования: Осмысление исторического опыта Украины. Ч. 2: Административно-командная система управления экономикой и экономические реформы / Лортикян Э.Л., Дерев'янкін Т.І., Гальперин И.Н. и др.; Редколлегия: Лортикян Э.Л., Дерев'янкін Т.І., Квашин С.М. Харьков, 1991. 112 с. (Мин-во культуры СССР. Харьк. гос. ин-т культуры).
157. Дерев'янкін Т.І., Толстов Р.Д. Неп і ринкові відносини (на матеріалах України). *Економіка України: минуле, сучасне і майбутнє: Матеріали 1-го конгресу Міжнародної української економічної асоціації*. Київ: Наукова думка, 1993. С. 257–263.
158. Велика Вітчизняна війна: важкий шлях до Перемоги. *Економіка України*. 1995. № 5. С. 26–34.
159. Дерев'янкін Т.І., Толстов Р.Д. Грошова реформа початку 20-х років та її роль у введенні сталої валюти в країні. *Економіка України*. 1995. № 12. С. 68–73.
160. Дерев'янкін Т.І., Толстов Р.Д. З історії введення стійкої валюти в країні на початку 20-х років. *Історія народного господарства та економічної думки України*: Міжвід. зб. наук. праць. 1995. Вип. 28. С. 13–20.
161. Дерев'янкін Т.І., Горкіна Л.П. Витоки концепції нової економічної політики та її сутність: теоретико-методологічні аспекти. *Істо-*

- рія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. 1995. Вип. 28. С. 3–12.
162. Дослідження досвіду взаємодії планових і ринкових регуляторів в економіці України періоду непу. (Рец. на кн.: Лортикян Э.Л. План и рынок в хозяйственной системе непу: исторический опыт Украины. Харьков: «Харьков», 1992. 216 с.). *Економіка України*. 1995. № 1. С. 94–95.
163. Велика економічна депресія 1929–1933 рр. у США і «Новий курс» президента Ф. Рузвельта. Структурні зміни та інвестиційні проблеми української економіки: Матеріали 3-го конгресу Міжнародної української економічної асоціації. Київ, 1997. С. 117–121.
164. Життєвий і творчий шлях І.І. Лукінова [Вступ. стаття]. Іван Іларіонович Лукін: Біобібліографія до 75-річчя / Безчасний Л.К., Герасимчук М.С., Дерев'янкін Т.І., Пирожков С.І., Кифорак В.Ф. Київ: Наукова думка, 1997. С. 3–30.
165. Промисловий переворот в Україні в контексті формування ринку. *Історія народного господарства та економічної думки України*: Міжвід. зб. наук. праць. 1998. Вип. 30. С. 43–57.
166. «Новий курс» у Сполучених Штатах Америки (30-ті роки XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*: Міжвід. зб. наук. праць. 1998. Вип. 30. С. 3–14.
167. Велика Вітчизняна війна: Ціна Перемоги. *Економіка України*. 2000. № 5. С. 52–58.
168. Дерев'янкін Т.І., Сайкевич О.Д. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*: Міжвід. зб. наук. праць. 2000. Вип. 31–32. С. 54–67.
169. Богиня Д.П., Дерев'янкін Т.І. Українська держава за десять років. (Рец. на кн.: Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / Н.П. Барановська, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський, М.С. Герасимчук, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, І.І. Лукін, О.М. Онищенко, В.А. Смолій, В.С. Стешенко, П.Т. Тронько та ін. Київ: Видав. дім «Альтернативи», 2001. 704 с.). *Економіка України*. 2001. № 11. С. 86–89.
170. Зиг'заги економіки крізь призму історії. *Україна і світ сьогодні*. 2001. № 2. С. 6.
171. Дерев'янкін Т.І., Толстов Р.Д., Кифорак В.Ф. Бібліографія основних наукових праць Інституту економіки Національної академії наук України (1936–2001). *Історія народного господарства та економічної думки України*: Міжвід. зб. наук. праць. 2002. Вип. 33–34. С. 229–368.
172. Економіка Росії та України в XX столітті: зиг'заги на рубежі XIX–XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*: Міжвід. зб. наук. праць. 2002. Вип. 33–34. С. 56–67.
173. Економіка Росії та України в XX столітті: рік 1917-й. *Історія народного господарства та економічної думки України*: Міжвід. зб. наук. праць. 2003. Вип. 35–36. С. 85–95.
174. Дерев'янкін Т.І., Костюшко О.В. Вітчизняна економічна думка про державу і суспільні інститути в системі ринкового господарства на рубежі XIX–XX ст. *Економіка України*. 2003. № 11. С. 74–79.
175. Дерев'янкін Т.І., Богиня Д.П. Книга про управління інвестиційними ризиками (Рец. на кн.: Попова А.Ю. Риск – менеджмент инвестиционной деятельности. Харьков, 2003. 266 с.). *Економіка України*. 2004. № 5. С. 93–94.
176. Дерев'янкін Т.І. От редактора / Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. Київ: Наукова думка, 2004. С. 24.
177. Пам'яті відомого українського професіонала журнально-видавничої справи: До 100-річчя з дня народження І.К. Шаруна. *Економіка України*. 2004. № 11. С. 86–87.
178. Велика Вітчизняна війна: велич перемоги в оцінках сучасників: До 60-річчя Великої Перемоги. *Економіка України*. 2005. № 5. С. 45–57.
179. Економіка Росії та України в XX столітті: руйнівні та відбудовчі процеси в 1918–1928 рр. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 87–95.
180. Мельник В.П., Дерев'янкін Т.І., Мостовий М.І. Стратегія лідерів бізнесу на тлі Кондратьєвських хвиль. Інноваційний ресурс господарського розвитку: монографія / За ред. В.П. Мельника. Київ, 2005. С. 66–84.
181. Дерев'янкін Т.І. Гринчуцький В.І. Пам'яті Олексія Олексійовича Нестеренка (1904–1997). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 351–352.
182. Курас І.Ф., Лукін І.І., Дерев'янкін Т.І. Предисловие / Сорокин П.А. Социология революции. Москва: Издат. дом «Территория будущего», РОССПЭН, 2005. С. 88–122.
183. Економіка Росії та України в XX столітті: руйнівні та відбудовчі процеси в 1918–1928 рр. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 87–95.
184. Дерев'янкін Т.І., Костюшко О.В. Циклічна динаміка ринкового господарства у трактуваннях вітчизняних вчених-економістів кінця XIX – початку XX ст. *Економіка України*. 2006. № 4. С. 51–58.

185. Дерев'янкін Т.І., Костюшко О.В. Конкуренция и монополия как категории рынка в отечественной экономической литературе конца XIX – начала XX вв. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 7. С. 15–26.
186. Горкіна Л.П., Дерев'янкін Т.І. Видатний економіст-аграрник та історик економіки (До 130-річчя від дня народження П.І. Лященка). *Економіка України*. 2006. № 12. С. 81–83.
187. Питирим Сорокин о демографических и социально-экономических последствиях войн и революций в России (1914–1921 гг.) / V Международные Сорокинские чтения. «Социальные трансформации в социокультурной динамике XX–XXI веков: реверсивно-циклическая парадигма»: Материалы Международной научной конференции. Киев: НАУ, 2007. С. 50–70.
188. Історичні особливості формування вітчизняного ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Економіка України*. 2007. № 11. С. 44–56.
189. Економіка Росії та України в XX столітті: докорінна реконструкція, її особливості та результати (1928–1945 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 111–121.
190. Дерев'янкін Т.І., Пирожков С.І. І.І. Лукінов – видатний учений-економіст нашого часу / Іван Іларіонович Лукінов. Вибрані праці. Кн. 1. Київ: ННЦ ІАЕ, 2007. С. 9–21.
191. Дерев'янкін Т.І., Мельник В.П. Інституціоналізація економічної історії (друга половина XX – початок XXI ст.). *Актуальні проблеми економіки*. 2007. № 8. С. 17–33.
192. Дерев'янкін Т.І., Горкіна Л.П. Пам'яті Петра Івановича Лященка (1876–1955). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 380–384.
193. Дерев'янкін Т.І., Стешенко В.С. Пам'яті Стефана Михайловича Ямпольського (1906–1998). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 388–391.
194. Інституційні аспекти трансформації ринкових відносин в Україні крізь призму міжнародного досвіду. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 22–32.
195. Деформации отечественного рыночного хозяйства в период войн и революций (1914–1921 гг.). *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 06(84). С. 34–50.
196. Післяжовтнєві експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918–1928 рр.). *Економіка України*. 2008. № 12. С. 64–80.

197. Відродження і спроби перебудови радянської економіки у післявоєнний період (1946–1991 рр.). *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 7. С. 3–14.
198. О советско-германских экономических отношениях накануне Великой Отечественной войны (1939–1941 гг.). *Актуальні проблеми економіки*. 2010. № 3. С. 13–30.
199. Основні тенденції соціально-економічного розвитку України в умовах становлення ринкового господарства / Л.П. Горкіна, С.О. Біла, В.В. Небрат та ін. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс. Київ: ІЕП НАН України, 2010. С. 491–586.

Підготовка фундаментальних багатотомних видань

1. *Розвиток народного господарства Української РСР (1917–1967)*. В 2 т. Монографія / Вірник Д.Ф., Романенко І.Н., Шиян К.К. та ін.; редколегія: Вірник Д.Ф. (відп. ред.), Бондаренко В.В., Дерев'янкін Т.І., Короїд О.С., Хромов П.О., Ямпольський С.М. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 1: 1917–1937 рр. 460 с.; Т. 2: 1938–1967 рр. 500 с. (АН УРСР. Ін-т економіки).
2. *Історія міст і сіл Української РСР*: у 26 т. / Головна редколегія: Тронько П.Т. (голова), Бажан М.П., Білодід І.К., Дерев'янкін Т.І., Касименко О.К., Кондуфор Ю.Ю., Королівський С.М., Кошик О.К., Назаренко І.Д., Нестеренко О.О., Парасунько О.А., Пількевич С.Д., Слабеев І.С., Терлецький В.М., Цілуйко К.К., Шевченко Ф.П. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967–1983. 15 томів рос. (Видання відзначено Державною премією СРСР в галузі науки у 1976 р.).
3. Записка о состоянии и развитии исследований по проблеме «История народного хозяйства и экономической мысли» в Украинской ССР / Редколлегия: Вирник Д.Ф., Теплицкий В.П., Дерев'янкін Т.І. Київ: Наукова думка, 1967. 16 с.
4. *Енциклопедія народного господарства Української РСР*. В 4 т. / Редколлегія: С.М. Ямпольський (відп. ред.), О.М. Алимов, П.І. Багрій, Т.І. Дерев'янкін та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1969–1972. (АН УРСР).
5. Соціалістична індустріалізація і колективізація сільського господарства в українській радянській економічній літературі перехідного періоду: Зб. наук. праць / Редколлегія: Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. Київ: ІЕ АН УРСР, 1982. 106 с. (АН УРСР. Ін-т економіки).

6. Зародження робітничого класу на Україні (середина XVIII ст. – 1861 р.): Зб. док. і матеріалів / Упоряд. В.П. Баран, М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.А. Купчинський, О.І. Лугова (ст. упоряд.), Ф.І. Стеблій [при участі Т.І. Дерев'янкін та ін.]; редколегія: Ф.Є. Лось (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 1982. 496 с.
7. *Історія народного господарства Української РСР*. У 3 т., 4 кн. / Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Рознер І.Г. та ін. / Голов. редколегія: Лукинов І.І. (голов. ред.), Дерев'янкін Т.І. (заст. голов. ред.), Герасимчук М.С., Голобуцький В.О., Хромов П.О., Чугайов В.П. Київ: Наукова думка, 1983–1987. (АН УРСР. Ін-т економіки).
8. Інститут економіки АН УРСР: Достижения за 50 лет: 1936–1986 / Лукинов И.И., Ямпольский С.М., Онищенко А.М. и др. / Редколегия: Лукинов И.И. (отв. ред.), Бесчастный Л.К., Герасимчук Н.С., Дерев'янкін Т.І., Орешкин В.В. Київ: Наукова думка, 1986. 240 с. (АН УРСР. ІЭ).
9. Всемирная история экономической мысли. В 6 т. Т. 1 / Алаев Л.Б., Гугушвили П.В., Дерев'янкін Т.І., Орешкин В.В., Перковский А.Л., Полянский Ф.Я., Фаминский И.П., Черковец В.Н. и др. Москва: Мысль, 1987. 608 с.
10. Дослідження з історії економічної думки в Україні (кінець XIX–XX ст.): [Зб. нарисів] / Відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. Київ: Наукова думка, 1996. 140 с. (НАН України. Ін-т економіки).

Редакційна діяльність

1. Рудой П.Є. Індустріальна могутність України / Відп. ред. Дерев'янкін Т.І. Київ: Т-во «Знання», УРСР, 1967. 48 с.
2. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період: Істор.-екон. нарис / Відп. ред. Дерев'янкін Т.І. Київ: Наукова думка, 1974. 184 с. (АН УРСР. Ін-т економіки).
3. Ястребов В.І. Достижения судостроительной промышленности Украинской ССР за годы довоенных пятилеток / Отв. ред. Т.І. Дерев'янкін. Препр. Киев: ІЭ АН УРСР, 1982. 32 с. (АН УРСР. Ін-т економіки).
4. Ястребов В.І. Развитие производственно-технической базы судостроения Украинской ССР в период строительства социализма (1917–1937 гг.) / Отв. ред. Т.І. Дерев'янкін. Препр. Киев: ІЭ АН УРСР, 1982. 44 с. (АН УРСР. Ін-т економіки).

5. Хахлюк А.Н. Перестройка железнодорожного машиностроения УССР на военный лад: учебное пособие / Отв. ред. Т.І. Дерев'янкін. Киев, 1989. 28 с.
6. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.) / Відп. ред. Дерев'янкін Т.І. Київ: Наукова думка, 1994. 244 с. (НАН України. Ін-т економіки).
7. Салій І.М. Як подолати кризу та приниження? Дещо про регіональну політику України / Наук. ред. Т.І. Дерев'янкін. Київ: Наукова думка, 1998. 44 с.
8. Хахлюк А.М. Залізничний комплекс України: генезис, функціонування, перспективи. Монографія / Відп. ред. Дерев'янкін Т.І. Київ: Кондор, 2009. 300 с.

Відповідальний редактор збірника наукових праць «Історія народного господарства економічної думки України», 1965–2009 рр.

1. *Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964)*: Респ. міжвід. наук. зб. Вип. 1 / Редколегія: Д.Ф. Вірник (відп. ред.), Т.І. Дерев'янкін, О.П. Мамалуй, В.П. Теплицький, В.Т. Чунтулов. Київ: Наукова думка, 1965. 192 с. (АН УРСР. Ін-т економіки).
2. *З історії марксистсько-ленінської економічної думки на Україні*: Респ. міжвід. наук. зб. Вип. 2 / Редколегія: Д.Ф. Вірник (відп. ред.), Т.І. Дерев'янкін, В.С. Жученко, О.П. Мамалуй та ін. Київ: Наукова думка, 1966. 120 с. (АН УРСР. Ін-т економіки).
3. *Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України)*: Респ. міжвід. наук. зб. Вип. 3 / Редколегія: Д.Ф. Вірник (відп. ред.), Т.І. Дерев'янкін, С.В. Кульчицький, О.П. Мамалуй. Київ: Наукова думка, 1967. 164 с. (АН УРСР. Ін-т економіки).
4. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Респ. міжвід. наук. зб. Вип. 4–25 / Редколегія: Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1991. (АН УРСР. Ін-т економіки).
5. *Історія народного господарства та економічної думки України*: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 26–34 / Редколегія: Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. Київ, 1994–2002. (НАН України. Ін-т економіки).

6. *Історія народного господарства та економічної думки України*: 3б. наук. праць. Вип. 35–42 / Редколегія: Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. Київ: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2003–2009.

**Діяльність із перевидання праць
видатних українських вчених-економістів,
1982–2007 рр.**

1. Шлихтер А.Г. Экономические проблемы строительства фундамента социализма / Ред.-сост. В.В. Орешкин / Редколлегия: А.М. Румянцев (глав. ред.), И.И. Лукинов, Е.И. Капустин, Д.Ф. Вирный, В.В. Орешкин (зам. глав. ред.), Т.И. Дерев'янкін. Москва: Наука, 1982. 432 с. (АН СССР. Ин-т экономики; АН УССР. Ин-т экономики).
2. Шлихтер А.Г. Вопросы революции в России и некоторые проблемы теории общественной мысли / Ред.-сост. В.В. Орешкин / Редколлегия: А.М. Румянцев (глав. ред.), И.И. Лукинов, Е.И. Капустин, Д.Ф. Вирный, В.В. Орешкин (зам. глав. ред.), Т.И. Дерев'янкін. Москва: Наука, 1983. 240 с. (АН СССР. Ин-т экономики; АН УССР. Ин-т экономики).
3. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Наукові праці. Томи 44–47 / Редколегія: Є.П. Кирилюк (голова), Б.А. Деркач, Ф.П. Погребенник та ін. Т. 44. Кн. 1: Економічні праці (1878–1887) / Ред. тому: Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. Київ: Наукова думка, 1984. 695 с. (АН УРСР. Ін-т економіки. Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка).
4. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Наукові праці. Томи 44–47 / Редколегія: Є.П. Кирилюк (голова), Б.А. Деркач, Ф.П. Погребенник та ін. Т. 44. Кн. 2: Економічні праці (1888–1907) / Ред. тому: Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. Київ: Наукова думка, 1985. 768 с. (АН УРСР. Ін-т економіки. Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка).
5. Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний / Відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. Київ: Наукова думка, 1994. 264 с. (АН України. Ін-т економіки).
6. Сорокін П.О. Соціологія революції. Зміна людської поведінки у революційні епохи: Опис перший / Передмова І.І. Лукинова / Арх. довідка В.І. Гордань; Відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. Київ: ІЕ НАНУ, 1999. 63 с. (НАН України. Ін-т економіки. Ін-т екон. прогнозування).

7. Птуха М.В. М.І. Туган-Барановський як економіст / під ред. Т.І. Дерев'янкіна. *Історія народного господарства та економічної думки України*: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 33–34. Київ: ІЕ НАНУ, 2002. С. 208–219.
8. Вернадский В.И. Украинский вопрос и русское общество / під ред. Т.І. Дерев'янкіна. *Історія народного господарства та економічної думки України*: 3б. наук. праць. Вип. 35–36. Київ: ІЕ НАНУ, 2003. С. 279–284.
9. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / Відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. Київ: Наукова думка, 2004. 368 с. (Классика отечественной экономической мысли).
10. Туган-Барановский М.И. Народное хозяйство [России в 1913 г.] / під ред. Т.І. Дерев'янкіна. *Історія народного господарства та економічної думки України*: 3б. наук. праць. Вип. 37–38. Київ: ІЕ НАНУ, 2005. С. 332–344.
11. Туган-Барановский М.И. Иностранные капиталы / під ред. Т.І. Дерев'янкіна. *Історія народного господарства та економічної думки України*: 3б. наук. праць. Вип. 39–40. Київ: ІЕ НАНУ, 2007. С. 360–363.

**Список авторефератів дисертацій на здобуття
наукового ступеня кандидата економічних наук,
підготовлених під науковим керівництвом
Дерев'янкіна Тимофія Івановича
1970–2004 рр.***

1. Коваленко П.С. Экономическое развитие городских поселений Северного Левобережья Украинской ССР (на примере Сумской области). 08.592: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Дерев'янкін. Киев, 1970. [Дисс. 245 + XXII + 15 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
2. Пучко А.А. Развитие станкостроительной промышленности на Украине в довоенный период (1917–1940 гг.). 08.592: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Дерев'янкін. Киев, 1970. 24 с. [Дисс. 256 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).

* Бібліографічний опис наводиться за опублікованими авторефератами дисертацій [з доданням даних про обсяг дисертаційних робіт].

3. Орловский Б.М. Развитие железорудной промышленности Украины в дореволюционный период. 08.592: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1971. 27 с. [Дисс. 287 + XXXII с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
4. Тимошенко Н.Т. Развитие угольного машиностроения Украины в период социалистической индустриализации. 08.592: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1973. 16 с. [Дисс. 242 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
5. Пузынин Р.Г. Развитие воздушного транспорта в Украинской ССР (1923–1973 гг.). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1974. 32 с. [Дисс. 176 + XXXI с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
6. Толстов Р.Д. Восстановление и развитие горного машиностроения Украинской ССР в послевоенный период (1946–1958 гг.). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1975. 34 с. [Дисс. 198 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
7. Кубенко И.М. Развитие железнодорожного машиностроения Украинской ССР в довоенный период. 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1975. 19 с. [Дисс. 141 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
8. Коба И.Г. Развитие тракторного и сельскохозяйственного машиностроения Украинской ССР в период развитого социализма (1961–1975 гг.). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1978. 24 с. [Дисс. 175 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
9. Ястребов В.И. Развитие судостроительной промышленности Украинской ССР в период строительства социализма (1917–1937 гг.). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1979. 23 с. [Дисс. 158 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
10. Плакида Е.М. Развитие коксохимической промышленности Украины в дореволюционный период. 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1980. 23 с. [Дисс. 205 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
11. Грознецкая Л.П. Развитие важнейших отраслей тяжелой индустрии и их роль в создании материальных основ обороны СССР в годы довоенных пятилеток (на материалах Украинской

- ССР). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1980. 23 с. [Дисс. 242 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
12. Лало В.Н. Развитие и эффективность изобретательской и патентно-лицензионной работы в Украинской ССР (1961–1980 гг.). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. С.М. Ямпольский, Т.И. Деревянкин. Киев, 1983. 21 с. [Дисс. 160 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
13. Кущик А.П. Развитие металлургического машиностроения Украинской ССР в довоенный период (1917–1940 гг.). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1984. 24 с. [Дисс. 188 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
14. Багмут Л.С. Развитие индустриализации сельского хозяйства Украинской ССР в период развитого социализма (1960–1980 гг.). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1985. 24 с. [Дисс. 165 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
15. Заикин Ю.Н. Развитие экономических связей между Украинской ССР и Белорусской ССР (1961–1975 гг.). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1986. 18 с. [Дисс. 148 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
16. Тымочко Н.А. Развитие газовой промышленности Украинской ССР (1946–1975 гг.). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1986. 17 с. [Дисс. 191 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
17. Кренделёва Т.В. Финансовые проблемы промышленности в экономической литературе УССР второй половины 60-х – начала 80-х годов. 08.00.02: История экон. учений. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1987. 16 с. [Дисс. 172 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
18. Куриленко Т.В. Трактовка производительных сил и их размещения в украинской советской экономической литературе 20-х годов. 08.00.02: История экон. учений. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1988. 16 с. [Дисс. 155 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
19. Хахлюк А.Н. Развитие железнодорожного машиностроения Украинской ССР (1938–1960 гг.). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Деревянкин. Киев, 1990. 18 с. [Дисс. 167 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).

20. Ивашев М.Ф. Становление и развитие профориентации в Украинской ССР в 20–80-е годы. 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Дерев'янкін. Киев, 1990. 20 с. [Дисс. 205 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
21. Куцевский В.В. Развитие судостроительной промышленности Украины в послевоенный период (1946–1965 гг.). 08.00.03: История нар. хоз-ва. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. Науч. рук. Т.И. Дерев'янкін. Киев, 1991. 17 с. [Дисс. 124 с.]. (АН УССР. Ин-т экономики).
22. Митрофанов А.І. Розвиток чорної металургії України в кінці XIX – на початку XX ст. 08.00.03: Історія нар. госп-ва. Автореф. дис. ... канд. экон. наук. Наук. кер. Т.І. Дерев'янкін. Київ, 1993. 20 с. [Дис. 173 с.]. (АН України. Ін-т економіки).
23. Іваненко В.О. Проблеми господарського розрахунку в економічній літературі України (середина 1960-х – середина 1980-х років). 08.00.02: Історія екон. вчень. Автореф. дис. ... канд. экон. наук. Наук. кер. Т.І. Дерев'янкін. Київ, 1993. 19 с. [Дис. 218 с.]. (АН України. Ін-т економіки).
24. Ринейська Л.С. Споживча кооперація в Україні в 1931–1950 рр. 08.00.03: Історія нар. госп-ва. Автореф. дис. ... канд. экон. наук. Наук. кер. Т.І. Дерев'янкін. Київ, 1993. 18 с. [Дис. 160 с.]. (АН України. Ін-т економіки).
25. Осмоловський С.О. Розвиток технічної бази електрифікації в Україні у 1938–1960 рр. 08.00.03: Історія нар. госп-ва. Автореф. дис. ... канд. экон. наук. Наук. кер. Т.І. Дерев'янкін. Київ, 1994. 19 с. [Дис. 196 с.]. (АН України. Ін-т економіки).
26. Голуб Г.М. Кооперативний рух в Західній Україні (1918–1939 рр.). 08.00.03: Історія нар. госп-ва. Автореф. дис. ... канд. экон. наук. Наук. кер. Т.І. Дерев'янкін. Київ, 1994. 17 с. [Дис. 157 с.]. (АН України. Ін-т економіки).
27. Ремига О.В. Розвиток текстильної промисловості України (1961–1985 рр.). 08.00.03: Історія нар. госп-ва. Автореф. дис. ... канд. экон. наук. Наук. кер. Т.І. Дерев'янкін. Київ, 1994. 17 с. [Дис. 109 с.]. (АН України. Ін-т економіки).
28. Маслов А.О. Внутрішня торгівля України в період непу (1921–1929 рр.). 08.01.04: Екон. історія та історія екон. думки. Автореф. дис. ... канд. экон. наук. Наук. кер. Т.І. Дерев'янкін. Київ, 1995. 20 с. [Дис. 226 с.]. (Київ. ун-т ім. Т. Шевченка). (НАН України. Ін-т економіки).
29. Поліщук В.І. Грошова реформа в Україні в роки непу. 08.01.04: Екон. історія та історія екон. думки. Автореф. дис. ... канд. экон.

- наук. Наук. кер. Т.І. Дерев'янкін. Київ, 1996. 18 с. [Дис. 163 с.]. (Київ. ун-т ім. Т. Шевченка). (НАН України. Ін-т економіки).
30. Сайкевич О.Д. Державне регулювання ринкової економіки в роботах українських економістів другої половини XIX – початку XX ст. 08.01.04: Екон. історія та історія екон. думки. Автореф. дис. ... канд. экон. наук. Наук. кер. Т.І. Дерев'янкін. Київ, 2004. 18 с. [Дис. 164 с.]. (НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відн.). (НАН України. Об'єдн. ін-т економіки).

Список використаних джерел

1. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 128 с.
2. Аблов А.С. Хранитель історичних скарбів. Пам'яті Тимофія Івановича Дерев'янкін. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2011. Вип. 44. С. 287–288.
3. Дерев'янкін Т.І. Основні тенденції соціально-економічного розвитку України в умовах становлення ринкового господарства / Л.П. Горкіна, С.О. Біла, В.В. Небрат та ін. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс. Київ: ІЕП НАН України, 2010. С. 491–586.

References

1. Dereviankin T.I. (1960). Manufactory in Ukraine at the end of the XVIII - the first half of the XIX century: Textile production. Kiev: View of the Academy of Sciences of the USSR [in Ukrainian].
2. Ablov A.S. (2011). The historical treasure keeper. The memory of Timofiy Ivanovych Dereviankin. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 44, 287-288 [in Ukrainian].
3. Dereviankin T.I. (2010). The main tendencies of socio-economic development of Ukraine in the conditions of the formation of a market economy / L.P. Gorkina, S.O. Bila, V.V. Nebrat and others. Retrospective market transformations in Ukraine: modern discourse. Kyiv: IEP of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22 вересня 2021 р.

Переднє слово від редакції

Цьогоріч виповнюється 200 років від дня народження Івана Вернадського – видатного вченого-економіста, публіциста і видавця, професора кафедри політичної економії та статистики Київського університету Святого Володимира.

Іван Вернадський (1821–1884) увійшов в історію української та світової економічної думки як основоположник теорії потреб, історик і теоретик економічної науки. Його людиноцентрична концепція політичної економії як вчення

про способи досягнення народного добробуту заклала основи формування Київської політекономічної школи. Вчений зробив істотний внесок у розвиток теорії публічних фінансів і грошового обігу, статистичної науки, історії економічних вчень, обґрунтування ролі законодавчого регулювання та державної політики в забезпеченні суспільної ефективності господарювання та розвитку підприємництва, розроблення методики та організацію емпіричних економічних досліджень. Іван Вернадський залишив вагомому спадщину в галузі економічної методології, теоретичної та прикладної статистики, теорії міжнародної торгівлі та зовнішньоекономічних відносин, економічної соціології, питань аграрної реформи, земельної власності та землекористування, екологічних та соціальних аспектів індустріалізації й урбанізації.

Іван Вернадський був засновником і редактором журналів «Экономический указатель» (1857–1858), «Указатель политико-экономический» (1859), «Указатель экономический, статистический и промышленный» (1860–1861), «Экономист» (1858–1865), «Биржевой указатель» (1877–1879), які мали просвітницьке ліберальне спрямування. Його педагогічна та публіцистично-видавнича діяльність сприяла прогресивним змінам у суспільній свідомості, поширенню економічних знань та формуванню нової

генерації інтелектуалів з активною громадянською позицією, спроможних до ініціювання та реалізації суспільних реформ.

Поряд із напруженою науково-викладацькою та громадсько-політичною діяльністю Іван Вернадський займався практичним забезпеченням економічного розвитку, зокрема, очолював Харківську контору Державного банку, багато працював над відкриттям земельних банків на півдні України. Саме завдяки його старанням було засновано земельні банки у Полтаві та Харкові, що мало важливе значення в умовах ринкових перетворень сільського господарства. Він вважав себе українцем і намагався чим більше зробити для розвитку науки, освіти, господарства України.

Враховуючи роль Івана Вернадського як вченого і педагога у формуванні академічної традиції, непересічне значення його діяльності для розвитку економічної науки, вважаємо за необхідне вшанування пам'яті вченого публікацією окремих творів з його наукового доробку українською мовою.

Праці І. Вернадського «Що потрібно для землеробства» та «Про зовнішню торгівлю» написані та опубліковані на сторінках науково-публіцистичних видань всередині XIX ст. Звернення до них сьогодні обумовлено не тільки тим, що ці праці фактично перебувають поза науковим дискурсом і важкодоступні для сучасного читача. Головна причина – актуальність проблем, порушених І. Вернадським.

У короткому нарисі «Що потрібно для землеробства» (1864) І. Вернадський, розглядаючи загальні умови економічного розвитку та активізації народних продуктивних сил, наголошує на значенні урядової політики сприяння землеробству. Коли читаємо про роль влаштування доріг як основи забезпечення зв'язку між виробництвом і ринком, пропозицією і попитом, важко збагнути, що нас віддаляє від часу написання цієї праці півтора століття. Окремо І. Вернадський зупиняється на значенні освіти в контексті формування споживчої культури і внутрішнього ринку для вітчизняної продукції та наукового знання як теоретичного базису раціонального землеробства. По-сучасному звучить і вимога забезпечення громадянських прав і рівності можливостей вільного користування землею як основним ресурсом і умовою господарського розвитку.

Публікація статті «Про зовнішню торгівлю» (1856) супроводжувала роботу І. Вернадського над російським перекладом праці Л. Тенгоборського «Essai sur les forces productives de la

Russie» (Париж, 1852–1855). Стаття репрезентує цілісність наукових поглядів І. Вернадського на природу, значення, рушійні сили та бар'єри зовнішньоторговельних відносин між народами. Ця праця містить цінні фактологічні дані про структуру, обсяги і динаміку зовнішньої торгівлі Російської імперії, а також висновки І. Вернадського щодо місця зовнішньої торгівлі в системі пріоритетів економічної політики держави. Сучасні реалії глобальної невизначеності та нестабільності, обумовлені інституційною і ринковою слабкістю національних держав перед викликами, породженими гібридними формами економічного глобалізму, вказують на важливість соціальних пріоритетів суспільного добробуту, народного благополуччя, державної безпеки, поборником яких був І. Вернадський і які він відстоює в цій статті.

Публікація маловідомих джерел української економічної думки, зокрема, творів І. Вернадського, спрямована на розширення історіографічної та фактологічної бази сучасних досліджень, актуалізацію засадничих положень політичної економії як основи розбудови ефективного конкурентоспроможного національного господарства задля забезпечення народного добробуту.

Іван Вернадський

ЩО ПОТРІБНО ДЛЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА¹

Можливо, в жодній галузі людських знань не було таких завзятих дискусій між прихильниками теорії та прибічниками практики, як у землеробстві. Наразі ця дискусія начебто призупинилася: і перші, й другі все більше починають усвідомлювати необхідність взаємодопомоги та важливість всебічного вивчення предмету; але це усвідомлення ще не набуло сили переконання у ворогуючих сторін: ще живі старі суперечки, ще живі недавні звинувачення, й кожна зі сторін відчуває слабкість своєї позиції. Тим не менш, якщо ми будемо розмірковувати про сільське господарство за аналогією з іншими науками, то ми мусимо передбачити й тут остаточне панування теорії як істинної представниці освіти; але не хиткої однобічної теорії, відірваної від практики, а теорії справжньої, що базується на вірних, доведених фактах, теорії, яка підкріплюється практикою та в ній шукає собі доведення та початкової точки, одним словом – теорії наукової. Рано чи пізно рутину має поступитися місцем міркуванню, судженню, дослідженню, має відмовитися від своїх упереджень і постати в раціональний господарській діяльності.

Для цього ще потрібно досить багато зусиль і багато праці, треба пройти через великий досвід, можливо і невдалий, але успіх більш ніж імовірний.

Для нас таке майбутнє сільського господарства, можливо, віддаленіше, ніж для будь-якої іншої країни, але зневірюватися в ньому ми не маємо ніякого права. Успіхи, яких ми досягли та які ми здійснюємо, стануть запорукою успіхів у майбутньому. Слід пам'ятати, що між всіма галузями промисловості та між всіма видами праці існує тісний та нерозривний зв'язок: будь-яке поліпшення, де б воно не було здійснене та в якому б виробництві

¹ Твір видається українською мовою вперше. Переклад здійснено за виданням: Вернадский И.В. Что нужно для земледелия. Санкт-Петербург: Тип. Штаба отд. корпуса внутр. стражи, 1864. 12 с. Наук. ред. перекладу – к.е.н. Кудласевич О.М.

воно не було запроваджене, має наслідок та покращення у всіх інших видах діяльності та в усіх промислах. Таким чином винахід, що полегшує фабричне виробництво якогось предмету, покращення дороги або загалом засобу сполучення, розвитку торгівлі, поглиблення знань і освіти у країні, очищення моральних переконань народу – все це разом та окремо чинить вплив на землеробство, покращує, урізноманітнює, розширює його.

Дослідник-агроном завжди має пам'ятати: що правдиво в одній галузі знань, не може бути невірним в іншій. Природа не має двох вимірів для різних своїх проявів: її загальні закони застосовуються однаково до всього існуючого, її побудова заснована на одних спільних засадах. Спостереження та досвід постійно доводять нам цю істину. У різноманітні предметів, що нас оточують, ми бачимо єдність, стрункість, загальне прагнення, які були б не можливі, якби першопочатки не були узгоджені між собою.

Ці переконання, які ми вважали за потрібне подати перш ніж перейти до конкретного питання, вирішення якого ми хочемо подати сьогодні. Це питання – попереджуємо заздалегідь – ми будемо розглядати теоретично; але наша теорія, маємо надію, буде узгоджена з практикою.

У різних смугах Росії панують різноманітні системи господарства: але головна, яка відповідно найбільш заселена частина, це трипільна система. Саме про неї ми хочемо сказати декілька слів, як ми її бачимо з економічної та статистичної точки зору. Вона неминуха за сучасного загального стану тих місцевостей, в яких вона існує, й це не підлягає сумніву, саме тому, що вона існує. Не можна піддавати сумніву, що вона там має свої вигоди; все має свою раціональну сторону: її має і курна хата, й наш рідний лапоть. Питання лише в тому: чи вигідна вона взагалі та в порівнянні з іншими формами землеробського виробництва, якби вони були можливими за місцевих умов?

Вигоду ми вбачаємо у можливості зміни заняття: є багато підприємств, які були б вигідними в певній місцевості, але які неможливі для якої-небудь особи через недостачу її розумового та матеріального капіталу, так точно, як є багато занять, за які могли б взятися багато осіб і на які знайшлися б засоби, якби місцеві обставини (збуту й т. п.) це допускали. Постійна та розумна праця може побороти багато таких перепон, але не може виро-

бити того, що є неможливим за умовами часу та місця, допоки не зміняться самі ці умови.

Таким чином, якщо говорити про вигоду, то ми маємо визначити значення цього слова з нашої точки зору. Під цим словом ми розуміємо збільшення *середнього чистого доходу для всіх зайнятих у виробництві*. Така вигода безсумнівна в плодозмінному господарстві, якщо тільки обставини його дозволять: на одній ділянці землі при цьому господарстві виходить більша кількість та більша різноманітність продуктів, а тим самим створюється більше засобів до існування та зручностей населенню. В цьому, на нашу думку, ми не знайдемо опонентів, в крайньому разі між тими, хто знайомий з порівняльними даними обох систем. Інша справа витрати, за допомогою яких можна досягнути такого результату: в цьому відношенні існують непримиренні розбіжності.

Система плодозмінного господарства дорожча – в цьому теж ніхто не сумнівається; але яке відношення витрат на неї до доходу, це вирішується тільки місцевими умовами. Земля, праця, капітал, знання різні в різних місцях; тому їх застосування не може мати однакою ціну. Різноманітні також умови попиту та збуту, що визначають виручку за вироблене та встановлюють ціну продажу продуктів; різноманітні й умови доставки, перевезення, витрати комісії, посередництва й т. п. У результаті Росія, Англія, Туреччина, Америка виявляють щодо цього зовсім різні дані, й що в одній країні, в одній губернії, в одному повіті існують місцевості, де всі ці умови або деякі з них різняться; можна навіть стверджувати, що кожна десятина відрізняється від іншої. Трипільна система в різних місцевостях може стати дорожчою за плодозмінну; ціна витрат на ту чи іншу підвищується через малозаселеність або густоту населення, через ступінь сприятливості або несприятливості клімату, через мізерність або велику кількість капіталів та спеціальних знань, через широту або обмеженість запиту, через відповідальність місця збуту, через ступінь розвитку посередництва й тому подібне.

Зауважимо, що дорожнеча та дешевизна – поняття здебільшого умовні. Що задорого в одному місці, то може вважатися дешевим в іншому, й навпаки.

Справа в тому, щоб ціна предмету, що утворилася з витрат, які були затрачені для його виробництва, була винагороджена покупцем. Рільництво взагалі дешевше, ніж хліборобство, хлібо-

робство дешевше городництва та садівництва; але в країні завдяки успіхам населення та багатству, завдяки збільшенню та урізноманітненню попиту та полегшенню збуту продуктів останнє заняття часто стає вигіднішим, ніж друге, а це – вигідніше першого. На нашу думку, питання про вигоду стоїть не у витратах виробництва, а в кінцевій ціні, яку платять споживачі цього продукту.

Якщо, наприклад, я вклав певний капітал у землю, і він приносить мені 10%, але в цей же час мій сусід знайшов можливість користуватися подвійним у порівнянні з моїм капіталом й отримує з нього 6%, то він без сумніву перебуває в кращому від мене становищі і може відповідно набувати і зберігати більше. Розрахунок простий і зрозумілий. Це розрахунок взагалі промисловця, але яким чином можна досягнути такого результату, не маючи подвійного капіталу? Цьому сприяє кредит та головним чином швидкість обороту, а швидкість обороту залежить головним чином від збуту. Збільшіть збут виробів, розширте ринок, обсяг торгівлі й ви знайдете те, що шукали, тобто більшу винагороду за більшу працю.

Таким чином умови збуту виробів є справжньою умовою вигоди землероба; тому все, що діє негативно на торгівлю, відповідним чином віддзеркалюється в самому ході землеробства в країні: все, що нам заважає продавати, заважає й поліпшувати.

Візьміть країну, в якій землеробство перебуває в найкращому квітучому стані, знищіть центри його збуту, закрийте його ринки, й за короткий час ми побачимо запустіння там, де колись завзята праця людини вправними руками прикрашала землю кращими своїми витворами. Збут, збут і збут – ось головні вимоги будь-якої промисловості.

Історія праці різних країн доводить нам ці положення незаперечними фактами. Скрізь збут викликав поліпшення та ніде зменшення першого не сприяло процвітанню землеробства. Тому перше бажання землероба – мати збільшення попиту на хліб. Певно, це збільшення має межі в місцевого населення, яке споживає продукти землеробства; але ці межі досить гнучкі й можуть розширитися: торгівля хлібом в деяких місцевостях надає нам тому разючі приклади: малозаселена Новоросія потребує запасів навіть із більш населених місць, що знаходяться від неї недалеко; район Одеси, Бердянська в окремі роки охоплював віддалені терени тому, що збут їх поширився за межі нашої держави й центр попиту для них лежить на далекому Заході.

Що спричиняє це чудо? Що зближує віддалені місця? Що розширює межі попиту та пропозиції? Це – *шляхи сполучення*. На них, як на головний засіб розширення свого збуту, має бути звернена на практиці увага господаря як приватного, так і державного. Прокладіть дорогу з далекого місця, але дорогу рівну, зручну та постійну, й ви зробите більше для землеробства, ніж безліччю часткових покращень, які не можуть мати успіх, якщо вироби не знайдуть покупця, який би винагородив витрати на них. Ми бачимо, що в Західній Європі покращення системи сільського господарства йшло поряд з покращенням шляхів сполучення, й що в країнах, де найкращі дороги, там і землеробство перебуває в найкращому стані. В цьому плані на землеробство очікує ще велике майбутнє, як і на шляхи сполучення.

Шляхи сполучення важливі своїм впливом на збут й відповідно на ціну та переваги виробництва, в той самий час збільшують *засоби* землероба, потрібні для кращого та щедрого виробництва, доставляючи йому багато предметів, раніше не доступних, але корисних для його господарських цілей, полегшуючи та здешевлюючи працю: так, покращена праця доставляє йому і кращі породи худоби, залучає йому дешевих робітників, дає йому покращені знаряддя, знайомить його з відомостями та спеціальними знаннями, й нарешті обдаровує його навіть ґрунтом у вигляді добрива, й все це набагато швидше й за вигіднішою ціною.

Зупинимось на одному прикладі. Що може бути доступнішим за зручні землі; а між тим скільки господарств ми бачимо в жалюгідному стані саме тому, що в них немає таких речовин, якими можна було б удобрити землю. Ступінь цієї потреби показує нам гуано². За своїм місцем знаходження воно стало дорогоцінним в тих країнах, в яких шляхи сполучення дали можливість користуватися ним. А між тим такі місця знаходження існують не лише в Америці: на Каспійському морі в багатьох місцях між Баку та Ленкораном (переважно на сході від Святого острова) цілі скелі покриті гуано. Що заважає нами користуватися ним? Нам не вистачає шляхів сполучення, які б наблизили нас до цих місць та здешевили б витрати на перевезення й без того дуже дорогі.

² Гуано – екскременти морських птахів і кажанів, що роками накопичуються в місцях їхнього гніздування. Термін гуано також використовується щодо добрив із відходів рибного та звіробійного промислів (прим. перекладача – О.К.).

Це один з фактів, який нам хоч частково дає розуміння про те, яке значення має поліпшення доріг. А скільки важливих прикладів може надати спостереження! Ми часто чуємо скарги на ціни, на недолік капіталів, на маленькі доходи тощо. Всі ці скарги справедливі; але стан речей, що викликає їх, міститься головним чином у недостатності попиту або збуту, що відбувається через відсутність шляхів сполучення, знищивши який ми тим самим зупинили б й основний привід для скарг, які є часто справедливими та завжди неприємними для тих, хто скаржиться.

Перейдемо до елементів землеробства. В ньому, як й у всіх галузях промисловості, ми вбачаємо дію землі, на якій виробляється продукт праці, який його виробляє як дещо цінне, та капіталу, що сприяє цьому виробництву. Кожна з цих умов може бути змінена нашою діяльністю значною мірою.

Зрозуміло, що ми не можемо створювати землю, як не можемо створювати нічого, але ми можемо покращити її, та значною мірою це покращення обумовлює успіх справи. Непридатну землю ми можемо зробити продуктивною, землю малородючу можемо підняти до ступеня врожайної тощо.

Безліч скель, боліт та степів працею людини перетворено на квітучі сади, або на багаті пасовиська! Мальту перетворено переносною землею з голого каменю на сад! Голландію з болота перетворено на чудові поля! Ланди завітлі зеленню і багато чого ще зробила наполеглива праця людини! Й у нас безліч місцевостей, в яких земля змінилася під руками людини й без сумнівів зміниться ще більше в майбутньому. Проте людина не може змінити геологічні умови місцевості, мало впливати навіть на підґрунтя, але ґрунт може створити за потребою за своїм бажанням.

Людина уникає цієї праці, обирає для виробництва ті місця, які для неї найбільш придатні; але обставини, що часто від землеробства не залежать, примушують його й зараз майже скрізь, якщо не утворювати, то змінювати верхній шар оброблюваної землі.

Але для того, щоб подібні зміни ґрунту були проведені, треба щоб в цьому виробник вбачав свою вигоду, а ця вигода може бути тільки тоді, коли висока ціна продуктів винагородить його за його працю та витрати, а це, в свою чергу, може бути лише тоді, коли існує достатній попит, і коли можливий збут за цим попитом.

Ось чому околиці великих міст, значних центрів населення надають найбільше прикладів покращеного ґрунту, й чому віддалені, глухі місця не мають навіть подібних намагань.

Саме тому наша вітчизна взагалі мало заселена та відносно бідна на споживання що засноване на достатку, відстала в цьому питанні від інших країн, й підтримується частково зовнішніми збутом, інколи збитковим у справі загальної економії, часто поглинає живильні соки що не відтворюються.

Відома влучна теорія Лібіха³ наочно та яскраво показує характер нашої землеробської продуктивності. Вона доводить невигідне значення вивозу живильних речовин та засуджує нерозважливість теперішніх поколінь для майбутньої долі країни, що спричиняє сумну картину безпліддя та голоду. Який вихід з цього стану речей? На нашу думку, один: утворення сильних центрів збуту в наших кордонах, тобто створення в них чисельного та багатого населення. Легко сказати! Але в цьому і є завдання практичної політичної економії та мета економічної єдності народів. Де ж засоби до цього? Населення має здатність швидко збільшуватися, ту саму здатність має й капітал; але для такого швидкого збільшення того й іншого потрібна вагома дія *праці*, завзятої праці, як матеріальної так і розумової, без якої неможливе ніяке покращення.

Але праця для того, щоб мати причину до дії, має потребувати внутрішнього спонукання. Це спонукання міститься в наших *потребах*, розвиток та нагальність яких створює першопочаткову, докорінну причину дії та продуктивності праці.

Таким чином, логічним шляхом від питання про наше землеробство ми приходимо до питання про нашу освіту, бо посилення та урізноманітнення наших потреб неможливе без освіти, яку вони з необхідністю передбачають і яка становить корінь нашого розвитку, на яку, отже, в інтересах землеробства ми маємо звернути увагу.

Свобода стану землеробів дає на це надію та можливість, свобода громадянська – має дати засоби.

³ Юстус фон Лібіх (1803–1873) – німецький хімік, президент Баварської академії наук (з 1860), один із засновників агрохімії (прим. перекладача – О.К.).

Іван Вернадський

ПРО ЗОВНІШНЮ ТОРГІВЛЮ¹

Ніхто в даний час, звичайно, не сумнівається, що людина народжена для суспільства, яке становить його природну стихію і єдине середовище, в якому можливий її розвиток і добробут; але якщо окрема людина не створена для сумного усамітнення, то і народи не можуть задовольнятися абсолютно замкнутим в самому собі життям. Взаємне спілкування між ними становить необхідну умову їхнього буття і можливого успіху. Це спілкування виражається в дійсності всілякими формами зовнішніх зносин, з яких чи не найважливішою належить визнати зовнішню торгівлю. Знищить її, – і взаємозв'язок між націями ослабне, народні здібності, позбавлені підтримки і суперництва, згаснуть, ниці пристрасті вузького егоїзму посиляться, грубе невігластво і дрімотна самовдоволеність запосядуть місце освіти і допитливості, і все суспільство набуде журливого вигляду скам'янілості і розумового застою. Сучасна статистика надає нам подібний приклад у крайньому азійському Сході, цьому останньому притулку віджилої системи народної винятковості. Зовнішня торгівля сприяє підвищенню рівня народної свідомості і народної енергії до загальнолюдського значення; стверджує на непорушних підставах народний успіх і народну освіту, надаючи їй доставляючи йому і зразки для наслідування, і матеріал для вивчення, і предмети для порівняння. Не дивно тому, що світове значення майже кожного народу починається з епохи його торговельних відносин з іншими, і що між різними народами земної кулі завжди мали найбільше значення і політичний вплив ті, чия зовнішня торгівля мала найбільший розвиток. Фінікія, Греція, Карфаген, Італія, нарешті в даний час Англія, являють нам прямий доказ тому.

Беручи до уваги таке значення зовнішньої торгівлі, на якому взагалі у нас мало зупинялися, ми, перш ніж перейдемо до твору

¹ Українською мовою публікується вперше. Джерело, за яким здійснено переклад: Вернадский И.В. О внешней торговле. *Русский Вестник*. 1856. № 2. Наук. ред. перекладу та примітки – д.е.н. Небрат В.В.

автора, котрий придбав такий гучний авторитет, вважаємо незайвим вказати головні причини і види її політичного впливу і найбезпосередніші наслідки цього впливу.

Будь-яка торгівля є добровільною міною виробів різного роду, що однаково вигідна для обох сторін, які беруть у ній участь. Без цих умов, доброї волі і вигоди, ніяка торгівля не може існувати, як торгівля. Знищить свободу торгових угод, і ви знищите саму торгівлю. Ніхто, наприклад, не назве торгівлю такі відносини, в яких одна особа забирає в іншої якусь річ проти волі, хоча б і даючи щось навзаєм їй: це буде насильство, грабіж, але не торгівля. І такий характер залишається навіть і тоді, коли надана річ буде дійсно рівноцінна відібраній. Солдат, який на чужій землі віднімає у мешканця барана і дає за нього золотий, не веде торгівлі, як не веде її той, хто вимагає обміну на свої товари, приставивши ніж до горла мирному селянинові. Для правильності угоди необхідна обопільна згода, добра воля тих, хто здійснює обмін, коли кожен може обговорити і міру своїх потреб, і міру своїх коштів, що при насильстві неможливо. Вимушена торгівля як поняття є майже такою ж логічною безглуздістю, як темне світло або тверда рідина.

Незважаючи на простоту і природність цих понять, вони, на жаль, у даний час засвоєні ще дуже небагатьма і далеко не проникли у переконання мас.

Зупинимось тепер на іншому понятті, вираженому нами у визначенні торгівлі. Ми сказали, що вигода при торгівлі існує для обох торгуючих сторін. Поза всяким сумнівом, ми маємо на думці тут таку торгівлю, яка проводиться чесно і правильно. Обман може тимчасовим чином дати перевагу одній із сторін обміну, але не може змінити обов'язкової сили економічного закону: зиск, видобутий торгашем із крутіської оборудки, нетривалий; шахрай-крамарчук втрачає довіру, втрачає покупців, і насамкінець більш програє, ніж виграє, своїм махлярством. Торгівля з обміром і обвісом у масі торгових угод країни зазвичай є винятком; бо той вже більше не обманює, чий обман відомий і приймається в рахунок при ціні товару. Продавець льону, змішаного з клоччям, вовни погано митої, кислого вина і т. п., якщо він отримує за свій товар ціну нижчу, ніж та, що повинна була йому припасти при належній якості речі, обманює вже не покупця, а себе. Купець, який продає шампанське вино за ціною кримського, не обманює споживача: він тільки бреше.

Ми зупинилися на цьому поясненні для того, щоб заздалегідь усунути заперечення, які могли б зробити нам люди, які звикли бачити в торгівлі тільки обман і брехню. Тепер звернемося до нашої думки про обоїпільну вигоду торгівлі.

Раніше існувала думка, що в торгівлі дається рівне за рівне. Визначення це несправедливе: в торгівлі дається менше, або краще, менш цінне за більш цінне, і до того ж з обох сторін. Це дивне на позір положення міни пояснюється дуже легко. Ціна речі залежить між іншим від приватного міркування і судження, що диктується багатьма минулими впливами і обставинами. Таким чином, дуже легко може бути, і здебільшого буває, що дві особи цінують різним чином одну і ту ж річ, а тим більше речі різні; і це буває зовсім навіть не наслідком помилки або незнання, а наслідком різного ступеня відчуття потреб, різних бажань у тої чи іншої особи в даний час: голодний чоловік над усе цінує хліб, спраглий – воду. Перший готовий віддати за кусень хліба цілий цебер води; другий – цілий пуд хліба за кухоль води. Це і природно, і справедливо, і в торгівлі проявляється постійно, хоча різною мірою. Уявімо приклад: допитливий чоловік безсумнівно виграє, купуючи корисну книгу за карбованець: він може знайти в ній відомості, які наведуть його на нові думки або полегшать його дослідження та усвідомлення певного предмету; книгар зі свого боку виграє, отримуючи карбованця за книгу, тому що займаючись спеціально торгівлею, він може пустити його в оборот і навзаєм його придбати новий твір, який принесе йому нові бариші, і т. д. Вигода отже існує тут з обох сторін; і так буває в усіх правильних угодах: всі вони, задовольняючи різним потребам, представляють нам і різні точки зору, різні порівняння цінностей. Ми залишаємо тут осторонь обставини, які визначають однакові ціни на товар на конкретному ринку, тому що через це ми зайшли б занадто далеко в наших поясненнях. Вважаємо, що і сказаного нами досить для того, щоб людина, яка вільна від забобонів і впертості, якою забобони зазвичай супроводжуються, зрозуміла справжню природу торгівлі, яка завжди є навзаєм вигідною, якщо вона не примусова.

Зовнішня торгівля, як і будь-яка інша, також вигідна і на тій самій підставі: якщо один народ купує в іншого, то це означає, що він цінує те, що отримує, і віддає те, в чому не має потреби. Один, який має багато хліба і не має кави, залишається у виграші, отримуючи каву міною на хліб; інший, який не має хліба, але

він має залізо, виграє, отримуючи хліб за залізо і т. д. І це цілком природно: рука Провидіння, створивши людину, передбачила нерозривний зв'язок для його потомства в розмаїтті смаків і відмінності ґрунтів. Ніде повний добробут не може існувати тільки місцевими засобами: всюди для нього потрібна праця різних часів, різних місць і різних обдарувань. Природно тому і що будь-яка життєздатна держава з необхідністю збільшує свої відносини з іншими народами одночасно із розвитком своїх внутрішніх сил.

Приклад нашої вітчизни промовисто свідчить на користь цього положення, що підтверджується цілою низкою статистичних досліджень. Л.В. Тенгоборський², який за короткий час працями своїми придбав гучну популярність, прекрасно розвинув цю думку в своєму «Дослідженні про продуктивні сили Росії». Присвятивши перші томи свого твору оцінці і викладу наших внутрішніх засобів, що проявляються в розвитку землеробської і мануфактурної промисловості, зробивши нарис внутрішньої торгівлі, він й щойно виданому (четвертому) томі викладає головні фази і хід нашої зовнішньої торгівлі. Ця частина його праці, як і попередні, має невід'ємні чесноти ясності і простоти викладу, докладного і сумлінного аналізу, а також просвітницького економічного судження. Жодне застаріле, упереджене поняття не вислизає від його критики, але в той же час він далекий і від будь-якого одностороннього захоплення. Холодний тон, який не допускає ніякої фразеології, надає справжньої принадності твору.

Цим томом, на щастя, ще не закінчуються дослідження автора. Поставивши своїм завданням охопити всі головні економічні явища нашого народного життя, Л.В. Тенгоборський ще обдарує читацьку спільноту викладом нашої системи шляхів сполучення і нашого кредиту, що так добре йому відомі. Немає ніякого сумніву, що як наука, так і наша вітчизна багато виграють від його праць і досліджень. І тепер уже він зумів висвітлити багато темних сторін предмета і похитнути немало забобонів. Зауважимо, що він досягає цього тим певніше, що ретельно уникає будь-якого педантизму у викладі. Це помітно в самому поділі його книги, де він уникав найменших ознак наперед визначеної системи. Видно, що автор писав тільки з метою вичерпати предмет, не зрушуючи його в рамці якогось підручника. Такий характер твору надає нам право зупинитися докладніше і на частині, що

² Тенгоборський Людвіг Валеріанович (1793–1857) – російський економіст, статистик, державний діяч.

вийшла, тим більше, що вона стосується такого істотного питання народного життя, як зовнішня торгівля.

Чим вище народ йде у своїй освіті і розвитку, тим глибше і ясніше він усвідомлює і тим краще оцінює важливість торговельних відносин з іншими націями. Тому в історичному ході племен ми бачимо, як постійно зростає значення зовнішньої торгівлі. Був навіть час, коли її вважали головною метою зовнішньої політики. Через неї велися війни, для неї закладалися колонії, вона приймалася в основу трактатів і міжнародних зносин, нею вимірювалися народний добробут і матеріальна сила держав.

Теперішній час не поділяє такого захоплення: сучасна наука, як справедливо говорить і наш автор, довела перевагу внутрішньої торгівлі перед зовнішньої з боку цінності і впливу на достаток членів держави; але у той же самий час наука не може не визнати переваги зовнішньої торгівлі з боку спільних інтересів людства, які безпосередньо представлені міжнародними відносинами.

У той час, як внутрішня торгівля своїми операціями зближує особи однієї держави, згуртовуючи їх в одну щільну масу, скріплену незліченними господарськими вигодами і зобов'язаннями, — зовнішня торгівля зі свого боку подібним же чином пов'язує в одне ціле народи різних країн і різного походження, приводячи у взаємне зіткнення їх окремі інтереси та потреби. Так ми бачимо в цифрах нашої книги, що зовнішня торгівля змушує працювати чайного плантатора в Китаї на російського біломорця, жителя наших південних губерній — на мешканця Британських островів, і останнього — на араба чи турка. Без особистого знайомства, без прямих зв'язків людина через неї заповнює свою діяльність діяльністю іншого, підкріплює сили тубільні трудами іноземними і наочним чином переконується в тому, що всі люди — ближні, всі — брати і по природі, і по відчуттю, і за потребами. Ці ідеї вищого порядку знаходять у зовнішній торгівлі пряме і сильне підкріплення. Таким чином, взаємний зв'язок народів ми можемо майже безпомилково визначати розмірами їхньої зовнішньої торгівлі. Постараємося ж, під керівництвом нашого автора, порівняти цей матеріальний зв'язок.

Підсумок руху зовнішньої торгівлі Росії з іншими державами до 1827 року не досягав середнім числом навіть 100 000 000 рублів й сріблом. Зростаючи потім поступово, він представляв у 1847–1853 роках середнім числом щорічної цінності майже на

192 171 000 рублів сріблом. Ось наші зв'язки і основа наших інтересів поза межами Імперії. Зауважимо, що тут прийнята до уваги не тільки європейська, а й азійська торгівля.

Подивимось тепер на інші країни Європи. Торгівля Німецького Митного Союзу представляє підсумок у 361 185 300 рублів сріблом, Франція — в 449 675 000, Великобританія — більше 891 387 000. Яка маса інтересів приводиться тут у рух! Яка міцність угод і зв'язків потрібна для таких величезних оборотів!

Ще більше ця сполучна дія зовнішньої торгівлі постане перед нами, коли ми візьмемо до уваги відношення капіталів, зв'язаних в ній, до чисельності жителів країни. У той час, як на кожного англійця припадає 33 рубля, на бельгійця — 22,5 руб., на німця — понад 13 руб., на француза — більше 12,6 руб., на австрійця — 4,1 руб., росіянин бере участь в розмірі тільки 3 руб. 2 коп. у цьому міжнародному обороті!

У цих стосунках, втім, Європа і Азія грають різні ролі. Росія як за своїм географічним, так і за торговельним положенням, значно схильється до першої, приділяючи останній тільки незначну частину свого багатства. За тридцять два роки (1822–1852) наша європейська торгівля охопила цінність у 4 208 590 700 рублів сріблом, тоді як азійська — не перевищувала 522 434 000 руб., тобто остання майже у вісім разів менше першої. Ці цифри представляють нам наявний доказ того, що головна турбота наша повинна бути звернена на наші європейські зносини, а не на зносини зі Сходом, які взагалі видаються нам менш вигідними і менш великими.

Зауважимо при тому, що європейська торгівля приваблює до нас капітали грошові, тоді як азійська, навпаки, вилучає їх із нашого внутрішнього обороту. Таким чином, у роки, що розглядаються, ми отримали з Європи готівкою з лишком на 144 мільйони рублів більше, ніж вивезли в неї, а в Азію в той же час відпустили золота і срібла більше, ніж отримали, на 43 380 100 руб.

Ми говоримо це не тому, щоб надавали цьому факту особливе економічне значення або дотримувалися старого меркантильного вчення про баланс торгівлі; навпаки, ми в цьому відношенні цілком поділяємо думку Л.В. Тенгоборського, висловлену ним на 39 сторінці його книги, а хотіли тільки дізнатися дані, які б могли привести до належних розмірів думки тих, хто бажає збільшення наших торгових зносин з Азією, і в водночас хоче утримати в державі дорогоцінні метали.

Звертаючись до наших спільних оборотів з іншими народами, ми протягом п'яти років до 1851 року включно, знаходимо, що ввіз у цей час щорічно досягав 93 000 000 рублів сріблом; із цієї суми за ціною лише 16% припадало на частку фабрикатів; більше однієї третини привозу становила сировина для наших фабрик, а 45,5% (тобто майже половина) – продукти харчування; отже і зовнішня торгівля дещо годує нас. За цінністю першим предметом нам уявляється привізний цукор (9 660 100 руб.), потім – бавовна (8 310 800 руб.), далі – вина (6 592 200 руб.), і тільки четверте місце займає чай (6 462 600 руб.), незважаючи на його високу ціну. Для наших фабрик сировини найбільше доставляє європейська торгівля (більше 30 млн руб.), а найменше – Азія (менше 1% млн руб.).

Загальний відпуск наших товарів, що перевищує 102 000 000 руб. щорічно, більше ніж на половину (54,3%) складається з сировини для фабрик, і менше 31,8% – з продовольства. Оброблені вироби складають по цінності 1/10 цієї торгівлі. Головний предмет вивозу окремо складається: з хліба (більше 30 мільйонів руб.), потім з сала (більше 12 1/2 млн руб.), потім із льону (близько 10 1/2 млн руб.). Таким чином, ми льону продаємо за ціною майже вчетверо більше вовняних або бавовняних тканин; хліба – вдсятеро, або і більше, отже наше землеробство приносить нам незрівнянно більше вигоди при угодах з іноземцями, ніж наші фабрики.

Ми тут торкнулися тільки найголовніших результатів, що наведені у цьому творі, хоча і не висловлені у ньому, і торкнулися не для того, щоб викривати якісь недоліки або прагнення, а щоб показати силу природного перебігу речей, за яким будь-яка молоді і свіжа країна буває переважно країною землеробською. Ця сила речей зазвичай така велика, що будь-яка протидія їй, з чийого б боку вона не відбувалася, залишається безуспішною, і народ, що зважається на таку спробу, накликає на себе важку відповідальність. Закон відплати проявляється у всій силі. Відчужений від інтересів інших племен, народ цей піддається загальній нелюбові. Даремно Китай думав захистити себе стіною і законами від вторгнення чужих народів і чужих товарів. Невдоволені народи зруйнували ці твердині, і загальні оплески були нагородою зусиль, які увінчалися успіхом. Можна навіть стверджувати, що ніщо так не озброює проти себе громадської думки, як розрив і ослаблення зовнішніх торговельних відносин. Мож-

ливо, багато крові і сил було б збережено в Європі без жалюгідного прагнення до так званої промислової незалежності, освяченої меркантилізмом. «Що було б з нами без наших фабрик?» – каже багато хто під час війни у прагненні довести важливість того чи іншого виробництва, що виникло під покровом заборонної системи в країні, і забувають, що, цілком ймовірно, без цих фабрик не було б самої війни, тому що народна ворожнеча значною мірою викликається тими стражданнями, які походять від обмеження торгівлі для промислової нації. Дійсно, чим більше існує заборон, і чим вище мита на привізні товари, тим дорожче стає виріб у країні; чим він дорожче, тим менше є покупців на нього; а отже – менше збуту, і тим менше вигод для продавця. Це можна бачити з багатьох місць попередніх томів твору п. Тенгоборського. Торгова людина, як і виробник-чужинець, втрачає від підвищення тарифу тієї країни, з якою він вів торгівлю. Природно тому, що він не може співчувати ні їй, ні її уряду. Навпаки, ущемлений у своїх матеріальних інтересах, постійно втрачаючи частину свого доходу, він стає до лав непримиренних ворогів країни, яка була винною в його втратах. І це для нього тим легше, що політичний розрив із нею вже не подіє безпосереднім чином на його виробництво, яке навіть може іноді отримати від того ще більший розвиток у майбутньому і надію на зміну існуючих міжнародних відносин. З іншого боку, таке ж становище виникає і в тій країні, яка прийняла принципи заборонної системи. Отримуючи мало з-за кордону, вона природним чином і мало збуває туди; а тому мало цінує мирні стосунки, щоб протидіяти загрозі розриву. Мало того, як наслідок становлення тубільної промисловості, однорідної з іноземною, вона навіть звикає дивитися вороже на інші народи, які уявляються їй суперниками і ворогами. Ось чому ми бачимо, що найчастіше відбуваються зіткнення між тими народами, які найсуворіше дотримуються заборонної системи. Розрив робиться тим імовірніше, що між ними існує мало міцних зв'язків: число осіб, які підтримують взаємні комерційні зносини, зазвичай буває в таких країнах досить обмеженим; а ще менше таких, існування і майбуття яких залежали б від ходу цієї торгівлі.

Тому кожен народ, який дорожить спокоєм і міцними зв'язками з іншими народами, як це неодмінно буває при певному ступені його розвитку, повинен також цінувати і все те, що збільшує споживання чужоземних продуктів, тим більше, що разом з

цим необхідно збільшується його достаток, і збуджується тубільна трудова діяльність.

До таких продуктів особливо належать так звані колоніальні товари. У Росії в згадані роки (1847–1851), споживання їх (рахуючи в т. ч. і чай) сягало до 18 млн руб. на рік, що дає по 30 коп. сріблом на жителя Імперії. У той же час в Митному Союзі їх споживалося по 91 коп. на людину, в Австрії – по 27 коп. сріблом, у Франції – по 58 коп., у Бельгії по 1 руб. 91 коп., а в Англії по 3 руб. 29 коп. на людину. Якщо ми візьмемо окремі продукти, то кави споживається в Росії 0,14 фунта, в Австрії 0,65 фунта, у Великобританії 1,4 фунта, у Франції 1,12 фунта, у Митному Союзі 3,68 фунта, у Бельгії 10,46 фунта на душу; а разом із чаєм – у Бельгії 10,41 фунта, у Німеччині 3,54, у Великобританії 3,53, у Франції 1,13, в Австрії 0,65, а в Росії 0,37 фунта на людину. Цукру (враховуючи і місцевий) ми споживаємо по 2 фунта, австрієць 2,84, німець Митного Союзу 6,33, бельгієць 6,68, француз 9,5, англієць 29,66 фунта. Взагалі дослідження Л.В. Тенгоборського про цей предмет заслуговують на цілковиту увагу: він ясно доводить всі наслідки, що походять від нашого устрою торгівлі чаєм. Усуваючи себе від європейської торгівлі цим продуктом, ми тим самим даємо невідпирну перевагу в нашій торгівлі китайцям, які таким чином управляють нашими цінами з глибини своїх степів.

Вино, обкладене у нас митом в 15–48 рублів сріблом за оксофт³, споживається в європейській частині Росії в кількості 0,10 відра (беручи до уваги і тубільне виробництво), Англія в той же час споживає 0,08, Бельгія 0,17, Митний союз 0,31, Австрія 5,1, Франція 8,68 відра на людину. Рому, араку⁴, французької горілки і т. п. продуктів спиртних привізних у нас споживається 0,006 відра на кожного городянина, тоді як в Англії споживається 0,0644 на душу.

Ми не будемо слідувати за вченням автором в його окремих дослідженнях щодо інших, більш дрібних предметів. Зауважимо тільки, що всі майже предмети споживання цього роду у нас зростали. З середнього значення 1824–1827 рр., до середнього за

³ Оксофт – міра ваги і одиниця вимірювання об'єму рідини, а також назва для дерев'яних бочок розміром з голову кабана. Одиниця вимірювання залежить від того, що саме вимірюється. Оксофт вина становив близько 238,7 л.

⁴ Арак – міцний алкогольний напій, ароматизований анісом; популярний на Близькому Сході і в країнах Центральної Азії.

1851–1853 рр. плоди піднеслися від 1 272 000 до 3 217 500 руб., сіль від 3 407 900 до 5 699 800 руб., риба від 582 100 руб. до 2 001 000; худоба (в Азії) від 374 400 руб. до 1 368 100 руб.; тютюн від 58 863 пудів (у 1828–1830 рр.) до 148 682 пудів (1853 р.), і лікарські предмети від 489 600 руб. до 897 500 руб. Таке збільшення безперечно показує повсюдний розвиток у нас добробуту, розвиток, якого, без сумніву, ніхто не стане заперечувати перед низкою таких свідчень.

Причину цього ми повинні головним чином бачити в заходах уряду, який, на щастя, ніколи не тримався суворой заборонної системи, розуміючи всю шкоду її; уряд для досягнення своїх цілей вживав тільки різної висоти мита, і чудово, що з піднесенням і зниженням їх відбувалися певні зміни в симпатіях до Росії. Це зазначено було ще покійним графом Канкріном⁵ у його «Економії людських суспільств», в якій (стор. 242) він 1822 рік вважає часом, з якого посилюються вигуки проти Росії і та недоброзичливість, яка останнім часом закінчилася війною. Він пояснює це незадоволенням тих, які до того часу займалися контрабандою; але скоріше можна пояснити це тим, що середній стан, який грає важливу політичну роль в державах Заходу, не зміг забути збитків, завданих зменшенням збуту своїх виробів і ослаблення торгових зносин, хоч вони потім і збільшилися, але не в тому розмірі, як можна було б очікувати при більш низькому тарифі. Шкода, що п. Тенгоборський не розглядає це питання, бо тариф не був осторонь останніх політичних подій.

У тарифі також можна бачити одну з причин, яка змусила західні держави віддати перевагу союзу з Туреччиною миру з Росією. З усіх країн європейського континенту Туреччина створює взагалі мало утисків і обмежень для зовнішньої торгівлі. Задовольняючись невеликим ввізним митом, тамтешній уряд не захищає тубільної промисловості, але тим пов'язує інтереси іноземців зі своїми і змушує їх брати участь в долі своїй.

У багатьох сучасних виданнях Заходу, між іншим, висловлені були ці причини співчуття до цієї держави. Особливо англійські журнали люблять наполягати на тому, що Туреччина набагато важливіша для англійської торгівлі, ніж Росія.

⁵ Єгор Францевич (Георг Людвіг) Канкрін (1774–1845) – російський державний діяч німецького походження, міністр фінансів Російської імперії (1823–1844), прихильник політики протекціонізму.

Дійсно, загальний оборот турецької торгівлі з Великобританією перевищує оборот нашої торгівлі з нею. Виняток становлять лише ввезені до нас сирі продукти, які призначаються для фабрик, хоча і тут Англія доставляє переважно чужі вироби. Таким чином, з Англії привозиться нам до 75% усієї споживаної нами бавовни; але відомо, що не вона виробляє її. У бавовняному виробництві, якого вона доставляє нам 17/20, правда, бере участь і її продуктивність, але тільки частково. У Туреччині навпаки, збуваючи бавовняні матерії, Англія виграє більше, а отже і має більше інтересу в її підтримці. Правда, за те ми маємо своє бавовняне виробництво, але ми знаємо, що це виробництво супроводжується загалом відповідним занепадом лляної промисловості.

У цифрах, наданих паном Тенгоборським, видно посилення у нас бавовняних підприємств за відносним збільшенням привозу бавовни і зменшення ввезення бавовняної пряжі. З 1824–1826 до 1851–1853 рр. перший збільшився з 74 268 пудів до 1 666 350 пудів, другий зменшився в той же час з 337 101 пуди до 124 054 пудів.

Шовку ми отримуємо 17 939 пудів, з яких 40% з Персії, 31% із Пруссії, яка доставляє нам здебільшого італійський шовк. Зауважимо при цьому, що європейський шовк не становить ніякого суперництва нашому шовківництву, тоді як перський, і взагалі азійський, прямо конкурує з нашими кавказькими шовками.

Шерсть, що доставляє сирий матеріал для нашої суконної і тому подібної фабрикації, в даний час отримуємо більше з Азії, ніж з Європи. Тоді як у 1824–1828 рр. перша доставляла понад 9 500 пудів, а друга менше 350 пудів, в 1849–1853 роках з Європи ми отримували лише 3 431, а з Азії 16 400 пудів на рік. Тобто ми отримуємо тепер більш грубої, ніж тонкої вовни. Причину цього п. Тенгоборський абсолютно справедливо бачить частково у підвищенні тарифу на тонку шерсть мериносів.

Окрім цих сирих матеріалів, наша фабрикація, як і будь-яка інша, вимагає також різних інших речовин, що входять в обробку виробів. Перше місце в цьому відношенні займають фарбувальні продукти, які ми здебільшого змушені отримувати з-за кордону. Тому піднесення їх кількості в привозі непрямым чином свідчить про поширення всередині країни фабричної продуктивності.

Привіз індиго до Імперії з 14 535 пудів (1824–1826 рр.) піднявся до 53 093 пудів; гарансу і гарансіні з 16 605 пудів до 116 892 пудів; кошенілі з 2031 до 7223 пудів; фарбувального де-

рева з 285 976 до 510 195 пудів. З інших предметів, що вживаються в нашій заводській промисловості, москательні товари представляють п'ятирічну середню цінність (1847–1853) у 1 722 600 руб.; олово 354 644 пудів; свинець (1853) 36 146 пудів; сталь (1853) 36 364 пудів; кам'яного вугілля (1851–1853) ввезли на 1 232 700 руб.; оливкової олії в той же час привозили в кількості 562 900 пудів.

Цим майже і обмежуються ті вироби, яких вимагає наша фабрикація з-за кордону. Але разом з тим вона звичайно утримує від ввезення в державу набагато більшої маси цінностей, яку ми могли б приблизно обчислити, якщо б тільки порівняли тубільну продуктивність і споживання зі споживанням подібного роду в інших країнах, поставлених в інше економічне становище. Автор не зупиняється на цьому міркуванні і прямо переходить до розгляду привозу фабричних творів. Ми послідуємо за ним у тому порядку, в якому викладає він предмети, звертаючи увагу на той вплив, який в нашій торгівлі справило зниження тарифу 1850 року, коли з'єднане було з Імперією і Царство Польське в одне митне ціле.

Шовкової матерії в Імперії збільшилися в привозі на 7% з 1851 року; проте, якщо взяти до уваги Царство Польське, то не тільки не виявилось в привозі збільшення, але він навіть зменшився: це доводить, що тариф у цьому відношенні був занадто високий до того часу. Цінність ввезення шовкових матерії тепер (1851–1853) не досягла навіть чотирьох мільйонів рублів сріблом.

Ввезення бавовняних тканин після зміни в тарифі збільшилося на 29%, представляючи середньорічну цінність в 1 330 800 руб. сріблом. Цей факт, на думку п. Тенгоборського, надає доказ відсталості нашої бавовняної фабрикації.

Вовняних матерії, навпаки, не дивлячись на зниження тарифу, ввозиться на 31% менше; вони представляють в 1851–1853 роках цінності на 225 000 руб. сріблом на рік. Натомість лляні і прядив'яні вироби збільшилися по привозу на 65%, представляючи середню річну цінність в 858 500 руб.; у той же час, не дивлячись на зниження мита, привіз блонд і мережив зменшився на 10%.

З інших товарів привезено:

товари	1846–1850 рр. (руб.)	1851–1853 рр. (руб.)	збільшення (%)
Кіс і серпів	539 300	676 000	25
Ножового товару	423 900	689 300	63
Годинників	478 400	695 800	45
Шкір	288 400	80 900	
Перчаток	126 400	199 200	57
Парфумів, помад і т. п.	170 900	190 500	11
Фаянсу	116 100	137 700	10
Музичних інструментів	108 200	175 700	50

Це майже загальне збільшення привозу предметів зручності і розкоші свідчить про зростання достатку і багатства, яке взагалі посилюється в країні з кожною раціональною мірою. І даремно думають деякі, що при цьому потерпають виробники. Надаючи взаємний обмін творів, зовнішня торгівля цифрою привозу вже вказує на цифру вивезення з країни. Не вивозячи в Європу грошей, якщо прийняти офіційний баланс, ми природно за надлишок одержуваних нами виробів повинні платити продуктами своєї землі і своєї праці. Всі ці окремі зміни, втім, ще мало діяли на розширення наших торгових зв'язків з головними продуктивними народами Заходу, і наш тариф до такої міри лякає їх, особливо Англію, що відомий орган англійської торгової публіки «Економіст» убачав особливу користь останньої війни в тому, щоб Туреччина не прийняла засад нашого тарифу. Помірний тариф Туреччини забезпечив їй, відтак, допомогу Заходу, що виразилася у військових силах, у відкритті кредиту в іноземних капіталах, і в підтримці громадської думки. Не теперішній стан імперії, а її майбуття обіцяло бариші західним промисловцям і заняття їх капіталом; але виграла від цього все-таки нинішня Оттоманська держава. Ми наводимо цей приклад з метою показати, що жива торгівля принесла і тут свої плоди. Для пояснення цієї сторони зовнішньої торгівлі може послужити і розв'язка політичних незгод Англії з Північною Америкою, з яких з кожною ми, як видно з даних нашого автора, знаходимося в близьких торговельних зносинах, і яких згода має для нас важливість. Варто тільки поглянути на будь-який орган громадської думки в обох країнах, щоб переконатися, що головне спонукання до збереження миру становлять ті тісні різноманітні торговельні зв'язки, які з'єднують ці

країни. Найближчим доказом шкоди війни між ними представляється цифра зовнішніх торговельних відносин, які роблять з обох держав як би одне ціле, і які, в разі свого припинення, загрожують розоренням і бідністю численному класу народу по обидва боки океану.

Народи освічені всюди живуть для миру і працею; і те, що порушує природний розвиток праці, збуджує загальну тривогу і невдоволення. Сполучені Штати Північної Америки тому ніколи, можна сказати, не готуються серйозно до війни і не відволікають на ранні приготування своїх сил; але вони з кожним днем зменшують можливість війни за допомогою багатостороннього розвитку своєї праці, збільшення своєї енергії, придбання капіталів, за допомогою посилення освіти і, нарешті, за допомогою розширення зовнішньої торгівлі, намагаючись повсюдно знайти збут для своїх творів і зав'язати дружні стосунки.

Для нас тим важливіше вивчати торгіву політику цієї держави, що вона є нашим суперником у головних статтях вивезення і саме на тому ринку, де є найбільший попит на наші твори. Таким чином, за даними за 1845–1849 роки, пшениці в англійські порти привезено зі Сполучених Штатів 729 529 центнера, тоді як з Росії тільки 441 314 центнера у рік, і навіть додавши до нашого відпуску частину відпуску прусського і тому подібного, ми все-таки повинні поступитися першим місцем Північній Америці. Суперництво з нею можливим для нас буде тільки тоді, коли й у виробництві, й у збуті товарів ми засвоїмо ті прийоми, які панують по той бік океану.

Хлібна торгівля наша взагалі розглянута Л.В. Тенгоборським із великим старанням і знанням справи. Можна сказати, що це один з кращих трактатів про цей предмет, і краща частина розглянутого нами томи. На жаль, ми не можемо стежити за автором у всіх подробицях його викладу; а тому обмежимося лише простим зазначенням за головні висновки його.

У середньому ввозиться нами 3 436 260 чвертей зернового хліба, з якого на частку пшениці припадає 63,8%, жита 22,8%, вівса 9,29%. Більше, ніж 9/10 першої вивозиться через чорноморські та азовські порти, більше половини жита і близько половини вівса через балтійські; отже, в цій торгівлі південь Імперії грає головну роль, і це видно з того, що в хлібній торгівлі Одеса посідає перше місце, майже вчетверо відпускаючи хліба більш ніж Петербург.

Хлібна торгівля у широкому значенні забезпечує щорічно близько 23 мільйонів рублів. Близько 22% цієї суми сплачує нам Англія, 17 – Італія, близько 16 – Франція, близько 14,5 – Туреччина. У відношенні до загальної суми нашого експорту хліб становить майже 20%.

Худоби вивозиться нами на 574 667 рублів, риби та ікри на 227 850 руб., масла на 149 200 руб., спирту на 64 180 руб., сала на 12 019 550 руб., льону і пеньки на 15 521 000 руб., льняного і конопляного насіння на 6 153 500 руб., вовни на 6 377 000 руб., будівельного лісу на 2 618 400 руб., щетини на 1 634 100 руб., гриви на 238 900 руб. на рік. Окрім того ми вивозимо заліза на 1 350 800 руб., міді на 1 599 700 руб., шкір на 1 158 100 руб., заячих шкур на 2 373 200 руб., поташу на 880 666 руб., смоли на 199 680 руб., риб'ячого клею на 573 680 руб., риб'ячого жиру на 86 080 руб., шовку сирцю на 181 950 руб., кісток на 128 200 руб., воску на 408 930 руб., фарбувальних речовин на 158 300 руб., стеарину і олеїну на 102 530 руб. Усі ці середні значення виведені за тривалий час, здебільшого за тридцять років.

Із фабричних виробів вивозиться з Росії вовняних тканин на 1 591 970 рублів, бавовняних на 1 623 300 руб., лляних і конопляних на 2 369 850 руб., канатів на 764 900 руб., шовкових тканин на 73 730 руб., шкіряних виробів на 1 390 330 руб., металевих виробів на 358 700 руб., свічок на 115 500 руб., дорогоцінних предметів на 78 250 руб.; крім того хутра на 1 826 400 руб., пір'я і пуху на 422 600 руб., липової кори на 159 030 руб., лікарських і аптекарських матеріалів на 185 200 руб., коштовних каменів на 118 500 руб. на рік.

Ось головні цифри нашої експортної торгівлі за останній час. Нічим не стримувана, вона за більшістю предметів збільшується з кожним проміжком часу, знаходячи собі опору і живлення в потребах чужого населення та іноземної промисловості, і живлячи в той же час місцеву працю і продуктивність. Уява насилу може обійняти різноманітний її вплив і значення, що переходить за межі приватної угоди.

Наш уряд давно зрозумів це значення такої торгівлі, і ми бачимо в законах наших кращій тому доказ. Таким чином між головними обов'язками міністра фінансів у нас поставлено охорону прав і вигід закордонної торгівлі і особливо видалення по можливості всіх перешкод, які заважають її вільному плину. (Зведення законів Т. I, кн. IV, ст. 887, вид. 1842 року). Дійсно, при нехту-

ванні цим правилом у зовнішній торгівлі народу з'являється ціла низка несприятливих для його розвитку відносин, які тривалим своїм існуванням можуть дати привід до подій, запобігання яких становить для держави питання особливої важливості. Надсилаючи цікавих як до цього, так і до попередніх частин твору, що піддано розгляду, ми не будемо зупинятися на цій думці в деталях, але постараємося представити деякі положення, не висловлені нашим автором, які мають стосунок до експортної торгівлі.

Перше з них є занепад цінності того твору, експорт якого чомусь зупиняється або зменшується, а це завжди буває при зайвому обтяженні імпорту, бо в природному стані зовнішньої торгівлі сплачується за товар товаром, а гроші тільки доповнюють надлишок і зводять рахунки. Всякий торговець намагається купити переважно там, де продає, зберігаючи цим витрати одного шляху. Не дозволяючи везти до себе який-небудь товар, наприклад фабричні вироби, ми тим самим відмовляємося від продажу свого, подібного до нього за ціною, виробу, наприклад, хліба. Цей останній виріб природно падає від того в ціні, і тим зменшує дохід виробників. Тому ми звичайно чуємо в державах, в яких існує надмірно заступницька система, постійні скарги з боку землевласників на занепад доходу і на зростаючу неспроможність. У таких країнах зустрічаються навіть місцевості, де збагачення землеробством є річ нечувана.

Другий наслідок від порушення положення, сформульованого в наших законах, виявляється в підвищенні ціни на всі продукти того порядку, який підданий обмеженню. Звідси відбувається зменшення споживання, отже і відповідного достатку в народі, і зменшення торгових капіталів. Торговці тут також потерпають, як і землевласники. Їх обороти і розміри їхніх угод неминуче зменшуються, як зменшуються і вигоди покупців, на рахунок яких падають витрати купецького стану і бариші фабрикантів. Ось чому в деяких країнах сильні скарги на дорожнечу і часті спогади про старі часи.

Ми щасливі тим, що у нас немає подібного роду явищ, інакше б вони необхідно виявилися і в наших стосунках з іншими народами. Головний шлях наших зовнішніх зносин, як і всюди, є морська торгівля. Вона обіймала 93/100 всієї нашої закордонної торгівлі; отже майже в 12 разів перевищувала сухопутну. Таким чином, блокада берегів для нас в двадцять разів тяжча, ніж припинення дружніх торгових зносин з сусідами по материку.

У нашій морській торгівлі перше місце займають балтійські порти, ввезення через які досягало майже 86,3% усього морського імпорту в останнє п'ятиріччя; втім, у відпускній торгівлі відносно значення їх як би зменшується: замість 88% (1824–1828 рр.) вони отримують на свою частку тільки 60% (1849–1853). У той же час чорноморські і азовські порти швидко піднялися: у привізній торгівлі 1824–1828 рр. вони брали участь тільки на 6,7%, у відпускній на 10,8%; а в 1849–1853 рр. імпорту на їхню частку доводилося 13,2% і близько 34% експорту на рік. Ці цифри вказують нам ту важливість, яку для нашої торгівлі має південне Помор'я колишнього Руського моря.

З усіх портів наших перше місце займає Санкт-Петербург, через який проходить 54,3% зовнішньої морської торгівлі; за ним слідує Одеса (15,6%), яка обігнала Ригу, яка впродовж понад тридцяти років майже не збільшила своєї торгівлі.

З європейських держав, по привізній торгівлі перше місце займає Англія, на частку якої припадає 33,9% всього ввозу, потім Пруссія (11,2), Франція (10,8), Америка (10,1), Ганзейські міста (7,8), Туреччина з Грецією (6,3) і т. д. Таким чином, останній розрив наш, якби він супроводжувався дійсним припиненням зносин з усіма воюючими державами, мав би на половину зменшити наш імпорт. У відпускній торгівлі Англія грає ще важливішу роль: вона скуповує майже половину продукції нашого землеробства (49,2%). Нідерланди з Бельгією і Франція купують кожна в сім разів менше, ніж Великобританія. Майже те ж значення для нас, як останні дві країни, має і Європейська Туреччина з Грецією. Зупинка експорту в разі війни з цими державами тому повинна була перевищувати навіть імпорт, що і проявилось між іншим останнім часом в невідповідному курсі.

Розбираючи зокрема нашу торгівлю, ми знаходимо, що з Англією ми ведемо переважно торгівлю такими творами: отримуємо бавовник (28,6%), фарбувальні речовини (12,8%), машини (7,4%), шерсть (6,3%), сіль (5,4%) і бавовняну пряжу (5%), – всі предмети сирі і потрібні для нас. Вивозимо туди найголовніше: хліб (22%), сало (16%), льон (16,3%), олійне насіння (11,8%), шерсть (7%) і т. д. Пруссія ввозить до нас шовкові тканини (17,9%), шовк-сирець (8,9%), паперові тканини (6%) і т. д.; вивозить: хліб (25,2%), льон (16,8%), будівельний ліс (12,6%), мідь (7%), худобу (6,1%), олійне насіння (5,9%), хутра (5, 7%). Франція ввозить нам вина і т. п. (46%), модних товарів (13%), фарби (9,3),

діаманти (6,6) і т. д., тобто, переважно предмети розкоші, а вивозить: хліб (59,6), льон (15,6), шерсть (7,4), олійне насіння (5,1) та ін. Австрія ввозить до нас: сіль (36,3), металеві вироби (11,6) та ін., вивозить хліб (50,1), шерсть (20,1), худобу (9,2) і т. д. З Європейської Туреччини ми отримуємо сушені плоди (20,8), тютюн (13,9), паперові вироби (8), вина (7,1), оливкова олія (6,1) та ін.; вивозимо туди хліб (70), шерсть (7,6) і т. д.

В азіатській торгівлі нашій перше по імпорту місце займає Китай, на частку якого припадає (43,8%), Потім Персія (23,6%), далі Киргизькі степи (13%), потім Азіатська Туреччина (5,2%) і т. д. З експортною торгівлею порядок цих держав дещо змінюється: першим залишається все-таки Китай (60%), але за ним слідує Киргизькі степи (16,8%), Персія (8,1%) і Азіатська Туреччина (7,2%). Майже весь імпорт з Китаю обмежується чаєм (94,4%), а вивезення туди нерівним чином розподіляється між вовняними (42,3%), бавовняними (22,8%) тканинами, хутром (18), юхтою⁶ (9,8%) і т. д. Персія доставляє нам бавовняні тканини (39,8%), шовкові (11,9), шовк-сирець (10,6), сухі плоди (9%) та ін., а отримує від нас залізо (19,8), кавказький шовк (15,7), москательні товари⁷ (7,3), металеві вироби (6,9), фарбувальні речовини (6), мідь (5,8) і т. д. Киргизькі степи висилають нам худобу (68,9%), сирі шкіри (9,4), хутра (5,6) та ін., а отримують бавовняні тканини (47%), хліб (16,3), юхту і вироблені шкіри (12), вовняні матерії (6) і т. д.

Азіатська торгівля, втім, не стільки вимагає наших товарів, скільки готівки. Цей старовинний характер вона ймовірно утримує до тих пір, поки зміна побуту не викличе в ній інші форми споживання, в даний час ще дуже обмеженого.

Крім викладу зносин наших з іншими державами, п. Тенгоборський присвячує кілька сторінок нашим відносинам з Царством Польським і Великим Князівством Фінляндським. Перше в даний час введено в одну митну систему з Імперією, а тому зведення про його торгівлю має тільки історичне значення. Друге, навпаки, існує як самостійне ціле: воно привозить в Імперію на 895 400 рублів (23,4% паперових тканин, 22,2% заліза, 15,7%

⁶ Різновид міцної і, водночас, м'якої шкіри, вичинка якої здійснювалася за особливою технологією з використанням дьогтю.

⁷ Застаріла назва товарів – аналогів сучасної побутової хімії (мастила, клеї, миючі засоби, ядохімікати, засоби, що використовувалися для освітлення тощо).

смоли, 9% масла), і вивозить на 1 989 700 руб. (хліба 65,3, тютюну 6,2%). З іноземними державами Фінляндія підтримує привізну торгівлю в 4 730 800 руб., і відпускну в 2 008 900 руб., що представляє величезну перевагу привозу, що ймовірно полишає країну таємним шляхом контрабанди. Взагалі Фінляндія значно виграє від своїх зв'язків з Імперією і від свого помірному тарифу. У Фінляндії землевласники, купці і робітничий стан користуються повним добробутом, для них доступним. І вона може представляти нам приклад добродійного впливу низького тарифу. Працівник завжди знаходить собі там природне заняття, не обмежуючись попитом однієї будь-якої галузі праці, що перебуває під заступництвом. Для отримання вірного шматка хліба працівник не відправляється у віддалені міста і не розриває зв'язків своїх із сімейством, рідними місцями і рідними звичками. А ми знаємо, наскільки не вигідний такий стан для робітника, особливо якщо він повинен ще часто повертатися додому. Заробіток природно зменшується від таких частих переходів, і ціле населення звикає до поневірянь, що несприятливо впливає на розвиток народного багатства. При низькій ціні товару, нерозлучно з низьким тарифом, споживання товару в країні зазвичай швидко збільшується, капітали скоро нагромаджуються, і робітничий клас залишається в вигідному економічному становищі з надією на значне покращення свого побуту. На противагу цим явищам, протилежна торгова система збуджує потреби, не задовольняючи їх, і порушує рівновагу продуктивних сил у народі. Виявляється невідповідність витрат і способу життя, і як результат цього – загальне невдоволення існуючим порядком речей.

Цій причині ми маємо приписати деякі сумні явища в багатьох європейських державах. Збуджений стан промисловості при зменшенні споживання становить одну з причин тих внутрішніх потрясінь, які набули такої відомості останнім часом. Ми бачимо їх всюди разом зі спробами меркантильних, обтяжуючих заходів, пропорційно з посиленням яких вони і набирають сили. Доказ тому можна бачити в тому, що на чолі рухів подібного роду скрізь майже є робітничий клас, або ті, які видають себе за його представників і користуються його симпатією. Природно тому, що п. Тенгоборський всюди схилиється на користь низьких мит. Потрясіння бували особливо сильні там, де вище тариф: останнім часом в Австрії вони були сильніші, ніж в Пруссії, у Франції сильніше, ніж в Німеччині. Взагалі маса незручностей, а також скарги

на них, сильні в країнах заборонної системи. Франція, завдяки своїм меркантильним переконанням зробилася класичною країною хвилювань, великою революцією не закінчила низки вибухів лише тому, що прийняла ті ж торгові начала, як і при попередньому уряді, і ряд змін закінчиться в ній тільки з найкращим задоволенням споживачів. Наполеон І зобов'язаний був повним успіхом частково розширенню митної області Франції, і його племінник, який не цурався засад вільної торгівлі, до сих пір діє до вигоди споживання, а отже, в інтересах як володіння, так і праці. Не кривавий піт, а вдала спекуляція збагачується під заступництвом заборон. Не знання і сила, а невігластво і слабкість вимагають пожертвувань з боку своїх співгромадян, і не справжній виробник прокладає дорогу до кишені сусіда.

Неприродний порядок речей породжує неприродні відносини. Праця не отримує в ньому тої винагороди, на яку вона має право розраховувати, і в державі утворюються економічні особливості, які мають значний вплив.

Одна з цих особливостей полягає в формі торгового мореплавства, на яке, між іншим, спрямовується постійна увага всіх урядів, які докладають старання задля промислової незалежності країни. Вважаючи однією з умов цієї незалежності власне судноплавство, вони зазвичай намагаються у різний спосіб обмежити чуже мореплавство. Цієї політики дотримувалися ще недавно майже всі держави Європи. Майже скрізь були різні постанови з урахуванням відмінності національності суден; всюди майже чужі кораблі повинні були оплачувати більші мита, і піддаватися різним формальностям. У теперішній час, утім, ці нерівності зглажені або шляхом міжнародних угод, або шляхом внутрішніх розпоряджень. Переконалися, що такого роду обмеження приносили країні більше шкоди, ніж користі. Росія в цьому відношенні була однією з перших, хто вступив на шлях взаємної рівності прапорів, і наслідком цього було значне посилення торгового судноплавства на її морях. З 1824 р. воно збільшилося на 92% відносно числа суден, і на 112% відносно числа тонн, що ними подаються. Збільшення це, втім, було нерівномірним, дивлячись по тому, скільки приходило кораблів із вантажем і скільки без нього. Частково із-за самого характеру нашої торгівлі, почасти внаслідок впливу нашої митної системи, число перших відносно скоротилося менше, ніж число других.

У загальній кількості кораблів перше місце займає Балтійське море, на порти якого припадає суден 7633, тоді як в чорноморські і азовські порти, в ті ж 1849–1853, приходило у середньому тільки 6591 суден; але натомість число тонн в останніх перевищувало тонни балтійських портів: у ставленні до цілого руху російської морської торгівлі чорноморсько-азовські порти займали 46,7% тоннажу, а балтійські тільки 44,1. У 1852 і 1853 роках і чисельна перевага кораблів була вже на стороні чорноморських і азовських портів. Біломорська торгівля займала тільки 71,8% усього числа тонн і 1381 судно; а каспійська – 1,4% і 461 судно.

Із південних портів наших Одеса за кількістю тонн посідає перше місце (46,6%), за нею йде Таганрог (18,8), Бердянськ (8,8), Ізмаїл (7,6), Керч (5%) і т. д. За відносною кількістю тонн всіх наших морських портів разом узятих головні з них розташовані у такому порядку: Кронштадт, Одеса, Рига, Таганрог, Архангельськ, Бердянськ, Ізмаїл, Керч і т. д.

Що стосується до прапорів, під якими відбувався наш торговий рух, то за кількістю тонн перше місце займають англійські судна (31,7%), потім російські (12,9), грецькі (10%), австрійські (7,4), сардинські (5,5), нідерландські (5,2), турецькі (4,8), шведські (4,8), прусські (3,6), французькі (2,2), іонічні (1,9), датські (1,8), неаполітанські (1,5), північно-американські (1,4) і т. д. Найбільше число російських суден помічається на Балтійському морі (849), потім на Чорному та Азовському (648), Каспійському (420) і нарешті на Білому (271). Перше місце за кількістю тонн російські судна займають на Каспії, в Балтиці – друге, в Білому морі – третє, у Чорному та Азовському – четверте.

Всі ці свідчення взяті нами з середніх 1849–1853 років і представляють стан напередодні останньої війни⁸. На закінчення ми наведемо тут кілька цифр про торговельне мореплавство Фінляндії, вони почерпнуті з того ж джерела, за той же період часу. Всього в цю країну приходять 2520 суден в 190 982 тонни, з яких 3/4 припадає на частку національного прапора. Вхідних суден було 1302 (у 93 698 тонн), з яких 494 з баластом; виходять 1218 (у 97 254 тонн), з яких 190 – з баластом.

Каботажна торгівля наша, яка займає 11 888 суден, протягом 22 років (з 1827 р.) зросла більше ніж учетверо. Таке збіль-

шення переважно відбулося в південних портах наших. Північні, що займають 2 тисячі з невеликим суден, надають збільшення не більше ніж у 3,5 рази. Цінність вантажу в каботажному судноплаванні перевищувала в той же час 16 740 300 руб.

До розглядуваної частини цього твору включені у вигляді приміток три мемуари:

1. Про найбільше і найменше вивезення хліба в головних портах північних і південних.

2. Про торгівлю Росії зі Сполученими Штатами Північної Америки, і

3. Про китайську торгівлю.

Ми особливо звертаємо увагу читачів на останню статтю як за важливістю предмета, так і по погляду, який в ній розвиває автор. Торгівля ця, заснована на особливих засадах, малопомалу зазнає змін, які неминуче завдаються силою часу і обставин. Значення цих змін і подальший їх розвиток, так само як їх попередня історія, прекрасно викладені нашим автором, так ясно вміє показати всю невідгоду відсталого положення, або меркантильної практики. З усього викладу його ми бачимо, що від нас далекі сумні явища, породжені пануванням меркантильної політики в Західних державах, де протягом століть нижчий стан не отримувал належної винагороди, а з тим разом нагромаджувалася маса невдоволення, росли рахунки утисків, і рано чи пізно не могла не наступити хвилина розплати за старі помилки і забобони торгової політики. Та вигода, яку та чи інша особа отримала від обмеження торгового обороту, спричинила за собою набагато більші втрати і вади внаслідок порушеної гармонії відносин, які природно встановлюються між людьми.

Ми твердо переконані, що держава, дотримуючись здорової економічної політики міжнародних зносин, буде вільною і від болячок безнадійного пауперизму, і від потрясінь і переворотів, що зупиняють успіхи народної освіти. Тому-то питання про зовнішню торгівлю є одним із найважливіших у народній економії. Тісніше знайомство з ним, яке повинно бути наслідком розібраного нами твору, ми впевнені, приведе кожного до тих результатів, до яких прийшла наука. Подякуємо ж п. Тенгоборському за його прекрасні дослідження, якими він збагачує нашу статистичну літературу і нашу економічну досвідченість.

1 квітня 1856 р.

⁸ Очевидно, тут автор має на увазі Кримську війну 1853–1856 рр.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ІВАНА ВАСИЛЬОВИЧА ВЕРНАДСЬКОГО

І.В. Вернадський був засновником, видавцем і редактором журналів

- «Экономический указатель» (1857-1858, № 1-104)).
 «Экономист». Приложение к «Экономическому указателю» (1858, Т. I, кн. 1-3).
 «Указатель политико-экономический. Статистический и промышленный журнал» (1859, № 105-156).
 «Экономист». Приложение к «Указателю политико-экономическому, статистическому и промышленному журналу» (1859, Т. II, кн. 1-6).
 «Экономист». Приложение к «Указателю экономическому, политическому и промышленному» (1860, Т. III, кн. 1-3).
 «Указатель экономический, политический и промышленный» (1860, № 157-208; 1861, № 209-310). Два номера журнала 309–310 с пометками И.В. Вернадского.
 «Экономист» (политико-экономический и статистический журнал) (1861, Т. IV; 1862, Т. V).
 «Экономист» (1863-1864, Т. VI, кн. 1-4; 1865, Т. VII, кн. 1).
 «Биржевой указатель» (1877-1879).

Наукові та науково-публіцистичні праці

1. Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века. Москва: Унив. тип., 1849. II, 118 с. (Докторська дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, політичної економії та статистики. Затвердження відбулося 14 (26) грудня 1849 року).
2. Новое статистическое учреждение (Из письма М.Н. Каткову). *Московские ведомости*. 1851. № 33. 17 марта. С. 274.
3. О движении народонаселения России в 1846 году. *Московские ведомости*. 1851. № 37. 27 марта. С. 311–313; № 40. 3 апреля. С. 342–344; № 45. 14 апреля. С. 387–388; № 50. 26 апреля. С. 434–435.
4. Несколько слов на замечания Профессора Спасского о народонаселении России. *Московские ведомости*. 1851. № 53. 3 мая. С. 466–467.

5. Хозяйственно-статистический атлас Российской империи, изданный Департаментом Сельского Хозяйства Министерства Государственных Имуществ. Санкт-Петербург, 1851. *Московские ведомости*. 1851. № 81. 3 июля. С. 725; № 82. 10 июля. С. 745–746; № 99. 18 августа. С. 915–916; № 113. 20 сентября. С. 1057–1058.
6. Несколько слов о статистике древних. *Московские ведомости*. 1851. № 106. 4 сентября. С. 989.
7. Об экономическом лексиконе Кокелена. *Московские ведомости*. 1851. № 121. 9 октября. С. 1149–1150.
8. Экономия чугуны. *Московские ведомости*. 1851. № 126. 20 октября. С. 1201; № 127. 25 октября. С. 1211.
9. Железные дороги: [Очерк]. Москва: Унив. тип., 1851. 20 с.
10. Бедность в языческом мире. *Отечественные записки*. 1852. Т. LXXXII, № 5 (май). Отд. VII. С. 36–38.
11. Задача статистики. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1852. Ч. LXXIV. Отд. II. С. 61–92. Оттиск. 32 с.
12. Проспект политической экономии. Санкт-Петербург, 1852. 140 с.
13. Очерк теории потребностей. Санкт-Петербург, 1852. 116 с.
14. Несколько слов о железных дорогах в России, по поводу речи г. Рославского. Москва: Унив. тип., 1853. 9 с.
15. Политическое равновесие и Англия. Москва: Унив. тип., 1855. II, 136 с.; Изд. 2-е, испр. Санкт-Петербург, 1877. 140 с.
16. Романское начало и наполеониды. Санкт-Петербург: Тип. Э. Веймара 1855. 52 с.
17. Исторический очерк практической статистики / В воспоминание 12 января 1855 года. Учено-литературные статьи профессоров и преподавателей Императорского Московского университета, изданные по случаю столетнего юбилея. Москва: Университетская типография, 1855. 92 с.
18. О внешней торговле. *Русский вестник*. Т. 2. 1856. С. 603–604; Т. 3. № 6. Кн. 2. 1856. Июнь. «Современная летопись». С. 281–289.
19. Предмет политической экономии. *Журнал министерства народного просвещения*. Ч. XC. Отд. II. 1856. Май. С. 127–144.
20. Кредит. *Экономический указатель*. 1856. № 6. С. 129–130.
21. Die Weltherrschaft England's und das politische Gleichgewicht von D-r J. Wernadski Prof. der pol. Ökonomie und der Statistik an der Universität zu Moskau / Uebersetzt ans d. russischen. Leipzig und Mitau, 1856.
22. Вступительная лекция [к курсу политической экономии]. Санкт-Петербург, 1857. 15 с.

23. Очерк теории потребностей. Санкт-Петербург: Тип. К. Метцига, 1857. 81 с.
24. Исследования о бурлаках: Отчет чиновника особых поручений при министре вн. дел с. с. Ивана Вернадского. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1857. Ч. XXIII. Кн. 4. С. 71–81, 81–86, 86–118; Ч. XXIV. Кн. 5. С. 1–13, 13–23, 23–42.
25. Значение природы в государственном хозяйстве. *Экономический указатель*. 1857. № 1. С. 1–10.
26. Калифорнийское и австралийское золото. *Экономический указатель*. 1857. № 1. С. 10–11.
27. Несколько слов о дороговизне дров. *Экономический указатель*. 1857. № 1. С. 11–12.
28. Нечто о средствах сообщения. *Экономический указатель*. 1857. № 2. С. 26–32.
29. Об условиях благосостояния. *Экономический указатель*. 1857. № 3. С. 49–53.
30. Прибыль народонаселения в России. *Экономический указатель*. 1857. № 3. С. 65–66.
31. Абиссинская торговля. *Экономический указатель*. 1857. № 4. С. 80–81.
32. Новые банки. *Экономический указатель*. 1857. № 5. С. 107–108.
33. Китай. *Экономический указатель*. 1857. № 6. С. 121–122.
34. Кредит и монета. *Экономический указатель*. 1857. № 7. С. 150–151.
35. Современный вопрос. *Экономический указатель*. 1857. № 7. С. 156–160.
36. Политико-экономическое обозрение. *Экономический указатель*. 1857. № 8, 12, 16, 20, 24, 29, 34, 40.
37. Финансовое обозрение. *Экономический указатель*. 1857. № 9, 13, 17, 21, 25, 30, 37, 43.
38. Статистическое обозрение. *Экономический указатель*. 1857. № 11, 15, 19, 23, 35, 41.
39. Очерк теории потребностей. Санкт-Петербург: Тип. К. Метцига, 1857. 81 с.; *Экономический указатель*. 1857. № 21, № 22, № 23, № 26, № 28, № 30. С. 699–704.
40. О поземельной собственности (критику «Современника»). *Экономический указатель*. 1857. № 22. 1 июня. С. 508; № 25, 27. 6 июля. С. 634; № 29. 20 июля. С. 682–684.
41. Нечто о тарифе. *Экономический указатель*. 1857. № 24. С. 545–547.
42. Средства сообщения. *Экономический указатель*. 1857. № 25. С. 572–573.

43. Ответ на № 134 «Северной пчелы». *Экономический указатель*. 1857. № 25. С. 591.
44. Обзорение новых политико-экономических сочинений. *Экономический указатель*. 1858. № 58. С. 122–126.
45. Против чего мы вооружаемся и чего желаем? (автору «Общины» В.А. Панаеву). *Экономический указатель*. 1858. № 66. 6 апреля. С. 289–298.
46. Политико-экономическое обозрение. *Экономический указатель*. 1858. № 57. С. 103–104.
47. Политико-экономическое значение некоторых общественных фактов. 1. Передвижение. *Экономический указатель*. 1858. № 70. С. 385–390.
48. Политико-экономическое значение некоторых общественных фактов. 2. Счетная единица. *Экономический указатель*. 1858. № 78. С. 579–584.
49. Библиографический очерк истории систематической статистики. *Экономист*. 1858. Т. 1. Кн. 1. Разд. II. С. 1–49.
50. Очерк истории политической экономии. Санкт-Петербург: Ред. «Экон. указателя», 1858. 224, VI с.
51. Проспект политической экономии И. Вернадского, ординарного профессора политической экономии и статистики в Главном педагогическом институте. Санкт-Петербург: Ред. «Экон. указателя», 1858. 64 с.
52. О населении земного шара. *Экономист*. 1859. Т. II. Кн. 1. Разд. III. С. 1–12.
53. Отчет 3-го заседания международного статистического конгресса в Вене, 31 августа, 1–5 сентября 1857 года. *Экономист*. 1859. Т. II. Кн. 5. Разд. II. С. 50–79.
54. Крестьянское дело с научной точки зрения. *Указатель политико-экономический*. 1859. № 129. С. 571–577.
55. Туман в крестьянском деле. *Указатель политико-экономический*. 1859. № 131. С. 617.
56. К монетному вопросу. *Указатель политико-экономический*. 1859. № 133. С. 659–660.
57. Мелкие деньги. *Указатель политико-экономический*. 1859. № 150. С. 1040–1042.
58. Политико-экономические вопросы во Франции. *Указатель политико-экономический*. 1859. № 155. С. 1157–1159.
59. Экономические вопросы на Западе. *Указатель политико-экономический*. 1859. № 156. С. 1182.
60. Вопрос дня. *Указатель политико-экономический*. 1860. № 158. С. 21–25.

61. Экономические вопросы на Западе. *Указатель политико-экономический*. 1860. № 158. С. 26–28.
62. Можно ли оглашать действия акционерных компаний? *Указатель политико-экономический*. 1860. № 160. С. 57–60.
63. Экономические общества за границей. *Указатель политико-экономический*. 1860. № 164. С. 142–143.
64. Ред-р [Вернадский И.В.]. Завоевания без издержек. *Указатель политико-экономический*. 1860. № 168. С. 217–222.
65. Ред-р [Вернадский И.В.]. По поводу полемики г. Ходнева. *Указатель политико-экономический*. 1860. № 168. С. 235–236.
66. Выступление И. Вернадского 8 апреля 1861 г. на собрании Политико-экономического комитета при Географическом обществе. *Век*. 1861. № 26.
67. Начала разделения труда. *Экономист*. 1862. Т. V. Кн. 3. Разд. II. С. 89–98.
68. Еще о гетерах. *Экономист*. 1862. Т. V. Кн. 3. Разд. II. С. 61–90.
69. Вызов киевлянам. *Экономист*. 1862. Т. V. Кн. 5/6. Разд. I. С. 8.
70. Значение политической экономии как науки. *Экономист*. 1862. Т. V. Кн. 9. Разд. I. С. 1–8.
71. По поводу польского вопроса. Санкт-Петербург: Воен. тип., 1863. 16 с.
72. По поводу статистических конгрессов и административной статистики вообще. *Экономист*. 1863. Т. VI. Кн. 1. С. 1–14.
73. Политическая экономия, составленная по лекциям профессора И.В. Вернадского / Сост. М. Сырейщиков и А. Вейссе; Т[ехнол. И[н-т]. Санкт-Петербург, 1863. 369 с.
74. Что нужно для земледелия. Санкт-Петербург: тип. Штаба Отд. корпуса внутр. стражи, 1864. 12 с.
75. О земских банках. Доклад, читанный на собрании сельских хозяев в Москве 5 октября 1864 г. Оттиск из журнала «Труды Импер. Вольного экономического общества».
76. О мене и торговле. С примечаниями и приложениями статей о протективной системе и дифференциальных пошлинах в России. Санкт-Петербург, 1865. 175 с.; Публ. лекции проф. д-ра И. Вернадского, чит. в Имп. Вольн. Экон. об-ве, стеногр. В.А. Соболевским. *Экономист*. 1865. Т. VII. Кн. 1. С. 1–116.
77. О протекционизме в России (из газеты «Голос»). *Экономист*. 1865. Т. VII. Кн. 1. С. 117–170.
78. О дифференциальных пошлинах. *Экономист*. 1865. Т. VII. Кн. 1. С. 171–175.
79. Статистика: [Лекции для студентов Технологического института]. Санкт-Петербург: Изд. А. Шестакова, 1866. 160 с.

80. Политическая экономия, составленная в курсе 1865/66 г.: [Лекции Технол. ин-та]; Изд. студент Зиновьев. Санкт-Петербург: Лит. И.Е. Лаппинга, 1866. 248 с.
81. Лекции промышленной статистики, читанные студентам Технологического института в 1866/7 году. Санкт-Петербург: лит. И.Е. Лаппинга, 1867. 272 с.
82. Заметки к «Курсу политической экономии» Генриха Шторха / Шторх Г. Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие: пер. с фр. с биографич. очерком автора; под ред. и с заметками И.В. Вернадского. Т. 1. Санкт-Петербург, 1881. 304, VII с.

Публікації, присвячені І.В. Вернадському

1. Рославский А. Несколько слов по поводу статьи г. Вернадского «Задачи статистики». *Москвитянин*. 1852. Сентябрь. № 18. Кн. 2. [Б. с.].
2. Вернадский Иван Васильевич. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского московского университета, за истекающее столетие, со дня учреждения января 12-го 1755 г., по день столетнего юбилея янв. 12-го 1855 г., составленный трудами профессоров и преподавателей, занимавших кафедры в 1854 г., и расположенный по азбучному порядку. Часть 1. Москва: В университетской типографии, 1855. С. 155–163.
3. Вернадский Иван Васильевич / Список гражданским чинам четвертого класса. Исправлен по 15-е октября 1876 года. Санкт-Петербург: Типография Правительствующего сената, 1876. С. 77.
4. Вернадский Иван Васильевич. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884). Составлен и издан под ред. ордин. проф. В.С. Иконникова. Киев: тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. С. 97–103.
5. И.В. Вернадский, известный экономист. *Всемирная иллюстрация: журнал*. 1884. Т. 31. № 799. С. 366–367.
6. Из воспоминаний об И.В. Вернадском. Киевлянин. 1884. № 196. С. 2.
7. Вернадский, Иван Васильевич / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1892. Т. VI.

8. Вернадский Иван Васильевич / Петербургский некрополь. Сост. В.И. Саитов. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1912. Т. 1 (А-Г). С. 415.
9. Дружинин Н.К. Вернадский Иван Васильевич (1821–1884). Москва: Госстатиздат, 1963. С. 220–221.
10. Баландин Р. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. 2-е изд., дополн. Москва: Знание, 1988. С. 11–13.
11. Гумилевский Л.И. Вернадский. 3-е изд. Москва: Молодая гвардия, 1988.
12. Баландин Р.К. Вернадский Иван Васильевич / Русские писатели: 1800–1917: Биографический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1989. Т. 1: А–Г. С. 428–429.
13. Коропецкий І-С. Иван Вернадський – ранній дослідник італійської економіки / Українські економісти ХІХ ст. та західна наука. Київ: Либідь, 1993. С. 89–119.
14. Рожанівський В. У затінку імені сина: [Іван Вернадський]. *Історичний календар*. Київ, 1999. С. 113–114.
15. Ковалевська О. Видатний вчений, освітянин, громадський діяч (24 травня – 180 років від дня народження І.В. Вернадського). *Вісник НАН України*. 2001. № 5. С. 58–63. URL: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/72554/11-Kovalevskaya.pdf?sequence=1.
16. Оноприенко В.И. Экономист-статистик профессор Иван Васильевич Вернадский (к 180-летию со дня рождения). *Статистика Украины*. 2001. № 2(13).
17. Злупко С. Иван Вернадський – засновник теорії потреб, дослідник економіки та історії політичної економії / Персоналії і теорії української економічної думки. Львів: Євросвіт, 2002. С. 78–83.
18. Михайлик Н.К. Иван Васильевич Вернадский, 1821–1884: ученый, экономист и патриот России. Москва: Международная педагогическая академия, 2002. 136 с.
19. Ущаповський Ю.В. Класична школа в політичній економії і економічні погляди Івана Вернадського / Еволюція теорії цінності в українській економічній думці (від давнини до початку ХХ століття): Наукове видання. Житомир: ЖІТІ, 2002. С. 208–216.
20. Усенко П.Г. Вернадський Иван Васильович / Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 485–486.
21. Михайлик Н.К. Экономические взгляды и научно-просветительская деятельность И.В. Вернадского (1821–1884): автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.01. Москва, 2003. 18 с.

22. Ситник К. До Вернадського на пораду. *Сільські вісті*. 2006. 18 серпня.
23. Вернадський І. Про обмін і торгівлю / Українська економічна думка: Хрестоматія. Упоряд. С.М. Злупко. Київ: Знання, 2007. С. 111–121.
24. Дмитрієв А.Л. Иван Васильович Вернадський як статистик. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 255–260.
25. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2009. 862 с. (Славетні постаті).
26. Базилевич В.Д., Короткий В.А. Економіст Іван Васильович Вернадський / І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні. Київ: Знання, 2009. С. 9–249.
27. Назаров І.В. І.В. Вернадський – дослідник генезису політичної економії (на прикладі аналізу італійських шкіл меркантилізму і фізіократії) / І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні. Київ: Знання, 2009. С. 250–276.
28. Гайдай Т.В. Розробка І.В. Вернадським теорії та історії політичної економії / І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні. Київ: Знання, 2009. С. 277–298.
29. Гриценко І.С., Короткий В.А. Юридичний факультет Університету Святого Володимира, 1834–1920. Київ: Либідь, 2009. 256 с.
30. Осецький В.Л. Економіко-політичні погляди І.В. Вернадського і західноєвропейський лібералізм / І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні. Київ: Знання, 2009. С. 299–315.
31. Галицька Е.В., Прієрова О.К. Внесок І.В. Вернадського у розробку теоретико-методологічних засад статистики / І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні. Київ: Знання, 2009. С. 316–341.
32. Маслов А.О. Дослідження аграрних проблем у творчості І.В. Вернадського / І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні. Київ: Знання, 2009. С. 342–360.
33. Бодров В. Славетні постаті: І.В. Вернадський. *Вища школа*. 2009. № 8. С. 90–93. (Рец. на кн.: І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні; за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2009. 862 с.).

34. Дмитриев А.Л. Иван Васильевич Вернадский как статистик. *Вопросы статистики*. 2010. № 10. С. 73–76.
35. Петров Ф.А., Андреев А.Ю., Цыганков Д.А. Вернадский Иван Васильевич. Императорский Московский университет: 1755–1917: энциклопедический словарь. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. С. 123–124.
36. Наконечна Т.Ю. Науковий внесок І.В. Вернадського в історію економічної думки та політичну економію. *Ефективна економіка*. 2010. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=205>.
37. Никитина Н.К. Иван Вернадский. Москва: Экономика, 2010. 368 с.
38. Шегда А.В. І.В. Вернадський та сучасна методологія пізнання. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2010. Вип. 22. С. 19–24.
39. Галицька Е.В., Прімерова О.К. Життєвий шлях і наукова спадщина І.В. Вернадського (до 190-ї річниці з дня народження). *Статистика України*. 2011. № 2. С. 79–83.
40. Новікова І. Иван Вернадский та розвиток українського банківництва у другій половині XIX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2011. Вип. 123. С. 50–54.
41. Благих И., Громова Ж. И.В. Вернадский и русско-немецкая школа в политической экономии. *Економіка*. 2011. № 131. С. 53–56.
42. Небрат В.В. Суспільне господарство та державні фінанси у теорії народного добробуту Івана Вернадського. *Формування ринкових відносин в Україні: зб. наук. праць*. 2012. Вип. 3 (130). С. 15–18.
43. Базилевич В.Д., Короткий В.А. Економіст Іван Васильович Вернадський. Київ: Знання, 2012. 60 с.
44. Іваненко О. Вплив І.В. Вернадського на формування світогляду засновника Української академії наук В.І. Вернадського. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. 2013. № 18. С. 101–107.
45. Максимов Ю.И. Статистик Иван Васильевич Вернадский / Ломоносовские чтения: Материалы секции музееведения; под ред. А.В. Смурова и В.В. Снакина. Москва: НЕА-Природа – МЗ МГУ, 2013. С. 36–38.
46. Тимочко Н.О. Класичний напрямок в українській економічній думці: І.В. Вернадський. *Ефективна економіка*. 2015. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_7_33.

47. Боднарчук Т.Л. І. Вернадський про політику урядової підтримки та її роль у розвитку господарства / Протекціонізм в економічній історії України (XIX – початок XX ст.): монографія. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. С. 94–109.
48. Сурнина И.А. Деловые издания И.В. Вернадского (1857–1865). Москва: Флинта, 2017. 328 с.
49. Сурнина И.А. Цензура и Экономический указатель И.В. Вернадского 1857–1861 годов. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2018. Т. 80. № 2 (2). С. 244–249. URL: <https://doi.org/10.30853/filnauki.2018-2-2.7>.
50. Курбет О.П. Економіст Іван Вернадський як предтеча української академічної науки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. Вип. 51. С. 58–77.
51. Стрішенець М., Павлова О., Павлов К., Купчак В. І.В. Вернадський – видатний дослідник історії економічних учень. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2019. № 3. С. 7–14.
52. Шелкунова Н.Л. Видавнича та громадська діяльність Івана Васильовича Вернадського у 40–80-х роках XIX ст. / Двадцять четверта всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Наука як феномен національної культури»: Матеріали конференції 19 квітня 2019 р., м. Київ. 2019. С. 234–237.
53. Остроумов В.В. Иван Васильевич Вернадский (1821–1884) / Истоки теорий макроэкономического равновесия сквозь призму «закона рынков Сэя»: монография. Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2019. С. 118–120.
54. Шелкунова Н.Л. Становлення І.В. Вернадського, як науковця та викладача. *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 156. С. 148–152.
55. Іван Вернадський – учений-економіст, педагог, громадянин: (до 200-річчя від дня народження) [Електронний ресурс]: тези наук.-практ. конф., Київ, 19 трав. 2021 р. Київ: КНЕУ, 2021. 49 с.

РЕЗУЛЬТАТИ ПЛІДНОЇ СПІВПРАЦІ

Тісна співпраця відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» та Наукової бібліотеки імені М.В. Довнар-Запольського ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» розпочалася ще в 2019 р. з проведення круглого столу «М.В. Довнар-Запольський – засновник першого в Україні ВНЗ економічного профілю». Круглий стіл проводився з нагоди присвоєння бібліотеці КНЕУ імені М.В. Довнар-Запольського.

До учасників круглого столу з вітальним словом звернулася д.е.н., професор, проректор з наукової роботи ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» Лариса Антонюк. З великим інтересом присутні заслухали виступ директорки Наукової бібліотеки імені М.В. Довнар-Запольського КНЕУ, к.е.н. Тетяни Куриленко. Про внесок Довнар-Запольського у розвиток білоруської та української історичної науки розповів д.і.н., доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка Андрій Чуткий. Дослідження соціально-економічних проблем у працях М.В. Довнар-Запольського висвітлила д.е.н., професор кафедри економічної теорії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» Валентина Фещенко.

З цікавими доповідями виступили співробітники відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»: завідувачка відділу, д.е.н. Вікторія Небрат; к.е.н., старший науковий співробітник Ольга Кудласевич; к.е.н., старший науковий співробітник Назар Горін та інші.

Під час роботи круглого столу демонструвався білоруський фільм «Против линии партии. За что травили историка Довнар-Запольского»; експонувалася книжкова виставка «Митрофан Довнар-Запольський – фундатор Київського комерційного інституту».

З презентацією інформаційно-бібліографічного ресурсу «Митрофан Вікторович Довнар-Запольський – фундатор Київського комерційного інституту» виступила головний бібліограф відділу науково-інформаційних проектів Наукової бібліотеки імені

М.В. Довнар-Запольського КНЕУ імені Вадима Гетьмана Тетяна Комлик.

18 листопада 2020 р. з ініціативи Наукового товариства імені Сергія Подолинського у Науковій бібліотеці імені М.В. Довнар-Запольського ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» відбувся круглий стіл «С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко – подвижники природничих засад економічного мислення і господарювання». Співорганізаторами зібрання були: ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кафедра економічної теорії; Наукова бібліотека імені М.В. Довнар-Запольського; Наукове товариство імені Сергія Подолинського та ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». У заході, проведеному в онлайн-режимі, взяли участь представники навчальних закладів, наукових установ та громадських організацій Києва, Запоріжжя, Львова, Сум, Мукачєвого, Житомира.

Проведення круглого столу приурочувалось до 140-ї річниці заснування української наукової школи фізичної економії. Ювілей цієї визначної для долі українства і людства наукової школи збігся в часі з відзначенням 170-ліття її засновника, вченого-новатора і громадського діяча доктора Сергія Подолинського, вшануванням інших видатних подвижників фізичної економії – академіка Володимира Вернадського, який відійшов у вічність 75 років тому, і сучасного мислителя, письменника та правозахисника Миколи Руденка, якому виповнилося б 100 років. Учасників засідання привітала директорка Наукової бібліотеки імені М.В. Довнар-Запольського Світлана Якубовська.

Учасники заслухали та обговорили виступи: голови Наукового товариства імені Сергія Подолинського, д.е.н., професора Володимира Шевчука, завідувача кафедри економічної теорії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, д.е.н., професора Володимира Кириленка і професорки цієї ж кафедри, д.е.н. Валентини Фещенко; д.е.н., завідувачки відділу економічної історії Інституту економіки та прогнозування НАН України Вікторії Небрат; д.е.н., професора, головного наукового співробітника цього ж відділу Наталії Супрун; д.е.н., професора навчально-наукового інституту адміністрування та післядипломної освіти Національного університету «Львівська політехніка» Любомира Пилипенка, доцентів кафедри соціально-гуманітарної освіти к.філол.н. Юлії Логвиненко і к.т.н. Володими-

ра Мазуренка; к.е.н., доцента, завідувачки сектору інформаційно-просвітницької діяльності відділу соціокультурних комунікацій Наукової бібліотеки імені Довнар-Запольського Людмили Воробйової та інших.

Під час роботи відповідальний секретар круглого столу Тетяна Комлик представила розділ «Українська школа фізичної економії» науково-освітнього ресурсу «Економічна думка України: матеріали до наукових біографій» та віртуальні виставки: «Сергій Подолинський – засновник української школи фізичної економії», «В.І. Вернадський – продовжувач справи С.А. Подолинського», «Микола Руденко: феномен у світовій науці». Організатори зібрання обговорили перспективи продовження подальшої співпраці.

У 2021 р. виповнюється 130 років від часу, як відійшов у вічність Сергій Подолинський, і це потребуватиме гідного вшанування непроминушого доробку видатного вченого, громадського та політичного діяча. Обговорено спільне проведення круглого столу, присвяченого вшануванню його пам'яті, а також чергових щорічних грудневих Руденківських читань із метою обговорення розвитку Миколою Руденком фізико-економічної парадигми Сергія Подолинського.

У резолюції круглого столу, ухваленій за результатами обговорення виступів учасників зібрання, наголошено на особливій значущості української наукової школи фізичної економії, котрій справедливо належить статус світової. Тези круглого столу опубліковано в інституційному репозитарії КНЕУ. Посилання на видання: <http://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/34807>.

19 травня 2021 р. відбулася науково-практична конференція «Іван Вернадський – учений-економіст, педагог, громадянин» (до 200-річчя від дня народження). Конференція проводилась на онлайн-платформі ZOOM. Організатором конференції виступив ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», співорганізаторами були: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, економічний факультет, кафедра економічної теорії, макро- і мікроекономіки; ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кафедра економічної теорії, а також Наукова бібліотека імені М.В. Довнар-Запольського.

З вітальним словом від організаторів виступив член-кореспондент НАН України, д.е.н., професор, заступник директо-

ра з наукової роботи ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» Андрій Гриценко. Модератором засідання була д.е.н., завідувачка відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» Вікторія Небрат.

На конференції була заслухана доповідь доктора філософії Тараса Самчука – фахівця з історії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Ґрунтовне представлення постаті Івана Вернадського як економіста, публіциста і видавця зробила у своїй доповіді д.е.н., професор кафедри економічної теорії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» Валентина Феценко. Цікавим та неординарним був виступ к.е.н., доцентки цієї ж кафедри Ксенії Лопух.

З великим інтересом були заслухані доповіді д.е.н., професора кафедри менеджменту Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України Оксани Вербової; д.е.н., професора кафедри аудиту та підприємництва Національної академії статистики, обліку та аудиту Володимира Шевчука та багатьох інших. Частина доповідей учасників круглого столу у вигляді статей вміщено на сторінках цього випуску збірника. Тези учасників видані в електронному вигляді Київським національним економічним університетом імені Вадима Гетьмана, режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/36237>.

Робота круглого столу продовжилася мобільним семінаром для просторового вивчення економічної історії. Науковці здійснили пішохідну екскурсію містом Києвом, яку провів доктор філософії Тарас Самчук. Він розповів про академічне середовище Університету Св. Володимира у роки навчання та викладацької діяльності Івана Вернадського, побут студентів та професорів університету, їхню участь у культурному житті міста. Учасники продовжили обговорення тематики круглого столу знайомлячись із територіальними локаціями діяльності Івана Вернадського.

23 червня 2021 р. в Науковій бібліотеці імені М.В. Довнар-Запольського ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» відбувся круглий стіл «Сергій Подолинський – основоположник природничих засад мислення і господарювання в національній та світовій економічній науці», присвячений вшануванню пам'яті видатного вченого, громадського та політичного діяча, економіста і соціолога Сергія Подо-

линського (до 130-річчя від дня смерті). Круглий стіл відбувся на онлайн-платформі ZOOM.

Співорганізаторами круглого столу виступили: ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кафедра економічної теорії; Наукова бібліотека імені М.В. Довнар-Запольського ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Наукове товариство імені Сергія Подолинського та ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

У роботі круглого столу взяли участь вчені, викладачі, представники органів державної влади та громадських організацій з десяти міст України (Києва, Полтави, Житомира, Мукачєвого, Сум, Харкова, Дніпра, Львова, Одеси, Тернополя), а також з Польщі та Нідерландів.

З вітальним словом до учасників круглого столу звернулася директорка Наукової бібліотеки імені М.В. Довнар-Запольського Світлана Якубовська. Вона також виступила з доповіддю «Праці Сергія Подолинського у фонді Наукової бібліотеки імені М.В. Довнар-Запольського». З цікавими доповідями виступили: д.е.н., професор, голова Наукового товариства імені Сергія Подолинського Володимир Шевчук; д.е.н., завідувачка відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» Вікторія Небрат; д.е.н., професорка кафедри економічної теорії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» Валентина Феценко; д.е.н., завідувачка кафедри фінансів та обліку Харківського державного університету харчування та торгівлі Оксана Нестеренко; д.е.н., професор кафедри економіки Львівського торговельно-економічного університету Богдан Шевчик; д.і.н., професор кафедри історії філософії, проректор Львівського торговельно-економічного університету Степан Гелей; д. ф.-мат. наук, старший науковий співробітник Інституту механіки імені С.П. Тимошенка НАН України Володимир Максимюк.

З великим інтересом учасники круглого столу заслухали спільну доповідь Тараса Решетюка (директора компанії Sonas Osetnica, Darling Ingredients International (Нідерланди)), Марти Бжежньякєвіч (бізнес-девелопера Milestone Project (Польща)) та Володимира Решетюка (к.т.н., доцента кафедри автоматики та робототехнічних систем імені акад. І.І. Мартиненка Національно-

го університету біоресурсів і природокористування України) про впровадження ідей Сергія Подолинського в життя.

Як завжди емоційно, а також із конструктивними пропозиціями щодо впровадження теорії Сергія Подолинського в економіку незалежної України виступили представники Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти доценти Юлія Логвиненко та Володимир Мазуренко.

Учасники круглого столу з цікавістю ознайомились з електронним ресурсом Наукової бібліотеки імені М.В. Довнар-Запольського КНЕУ імені Вадима Гетьмана «Економічна думка України: матеріали до наукових біографій». З тезами учасників круглого столу можна ознайомитись в репозитарії КНЕУ за посиланням: <http://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/36291>.

Завідувачка сектору інформаційно-просвітницької діяльності відділу соціокультурних комунікацій Наукової бібліотеки імені М.В. Довнар-Запольського ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», к.е.н., доцент, доктор філософії
Воробйова Л.В.

Довідка про збірник

Збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» — всеукраїнський історико-економічний збірник наукових праць, що видається Державною установою «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

ISSN 0320-4421 (Print)

ISSN 2522-4271 (Online)

Видається з 1965 року (виходить один раз на рік).

Мова видання українська, англійська.

Зареєстровано в міжнародних наукометричних базах:

Index Copernicus

Ulrich's Periodicals Directory

Scientific Indexing Services (SIS)

ERIH PLUS (The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences) — Збірник включений до європейської реферативної бази із гуманітарних та соціальних наук.

Open Ukrainian Citation Index (OUCI) — матеріали збірника представлені в українській базі наукових цитувань.

Бібліометричний профіль у **Google Scholar**:

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=XnzQeWsAAAAJ&hl=uk>

Збірник включений до рейтингу наукових періодичних видань України «Бібліометрика української науки» та переліку наукових фахових видань України НБУ імені В.І. Вернадського.

Редакційна колегія Збірника дотримується видавничих стандартів публікації **Code of Conduct for Journal Editors** та **Code of Conduct for Journal Publishers**, затверджених **Committee on Publication Ethics**. Редакція підтримує Будапештську ініціативу відкритого доступу (**Budapest Open Access Initiative**), спрямовану на вільне та безкоштовне поширення наукових знань, яке сприяє прискореному розвитку науки.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про держреєстрацію КВ № 13980 – 2953 Р від 27.03.2008 р.

Фаховість збірника підтверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2016 р. (№ 820).

Відповідно до наказу Міністерства освіти та науки України № 627 «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 14.05.2020 р. збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включений до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України.

До збірника приймаються матеріали за такими спеціальностями: 051 Економіка; 072 Фінанси, банківська справа та страхування; 073 Менеджмент; 281 Публічне управління та адміністрування; 292 Міжнародні економічні відносини.

Видання започатковано Постановою Президії Академії наук УРСР «Про наукові і науково-технічні збірники» від 12 березня 1964 р. (№ 51). Перші 25 випусків (1965–1991 рр.) міжвідомчого збірника наукових праць вийшли під назвою «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР». З 1990 р. у Збірнику в рубриці «Наші публікації» започатковано перевидання праць зі спадщини української економічної думки та історичних документів. Зокрема вперше в Україні опубліковано окремі праці В.І. Вернадського, К.Г. Воблого, П.І. Ляценка, М.В. Птухи, Є.Є. Слуцького, М.І. Туган-Барановського, В.С. Голубничого та інших відомих вчених.

Починаючи з 30-го випуску на сторінках Збірника розпочато дослідження та аналіз історичного досвіду економічного реформування. Зокрема, у статтях, розміщених у відповідному тематичному розділі, висвітлено комплекс реформ, здійснених у зарубіжних країнах протягом ХХ ст. («новий курс» Ф. Рузвельта, економічна реформа Л. Ерхарда, ринкові перетворення у Східній Європі, «китайське економічне диво» та ін.).

Пріоритетним напрямом історико-економічних досліджень є вивчення шляхів та особливостей формування ринкового середовища у вітчизняній економіці, висвітлення розвитку економічної думки з цих питань, що знайшло відображення у тематиці публікацій провідних учених у галузі економічної історії та історії економічної думки.

Редакторська політика Збірника базується на принципах неупередженості та об'єктивності, підтримки нового знання, колегіальності у прийнятті рішень щодо публікації статей, суворого дотримання авторських і суміжних прав; спрямована на забезпечення високого наукового рівня дослідницької роботи, глибоке вивчення історичних джерел та належну обґрунтованість висновків, пропонованих авторами матеріалів. Це обумовило закріплення за Збірником ролі науково-методичного осередку історико-економічних досліджень, коли результати практично кожної дисертаційної роботи за відповідною спеціальністю проходять апробацію на його сторінках.

Станом на 2021 р. опубліковано 54 випуска Збірника, що містять 1005 статті та інших матеріалів загальним обсягом 721 ум. друк. арк.

Архів Збірника розміщено на сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=juu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I&S21COLORTERMS=0&S21STR=%D0%9670105 та на сайті видання: <http://ingedu.org.ua>

Редакційна колегія збірника

Головний редактор видання

ПОПОВА Ольга Леонтіївна – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

Заступник головного редактора

НЕБРАТ Вікторія Василівна, доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

Відповідальний секретар

ГОРІН Назар Олегович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

ВЕРБОВА Оксана Степанівна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту ЛРІДУ НАДУ при Президентові України (Україна).

ГАЙДАЙ Тетяна Вікторівна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки КНУ ім. Т. Шевченка (Україна).

ГЕРАСИМЕНКО Анжеліка Григорівна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського національного торговельно-економічного університету (Україна).

ГОЛУБКА Степан Михайлович – доктор економічних наук, професор, радник члена Рахункової палати України (Україна).

СЛІСЄЄВА Людмила Володимирівна – доктор економічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

КІЧУРЧАК Маріанна Василівна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки України Львівського національного університету ім. І. Франка (Україна).

КРУПІН Віталій Євгенович – кандидат економічних наук, ад'юнкт відділу економічного моделювання Інституту розвитку села та сільського господарства Польської академії наук (Польща).

МАСЛОВ Анатолій Олександрович – доктор економічних наук, доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).

НЄНОВСКИ Ніколай – доктор економічних наук, професор, професор монетарної теорії та міжнародних фінансів Центру CRIISEA при Університеті Пікардії ім. Жюльє Верна (Франція).

ПАНТЕЛЕЙМОНЕНКО Андрій Олексійович – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки та міжнародних економічних відносин Полтавської державної аграрної академії (Україна).

СУПРУН Наталія Анатоліївна – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Україна).

УМАНЦІВ Юрій Миколайович – доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського державного торговельно-економічного університету (Україна).

ФЕЩЕНКО Валентина Михайлівна – доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (Україна).

ФИЛЮК Галина Михайлівна – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки підприємства КНУ ім. Т. Шевченка (Україна).

ШЕВЧЕНКО Олена Олександрівна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економіки підприємства Донбаської державної машинобудівної академії (Україна).

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

**Вимоги до оформлення матеріалів,
що подаються для публікації в збірнику наукових праць
«ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ»**

Редакція збірника «Історія народного господарства та економічної думки України» запрошує до співпраці вчених, викладачів, аспірантів, спеціалістів у галузі економіки, історії та управління і приймає до розгляду оригінальні та цінні, з наукової точки зору, матеріали, що відповідають концепції журналу і тематичній спрямованості однієї з рубрик:

- історія економіки;
- історія економічної думки;
- теорія та методологія економічних досліджень;
- новітня історія суспільних трансформацій;
- видатні постаті;
- з історії наукових установ.

Редакційна політика журналу базується на принципах об'єктивності та неупередженості щодо відбору статей з метою їх публікації, високої вимогливості до якості наукових досліджень, підтримки нового знання, колегіальності у прийнятті рішень щодо публікації матеріалу, відсутності зловживання службовим становищем членів редколегії, доступності та оперативності у спілкуванні з авторами, суворого дотримання авторських і суміжних прав і засудження плагіату.

Редколегія журналу заохочує і спонукає авторів дотримуватися належного рівня формальних та етичних вимог до підготовки та публікування статей, що подаються до друку. Ці норми обумовлені стандартами якості наукових робіт і їх викладення, прийнятими у світовому науковому співтоваристві, зокрема публікаційними принципами Publishing Ethics Resource Kit (PERK), рекомендаціями Elsevier, Комітету з етики публікацій (Committee on Publication Ethics, COPE; Етичним кодексом ученого України, а також досвідом роботи зарубіжних та українських професійних співтовариств, наукових організацій, редколегій і редакцій видань. Редакція підтримує ініціативу відкритого доступу (Budapest Open Access Initiative).

Усі матеріали, крім рецензій та повідомлень інформаційного характеру, підлягають двосторонньому сліпому внутрішньому та зовнішньому рецензуванню (рецензент знає ім'я автора, автор не знає ім'я рецензента).

та), яке здійснюють члени редколегії – фахівці відповідної галузі. У рецензії висвітлюються такі питання: чи відповідає зміст статті темі, заявленій у назві; чи містить стаття матеріал достатнього рівня для опублікування; чи потребує скорочення, уточнення (текст, рисунки, таблиці), чи є задовільним дотримання вимог щодо викладу, оформлення графічного матеріалу. Причинами негативної рецензії можуть бути відсутність новизни, недостатня доказова база, невміння зробити висновки (або їх необґрунтованість) і окреслити перспективу, некоректне використання термінологічного та методологічного апарату тощо. У разі негативної рецензії, невідповідності матеріалу профілю журналу чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена (про що автору надсилається повідомлення) чи повернута авторові на доопрацювання. Нова, доопрацьована автором стаття рецензується повторно. Після позитивних відгуків та належного доопрацювання статтю розглядають на засіданні редакційної колегії, де остаточно затверджують у номер відкритим голосуванням. Редакція залишає за собою право редагувати, скорочувати прийняті до опублікування матеріали (без викривлень позиції автора). Відповідальність за достовірність фактів, власних імен, географічних назв, цитат, цифр та інших відомостей несуть автори публікацій. Редакційна колегія засуджує будь-який плагіат. Після опублікування статті в журналі вона розміщується на відповідних електронних ресурсах.

Статті приймаються українською, російською та англійською мовами на електронних носіях у файлах формату редактора Microsoft Word або надіслані електронною поштою. Текст має бути набраний Times New Roman, 14-м кеглем з інтервалом 1,5 зі стандартними полями – 2 см. Обсяг матеріалу за такого формату – 8–24 сторінок (до 40 тис. знаків з пробілами). Усі графічні матеріали мають бути якісно і чітко відображені у чорно-білому варіанті. Прохання надавати графічні матеріали окремими файлами в Excel, а скановані або взяті з Інтернету і вставлені в документи Word – не використовувати, оскільки вони непридатні для поліграфії. Рисунки і таблиці повинні мати заголовок і порядковий номер. Примітки розміщують безпосередньо під таблицями, далі обов'язково зазначається джерело (складено за джерелом або автором). Перед таблицями у тексті обов'язково мають бути посилання на них.

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

- Прізвище, ім'я, по батькові автора (авторів) українською, російською та англійською мовами
- Науковий ступінь
- Вчене звання
- Номер ID ORCID або Research ID (за наявності)
- Місце роботи та посада
- Контактний телефон та E-mail
- Поштова адреса з індексом

- Згода на розміщення статті у відкритому доступі у різних базах даних (у вигляді примітки в кінці тексту: «Даю згоду на розміщення матеріалу у відкритому доступі»).

НЕОБХІДНІ ЕЛЕМЕНТИ СТАТТІ:

код **УДК** (вгорі ліворуч перед прізвищем автора);

назва статті (українською та англійською мовами);

розширена анотація українською та англійською мовами (до 1800 знаків). Вона має бути: інформативною (не містити загальних слів); оригінальною (не бути калькою короткої анотації); змістовною (відображати основний зміст статті та результати досліджень); структурованою (стисле повторення структури статті: предмет, тема, мета, метод або методологія, результати, сфера застосування результатів, висновки); компактною (до 250 слів). У ній слід вживати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових документів; уникати складних граматичних конструкцій (які не використовуються в науковій англійській мові); вживати термінологію, характерну для іноземних спеціальних (економічних) текстів; уникати термінів, які є прямою калькою україномовних понять; додержуватись єдності термінології у межах анотації й тексту статті;

ключові слова (українською, російською та англійською мовами);

код за класифікацією **JEL**.

Структурні елементи статті:

- постановка проблеми;
- аналіз останніх досліджень і публікацій;
- виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається;
- постановка мети і завдань;
- виклад основного змісту дослідження;
- висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

У статті обов'язковими є посилання на використані чи цитовані джерела (зокрема, цифри) і має складатися з таких двох частин:

список використаних джерел (<http://lib.pu.if.ua/files/dstu-8302-2015.pdf>) та **References** (джерела з цього списку латиницею оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом **APA-2010**).

Список використаних джерел (приклад):

для книжок – автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік видання, загальна кількість сторінок
Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: моногр. Київ: Самміт-книга, 2003. 272 с.;

Моделі ідентифікації макроекономічних дисбалансів в Україні: кол. моногр. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2015. 544 с.

для журналів – автор, назва статті, назва журналу, рік видання, номер, сторінки

Сіденко В.Р. Нові глобальні виклики та їх вплив на формування суспільних цінностей. *Український соціум*. 2014. № 1. С. 7–21;

для електронних ресурсів – автор, назва матеріалу на сайті, адреса в Інтернеті (Наукові публікації і видавнича діяльність НАН України. Київ, 2007. URL: <http://www.nas.gov.ua/publications> (дата звернення: 19.03.2014); Garfield E. More on the ethics of scientific publication: abuses of authorship attribution and citation amnesia undermine the reward system of science. *Essays of an information scientist*.

URL: <http://www.garfield.library.upenn.edu/essays/v5p621> у 1981-82.pdf (Last accessed: 16.04.2013).

Із прикладами оформлення використаних джерел можна ознайомитися також на сайті ВД «Академперіодика» НАН України:

http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/docs/Instructions/References_settings.pdf

У тексті посилання на номер джерела зі списку наводиться у квадратних дужках із зазначенням номера сторінки (наприклад: [1, с. 17]). Посилання на підручники, науково-популярну літературу, власні публікації є небажаними і допускаються лише в разі нагальної потреби. Якщо в огляді літератури або далі по тексту зазначається прізвище вченого, його публікація має бути у списку літератури після статті. Вторинне цитування не дозволяється. Якщо цитується вчений, то посилання має бути саме на цього вченого, а не на автора, який його читав.

References – джерела з цього Списку оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом **APA** (American Psychological Association (APA) Style:

<http://nbuv.gov.ua/node/929>;

<http://library.albany.edu/cfox#top>).

У **References** посилання на англomовні джерела не транслітеруються.

Зарубіжні стандарти з бібліографічного опису не використовують такі розділові знаки, вживані в українському ДСТУ, як “/”, “,”, “_”.

У **References** до опису статті необхідно вносити:

- транслітеровані прізвище автора(ів) (прізвище від імені відділяється комою);
- рік виходу книги/статті у круглих дужках ();
- переклад назви книги/статті англійською мовою;
- транслітеровані місце видання та назва видавництва;
- транслітеровану назву журналу або аббревіатуру (за ISSN) і – через тире – переклад назви журналу англійською мовою (у тексті виділяється курсивом). Прохання, зокрема, коректно зазначати назву нашого збірника **“Історія народного господарства та економічної думки**

України”: Istorîâ narodnogo gospodarstva ta ekonomîčnoï dumki Ukraïni (Istor. nar. gospod. ekon. dumki Ukr.);

- число журналу (том, випуск) та сторінки – цифрами через кому. У кінці опису у квадратних дужках для всіх джерел, крім англomовних, обов’язково треба зазначити мову джерела, наприклад, [in Ukrainian], [in Russian], [in German].

Опис книги (монографії):

Author, A. (2015). Title of book. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Iliashenko, S.N. (2006). Marketing in examples and problems. Sumy: SumSU [in Russian].

Marten, D., Metszher, Zh.-L., Pier, F. (2005). The sociology of globalization. Kyiv: KM Akademia [in Ukrainian].

Опис статті:

Filipenko, A.S. (2016). National, solidarity economy: conceptual sketch. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 6, 19-28 [in Ukrainian].

Тези доповідей, матеріали конференцій:

Тези доповідей — *Abstracts of Papers*.

Матеріали (труди) конференцій — *Proceedings of the Conference Name*.

Матеріали 3 міжнар. конференції / симпозіуму / з’їзду... — *Proceedings of the 3rd International Conference / Symposium / Congress...*

До прикладу:

Author, A. (2015). Title of article. *Abstracts of Papers. Conference Name*. Kyiv, June 1-3. 2015. (pp. 29-42). Kyiv: VNLU [in Ukrainian].

Author, A. (2015). Title of article. In *Title of book* (якщо є): *Proceedings of the Conference*, Kyiv, June 1-3. 2015. (pp. 29-42). Kyiv: VNLU [in Ukrainian].

Інтернет-ресурс:

Korablin, S. (2017, April 8). Currency liberalization in Ukrainian: escape from reforms. *Dzérkalo týzhnia. Ukraïna – Mirror of the week*, 13. Retrieved from <http://www.gazeta.dt.ua> [in Ukrainian].

Термін подання статей до журналу: до 1 травня.

Поштова адреса редакції:

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Відділ економічної історії

вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011

Телефон (044) 280–84–07

Електронна пошта: economistori@ukr.net

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА
ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ**

Збірник наукових праць

Засновано в 1965 р.

Випуск 54

*Редакційно-видавнича група:
Редактор В.В. Небрат
Оригінал-макет В.М. Бєляєвої*

Підписано до друку 21.10.2021 р.
Формат 60х84/16. Гарн. тип. Arial.
Ум.-друк. арк. 23,5. Обл.-вид. арк. 21,9.
Тираж 100 прим. Зам.

Видавець і виготовлювач:
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
E-mail: eip@ief.org.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5793 від 22.11.2017 р.